Ларі Вулф

Винайдення Східної Європи

Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва

КРИТИКА

Larry Wolff

Inventing Eastern Europe:

The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment

Stanford University Press
1994

Ларі Вулф

Винайдення Східної Європи

Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва

Київ
2009

ББК 63-3(45)
В 48

Ларі Вулф досліджує витоки концептуального поділу Європи на Східну та Західну, що його спершу винайшли мандрівники та мислителі доби Просвітництва, а відтак уречевили картографи та політики. Перш ніж з'явитися на мапі, Східна Європа постала в свідомості людини Просвітництва, конституюючись у процесах входження, заволодіння, уявляння, картографування, звернення і залюднення, що були результатом химерних поєднань уяви, інтересу та об'єктивного факту. Цей інтелектуальний продукт XVIII сторіччя пережив епоху свого народження і, зіткнувшись із геополітичними реаліями XX сторіччя, породив культурно-філософські аномалії, наслідки яких не подолано досі.

Перекладено за виданням
Larry Wolff. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford University Press, 1994, ISBN 0804727023)

Переклав з англійської
Сергій Біленький («Подяки», «Вступ», розділи I–VIII)
за участі *Тараса Цимбала* («Передмова до українського видання», «Висновки»)

Науковий редактор *Тарас Цимбал*

В оформленні обкладинки використано фрагмент картини Корнелія Шлегеля «Полонез просто неба» (1850-ті роки; місцезнаходження оригіналу невідоме, до 1940 року – зібрання Міхала й Анелі Павліковських у Львові)

Дизайн обкладинки *Ярослава Гаврилюка*

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики і випущено у світ за сприяння Українського наукового інституту Гарвардського університету

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

© Видавництво «Часопис "Критика"», Київ, 2009
© Stanford University Press, 1994

ISBN 966-8978-21-8

Зміст

Подяки 11

Передмова до українського видання
«Винайдення Східної Європи» 19

Вступ 24

Розділ перший
Входячи у Східну Європу:
Мандрівники XVIII сторіччя на пограниччі

«Ці напівдикуни» 47
«Притаманне Польщі» 57
«Ближче до цивілізованих частин Європи» 65
«Місця, для нас геть невідомі» 74
«Більша або менша цивілізованість» 81

Розділ другий
Заволодіваючи Східною Європою:
Сексуальність, рабство і тілесне покарання

«Після побиття» 91
«На колінах переді мною» 100
«Коли жорстокі, коли чудернацькі» 106
«Знати молдаван» 115
«Звичаї тубільців» 122
«Бідолашні, жалюгідні раби!» 130

Розділ третій
Уявляючи Східну Європу:
вигадки, фантазії та подорожі в уяві

«Це пограниччя Європи» 143
«Грубіші та менш виховані народи» 150
«Віч-на-віч із вовком» 158

«Я тепер Пункітитіті» 166
«У незнаному краї, втративши орієнтацію» 177
«Найпалкіша уява» 185
«Образ цивілізації» 194
«Від ілюзій до ілюзій» 203
«Кода: "Наступ легкої бригади"» 212

Розділ четвертий
Картографуючи Східну Європу: політична географія та культурна картографія

«Завершити європейську географію» 217
«Стерті з карти світу» 223
«Германці та гуни» 230
«Вид одиничний і неповторний» 238
«Поступ географії» 245
«Ці варварські землі» 251
«Широка смуга відсталого варварства» 258
«В Азії та в Європі» 267
«Кінське м'ясо й кобиляче молоко» 275

Розділ п'ятий
Звертаючись до Східної Європи
Частина 1: Росія Вольтера

«Швидким галопом до Адріянополя» 283
«Я старший за Вашу імперію» 286
«Розплутуючи хаос» 292
«На вечерю до Софії» 301
«Твориться новий усесвіт» 309
«Мріяння, звернені до себе» 316
«Виконати план цивілізування» 324
«Ваш старий росіянин з Ферне» 331

Розділ шостий
Звертаючись до Східної Європи
Частина 2: Польща Русо

«Хай вам щастить, мужні поляки» 337
«На край світу» 346
«Ніби спускаючись із іншої планети» 354
«Нікчемність поляків» 359
«Найостанніший європейський народ» 370
«Економічні поради» 377
«Анархія в Польщі» 385
«Республіка Сходу» 393

Розділ сьомий
Залюднюючи Східну Європу
Частина 1: Варвари у стародавній історії та новочасній антропології
«Розплутати мішаницю» 403
«Стародавній і теперішній стан Молдавії» 412
«Зграї дикунів» 417
«Безліч дрібних диких племен» 429
«Пробуджена з довгого тяжкого сну» 436
«Звичаї морлахів» 443
«Музика та поезія, танці та розваги» 453

Розділ восьмий
Залюднюючи Східну Європу
Частина 2: Відомості про звичаї та расову належність
«Надзвичайно погане» 465
«Напівдикість і напівцивілізація» 470
«Європейський орангутан» 474
«Від цивілізації до нецивілізації» 480
«Між східним та західним світом» 489

Висновки 495
Примітки 520
Післямова *(Ярослав Грицак)* 557
Іменний покажчик 566
Географічний покажчик 583

Присвячується моїм батькам,
Робертові та Рене Вулфам,
і пам'яті моїх дідусів та бабусь,
Люсі й Мартина Стаєрів
та Естер і Йозефа Вулфів

«Carte Générale: la France et l'Empire, la Pologne et la Russie» з Chappe d'Auteroche, «Voyage en Siberie» (Paris, 1768, vol. IV). Як проголошує назва, це була «генеральна карта», вона накреслювала шлях подорожньому із заходу на схід понад головами алегоричних фігур, які ілюстрували важливість цього напрямку. Франція зі Священною Римською імперією зображені класичними богинями, вони дивляться на фігури Польщі і Росії в образі алегоричних варварів. Така-от філософська концепція «цивілізації», що відрізняє Західну Європу від Східної. (З дозволу Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

Подяки

Коли я почав працювати над цим проєктом і зрозумів, наскільки неймовірно широкою є проблема, до якої звернувся, в мене з'явилися вагомі підстави належно оцінити поради, допомогу й підтримку, що їх надавали протягом багатьох років мої професори, колеги, друзі та рідні. Я також дуже багато завдячую вченим, яких ніколи не знав, але чиї праці (а деякі з них написано задовго до мого народження) були для мене дороговказом, коли я намагався скласти в одне ціле частини заплутаної шаради. Прикінцевих посилань видається не досить, аби висловити всю мою пошану тим, чиї дослідження прислужилися мені у зібранні матеріялу з різних історичних галузей і, зокрема, допомогли заповнити історіографічну лакуну між Східною і Західною Европою задля вивчення їх взаємодоповнювальних відносин в інтелектуальній історії. Але попри моє велике бажання віддати належне за отриману допомогу, я беру на себе повну відповідальність за запропоновані у цій книжці висновки, тим більше, що деякі з них можуть видатися комусь суперечливими. Питання про те, як саме і чому Просвітництво вирішило поділити Европу на схід і захід, видається мені нагальним як з історичних, так і з політичних міркувань; сподіваюся, що мої тези спровокують подальше критичне обговорення цієї теми. Я свідомий того, що широта історичних питань змусила мене втрутитися у сфери компетенції багатьох моїх колеґ, і сподіваюся, що мої висновки заперечуватимуть, доповнюватимуть і переглядатимуть усі ті, хто так само, як і

я, вважає питання ставлення Просвітництва до Східної Європи вкрай важливим.

Найбільший академічний борг я маю перед професором, що так мудро опікувався моїм науковим вишколом у Стенфорді, – Вейном Вучиничем, дядьком Вейном. Саме він заохотив мене зайнятися не лише Західною, а й Східною Європою, він був керівником моєї докторської дисертації про Польщу і Ватикан, саме він показав мені на власному прикладі те, наскільки Східна Європа заслуговує на глибоке, проникливе і цілісне дослідження з боку істориків. Ще давніший академічний борг я маю перед Віктором Вайнтраубом, котрий навчав мене польської мови, літератури й інтелектуальної історії у Гарварді. Книжки, які він мені тоді давав, зокрема «Znasz-li ten kraj»* Боя-Желенського та «Rodzinna Europa»** Мілоша, змусили мене почати думати про Західну Європу у зв'язку зі Східною. Я користувався порадами Вайнтрауба на перших етапах мого проєкту, а після його смерти 1988 року мені дуже бракує його самого та його підтримки. Темою моєї книжки я завдячую також попередньому поколінню вчених, професорів моїх професорів, адже в її основі лежать праці Роберта Кернера про Богемію XVIII століття й Станіслава Кота про польську тему в західноєвропейській політичній літературі.

Коли я навчався в аспірантурі у Стенфорді, два інші професори – Ґордон Райт та Ґордон Креґ – дали мені академічний вишкіл, необхідний для роботи над цією темою. Зокрема, Ґордон Райт наполіг, аби я прочитав «Storia dell'idea d'Europa»*** Чабода, а Ґордон Креґ спонукав мене думати про те, як виглядала Східна Європа з перспективи Відня за часів політичної діяльности князів Євгенія (Савойського) та Кауніца. З огляду на мої зв'язки зі Стенфордом мені особливо приємно те, що ця книжка виходить у видавництві Стенфордського університету, і я вдячний Норисові Поупу за його ре-

---

* «Ти знаєш цю землю?» (*пол.*). – *Тут і далі зірочками позначено примітки наукового редактора.*

** «Родинна Європа» (*чес.*). Див.: Чеслав Мілош. Родинна Європа / Пер. з польськ. Лідії Стефановської та Юрія Іздрика. – Л.: Літопис, 2007. – 384 с.

*** «Історія ідеї Європи» (*італ.*).

дання. Маю також подякувати Вільямові Абрагамсу і Дорит Кон за чудові поради, пов'язані з публікацією мого рукопису.

Я одержав фінансову допомогу для здійснення цього проекту від Бостонського коледжу й Американської ради вчених товариств. За останні кілька років я презентував частини своєї праці на конференціях, і особливо вдячний Алексо Петит за заохочення виступити з доповіддю про Вольтера на конференції, присвяченій дослідженню XVIII століття в Сієтлі 1991 року, та Сюзен Сулейман, що запросила мене 1992 року з промовою до Центру вивчення літератури і культури при Гарвардському університеті. Я обговорював проблеми цього проєкту на конференції 1988 року в Корнельському університеті, присвяченій Франції та Польщі. З цієї нагоди Ален Гвері люб'язно дозволив мені користуватися своєю працею про фізіократів і Польщу. Я також складаю подяку Майклові Вільсону за його допомогу в упорядкуванні інтелектуальних плодів цієї конференції.

Багато вчених відповіло на мій проєкт цікавою критикою й цінними порадами. Я глибоко вдячний Ґаетано Платанія за допомогу з матеріялами Босковича і Мариліні Жолтовській-Вайнтрауб за допомогу з Маратом. Петер Станський допоміг мені ідентифікувати леді Крейвен як маркграфиню Аншпаґську. Діна Ґудман порадила мені не недооцінювати мадам Жофрен. Саймон Шама надихнув мене братися за дослідження Ґібона, а Роберт Дарнтон люб'язно відгукнувся на моє прохання допомогти з перебуванням Кара в Молдавії. Ентоні Крос відповів на моє прохання про допомогу і знайшов час познайомити мене з постаттю Джозефа Маршала. Стивен Ґринблат й Антоні Мончак висловили кілька цінних зауваг щодо мандрівників та подорожньої літератури. Єжи Єдліцький люб'язно дозволив мені скористатися своїм рукописом про Польщу в Европі.

Особливу подяку я маю скласти Леслі Чокет, яка не лише допомогла щодо маркіза де Сада, а й також критично прочитала першу редакцію цього рукопису. Я також вдячний Кеті Ен Мілер за читання вступу в розпалі урагану. Марія Татар допомагала, давала поради та сприяла мені на кожній стадії цього дослідження; мене по-справжньому надихало її вмін-

ня знаходити рівновагу, чи то між історією та літературою, чи то між збереженням здорового глузду й науковою працею. Вона також переконала мене, що справді можна написати третю книжку й не втратити при цьому всіх своїх друзів. Своїм зверненням до історії мандрівок і мандрівників я значною мірою завдячую дружбі з Полом Марксом, моїм колегою – викладачем історії та літератури у Гарварді 1980-х: його інтелектуальний запал підсилював моє власне зацікавлення подорожньою літературою. Мені дуже бракує Пола після його смерти 1989 року.

Мої колеги з історичного факультету Бостонського коледжу надзвичайно підбадьорювали мене від початку до кінця цього проєкту. Я особливо вдячний Томові Пері за наші дискусії про Моцарта, Робін Флемінґ за її оповіді про скитів та Полові Брейнсу за корисні зауваження стосовно Ґердера і Ґеґеля. Двоє моїх аспірантів – Ґ'ю Ґільдерсон і Нік Роу – спонукали мене задуматися над деякими важливими проблемами історії XVIII століття. Я вдячний бібліотеці імені О'Ніла Бостонського коледжу та її чудовому бібліотекареві Мері Кронін, що терпляче витримувала зливу моїх бібліотечних замовлень і діставала книжки, що їх я не сподівався знайти у Бостоні.

Джим Кронін – прекрасна людина і приятель, дружба з яким допомагала не просто писати цю книжку, а писати її з насолодою. Його поради були такими розумними, підтримка такою активною, а приклад таким запальним, що я почав зовсім по-новому дивитися на наукову співпрацю. Його глибокі міркування з приводу психології наукової діяльности й академічної політики та вміння побачити всі приємності, які приносить викладання історії, змінили моє життя.

Пері Клас знову, як і багато разів перед тим, не лише терпіла мою душевну неврівноваженість і моє надто серйозне ставлення до страждань, у яких поставала ця книжка, а й допомогла мені напрочуд слушними порадами щодо всіх аспектів проєкту, починаючи від означення предмета й закінчуючи найдрібнішими формальними деталями. Її зауваження значно покращили цю книжку – в тих випадках, коли мені вистачало мудрости їх прийняти; і саме вона допомогла мені подивитися на Луїзу Мей Олкот очима поляків. Вона (Пері

Клас, а не Луїза Мей Олкот) досить довго супроводжувала мене, поділяючи мій інтерес до Східної Європи, й навіть деякий час мешкала у наметі під Краковом. Саме вона відрядила мене назад до Східної Європи, коли я не розумів, що настав час їхати, і саме вона знайшла мені прекрасного компаньйона, професора Ніколаса Франча, таємного спадкоємця трону Бразовії з роману «Принц і патріот», що вийшов під номером 239 у серії «Loveswept Romance». Саме вона правила мені за приклад для наслідування, була улюбленим письменником і справжнім коханням. Разом нам вдавалося вести хатнє господарство, де багато залишається незробленим, але книжки пишуться, на кшталт цієї, та, врешті-решт, діти навіть дістають свій сніданок перед школою. Діти цілком по-спортивному поставилися до винайдення Східної Європи; Орландо спостерігав, як я працюю над книжкою від самого початку, а Жозефіна народилася 1989 року, annus mirabilis* для Східної Європи. Вони підтримували мене, як це вміють робити лише діти.

Моя найбільша, найглибша й найдавніша подяка – моїм батькам, яким присвячено цю книжку. Її також присвячено пам'яті моїх дідусів і бабусь, що дали мені певне відчуття особистого зв'язку зі Східною Європою.

Окрім особистих боргів вдячности, я також маю деякі борги перед наукою, перелік яких за час праці над цим проєктом значно зріс. Я покладався на висновки інших учених, що могли б доповнити мої скромні пошуки вичерпних відповідей на досить широкі питання. Зокрема, я надзвичайно захопився дослідженнями французьких учених минулих поколінь і навіть попав у певну залежність від них. Французьким філософам належала стрижнева роль у винайденні Просвітництвом Східної Європи, а французькі вчені від початку XX сторіччя відіграли провідну роль у дослідженні ідей та дійових осіб XVIII століття. Я багато завдячую творам Абеля Мансуї про слов'янську тематику у французькій літературі, Марієти Мартен про мадам Жофрен, Аліс Шевальє про Рюльєра, Амбруаза Жобера про фізіократів та, понад усе, блискучим студіям Альбера Лортоларі про Росію і Просвітництво й Жана Фабра про Польщу і Просвітництво. Я також у вели-

* Році чудес (*лат.*).

кому боргу перед зовсім недавніми дослідженнями вчених зі Східної Європи – передусім перед працями польського історика Емануеля Ростворовського й угорського історика Бели Кепеші про зв'язки Франції відповідно із Польщею та Угорщиною у XVIII сторіччі. Нарешті, лише завдяки блискучим працям останнього покоління науковців Англії й Америки я спромігся підступитися до титанічних тем, на кшталт тієї, що перебуває у центрі уваги цієї книжки, – стосунків Вольтера і Єкатєріни. Я ніколи б не довів свою розповідь до закінчення, якби не звертався постійно до праць про Вольтера Теодора Бестермана, Пітера Ґея та Керолін Вайлдберґер; коли йшлося про Єкатєріну, я ще більше покладався на твори Ізабели де Мадар'яги, Джона Александра і Девіда Ренсела. Я також визнаю, що маю невідкупний борг перед працями М. С. Андерсона, що писав про англо-російські зв'язки, та П. Дж. Маршала і Ґліндвіра Вільямса про зв'язки Англії з рештою світу у XVIII столітті. Тут я мушу знову повторити, що жоден із цих учених не несе відповідальности за мої ідеї та висновки і що фактично я іноді навіть використовував ці чудові праці, дещо відхиляючися від інтерпретацій самих авторів.

Мені справді поталанило писати цю книжку в роки, коли питання про Східну Европу привертає нагальну й пильну увагу на кожному форумі в академічному світі. Особливо після революцій 1989 року чимало надзвичайно проникливих авторів обговорює місце Східної Европи у сучасній Европі, і я уважно стежу за цією дискусією, зокрема за міркуваннями Тимоті Ґартона Еша, Тоні Джудт, Жака Рупніка, Данієля Широ, Ґейла Стокса, Кришана Кумара, Мілана Кундери, Йозефа Скворецького, Станіслава Бараньчака, Адама Міхніка і Чеслава Мілоша. Всі вони в останні роки брали участь у переосмисленні ідеї Східної Европи, і я не зміг би вивчати нагальні для мене проблеми XVIII сторіччя, не беручи до уваги драматичних подій і дебатів сучасности. Сподіваючись, що моє зацікавлення XVIII століттям кине нове світло на ці проблеми, я також добре свідомий того, що розвиток моїх власних ідей дуже завдячує – часом погоджуючись, часом суперечачи – поглядам інших, тих, хто реаґував з щирою відданістю й глибокою обізнаністю на новітню історію Східної Европи.

Я відчуваю, що мушу скласти щиру подяку предметові вивчення моєї праці – філософам доби Просвітництва. Саме їхня палка цікавість до Східної Європи викликала мій інтерес до них. Втім, я свідомий того, що моя книжка може видатися суворою критикою самої суті їхнього інтересу, навіть у найпривабливіших своїх проявах спотвореного елементами «панівного дискурсу», «орієнталізму» й уявленнями про певну нормативну «цивілізованість». Я також розумію, що застосування сучасного критичного інструментарію для аналізу творчости великих мислителів Просвітництва виглядає досить свавільно, а самі філософи-просвітники й досі лишаються серед моїх інтелектуальних героїв. Їхній інтерес до Східної Європи, попри анґажованість, здається мені гідним подиву й захоплення як свідчення їхньої інтелектуальної допитливости, сміливости й блискучого таланту, що їх вони вносили до кожної ділянки власного світу і які, на мою думку, значною мірою створили світ сучасних ідей, до якого ми ментально належимо. Тому їхні ідеї стали предметом для вивчення і мішенню для критики в нашій інтелектуальній історії, а ідея Східної Європи декілька років входила до моїх академічних зацікавлень.

Постать, яка вражає мене найбільше, – це Вольтер. Я, зрештою, розумію, що, виставивши його ідеї на науковий аналіз і зробивши його самого головним об'єктом обговорення впродовж чималої частини цієї книжки, я змалював філософа у критичному, навіть іронічному світлі. Пітер Ґей у «Політичних поглядах Вольтера» делікатно зазначив, що «листування з Єкатеріною показує його не з найкращого боку». Я взяв це листування й детально його проаналізував як головне свідчення просвітницького погляду на Східну Європу. Коротко кажучи, я подав його у такому ракурсі, в якому він виглядає найменш привабливо. Звісно, я вірю у привидів не більше, ніж у них вірив сам Вольтер, але, як пристрасному прихильнику Вольтерової дотепности, мені легко уявити ту зневажливу недбалість, з якою він міг би висміяти й заперечити мою вчену зухвалість. Мене це бентежить тим більше, що у своїй попередній книжці про Відень часів Фройда я поставився майже так само критично до ще одного з моїх улюблених героїв. Сприймайте мене тепер за дослідника інтелектуаль-

ної історії, пов'язаного непростими взаєминами саме з тими мислителями, якими він найбільше захоплюється. Я смиренно визнаю, що епоха Просвітництва була надпотужним інтелектуальним проєктом, який, якщо говорити про винайдення Східної Європи, визначив той терен, на якому я тепер вдаюся до своїх пізніших і скромніших вправ у царині інтелектуальної історії.

Передмова до українського видання «Винайдення Східної Европи»

«Україна завжди палко прагнула свободи». Хто це сказав? Цю фразу, таку доречну для наших часів, коли Україна нарешті стала незалежною державою, написав Вольтер у XVIII сторіччі в «Історії Карла XII»: «L'Ukraine a toujours aspiré à être libre». Вольтер ніколи не бував ув Україні, і навіть цей його хвилинний інтерес до неї був майже випадковим, зумовленим тим простим фактом, що шведський король Карл XII зіткнувся із російським царем Пєтром Великим під Полтавою в Україні 1709 року. Якби не Полтавська битва, Вольтер навряд чи потурбувався би дізнатися щось про Україну та написати про її національні устремління. Але щойно французький філософ звернув увагу на Україну, його свідомість почала надзвичайно чутливо сприймати будь-які натяки на поривання до свободи. Почуваючись як риба у воді при королівських дворах і загалом підтримуючи політику просвіченого абсолютизму, Вольтер усе ж таки на основі свого поверхового ознайомлення дійшов висновку, що Україна завжди палко прагнула свободи. Він з'ясував, що епізод історії з Карлом XII був також епізодом із Мазепою.

Зацікавлення Вольтера Україною було лише однією з багатьох ниток складної і посиленої уваги Просвітництва до східних земель і народів Европи – уваги, яка врешті-решт вилилється у «винайдення» Східної Европи. «Винайдення Східної Европи» – це книжка про те, як люди почали розглядати Европу як територію, засадничо поділену на східну та захід-

ну частини. Аж до XVIII сторіччя, доводитиму я далі, якщо Європу й уважали розділеною, то лише на північ і південь – топографічно ця лінія поділу проходила по Альпах. Такого бачення Європи дотримувалися стародавні римляни, а через тисячу років – італійці-сучасники доби Відродження. Проте згодом, у XVIII столітті, в уяві людей почала відбуватися понятійна перестановка або переорієнтація континенту, внаслідок якої північ і південь стали вважати філософськи менш значущими полюсами европейського компаса, ніж схід і захід. Тож Європа почала сприймати себе поділеною на Східну Європу та Західну Європу, що й стало головною засадничою орієнтацією континенту в Новий час – аж до схилку XX сторіччя та кінця холодної війни. Україна відіграла кардинальну роль у цій зміні бачення протягом XVIII століття, позаяк її не можна було сприймати ні як північну землю (на кшталт Росії та Польщі), ані як південну землю (на кшталт османських володінь у Болгарії та Сербії). Україна була явно й незаперечно східною, а тому вона стала географічним наріжним каменем для інтелектуального конструювання Східної Європи філософами Просвітництва.

Вольтер далі відстежував шлях Карла XII по Україні, «цьому незнаному краю» (ce pays inconnu) – незнаному, звісно, для Карла, але також ледве знайомому для самого Вольтера, який виконав свою «домашню роботу», ознайомившись із доступними відомостями про Україну, тож тепер був готовий передати своє мінімальне знання про неї своїм читачам. «Карл заглибився у ці загублені землі (ces pays perdus), не будучи впевненим у своєму шляху», – писав Вольтер, розкриваючи центральний парадокс західного бачення Східної Європи. Адже саме Карл, чужоземний король, загубився, збився зі шляху, але якимось чином, за допомоги пишномовного викруту філософського пера Вольтер подав усе так, нібито самі ці землі були загубленими, pays perdus – загубленими землями України. Для кого вони були загубленими? Ясна річ, вони були загубленими для Європи, втраченими з поля огляду, невидимими для західного просвітницького ока.

Чи розумів Вольтер, що він у 1730-ті роки висував претензії на втрачений шматок европейської спадщини, пишучи про Україну для просвіченої авдиторії? Коли у 1980-ті роки –

двісті п'ятдесят років по тому – я вперше прочитав «Історію Карла XII», зауваження щодо «загублених земель» видавалося цілковито слушним для тодішнього стану справ. Саме у 1980-ті роки Мілан Кундера опублікував свій знаменитий есей «Трагедія Центральної Європи», оплакуючи «викрадення» Совєтським Союзом європейських земель, на кшталт його рідної Чехословаччини, у Європи. Кундера звинувачував Захід у байдужості до цих загублених земель і недобачанні втрати, адже для Заходу самі ці землі здавалися невидимими. «В очах своєї омріяної Європи, – писав Кундера, – Центральна Європа – це всього-на-всього частина совєтської імперії і не більше». Кундера й сам виявився не надто видющим, щоб прикласти своє пристрасне звинувачення і до України, але коли я прочитав фраґмент із Вольтера про загублені землі України, я зрозумів, що вони були досі загубленими й невидимими для західного загалу – наприкінці XX сторіччя. Зрештою, Україну не вважали частиною Центральної Європи, а часом навіть не відносили й до Східної Європи, тож її, словами історика Романа Шпорлюка, можна було розглядати яко «Далекосхідну Європу».

Вольтер уважав Україну далекою і чужою, зокрема називав запорозьких козаків «найдивнішим народом на землі», але він розумів, що Україна пов'язана із Європою. Переповідаючи події 1709 року під Полтавою, він пригадував «незабутню зиму 1709 року – ще жахливішу на цьому пограниччі Європи, ніж у нас у Франції». Французи й українці мали спільний досвід однакової зими 1709 року; вони разом тремтіли від морозу в своїх відповідних закутках континенту. Вольтерів Париж лежав, і лежить досі, десь на тій самій широті, що й Полтава, тож, дивлячись із Парижа в напрямку Полтави – крізь усю Європу, можна вловити суть поділу Європи на східний і західний терени.

Вольтеру було п'ятнадцять у 1709 році – під час тієї незабутньої зими. Коли мені було п'ятнадцять 1972 року, я ріс у штаті Нью-Джерсі, майже нічого не знаючи про Україну. Це був час холодної війни, тож у кращому разі я хіба що асоціював Україну із Совєтським Союзом. У мене, звичайно, не було чіткого уявлення про українську історію. Попри те, що в Нью-Джерсі мешкає чимала українсько-американська

спільнота, я ніколи не чув, щоб хтось із учнів моєї школи був родом із України. Дізнався я про українські громади Нью-Джерсі тільки через багато років із українсько-американської художньої прози Аскольда Мельничука. Доти Україна була для мене незнаним краєм, як і для Вольтера перед тим, як він зацікавився пригодами Карла XII.

«Винайдення Східної Європи» – це книжка про ментальні карти, тобто карти, які складаються у думці. Я добре пам'ятаю, що Україна вперше зайняла місце в моїй ментальній карті Східної Європи одного літнього дня 1975 року, коли я переступив поріг Українського наукового інституту Гарвардського університету на Масачусетс-авеню 1583 в Кембриджі, штат Масачусетс. Того дня я зустрів Омеляна Пріцака, котрий тоді одночасно займався організацією Інституту та своїм приголомшливим дослідженням походження Русі. Це був той самий рік, коли професор Пріцак отримав призначення на кафедру української історії імені Михайла Грушевського в Гарварді. Кілька подальших років він із надзвичайною доброзичливістю розповідав наївному університетському студенту про Східну Європу та місце в ній України.

Я добре пам'ятаю курс професора Пріцака «Східна Європа в своєму евразійському контексті» (студенти для скорочення прозвали цей курс «Орди»), який охоплював зовсім невідомі мені історичні епізоди: середньовічну історію аварів, булгар і хазарів. Тоді в мене вперше виникли підстави критично задуматися над сенсом історичного розташування Східної Європи між Європою й Азією. Через п'ятнадцять років, коли професор Пріцак святкував 70-річний ювілей, я вперше зібрав докупи свої думки щодо Вольтерової ідеї Східної Європи й опублікував їх у вигляді статті, присвяченої ювіляру. Ця стаття вийшла в спеціяльному числі «Гарвардських українських студій» 1990 року, присвяченому професору Пріцакові, а в моєму безбарвному академічному житті це була перша публікація, що вела до написання книжки «Винайдення Східної Європи».

Доки ми в Кембриджі (Масачусетс) виконували свої академічні ритуали й ушанування, XX сторіччя котилося до свого приголомшливого кінця, увінчаного, починаючи із 1989 року, крахом комунізму по всій Східній Європі та ліквідаці-

єю Совєтського Союзу в 1991 році. Перетворювалися не тільки наші ментальні карти: географічні карти й атласи зазнавали не менш разючих змін. Однією із найдивовижніших змін була неспростовна поява України, незалежної від Совєтського Союзу і зафарбованої в окремий колір, як однієї з найбільших країн Європи. За мого дитинства Україна була невидимою на карті, позаяк її фарбували в той самий колір, що й Совєтський Союз загалом. Мої ж діти звикли до зовсім інакшої карти Європи.

Під час свого візиту до України 2000 року я сів на потяг із Кракова до Львова. Подорож тривала десять годин – десь удвічі довше, ніж у XIX сторіччі, коли обидва міста належали до габсбурґської провінції Галичини, будучи частиною регіону, який можна було вважати Центральною Європою. Мені стало цікаво, чи можна сказати, що Україна віддалилася від Європи протягом сторіччя, що сплило відтоді, і чи справді її «викрали» в тому сенсі, про який писав Кундера щодо Центральної Європи. Однак кінець моєї подорожі 2000 року вселяв оптимізм, що, крок за кроком, землі, народи та культури Європи вже наново поєдналися в нову ментальну карту континенту. «Винайдення Східної Європи» я задумав яко дослідження того, як ментальні карти з часів Вольтера формували європейську історію, відображаючи культурне значення розділення й учуження. Україна, поза сумнівом, була одним із місць найрадикальнішої трансформації ментальної карти Європи протягом останнього десятиліття XX сторіччя і залишатиметься кардинально важливою для згуртованости й значущости Європи в сторіччі, що настає.

Ларі ВУЛФ,
професор історії Бостонського коледжу

Вступ

«Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці уздовж континенту опустилася залізна завіса», – заявив 1946 року Вінстон Черчил у Фултоні (штат Місурі), в серці іншого континенту. «Залізна завіса», що розділяла Європу на дві частини – західну і східну, стала найуспішнішим риторичним новотвором у його політичній кар'єрі. Наступні пів століття ця завіса залишилася найважливішим структурним розламом у свідомості й на карті. Карту Європи, з її численними країнами і культурами, було позначено цією ідеологічною заслоною, що пролягла континентом під час холодної війни. За словами Черчила, «тінь упала на країни, донедавна осяяні перемогою союзників»; ця тінь також відбилася на карті, забарвлюючи землі за «залізною завісою» у сутінкові кольори. У цих сутінках можна було малювати будь-які нещастя, неприємності та страхи, і водночас вони звільняли від необхідности вдивлятися надто прискіпливо, дозволяли навіть відводити очі, адже що можна розгледіти крізь «залізну завісу», крізь сутінки, які оповили її?

Землі за «залізною завісою» Черчил означив як «ці східні держави Европи». Тепер усі вони опинилися «у тому, що я змушений назвати совєтською зоною», і в усіх цих державах комуністичні партії намагалися запровадити «тоталітарний контроль». Та попри це лінія від Щецина до Трієста не була ідеальним кордоном цієї зони, тож Черчил визнав один виняток: «Лише Атени, Греція, з її невмирущою славою, залишаються вільними». Щодо решти «східних держав», то, з од-

ного боку, Черчил визнавав, що «безпека цілого світу вимагає нової європейської єдности, й жодної нації не можна назавжди вилучати з неї». З другого боку, існували вагомі підстави, аби прийняти, схвалити й навіть підсилити дедалі очевиднішний поділ. «У країнах, які опинилися перед залізною завісою, що розітнула Европу, існують інші підстави для занепокоєння», – констатував Черчил, з самого початку не маючи сумнівів щодо того, які саме країни перебувають «перед» – він згадав про Італію та Францію – і яким випало залишитися «позаду». Він побоювався політичної інфільтрації та ідеологічного зараження, адже навіть у Західній Європі «комуністичні партії або п'яті колони стають дедалі сильнішою загрозою для християнської цивілізації»[1]. Впродовж холодної війни «залізну завісу» сприймали як карантинний бар'єр, що відокремлював світло християнської цивілізації від сутінків, і ця концепція передовсім була виправданням неохоти вдивлятися у землі позаду неї.

Фултонська промова Черчила виявилася пророчою, ставши паріжним геополітичним фактом міжнародних відносин. Історики холодної війни наступних поколінь, як-от Волтер Лафебр і Денієл Єрґін, намагалися відповісти на запитання: Черчил просто передбачив нову геополітичну ситуацію чи його провокаційна фултонська промова сама спричинилася до ідеологічного поділу Европи, прискоривши кристалізацію кордонів? З опублікованих мемуарів самого Черчила випливає, що він аж ніяк не був стороннім спостерігачем того, що випало на долю «східних держав Европи», а активно допомагав ділити континент і розвішувати завісу. Ще 1944 року, за два роки перед тим, як Черчил у супроводі Гарі Трумена вирушив до Фултона попереджати світ про комуністичні сутінки, він у Москві зустрівся зі Сталіним, аби домовитися про повоєнний поділ сфер впливу в тих-таки «східних державах». На аркуші паперу Черчил запропонував Сталінові 90% Румунії, 75% Болгарії, 50% Угорщини та Югославії, але лише 10% Греції з «її невмирущою славою». Черчил тоді порадив цей аркуш спалити, але Сталін запропонував зберегти його.

1989 року у Східній Європі відбулося декілька пов'язаних між собою революцій, унаслідок яких повоєнні комуністичні режими було повалено й замінено. Політичні зміни принесли

демократичні вибори, відкритість до ринкового капіталізму, свободу пересування, виведення совєтських військ і, нарешті, скасування Варшавського договору в 1991 році. Саме Варшавський договір та його аналог у Західній Європі НАТО з 1950-х років визначали військовий поділ Європи впродовж холодної війни, розколовши континент на два ворожі табори. Крах східноєвропейського комунізму у вирі революцій 1989 року та кінець холодної війни позбавили сенсу всі узвичаєні терміни, які виражали різкий поділ Європи на ворожі половини: Черчилові «залізну завісу», «зону совєтського впливу» та «зловісну тінь». Лінія поділу Європи раптово зникла, стерлася, відійшла в минуле, а половинки знову об'єдналися в один континент. Ці події сталися наче грім серед ясного неба. 1988 року я разом із групою американських професорів побував у Польщі на зустрічі з польськими вченими. Ми обговорювали, що значить для Східної Європи заплутана й незрозуміла совєтська гласність. Наші спільні теоретичні міркування завершилися численними рефлексіями, аналізами, парадоксами, передбаченнями й вироками, щоправда без жодного натяку на революційний вибух наступного року. Ані я, ані будь-хто з моїх колеґ не мав найменшого уявлення про те, що таїло в собі найближче майбутнє. Ніхто не здогадувався, що гласність матиме таке величезне значення для самої ідеї Східної Європи як окремої геополітичної одиниці, яка через рік стала сумнівною і двозначною.

Революція 1989 року у Східній Європі значною мірою перекреслила спадок половини століття і спричинилася до переосмислення Європи як цілого. На настінних картах Європа завжди була різнокольоровим континентом, мозаїкою численних держав; на інших картах – у нашій свідомості – темна риска «залізної завіси» відділяла «світло» перед нею від «сутінків» позаду неї. Ці карти слід виправити й переглянути, але проблема полягає в тому, що вони надто глибоко вкоренилися, тому позбутися їх не так легко. У 1990-х роках італійці роздратовано депортують албанських біженців: «Albanesi, no grazie!» – говорилося в настінних графіті. Німці зустрічають відвідувачів із Польщі брутальним насиллям і неонацистськими демонстраціями, а східноєвропейських туристів свавільно зупиняють і обшукують у паризьких крамницях за

підозрою в крадіжці. Державні діячі, що колись закликали до європейської єдности, тепер відводять очі, аби не бачити облоги Сараєва, наче це відбувається на якомусь іншому континенті. Це учуження є почасти наслідком економічної нерівности між заможною Західною Європою та злиденною Східною, але така нерівність неминуче огортається заплутаним мереживом культурних забобонів. «Залізну завісу» знято, але тінь залишилася.

Тінь залишилася, бо ідея Східної Європи збереглася – навіть без «залізної завіси». І не лише тому, що нелегко позбутися інтелектуальних побудов півсторічної давнини; річ передусім у тому, що сама ідея Східної Європи народилася задовго до холодної війни. Черчилів яскравий образ «залізної завіси» виявився могутнім і переконливим завдяки тій влучності, з якою він описував виникнення совєтської зони впливу як міжнародний катаклізм історичних масштабів. Однак за влучністю та проникливістю Черчилового образу ховалося дещо, що й робило його настільки могутнім, – відбитки інтелектуальної історії, в ході якої було винайдено ідею Східної Європи задовго до самого Черчила. Проведена Черчилом демаркаційна лінія «від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці» з'явилася на карті ще два сторіччя тому, за часів його найзнаменитішого предка, войовничого герцоґа Малборо. «Залізна завіса» бездоганно збіглася із передущим пластом – майже забутим, знехтуваним або витісненим, – на якому попередня епоха історії ідей уперше поділила континент, породивши розділення Європи на Західну та Східну.

Це розрізнення старше за Черчила і холодну війну, але, безумовно, його витоки не губляться у темряві віків. Воно не було ані природним, ані первобутним, позаяк постало в результаті акту культурної творчости, інтелектуального вивертту, ідеологічної корисливости та самореклами. Черчил вирушив до Фултона, аби створити враження, що він іздалеку, з достатньої перспективи добачає поділ Європи. Проте початковий поділ був цілковито внутрішньоєвропейським творінням. Сама Західна Європа у XVIII столітті – в епоху Просвітництва – винайшла Європу Східну яко свою доповнювальну половину. Саме Просвітництво з його інтелектуальними цен-

трами у Західній Європі виплекало й привласнило неологізм «цивілізація», а цивілізація, своєю чергою, на тому самому континенті знайшла свій додаток у безпросвітному краї відсталости й навіть варварства. Так винайшли Східну Европу. Починаючи з XVIII століття ця напрочуд живуча ідея здобула надзвичайний уплив, щільно припасувалася до риторики й реалій холодної війни і вірогідно переживе крах комунізму як частина публічної культури та притаманних їй ментальних карт. Аби почати розуміти і долати ідею Східної Европи, мусимо вивчити складний історичний процес, у результаті якого вона вкоренилася у нашій культурі.

За часів Відродження засадничий поділ Европи проходив між Півднем і Північчю. Міста-держави Італії були незаперечними центрами мистецтва й освіти, живопису і скульптури, риторики й філософії, не кажучи вже про фінанси і торгівлю. Італійські гуманісти не вагалися проголосити свою культурну зверхність, що найвідвертіше висловив Мак'явелі у знаному закликові «звільнити Італію від варварів», останній частині свого «Правителя». Він мав на увазі віхову для флорентійців та більшости італійців подію тих часів – вторгнення 1494 року французького короля Карла VIII до Італії, яке започаткувало період «варварських» вторгнень із півночі й поклало кінець Кватроченто – добі найвищого розквіту італійського Відродження. Ще болісніщим ударом стала катастрофа наступного покоління – захоплення Рима німецькими вояками імператора Священної Римської імперії Карла V. На власних очах італійське Відродження зазнавало руйнації під ударами північних варварів, а добре обізнані з класичною старовиною гуманісти могли порівнювати захоплення Рима німцями 1527 року із загарбанням Рима готами року 476, щоб ще раз переконатися, в якій стороні світу розташовані природні землі варварів. І давні римляни, й італійці часів Відродження читали Тацитові фрагменти про германців, довідуючись із них про людей, що приносили людські жертви, одягалися в шкури диких тварин і загалом вирізнялися віддаленістю від культури. «У перервах між війнами вони частину часу відводять на полювання, але переважно байдикують, думаючи лише про сон і їжу»[2]. Тацит знав, що далі на схід мешкають інші варварські племена, сармати і даки, але найбільше його

цікавили германці на півночі, і таке класичне бачення світу якнайкраще пасувало поглядам італійців епохи Відродження. Мак'явелі вхопився за староримське бачення з такою самою рвучкістю й риторичним пристосуванством, що й Черчил, котрий використав просвітницьке бачення для обґрунтування «залізної завіси».

Самоочевидна для стародавніх римлян і зручна для італійців доби Відродження поляризація Європи на Італію та північних варварів дожила до XVIII століття яко риторична форма. Вільям Кокс, видаючи 1785 року свої «Мандри до Польщі, Росії, Швеції та Данії», все ще підсумовував свій досвід як «мандри по північних королівствах Европи»[3]. Проте географічна перспектива в очах сучасників помалу застарівала, аж доки інтелектуальні зусилля Просвітництва не увінчалися переорієнтацією осі континенту, яка тепер породила Західну та Східну Європу. У свідомості сучасників Польща й Росія більше не належали до однієї когорти зі Швецією й Данією, а натомість долучалися до Угорщини і Богемії, балканських земель Османської імперії і навіть Криму.

За кілька століть від Ренесансу до Просвітництва культурні й фінансові центри Європи перемістилися з Рима, Флоренції та Венеції, з їхніми скарбами і скарбницями, до динамічніших на тоді Парижа, Лондона й Амстердама. Вольтер бачив Європу з Парижа XVIII сторіччя зовсім по-іншому, ніж на неї дивився із Флоренції Мак'явелі у XVI столітті. Саме Вольтер був у передніх лавах філософів-просвітників, які розвивали й артикулювали власний погляд на Європу, дивлячись із заходу на схід, а не з півдня на північ. Ось так вони здійснили концептуальну переорієнтацію Європи, передавши нам її у спадок, через що ми тепер дивимося на Європу їхніми очима; чи, радше, ми пасивно успадкували Європу, яку вони активно переглянули. Так само як нові центри Просвітництва замінили старі осередки Відродження, колишні варварські та відсталі землі перемістилися з півночі на схід. Просвітництво мусило винайти Західну Європу та Східну Європу одним махом як взаємодоповнювальні поняття, означивши одну через протиставлення і суміжність із іншою.

Подорожі із Західної до Східної Європи відіграли вагому роль у концептуальній переорієнтації континенту. Землі

Східної Європи у XVIII сторіччі були досить маловідомі й рідко відвідувані, тож у свідомості кожного мандрівника містилася нерозкреслена ментальна карта, яку він міг вільно доповнювати коментарями, прикрашати, уточнювати й переукладати. Головними операціями цього ментального картографування були об'єднання і порівняння – умоглядне об'єднання земель Східної Європи у зв'язну цілісність та їх порівняння із землями Західної Європи, щоб таким чином встановити поділ континенту за рівнем розвитку. Моя книжка починається з історії подорожі графа де Сегюра, одного із французьких героїв американської війни за незалежність, котрий узимку 1784–1785 року перетнув Східну Європу, прямуючи до Санкт-Петербурґа, щоб виконувати там обов'язки посла Франції при дворі Єкатєріни Великої. Перетнувши кордон між Прусією та Польщею – приблизно там, де за два століття по тому опуститься «залізна завіса», – він дуже добре усвідомлював, що перейшов надзвичайно важливу межу. Він відчув, що «Європа повністю лишилася позаду», і, мало того, що він «повернувся на десять сторіч у минуле». Завершує цю книжку повернення до Західної Європи іншого мандрівника, американця Джона Ледьярда – учасника навколосвітньої подорожі капітана Кука, – а 1788 року він повертався із самостійної експедиції до Сибіру, яка урвалася його арештом за наказом Єкатєріни. Подорожуючи на захід через цілу Російську імперію, а потім і Польщу, він лише на пруському кордоні відчув себе знову в Європі. Саме там, між Польщею й Росією, Ледьярд побачив «великий вододіл між азійськими й европейськими манерами», який він «перестрибнув» з надзвичайним ентузіязмом: «Я знову палко обіймаю Европу»[4]. Навряд чи потрібно заглядати до атласу, аби пересвідчитися, що коли Сегюрові здавалося, нібито «Європа повністю лишилася позаду», він і близько не досяг її кордонів, і що Ледьярд, мандруючи в протилежному напрямку, одночасно вітав і обіймав Европу всупереч тому, що вже промандрував нею більше тисячі миль.

У Ледьярда був напоготові спеціяльний термін на позначення таких довільних географічних почуттів – він називав їх «філософською географією». Ця назва відбиває впертість, з якою Просвітництво підпорядкувало географію сво-

ім філософським цінностям, насичувало карту деталями, які відхилялися від жорсткіших стандартів наукової картографії. У Сеґюра була назва для того географічного терену, на який він потрапив, коли, здавалося б залишивши Європу, він і далі перебував у її межах; кінець кінцем він окреслив місце свого перебування як «схід Європи», котре у французькому оригіналі – l'orient de l'Europe – створювало можливість дуже промовистого поняття «Орієнт Европи». До самого початку Першої світової війни французькі вчені вагалися між двома, здавалося б взаємозамінними, термінами – l'Europe orientale (Східна Европа) і l'Orient européen (європейський Схід)[5]. В «Орієнталізмі» Едвард Саїд висунув думку, що Окцидент сконструював Орієнт «як свій контрастний образ, контрастну ідею, особистість, контрастний досвід», як образ іншости, тож орієнталізм став «західним способом панувати над Сходом»"[6]. Виникнення ідеї Східної Европи нерозривно перепліталося з розвитком дискурсу орієнталізму, позаяк у той час як філософська географія постійно вилучала Східну Европу з Европи, імпліцитно відсовуючи її до Азії, наукова картографія суперечила таким химерним конструкціям. Так з'являвся простір для двозначности. Географічна межа між Европою та Азією у XVIII столітті не була ще однозначно зафіксована й розміщувалася іноді на Дону, часом далі на схід на Волзі, а інколи, як і сьогодні, на Уралі.

Така невизначеність сприяла конструюванню Східної Европи як своєрідного парадокса одночасного вилучення і залучення, як Европи і не-Европи водночас. Східна Европа присвоювалася для означення Західної Европи від протилежного – так само, як Орієнт допомагав означити Окцидент, – і водночас вона правила за місток між Европою та Орієнтом. Винайдення Східної Европи можна назвати інтелектуальним проєктом напіворієнталізації. Цей процес міг розгортатися і в зворотному напрямку. Мартин Бернал у «Чорній Атені» продемонстрував, як інтелектуальна традиція еллінізму свідомо очистила наше сприйняття давньогрецької культури від африканських та азійських впливів. Саме еллінізм сприяв

" Див.: Саїд Едвард. Орієнталізм / Пер. з англ. Віктор Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 11–13.

тому, що ідея Східної Європи не обіймала новочасну Грецію, а Черчил радів, що «безсмертну славу» Греції врятовано від тіні «залізної завіси» XX сторіччя. Паралельні інтелектуальні процеси орієнталізації та еллінізму, які сягають корінням XVIII століття, задають важливу систему координат і визначальні параметри для розвитку ідеї Східної Європи. Цікаво, що ідея Європи як єдности опинилася у фокусі культурної свідомости саме тоді, коли континент уявляли поділеним навпіл. Італійський історик Федерико Чабод, відстоюючи після Другої світової війни ідею європейської єдности, доводив, що цілісна й секулярна у філософському сенсі ідея Європи розвинулася саме за часів Просвітництва. На думку Чабода, особлива роль у цьому належить творчості Монтеск'є, який протиставляв Європу і Схід у «Перських листах», а європейську відданість свободі та азійський деспотизм – в «Дусі законів»[7]. Утім, ці опозиції залишали місце для певної проміжної культурної зони – і це місце обійняла ідея Східної Європи.

Філософська географія була грою із напрочуд вільними правилами – настільки, що зовсім не обов'язково було мандрувати Східною Європою, аби взяти участь у її інтелектуальному відкритті. Дехто вирушав у такі подорожі, передчуваючи незвичайні пригоди та створюючи навколо себе міжнародний розголос. Мадам Жофрен залишила філософів свого паризького салону й поїхала до польського короля 1766 року, а Дидро 1773 року вирушив до Петербурґа, аби засвідчити свою пошану Єкатеріні Великій. Проте ніхто не писав так захоплено й авторитетно про Росію, як Вольтер, котрий ніколи не бував східніше Берліна, й ніхто не цікавився Польщею пристрасніше й натхненніше за Русо, котрий ніколи не мандрував східніше Швейцарії. Моцарт здійснив мандрівку між Західною і Східною Європою, перетнувши тонку й відчутну лише втаємниченому оку межу між ними десь між Віднем і Прагою. Насправді Прага розташована північніше й трохи західніше за Відень, але для Моцарта і для нас у XX столітті поїздка до Праги була поїздкою до Східної Європи, до слов'янської Богемії. Моцарт відзначив перетин кордону у своєму стилі, змінивши свою ідентичність та ідентичності членів своєї родини та друзів, присвоївши всім підкреслено псевдоорієнтальні безглузді імена: «Я тепер Пункіти-

титі. Моя дружина – Шабля Пумфа. Гофер – Розка Пумпа, а Штадлер – Ночібікічібі»[8]. Завіса між Віднем і Прагою в цьому фривольному жарті композитора опустилася задовго до того, як набула залізного втілення.

Фантазійне чи філософське знайомство зі Східною Європою, засноване на чудернацьких фантазіях або прискіпливій ерудиції, як і вивчення орієнталізму, було стилем інтелектуального панування, а його кінцевий продукт – інтеґрація знання та влади, увічнення відносин панування й підпорядкування. Як і в випадку Орієнту, тут неможливо чітко відокремити інтелектуальне відкриття й опанування від можливости реального завоювання. Французькі знавці східноєвропейських справ зрештою опинилися на службі в Наполеона, а «відкриття» просвітниками Східної Європи проторувало шлях його завойовницьким кампаніям. Створення Наполеоном Варшавського князівства у 1807 році, анексія за його розпорядженням Ілірії на Адріятичному узбережжі 1809 року та, нарешті, його вторгнення до Росії 1812 року поставило філософську географію на службу воєнній картографії. Похід Наполеона виявився не останньою спробою західноєвропейських військ запровадити імперське правління над Східною Європою.

Іммануел Валерстайн у своїй економічній історії «Зародження европейської світ-економіки» відносить утворення капіталістичного «ядра» в Західній Європі до XVI сторіччя. В той час це «ядро» помалу зміцнює свою економічну гегемонію над «периферією» у Східній Європі (та іспанських володіннях ув Америці), формуючи на основі початкової незначної економічної нерівности «доповнювальне розходження»[9]. Опинившись у статусі «периферії» Західної Европи, Східна Европа отримала економічну роль експортера зерна, яке виробляли підневільні робітники, котрі попали в ярмо післясередньовічного «другого кріпацтва». Щоправда, висновки Валерштайна ґрунтуються майже виняткова на прикладі Польщі, чия економіка справді сильно залежала від балтійського експорту пшениці з Ґданська до Амстердама. Він чудово усвідомлює, що далеко не вся сучасна Східна Европа потрапила в орбіту европейської світ-економіки навіть на правах «пери-

ферії»: «Росія поза Європою, але Польща в її складі. Угорщина залучена, а Османська імперія – ні»[10]. Проголошення Східної Європи економічною периферією значною мірою означає прийняття створеного культурною уявою XVIII сторіччя конструкту й перенесення його на минуле заради впорядкування попередньої економічної моделі. Насправді соціально-економічні чинники відігравали далеко не вирішальну роль у конструюванні Східної Європи Європою Західною.

Історична проблематика «ядра» і периферії, над якою Валерстайн почав працювати у 1970-х роках, вплинула на подальше вивчення Східної Європи: 1985 року в Беладжіо відбулася міжнародна наукова конференція «Витоки відсталости в Східній Європі». Ерик Гобсбавм порівнював Швейцарію й Албанію, подібні за ландшафтом і природними ресурсами, але кардинально відмінні за економічним розвитком. Роберт Бренер доводив, що «проблема відсталости Східної Європи – це хибно сформульоване питання», позаяк «з історичної точки зору, недорозвиненість є радше правилом, аніж винятком», а відтак питання насправді має стосуватися унікального капіталістичного розвитку Західної Європи. Учасники конференції погодилися, що «Східна Європа аж ніяк не є цілісним утворенням», що її різні частини в різний час ставали «економічними додатками» Західної Європи й «відставали кожна по-своєму»[11]. Проблеми відсталости й розвитку в Східній Європі було вперше порушено й означено у XVIII столітті поза межами економічної тематики, хоч саме остання дотепер визначає наші уявлення про ці території. Саме невизначене географічне розташування Східної Європи, яка перебувала в Європі, але не була повністю європейською, покликало до життя поняття відсталости й розвитку, що правили за проміжну ланку між цивілізацією і варварством. По суті Східна Європа XVIII сторіччя стала для Західної Європи її першою моделлю недорозвитку – поняття, яке тепер застосовується в масштабах усього світу.

Сама ідея скликати у Беладжіо за підтримки Фонду Рокфелера міжнародну наукову конференцію, щоб обговорити «проблему відсталости у Східній Європі», глибоко суголосна просвітницьким підходам до цієї самої проблеми. По інший бік Альп, у Ферне, двадцять років тривав одноосібний сим-

позіком – геній Вольтера присвятив себе проблемі східноєвропейської відсталости. У Парижі фізіократи регулярно зустрічалися в салоні Мірабо-старшого, щоб обговорити суто економічні аспекти цієї проблеми. Фактично 1774 року цей паризький салон відрядив одного фізіократа з великою помпою до Польщі так само, як 1989 року економічний факультет Гарвардського університету відрядив туди само свого професора. Революція 1989 року, поза сумнівом, загострила проблему «відсталости» Східної Европи мірою того, як нові уряди намагалися розчистити економічні руїни комунізму й долучитися до світової економіки ринкового капіталізму. Звернення за порадами до експертів та прохання про економічну допомогу з-за кордону, звичайно, сприйматимуться як остаточне підтвердження нашого економічного успіху та відсталости Східної Европи. Коли европейська спільнота готувалася перетворити себе на економічний союз, «Европу 1992 року», постав спеціяльний банк – Европейський банк реконструкції та розвитку, – якому поставили за мету розв'язувати особливі проблеми Східної Европи. В Европі 1990-х Східна Европа і далі посідатиме невизначене місце між залученням і вилученням – як ув економічній площині, так і за культурним визнанням.

Філософи-просвітники досліджували й використовували цю суперечність, втискаючи її у схему відсталости й розвитку, котра стала визначальною прикметою, що об'єднувала різні землі під рубрикою Східної Европи. Вже за часів Відродження можна було застосувати цю схему до Польщі, зокрема 1523 року Еразм Ротердамський «вітав народ, який дарма що раніше вважали варварським, але тепер він досяг такого розквіту в словесності, праві, звичаях, релігії та в усьому іншому, що вберігає його від звинувачення в простакуватості, що може змагатися із найвидатнішими й найславетнішими поміж усіх народів»[12]. Для Еразма вихід із варварства не мав нічого спільного з економічним розвитком. Монтень у XVI столітті оголошував усіх людей своїми співвітчизниками й готовий був «обійняти поляка як француза», хоча за таким позірним космополітизмом, далебі, ховалося не менше поблажливої зарозумілости, ніж за привітаннями Еразма. Коли 1573 року французький принц став королем Польщі, а наступного року по-

вернувся на французький трон королем Генрихом III, то Філіп Депорт, французький поет з його почту, написав саркастичне «Прощання з Польщею». Це було прощання з кригою та снігом, поганими манерами й «варварським народом»[13].

У першій половині XVI століття Раблє помістив у один шерег «московитів, індійців, персів і троглодитів», вважаючи Московію частиною орієнтальної, ба навіть мітологічної землі[14]. Після того як англійський моряк-дослідник Ричард Ченселор у 1550-ті роки відкрив Північний морський шлях до Московії через Арктичний океан, а відтак постала торговельна Московська компанія, описи Московії стали серйознішою справою. Разом з описами Нового світу їх помістили до єлизаветинського збірника Ричарда Гаклюта «Найважливіші плавання, подорожі й відкриття англійської нації». 1600 року французький найманець капітан Жак Маржере вступив на службу до московського царя Бориса Ґодунова, а згодом видав найґрунтовніший франкомовний опис Московії XVII сторіччя. Московитів він назвав «тими, кого раніше називали скитами», «вкрай грубим і варварським народом». Звістки про Московію були переповнені мітологічними дивами природи, як-от оповідь про вкорінену в землю тварино-рослину: «Вівці з'їдають траву навколо себе й потім вмирають. Вони розміром з ягня, мають кучеряву вовну. Деякі повністю білі, деякі злегенька плямисті. Я бачив кілька їхніх шкур»[15]. Поки капітан Маржере перебував у Росії, інший відчайдушний вояк Джон Сміт перетнув континент, прямуючи з Англії до Османської імперії з місією, що її пізніше назвали «військовою службою і маневрами проти турків і татар ув Угорщині, Семигороді, Волощині та Молдавії». У 1603 році його взяли в полон кримські татари, а згодом, 1607 року, вже у Вірджинії – американські індіянці Повгатанської конфедерації племен, звідки його врятувала тринадцятирічна Покагонтас. Він визволився з кримськотатарського полону, вбивши свого господаря, й потім перетнув Московію, Україну та Польщу, які назвав «країнами, гідними радше жалю, ніж заздрощів». З досвіду татарського в'язня й невільника він виснував, що Татарію годі описати: «Тепер ви розумієте, що Татарія і Скитія – це одне й те саме, але вона така велика і безкрая, що навряд чи хтось зможе досконало описати її або ті кілька варварських

народів, що її населяють»[16]. Про скитів знали із творів Геродота, для котрого як античного грека ті були варварами. Коли європейцям набридли Тацитові германці й вони зацікавилися Геродотовими скитами, варварські землі перемістилися з півночі на схід. Назву «скити» у XVIII сторіччі було поширено на всю Східну Європу, аж доки Гердер не перейняв іншу самоназву варварів старовини, надавши Східній Європі її сучасного образу слов'янських земель.

Найважливіше джерело про Московію XVII століття – опис Адама Олеарія, котрий у 1630-ті роки супроводжував німецьку місію, відряджену гольштайнським двором із завданням домовитися про комерційну концесію для започаткування торгівлі з Персією через Московію. Ця місія свідчила, що Московія набула важливого економічного значення і мала особливий зв'язок зі Сходом. Втім, Олеарій у своїй оповіді, яка вперше побачила світ німецькою мовою 1647 року і відтоді перевидавалася протягом століття німецькою, французькою, голландською, англійською й італійською мовами, оцінює Московію головно за неекономічними критеріями. Він пише про московитів, що «їхня шкіра такого самого кольору, як у інших європейців». Це спостереження виказує, наскільки убогих знань про Московію він очікував від своїх читачів. «Коли спостерігаємо за духом, звичаями і трибом життя московитів, – писав Олеарій у часи, коли дуже мало хто мав нагоду для такого спостереження, – доводиться зарахувати їх до варварів». Далі він картає їх передовсім за нечестивість: за те, що вони вживають «лайливі й огидні слова», за брак «добрих манер» – «ці люди гучно пердять і відригують», за «плотську хіть і розпусту», а також за «гидкий порок, що зветься у нас содомією», якого вони не цураються навіть із кіньми. У його судженнях простежується, вочевидь, і економічне міркування – коли він пише, що московити «придатні лише для рабства» і їх доводиться «гнати до роботи батогами і дрючками»[17]. Просвітництво пізніше перегляне образ Росії, даючи їй шанс на виправлення – вихід із варварства та поліпшення манер. Можливість такого виправлення промайнула в «Короткій історії Московії» Джона Мілтона, написаній десь у 1630-х роках. Майбутній автор «Втраченого раю» та «Віднайденого раю» зацікавився Росією «як найпівнічнішим тереном Європи, куди сягнула циві-

лізація»[18]. Просвітництво наново відкриє Росію як східний регіон континенту і прив'яже її репутацію у філософському та географічному сенсі до інших земель Східної Європи.

23 березня 1772 року Джеймс Босвел заскочив Сем'юела Джонсона за «укладанням четвертого видання його "Словника" інфоліо». Вони обговорювали певний неологізм, що його Джонсон не навів у своєму словнику через невідповідність правильній англійській мові: «Він не визнавав слово *цивілізація* [civilization], а лише *цивільність* [civility]. Попри велику повагу до нього, мені видавалося, що *цивілізація,* від дієслова *цивілізувати* [to civilize], краще слово у сенсі протилежности *варварству* [barbarity]». Того самого дня ми обговорювали етимологію й мовні сім'ї, і Джонсон висловив думку, що «богемська мова безумовно належить до склавонських мов». Коли хтось зауважив, що вона трішки подібна до німецької, Джонсон відповів: «Ясна річ, сер, ті частини Склавонії, що межують з Німеччиною, запозичують німецькі слова, а ті, що межують з Татарією, запозичують татарські»[19]. Озираючись на той час із віддалі двох століть, можна помітити майже синхронну еволюцію двох ідей – ідеї цивілізації як протилежности до варварства й ідеї Східної Європи під назвою «Склавонії». Босвел і Джонсон ставилися до них як до двох окремих проблем, пов'язаних між собою хіба що в контексті словника, але в історичній ретроспективі ми бачимо, що зв'язок між ними був значно глибший. Нова ідея цивілізації була кардинальною і невід'ємною точкою референції, що вможливила консолідацію й артикуляцію у XVIII сторіччі тоді ще зародкової концепції Східної Європи.

Словник доктора Джонсона гордо наполягав на застарілому тепер означенні «цивілізації» як суто юридичного терміна – перетворення кримінального процесу на цивільний. Та все-таки у 1770-ті роки інші словники, як у Франції, так і в Англії, вже прийняли нове значення цивілізації, зокрема єзуїтський «Тревуський словник» (Париж, 1771) і «Новий повний словник англійської мови» Джона Еша (Лондон, 1775). Перший помітний випадок уживання цього слова з новим значенням пов'язують з ім'ям Мірабо-старшого та його кола фізіократів, що також активно цікавилися Східною Європою. По-

чинаючи від надзвичайно успішного твору «Ami des hommes»* (1756), Мірабо вживав слово «цивілізація» і в економічному, і в культурному контекстах, пов'язуючи цивілізацію зі зростанням багатства й удосконаленням манер. Однак він обережно ставився до «несправжньої цивілізації», зокрема маючи на увазі амбіції Пєтра Великого в Росії. Ще один фізіократ, абат Бодо, який мандрував Польщею й Росією, писав про стадії та рівні цивілізації, про «поступ» цивілізації в Росії і додав новий важливий відтінок до цього неологізму, уточнивши, що веде мову про «европейську цивілізацію». Французька революція в інтерпретації французьких філософів ще тісніше пов'язала ідею цивілізації з моделлю розвитку. Вольней провіщав поступ цивілізації як «наслідування» однієї передової нації іншими, а Кондорсе розмірковував, чи досягнуть колись усі народи такого «рівня цивілізації, якого досягли найпросвіченіші, найвільніші й найменш забобонні нації – французи й англо-американці». Використовуючи на самому початку XIX століття поняття «цивілізація» для вимірювання однорідности «Західної Европи»[20], Оґюст Конт залишався у руслі філософської географії Просвітництва.

Східну Европу не вважали антиподом цивілізації: її розміщували не в безодні варварства, а радше на шкалі розвитку, яка вимірювала віддаль між цивілізацією і варварством. Сеґюр наприкінці XVIII століття сприймав Петербурґ як чудернацьку суміш «епох варварства й цивілізації, десятого й вісімнадцятого сторіч, азійських та европейських манер, грубих скитів і витончених европейців»[21]. Східна Европа перебувала десь посередині, і до початку XIX століття усі ці полярні опозиції вже викристалізувалися у фіксовані кліше. Бальзак у «Людській комедії» підсумував усе східноевропейське, як воно бачилося йому з Парижа: «Україна, Росія, дунайські рівнини, словом слов'янський народ – це ланка між Европою та Азією, між цивілізацією і варварством»**[22].

Я вперше почав думати про написання цієї книжки десять років тому, цілий рік працюючи в Таємному архіві Ва-

---

* «Друг людей» (*фр.*).

** Бальзак Оноре де. Бідні родичі. Кузина Бета / Пер. з фр. – К.: Державне видавництво України, 1929. – С. 244.

тикану над вивченням відносин Польщі й Ватикану протягом XVIII століття. Я читав листи римських апостольських нунціїв з Варшави. 1783 року, після семирічного перебування у Варшаві, нунцій Джованні Аркеті готувався до делікатної й украй важливої місії до Росії, до двору Єкатеріни. Та одна річ особливо турбувала нунція в цей важливий момент його кар'єри як світського дипломата: його непокоїло, що у Санкт-Петербурґу від нього очікуватимуть поцілунку руки імператриці. Він боявся, що папа не схвалить цього вчинку, бо він міг скомпрометувати абсолютну незалежність католицької церкви. Було щось іронічне в тому, що Рим переймався такими тривіяльними дрібницями придворного етикету, коли на порозі вже була Велика французька революція. Ситуація також була комічною, адже поцілунок руки цариці не привернув би нічиєї уваги на тлі скандально відомої сексуальної розбещености Єкатеріни, яка стала леґендою ще за її життя. Мене найбільше зацікавило те, як Аркеті заздалегідь виправдовував перед Римом поцілунок, на який він таки зважився. На підставі власного польського досвіду він заявляв, що знає «ці північні країни», тим самим об'єднавши Польщу й Росію в одну категорію. Він вказував, що між «більш культурними народами» й «тими народами, які почали культурнішати пізніше», існує значна прірва. «Північні країни» занадто дотримуються етикету, наприклад цілують руку, в такий спосіб прагнучи наздогнати «більш шляхетні народи»[23]. Велична поблажливість Аркеті свідчила, що, на його думку, ймовірність досягнення такої рівности дуже низька. Але його шкала рівнів культурности – виражена порівняльними прислівниками «більш» або «менш», «раніше» або «пізніше» – демонструвала цілком розвинену й сучасну концепцію відсталости й розвитку. В його висловах бракувало тільки слова «цивілізація» і переорієнтації, яка переозначувала північні країни як східні. Будучи італійцем, він досі дивився на Европу очима епохи Відродження. Своєю чергою, Єкатеріна також була здатна на поблажливість: пізніше вона описала Аркеті як «добре дитя» й подарувала йому шубу.

Аркеті стверджував, що якраз менш культурні народи занадто переймаються етикетом. Проте насправді сам він ухопився за етикетну дрібницю і роздув її настільки, що постала

ціла ментальна карта Європи. Норберт Еліяс гадав, що ідея цивілізації розвинулася з ідеї цивільности [civility] як кульмінаційний момент в історії манер. Поняття цивілізації стало таким важливим складником ідентичности тих, хто вважав себе належними до неї, що найповніше сучасне втілення воно знайшло у стандартах, якими вимірюються інші класи і нації. Саме читаючи Аркеті, котрий характеризував північні народи як менш розвинені й шляхетні, я задумав працю про картографування цивілізації в Європі. Мені здалося, що його поблажливість майже (але не цілком) провістила поблажливе ставлення до Східної Європи в наші часи, і переді мною постало питання, чи не стояв він на порозі великої переорієнтації континенту. Відтоді я замислився над тим, як люди почали ділити Європу на дві половини – на схід і захід.

Про Аркеті й руку Єкатєріни я згадав кілька років тому, перебуваючи по той бік «залізної завіси», у Східній Європі. Посеред ночі я вирушив до майже незнайомої мені людини, аби забрати в неї деякі листи й матеріяли, які я погодився перевезти у своєму багажі за «залізну завісу». Коли я прощався, господар тричі поцілував мене то в одну, то в другу щоку – за слов'янським звичаєм, як він мені пояснив. Я не міг не згадати про Аркеті й не подумати, що часом дрібниці етикету опановують нашу уяву, перетворюючись на символи якихось величезних відмінностей. Деякі з таких деталей непідслучно вплелися в мій загальний східноєвропейський досвід – досвід знайомства із підпільним політичним життям, приглушеними розмовами й почуттям неспокою під час перетину кордонів.

Ця Східна Європа перестала існувати 1989 року, разом із «залізною завісою». І ми або знайдемо нові способи для підкреслення її відмінности, або заново відкриємо старі, що існували перед холодною війною. А ще ми можемо скористатися надзвичайною революцією 1989 року яко стимулом і слушною нагодою переглянути нашу ментальну карту Європи. 1990 року Американська академія наук і мистецтв надала спеціяльне число часопису «Daedalus» «Східна Європа... Центральна Європа... Європа». Ця назва, напевно, натякала на тогочасний дрейф термінів, адже Європа семіотично зміщувалася й перетворювалася у нашій свідомості. Голо-

вний есей у цій збірці вийшов з-під пера Тимоті Ґартона Еша, англійського автора, який став найпроникливішим західноєвропейським аналітиком з питань Східної Європи у доленосні 1980-ті роки. Назва есею закінчувалася знаком питання: «Mitteleurora?»*. Цей знак запитання відсилав до іншого есею того-таки автора, опублікованого до революції 1989 року: «Чи існує Центральна Европа?». Це була делікатна й дражлива проблема ментальної картографії, адже сам термін Mitteleurora з'явився 1915 року під час Першої світової війни, коли Фридрих Науман опублікував у Берліні книжку з однойменною назвою, тільки без знака запитання. Науманова «Mitteleurora» окреслювала сферу німецької економічної та культурної гегемонії, охоплюючи землі, які зазвичай зараховували до Східної Европи. Поняття Mitteleurora, разом з поняттями Osteurora** та Ostraum***, згодом відіграло важливу ідеологічну роль під час Другої світової війни, коли Гітлєр розгортав план масштабних загарбань і страхітливого поневолення Східної Европи, почавши з окупації Чехословаччини та Польщі 1939 року й довершивши справу вторгненням до Югославії й Совєтського Союзу 1941 року. Тому є певна іронія в тому, що ідею Центральної Европи у 1980-х роках відродили саме польські, чехословацькі й угорські інтелектуали, щоб разом із інтелектуалами Західної Европи плекати її як ідеологічну протиотруту «залізної завіси». Отож питання про те, чи існувала Центральна Европа, повністю залежало від розрізнення інтелектуального конструкта і геополітичної реальности, а відтак Центральна Европа була лише ідеєю: «Її ще немає. Східна Европа існує – як частина Европи під совєтським військовим контролем»[24]. Але Східна Европа теж була колись лише ідеєю, і тепер, після 1989 року, звільнившись від радянського військового контролю, вона знову стала ідеєю. Втім, ідея Східної Европи залишається напрочуд тривкою, глибоко вкарбованою в історію двох сторіч і настільки впливовою через свої політичні наслідки, що її інтелектуальні витоки дуже важко розгледіти за пеленою історії.

---

* «Середня (Центральна) Европа?» (*нім.*).

** Східна Европа (*нім.*)

*** Східний простір (*нім.*).

Росія може відмовитися від військового панування у Східній Європі, але вона не може знищити саму ідею Східної Європи, позаяк не вона її вигадувала й нав'язувала. Ідею Східної Європи винайшли в Європі Західній за часів Просвітництва, і Росія також була частиною цієї ідеї. Росія також пройшла через процеси відкриття, локалізації, поблажливого ставлення та інтелектуального опанування; її локалізували й ідентифікували так само – між Європою та Азією, між цивілізацією та варварством. Прибічники ідеї Центральної Європи сьогодні прагнуть інтелектуальними засобами похитнути репресивну ідею Східної Європи, звільняючи від неї Чехію й Угорщину, можливо Польщу та, либонь, ще Словенію. Проте рубрику «Східна Європа» надалі можуть застосовувати, аби увічнити вилучення решти і зберегти розрізнення, яке підкопує нашу ідентичність. Міхаіл Ґорбачов, котрий знищив «залізну завісу» і поклав кінець холодній війні, також дуже глибоко зрозумів проблему поділу Європи. «Ми – європейці», – заявив він 1987 року в книжці «Перебудова», закликаючи будувати «спільний дім» від Атлантики до Уралу і виступаючи проти «умовности» блокового протистояння та «архаїзму» концепції «залізної завіси». Він розкритикував погляди тих представників Заходу, які вилучали Совєтський Союз із Європи та ототожнювали Європу лише з Європою Західною[25]. Таке вилучення й ототожнення фактично були аксіомами, які протягом двох століть лежали в основі інтелектуальної історії, історії цивілізації в Європі та винайдення Східної Європи.

[25] Див.: Горбачов Михайло. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 200, 203–204, 207.

Розділ перший

Входячи у Східну Європу: Мандрівники XVIII сторіччя на пограниччі

«Ці напівдикуни»

1784 року граф Люї-Філіп де Сеґюр, призначений надзвичайним і повноважним послом Людовіка XVI при дворі Єкатєріни II у Санкт-Петербурґу, вирушив із Франції до Росії. Сеґюрові йшов тільки тридцять перший рік, і він завдячував цим призначенням батьку, котрий обіймав посаду військового міністра Франції. Зупинившися проїздом у Берліні, молодик удостоївся прийняття у Потсдамі на тоді вже старим і леґендарним королем Фридрихом II. Король помітив, що Сеґюр носив орден Цинцината – відзнаку за військову службу під прапорами Джорджа Вашинґтона за часів американської війни за незалежність, і прокоментував це вголос. «Як могли ви так надовго забути всі паризькі насолоди, – саркастично запитав Фридрих, – у країні, де цивілізація тільки починається?» Таке зверхнє ставлення до Америки було типовим для тогочасних уявлень про місцеположення цивілізації, й обоє – парижанин і берлінець – усвідомлювали подвійне значення цього зауваження, бо воно стосувалося і попередньої американської, і поточної російської служби Сеґюра. Згідно з просвітницькими уявленнями, у Росії XVIII століття цивілізація щойно зароджувалася, а Сеґюр мав чудову нагоду поміркувати над цим протягом наступних п'яти років. Утім, це була тема для роздумів, яка його справді цікавила, – стадії та поступ цивілізації у відсталих країнах, – і він був готовий пожертвувати насолодами Парижа і знести незручності, аби пізнати землі, котрі у Фридриха викликали лише сарказм. «Яким

шляхом ви думаєте їхати до Петербурґа – найкоротшим?» – запитав король. Найкоротший і найзручніший шлях був морем. Найпряміший сухопутний пролягав уздовж Балтійського узбережжя. «Ні, Ваша Величносте, – відповів Сеґюр, – я хочу їхати через Варшаву, щоб побачити Польщу». На це Фридрих відповів: «Це цікава країна»[1].

І цікавість Сеґюра, котрий прагнув побачити Польщу, і сприйняття її як цікавої країни Фридрихом свідчили, що протягом XVIII сторіччя міцнів інтерес як до Росії, так і до Польщі. У досвіді Сеґюра обидві країни пов'язувала його сухопутна подорож, що підкреслювала для нього та інших мандрівників їх належність до одного реґіону. У XVII столітті розвиток морських економічних маршрутів – арктичний шлях з Англії до Архангельська та балтійський із Голандії до Гданська – приховували географічну близькість між Польщею та Росією. Залізничні сполучення XIX століття – між Варшавою і Санкт-Петербурґом і Варшавою та Москвою – унаочнили їх географічну пов'язаність, але у XVIII столітті допитливість Сеґюра коштувала йому багато зусиль і часу. Начебто підбадьорюючи мандрівника, Фридрих іронічно перелічив риси, що роблять Польщу цікавою для мандрівника: «Вільна країна, де народ у неволі, республіка під орудою короля, величезні землі, на яких майже ніхто не живе». Поляки були вправними вояками, але їхній армії бракувало дисципліни. Польські чоловіки – сміливці й лицарі, але, здається, твердістю вдачі й навіть героїзмом відзначаються польські жінки; тому на завершення Фридрих глузливо кинув: «Їхні жінки – справжні чоловіки»[2]. Крайність і парадокс були риторичними засобами, за допомоги яких він підкреслював «цікавість» Польщі, її абсурдного безладу та перекручення всіх тогочасних уявлень про суспільство, політику, демографію, лицарську доблесть та культурні ролі чоловіків і жінок на території цього краю. Абсурд був невіддільний від анархії, а анархія дала Фридрихові привід ініціювати 1772 року поділ Польщі, подбавши, аби чималий шмат дістався Прусії.

Привертає увагу те, що Фридрих, намагаючись бути дотепним у своїх висновках та глузуванні над Польщею, не претендував на глибше розуміння цієї країни, не прагнув ані

окреслити, ані пояснити її гадану неповноцінність. Хоч як не парадоксально, розуміння Польщі в той час зводилося до підкреслення її незрозумілости й опису її безглуздих крайнощів, без будь-яких спроб збагнути їх. Сеґюр не мав жодних політичних планів щодо Польщі; він навіть назвав поділ 1772 року актом несправедливости. Проте його мандрівнича допитливість вилилася в подорожні спостереження, які своєю риторичною формою були напрочуд подібні до міркувань Фридриха, котрий не залишав Берліна. Ба більше, Сеґюрові описи не лише Польщі, а й Росії написано в тому самому стилі зображення крайнощів. Такі формулювання, що злітали з пуст пруського короля та французького дипломата на адресу Польщі й Росії, позначали відкриття Східної Европи у XVIII столітті. Химерність Східної Европи, її відмінність від Европи Західної, її відсталість подавалися як інтелектуальна проблема нерозв'язаних крайнощів.

Коли мандрівник XX століття дивиться на подорож Сеґюра, в нього не виникає сумніву, що, перетнувши кордон Німеччини з Польщею, французький дипломат залишив Західну Европу й опинився у Східній. Проте Сеґюр не міг висловитися настільки чітко, адже у XVIII сторіччі сама ідея Східної Европи ще не сформувалася, вона лише розвивалася в свідомості й творах таких мандрівників, як він. Але в його звіті про п'ятсотмильну подорож з Берліна до Варшави впадає в око, наскільки гостро Сеґюр відчував, що перетинає кордон надзвичайної ваги, хоча, на відміну від нас, він не міг пояснити значення цього кордону за допомоги сучасного розрізнення між Західною Европою та Европою Східною.

> Коли перетинаєш східну частину володінь короля Прусії, складається враження, що залишаєш терен, на якому владарює упріємнена зусиллями мистецтв природа та довершена цивілізація. Око починають засмучувати посушливі пустирі та безкраї ліси.
>
> Потрапивши до Польщі, переконуєшся, що Европа повністю лишилася позаду, а перед очима відкривається нове приголомшливе видовище: величезна країна, майже повністю вкрита хвойними лісами, вічно зеленими, але й вічно похмурими, серед яких вряди-годи трапляються оброблені лани, розкидані, наче острови в океані; злиденні, поневолені

мешканці; брудні села; хати, що мало відрізняються від дикунських халуп, – усе навіює думку, що мандрівник повернувся на десять сторіч у минуле, опинившись в оточенні орд гунів, скитів, венедів, слов'ян і сарматів[3].

Очевидно, що Сеґюр переживав цей досвід як дещо більше за перетин кордону між двома королівствами. Він вийшов за межі довершеної цивілізації, повністю лишив Європу позаду, навіть здійснив мандрівку в часі, заблукавши за межі XVIII століття. Хоча Сеґюр згадав про десять сторіч, тобто тисячу років, і відзначив, що у Польщі «оживає феодалізм», схоже, що він вибився з історичного часу в епоху доісторичних халуп і варварських орд, які «своєю масою розчавили останні уламки Римської імперії»[4]. Його власні почуття повністю запанували над його спостереженнями, тож навіть дерева ожили й здавалися йому похмурими. Сеґюр казав Фридрихові, що хоче лише «побачити Польщу», але його погляд зовсім не був пасивним: він перетворював краєвид, який не упривемнювали мистецтво й цивілізація. Він залишив позаду «терен», аби відкрити «нове видовище». Новим видовищем була Східна Європа, але він ще не міг так назвати його. Де він мандрував, куди потрапив? Це не була Європа, на його думку, але ж і не Азія, не Орієнт. Це був якийсь проміжний географічний простір, що не мав визначеного місця у часі або історії, де настільки перекручувалася природа, що подорож суходолом перетворювалася на плавання «океаном». Сеґюр обрав маршрут суходолом, але опинився у морі.

«Все в цій землі побудоване на крайнощах, – писав Сеґюр, вторуючи Фридрихові, – пустки й палаци, рабство селян і розгульна свобода шляхти». Польща була «незбагненною мішаницею стародавніх і нових часів, монархічного й республіканського духу, феодального гонору й рівности, злиднів і багатства». Око мандрівника вишукувало крайнощі і витворювало з них цю неймовірну мішаницю. В панських замках було «безліч слуг і коней, але майже не було меблів, східна розкіш і жодних побутових зручностей». Досхочу збіжжя, але обмаль грошей, і майже відсутня торгівля, якщо не враховувати «всюдисущу юрбу жадібних євреїв». Польська «пристрасть до війни» контрастувала з «відразою до дисципліни»[5]. Сеґюр, як і Фридрих, послуговувався формулами

крайнощів і суперечностей, що робили Польщу «цікавою» немилою безглуздя й парадокса, країною розкоші без меблів.

«Такою була Польща і такі думки опанували мною, – писав Сегюр про свою мандрівку, – коли, серед безлюддя кипарисових і соснових лісів, де легко уявити себе на краю світу, Варшава запропонувала себе моєму оку». Як Колумб, він повністю залишив позаду Європу, перетнув океан і опинився на краю світу. Здається, Польща розбурхала в ньому надмірні почуття, які спантеличили його, і не дала змоги збагнути значення власного відкриття, адже коли б він поміркованіше назвав її «краєм Європи», то підійшов би значно ближче до означення, яке ніяк не міг ухопити. Вигляд Варшави раптово перервав хід його думок, начебто польська реальність вторглася в його роздуми про Польщу. На взаємозв'язок між реальністю й роздумами вказує пасивність, із якою Варшава «запропонувала себе» його очам, і жвавість, із якою його очі здійснювали аналітичне перетворення побаченого: «По в'їзді я помітив ще більше таких виїмкових крайнощів: пишні маєтки і скромні хатини, палаци і курені». «Завершуючи картину», Сегюр описав місце, де він сам зупинився: «щось на кшталт палацу, де одна половина сяє шляхетною вишуканістю, а друга є лише купою руїн й уламків – сумних наслідків пожежі»[6].

Сегюрів позирк, який утілював його позірно невинний намір «побачити Польщу», не може не викликати підозри. Варшава мусила запропонувати себе його оку як своєрідна безпомічна жертва тих розгнузданих аналітичних енергій, які перетворили місто на руїну, тобто інтелектуальну руїну його внутрішніх суперечностей. На думку спадає Мішель Фуко та його історико-філософські міркування про позирк класичного аналізу, який перетворював бачення на знання, а знання – на владу. Цей позирк за правом народження належав Сегюрові – французові епохи Просвітництва, але чомусь у Східній Європі всі операції його аналізу скособочилися. Замість того щоб вивести з елементів пояснення об'єкта, який вони утворюють, Сегюрів і Фридрихів аналіз робив свій об'єкт щоразу незбагненнішим, навіть сміхотворним. Коли такий аналіз сходить із вуст відверто саркастичного Фридриха, в ньому легко впізнати інтелектуальну агресію, що доповнювала агресію політичну – поділ Польщі. Фридрихів позирк на карту Польщі спонукав його за-

думатися про її територіяльне розчленування з тою самою природністю й неминучістю, з якою сама ідея Польщі підштовхувала до риторичного аналізу. Варшава, зрештою, «запропонує себе» Прусії під час остаточного поділу Польщі 1795 року. Сеґюрів позирк не означав ані завоювання, ані поділу: це був позирк інтелектуального панування, який виражав здивування, із яким Західна Европа відкривала Европу Східну.

Суперечності уміщувалися всередині інших суперечностей. Поділений на дві частини палац, де зупинився Сеґюр, – напіввишуканість, напіврумовище, – розташовувався у поділеному навпіл місті, з його палацами й халупами. А сама Варшава відбивала ще більші за розмахом суперечності всієї Польщі. Сеґюр зауважив: «Мистецтво, дух, грація, література й усі принади світського життя у Варшаві змагаються тут з тим, що зустрінеш у товариствах Відня, Лондона й Парижа; але в глушині манери і далі лишаються сарматськими»[7]. Всередині Польщі розгортався конфлікт між цивілізацією та варварськими ордами, але водночас Сеґюр вказав кілька пунктів на карті, що натякали на ще масштабнішу супротилежність, навіть на змагання, між різними частинами европейського континенту. Відень, Париж і Лондон були столицями тієї Европи, яку Сеґюр залишив позаду, в'їжджаючи в Польщу, – столицями Европи Західної.

У Варшаві Сеґюрові наполегливо радили відкласти від'їзд до Санкт-Петербурґа через початок заметілей зими 1784–1785 років. Він не став чекати, але згодом пошкодував про це. Сеґюр міг проїхати по снігу лише на легких санях, а тому залишив багаж по дорозі десь між Білостоком і Ригою. Пізніше він дізнався, що всі його речі згоріли. Із властивою Східній Европі парадоксальністю «сніг і вогонь об'єдналися, аби покарати мене»[8]. На останньому відтинку шляху між Ригою і Санкт-Петербурґом уже не обтяжений багажем Сеґюр заглибився у роздуми. Він думав про те, як йому холодно, а також про Пєтра Великого, що переміг природу, розтопивши «її вічну мерзлоту життєдайним теплом цивілізації». Тепло, що розтоплює вічну мерзлоту, було ще одним парадоксом, таким самим, як поєднання вогню та снігу, але Пєтрова «перемога над природою» стала просвітницьким штампом ще відколи Вольтер написав біографію російського царя. Вигляд Петербурґа знову перервав Сеґюрові роздуми, і він уже був готовий

привітати черговим традиційним спостереженням місто, «де колись не було нічого, крім безкраїх, незайманих і смердючих трясовин». Жоден мандрівник XVIII сторіччя не міг поглянути на Санкт-Петербург, не побачивши цих колишніх смердючих трясовин і не відчувши їх смороду. В Східній Європі образи багаторазово нашаровувалися один на одного, створюючи мішаницю сторіч і краєвидів.

Сеґюр, звісно, був не першим французом у Санкт-Петербурґу. Він сам згадував знаменитий візит Дидро до Єкатєріни за десять років перед ним. Він знав, що «багато відвідувачів та укладачів словників детально описали палаци, храми, численні канали і розкішні споруди» міста, яке він називав «столицею Півночі». Попри це, Сеґюр вважав за потрібне занотувати свої менш туристичні враження від міста. Тому коли прийшла весна і почав танути сніг, він описав місто, східні риси якого були виразнішими за його північне розташування. Форма його враження та сама, що у нотатках про Варшаву та Польщу.

> Вигляд Санкт-Петербурґа викликає подвійне зачудування думки; тут злилися століття варварства і століття цивілізації, X і XVIII століття, азійські й європейські манери, незугарні скити й витончені європейці, блискуча, гордовита знать і закріпачений народ.
>
> З одного боку, витончена мода, величне вбрання, пишні бенкети, розкішні свята й театри не поступаються тим, що прикрашають і тішать добірне товариство Парижа і Лондона. З другого боку, купці в азійських костюмах, слуги, кучери і довгобороді селяни, зодягнені в овечі шкури і хутряні шапки, довгі шкіряні рукавиці без пальців, із сокирами за широкими шкіряними поясами.
>
> Це вбрання й товсті вовняні стрічки, якими вони обмотують ноги, формуючи щось на кшталт неоковирного черевика, оживлюють перед вашими очима образи скитів, даків, роксоланів і ґотів, котрі колись наганяли жах на римський світ. Здається, ніби всі ті напівдикі постаті з барельєфів Траянової колони в Римі оживають на ваших очах[9].

Очі Сеґюра, його нестримний погляд неминуче стають *нашими* очима, *вашим* поглядом, поглядом усіх мандрівників до Санкт-Петербурґа, навіть тих, що мандрували подумки, читаючи Сеґюрові спомини. Вони вийшли друком лише 1824

року, коли Сеґюр уже був старим, але таки пригадав, як перед ним оживали скити, тож оживив їх також для *вас*.

Поза сумнівом, Польща й Росія в очах Сеґюра належали до однієї царини мішаниці, в якій у фантастичних хитросплетіннях сполучалися континенти і епохи, варварство і цивілізація, тим самим ускладнюючи пошук пригожої назви для цієї царини. Навіть дикуни були напівдикунами й суперечили самі собі. І все-таки його враження від Росії були в певному сенсі живіші й чіткіші, ніж враження від Польщі. Варварські народи старовини неначе ожили, зійшовши з барельєфів другого століття у три виміри. Крім того, хоча вже у Польщі Сеґюр вважав, що залишив Європу позаду, саме Росію він однозначно визнав за альтернативу Європі, тобто за Азію. Обережні згадки про «східну розкіш» у Польщі перетворюються в Санкт-Петербурґу, «цій столиці Півночі», на виразний опис азійських манер та одягу. Коли Сеґюр мандрував від Варшави до Санкт-Петербурґа, він рухався радше на північ, ніж на схід, відчував, що залишив Європу, але розумів, що Азія в географічному сенсі слова ще не почалася. Він виявив певний проміжний терен. Фактично Росія лежала на двох континентах, і тогочасні карти ретельно відмежовували «Росію в Європі» від «Росії в Азії». Санкт-Петербурґ, безсумнівно, потрапляв у першу категорію, але проникливий позирк Сеґюра зауважив зону культурного взаємопроникнення на пограниччі між континентами. Подальша плутанина, поєднана з аналогічною плутаниною сторіч, уможливила появу Східної Європи перед очима Європи Західної, на дивному просторі між цивілізацією та варварством.

«Коли я прибув до Петербурґа, – писав Сеґюр (а це сталося 10 березня 1785 року), – в цій столиці під зовнішніми формами европейської цивілізації ще збереглося багато слідів передущих часів». Отож завданням допитливого погляду мандрівника було проникнення поза зовнішні форми, з'ясування заплутаної істини, прочитання палімпсесту сторіч. Сеґюр виявив, що «це розрізнення оприявнюється» «лише якщо уважно придивитися». «На поверхні ця відмінність невідчутна; за півстоліття всі вони навчилися наслідувати чужоземців – в одязі, помешканні, внутрішньому начинні, споживанні їжі, світських раутах, привітаннях, балах і зва-

цих обідах, виконуючи ці дії не гірше французів, англійців і німців»[10]. Тут Сеґюр, ясна річ, має на увазі не скитів у овечих шкурах, а петербурґське шляхетне товариство з його шикарними бенкетами та розкішними святами. Наслідування цим шляхетним товариством чужоземців Сеґюр оцінював за критеріями сучасної йому «цивільности» – однієї з ознак «цивілізації» у західноевропейських країнах – Франції, Англії та Німеччині. Норберт Еліяс в «Історії манер» дослідив споживання їжі, поведінку в товаристві та способи привітання, дійшовши висновку, що саме ці речі були вузловими в цих країнах для самовизначення еліти саме як еліти на противагу решті суспільства. Сеґюр, сам представник високої аристократії, тепер по-новому використовує кодекс цивільности, роблячи його мірилом відмінности між різними народами з різних країн. Хай собі Варшава змагається з Віднем, Лондоном і Парижем, а росіяни наслідують еліти Франції, Англії та Німеччини, але ретельне «обстеження» неминуче з'ясує невідчутні на поверхні відмінності між зовнішніми формами й передущими часами.

«Лише розмова і знання деяких унутрішніх деталей позначали межу між старовинним московитом і сучасним росіянином», – стверджував Сеґюр[11]. Точнісінько так само у Франції XVIII сторіччя аристократ міг розпізнати за бездоганними манерами буржуа. Особисті зустрічі мандрівника, розмови, в яких Сеґюр користувався перевагою розмовляти рідною французькою мовою, унаочнювали неприступні поглядові приховані деталі. За часів ancien regime* цивільність полягала в дотриманні правил та підтриманні відповідної зовнішности у звичаях і манерах, доступних здібному наслідувачеві, але відкриття Східної Европи спонукало провести сучасний тип розрізнення, опертий на ідеї засадничого характеру. Росіяни були «позначені», тому Сеґюр не дозволяв їм утекти від своєї ідентичности.

Виявлення ним «старовинного московита» навіть у Санкт-Петербурґу містило натяк на Московське царство, яке передувало Петрові та Єкатеріні. Тому не дивно, що саме візит до Москви мав остаточно підтвердити формулу, що вже утвер-

* Старого режиму (*фр.*).

дилася у Петербурґу, а ще раніше – у Польщі. У червні 1785 року в складі почту Єкатєріни Сеґюр відвідав Москву, «цю мішаницю халуп простолюду, багатих купецьких кам'яниць, величних палаців пихатої та численної знаті, цей неспокійний народ, у якому втілювалися супротилежні манери, різні епохи, дикі й цивілізовані народи, европейські світські товариства й азійські базари»[12]. В Москві «східні» ознаки Росії, її розташування між Европою та Азією були ще очевидніші й затирали традиційне ототожнення Росії з Північчю. Проте, пишучи спогади у XIX столітті, Сеґюр усвідомлював, що тієї Москви, яку він колись знав, уже немає, бо «полум'я поглинуло більшу її частину»[13]. Адже за час, що минув від мандрівки Сеґюра Росією до написання споминів, французькі війська Наполеона переможно увійшли в Москву, залишили її під заграву вогню і принижені повернулися додому.

Сам Сеґюр виїхав із Росії 1789 року, коли у Франції вибухнула революція. Спершу він залишався на дипломатичній службі як знатний громадянин завдяки таким доказам своєї прихильности до свободи, як орден Цинцината за участь в американській війні за незалежність. Але врешті-решт його разом з батьком, як і багатьох інших аристократів, заарештували, і він мало не опинився на ґільйотині. Вцілівши попри всі жарти долі, Сеґюр почав нову, надзвичайно успішну кар'єру протягом наполеонівського періоду, ставши членом державної ради, сенатором і головним церемоніймейстером. Лише після Ватерлоо він був вилучений із державного життя, тож знайшов час для написання спогадів. Вони здебільшого відображають безпосередній живий досвід мандрівника, – Сеґюр, мабуть, користувався своїми подорожніми нотатками й матеріялами того часу. І все-таки, з часу його подорожі до Росії змінилося ціле покоління. Іноді він підкреслює цю прірву, особливо коли розмірковує про Москву:

> Я не говоритиму багато про Москву: саме це слово викликає надто гіркі спогади. Крім того, цю велику й прекрасну столицю описували безліч разів; мало в якій з наших родин не знайдеться вояк, вкритий славою і ранами, чиї оповіді знайомлять нас із палацами, садами, храмами, халупами, куренями, полями, Кремлем, Китай-городом, позолоченими куполами церков, з дивакуватим видови-

щем розкиданих тут і там палаців чи маєтків, оточених надійними їм селами[14].

Побачене подорожнім, у такий спосіб, нічим не відрізнялося від побаченого ветеранами Наполеона, славними воїнами, що розповідають про ту химерну мішаницю під назвою Москва. І справді, між інтелектуальним завоюванням допитливого мандрівника, його аналітичним позирком і реальністю збройного завоювання існував зв'язок. Зокрема, син Сеґюра Філіп-Поль брав участь у російському поході Наполеона й залишив про неї яскраві спогади, що стали одним із джерел для «Війни і миру» Толстого.

Коли Сеґюр був у Росії повноважним послом, його головний обов'язок полягав у веденні переговорів щодо комерційної угоди, за якою Франція мала отримати частку в торгівлі з Росією, що в ній на той час домінувала Англія. Тут відчувається присмак економічного імперіялізму, але навіть сам Сеґюр не вважав свою місію дуже важливою дипломатичною справою. «Моя роль, здається, зводилася до ролі уважного спостерігача при дворі, на який ми не мали впливу», – зізнавався він[15]. Та все-таки уважність спостерігача ніколи не є політично безневинною. Росія й Польща «запропонували себе» очам Сеґюра, а війська Наполеона через якийсь час прийняли цю пропозицію. Мандрівники XVIII сторіччя, відкриваючи Східну Европу між цивілізацією та варварством, між Европою та Азією, допомогли привернути погляд Західної Европи до її суперечностей.

«Притаманне Польщі»

Вільямові Коксу, як і Сеґюрові, йшов 31-й рік, коли він здійснив аналогічну мандрівку до Росії через Польщу. Кокс подорожував у 1778–1779 роках; Сеґюр відвідав ті самі землі кількома роками пізніше, взимку 1784–1785 років, тож їхні майже одночасних спостережень англійця і француза свідчитимуть для нас про еволюцію спільного бачення мандрівників із Західної Европи. Сеґюр походив із одного з найславетніших французьких аристократичних родів; Кокс лише перебував на службі в так само знатної британської родини.

Він був сином придворного лікаря, освіту здобув ув Ітоні й Кембриджі, став англіканським священиком, а згодом – домашнім вчителем шестирічного Черчила у родовому маєтку Бленгейм. У 1775 році йому дали іншого учня-підлітка, небожа герцоґа Малборо, й зобов'язали супроводжувати хлопця під час п'ятирічної надзвичайно амбітної навчальної «великої подорожі» по Європі. Кокс відповідав за вивчення мов, географії, історії, математики, поезії, музики та малювання, тоді як у складі групи мандрівників був також такий собі капітан Флойд, якого Кокс ненавидів; той учив хлопця верхової їзди, стрільби, плавання, тенісу, фехтування і танців. Мати юнака писала Коксові про ще один аспект навчальної програми, сподіваючись, що її син «пристрасно закохається в шляхетну й розумну пані, що достатньо симпатизуватиме йому, аби навчити його догоджати їй, водночас тримаючи його на відповідній віддалі»[16]. Отож освітня програма була справді всебічною. Сам Кокс дотримувався старомодних педагогічних ідеалів і поважно сприймав «велику подорож» як педагогічний захід, що мав виховати справжнього англійського джентльмена. Водночас йому вистачило честолюбства, аби розширити традиційний маршрут, долучивши туди такі нововведення, як відвідання Польщі та Росії, а також Швеції та Данії. Колумб, як відомо, шукаючи новий шлях до Індії, відкрив Америку. Кокс, як і Сеґюр, наприкінці XVIII сторіччя вирушив подивитися на давно відомі з географії землі «Півночі», але замість цього відкрив Східну Європу.

1738 року Томас Наджент, високо цінуючи «шляхетну і давню традицію подорожувати», бо вона «виховувала всебічного джентльмена», опублікував працю, в якій окреслив звичний маршрут англійського аристократа, під назвою «Велика подорож, або Мандрівка через Нідерланди, Німеччину, Італію та Францію»[17]. Ця назва залишилася без змін у другому виданні 1756 року. Кокс побував зі своїм опікуванцем у всіх цих землях, але коли настав час писати звіт про подорож, він зрозумів, що читача радше зацікавлять інші країни, які не входили до звичного маршруту. 1784 року, саме тоді, коли Сеґюр вирушив до Польщі й Росії, Кокс опублікував свої «Подорожі Польщею, Росією, Швецією та Данією», книжку, яка до кінця сторіччя витримала кілька англомовних видань, а також була

перекладена французькою. Цей твір став вагомим унеском у відкриття Східної Європи XVIII сторіччям і в знання про землі, що доти були маловідомими й рідко відвідуваними.

«Ми в'їхали в Польщу, – писав Кокс, датуючи цю подію 24 липня 1778 року, – і попрямували до Кракова через землі, що їх австрійська династія здобула після останнього поділу [Польщі]»[18]. Інакше кажучи, мандрівники не зовсім були на території Польської держави. Ці землі з 1772 року належали Габсбурґам, але почуття Кокса, викликані в'їздом у Польщу, були настільки особливими, що він вважав за потрібне точно зафіксувати дату цієї події та описати враження, які на нього справив в'їзд. «Дороги були погані, сіл мало, а їх жалюгідний вигляд годі й намагатися описати, – згадував Кокс. – Халупи всі зроблені з дерева, брудні й убогі на вигляд, усе навкруги справляло враження крайньої злиденности». Трохи згодом, на Віслі, під самим Краковом, вони перетнули ще один, цього разу справжній політичний кордон між двома державами. Кордоном був міст, «на одному кінці якого стояв австрійський солдат, а на другому – польський вартівник». Краків виявився «цікавим старим містом», насамперед тому, що «колись майже правив за центр усіх польських володінь, а тепер став прикордонним містом». До ідеї розмитого кордону долучилося уявлення про примхливість історії. Краків був містом будинків «колись багато оздоблених, а тепер чи то незаселених, чи то понурих і занедбаних». Місто виглядало «великою столицею в руїнах», вказуючи на часовий контраст між «первбутньою розкішшю» та «величчю руїн»[19].

«Я ніколи не бачив дороги, такої нецікавої, як та, що з'єднувала Краків із Варшавою, – писав Кокс. – Уздовж цього тракту немає нічогісінько, що могло б привернути увагу навіть найдопитливішого мандрівника». Навколо плаский ландшафт, безлюдна дорога, і лише зрідка око натрапляло на окремі будинки за межами рідкісних сіл, «чий злиденний вигляд відповідав убогості їхньої країни». Села ці – всього-на-всього «жменька халуп», і серед них «єдиним місцем, де міг зупинитися мандрівник, були єврейські хатини без будь-якого вмеблювання». Сеґюр, як ми пам'ятаємо, також бачив і халупи, і хатини, і євреїв, і брак меблів. Кокс заходив до тих халуп і запросив читача увійти слідом.

> За ліжко нам правила кинута на долівку солома, й ми вважали себе щасливцями, коли солома була свіжа. Навіть ми, аж ніяк не розніжені й звиклі до всіляких незручностей, відчували виснаження у цій спустошеній країні. Хоча у більшості країн ми взяли собі за правило зупинятися на ніч, аби не пропустити під час руху нічого вартого уваги, тут ми взагалі воліли не зупинятись, аби уникнути страждань у цих лігвах нужди та бруду; і ми були впевнені, що єдине видовище, якого нас позбавляла нічна пітьма, – понурі ліси, одноманітні лани пшениці й знаки людського лиха. Місцеві мешканці були біднiші, покірніші й нещасніші за всі інші народи, що траплялися нам на шляху: хоч би де ми зупинялися, вони збиралися юрмами навколо нас, прохаючи милостиню за допомоги сповнених відчаю жестів[20].

Заглиблюючись у Східну Європу, мандрівники спостерігали дедалі безнадійніші вбогість і злидні, лихо та спустошення, а на враженнях Кокса найбільше позначалося те, що він та інші мандрівники ніде не могли знайти зручного місця для ночівлі.

У цьому плані його спостереження про Польщу, маловідому англійським мандрівникам, майже одразу стали джерелом шаблонних уявлень про цю країну. Коли 1785 року леді Елізабет Крейвен вирушила до Польщі, за рік після публікації «Подорожей» Кокса, вона вже цитувала його: «Про умови, що чекали на мене в дорозі, ви зможете прочитати у пана Кокса, а я обмежуся описом приємніших речей»[21]. Кокс не був таким стриманим; він не тільки писав про «ці лігва нужди та бруду», але й не раз розповідав про них усно. Якось, уже пізніше, коли він гостював в одному з найвеличніших польських маєтків – палаці Браницьких у Білостоці, «розмова зайшла про нашу мандрівку цією бідною і нещасною країною, де так бракувало зручних умов для ночівлі». Кокс шокував товариство польських аристократів, розповівши їм, що він спав «на соломі, коли міг її дістати», й доброчесно поінформував графиню Браницьку, що це був найкращий спосіб «ознайомитися з домашнім господарством селян, розділивши з ними умови побуту й довіривши їм турботу про наші нужди»[22]. Незручність була ціною, яку він заплатив задля сповнення педагогічної мети подорожі: вивчення вад Польщі й

розглумачення їх власному учневі, англійським читачам і навіть самим полякам.

Мандрівка Польщею засмутила Сеґюра, а його перші враження від Санкт-Петербурґа забарвлені «подвійною меланхолією» – від вигляду Фінської затоки і від роздумів про російський деспотизм. Кокса опанувала меланхолія ще у Варшаві, вона скерувала його описи цього міста, котре він подав у тій самій формі, яку вподобав Сеґюр.

> Усе місто виглядало по-меланхолійному, демонструючи крайнощі багатства і злиднів, розкоші і біди, якими просякнутий кожен аспект цієї нещасної країни. Вулиці просторі, але погано мощені; церкви і громадські будівлі великі й величні; численні палаци знаті розкішні, але переважна більшість хат, особливо у передмістях, – це брудні й погано збудовані дерев'яні халупи[23].

Якщо Сеґюр рухався на північний схід, з Варшави до Санкт-Петербурґа, то Кокс прямував просто на схід, до Москви, що дало йому змогу побачити східний терен Польщі – Велике князівство Литовське. Ґродно він описав за тією самою плідною моделлю крайнощів: «Перемішання злиденних халуп, розвалених будинків і зруйнованих палаців із величними брамами – слідами їх давньої розкоші». Він відвідав щойно засновану ткацьку мануфактуру і, позаяк його країна пишалася своєю ткацькою промисловістю, поблажливо зауважив: «Ці мануфактури перебувають у зародковому стані»[24].

У Ґродно Кокс зустрівся із французьким натуралістом Жаном-Еманюелем Жилібером, який збирався писати природничу історію Литви: про її тваринний і рослинний світи та мінерали. Кокс відзначив «зародковий стан природничих знань у цій країні», що відповідало зародковому стану мануфактур, і вважав само собою зрозумілим, що краще буде, коли цим займатиметься хто-небудь із Франції. У Литві Кокс побачив зубра, тварину, котра особливо його зацікавила. Він згадує теорію німецького натураліста Петера Симона Паляса, який вивчав природничу історію Росії, про те, що «цей вид тура, раніше поширений у цілій Європі, більше не живе на цьому континенті ніде, крім литовських лісів,

деяких частин Карпатських гір і, можливо, на Кавказі»[25]. Іншими словами, існування зубра вказувало на особливість природничої історії Східної Європи, адже рідкісні види виживали лише на окраїнах континенту.

Ще більшу увагу привернули різноманітні людські племена Східної Європи, зокрема Кокс занотував: «Під час нашої подорожі Литвою неможливо було уникнути сонмища євреїв, яких у Польщі взагалі безліч, але це князівство, здається, вони обрали за свій осередок». Сеґюр теж натрапив у Польщі на «всюдисущу юрбу жадібних євреїв». Думка про те, що у Східній Європі дуже багато євреїв, добре відома у XX столітті, найкатегоричніше втілилася в їх майже повному винищенні, але у XVIII сторіччі їх ще належало там відкрити, як і саму Східну Європу. Коли Кокс приїхав до Польщі, він ставився до них стримано. У Кракові він відвідав могилу «Естер, прекрасної єврейки», яка, за леґендою, була коханкою Казимира Великого у XIV столітті. Кокс писав про «заняття цього надзвичайного народу» і повідомляв, що польські євреї «прибрали до своїх рук усю торгівлю країни». На шляху до Варшави Кокс заходив у їхні «хатини». Подорожуючи на схід від Білостока, екіпаж Кокса постійно опинявся в оточенні юрб жебраків і євреїв, які «траплялися всюди». У Литві їх були цілі «сонмища», мандрівники зустрічали їх на кожному кроці: «Якщо ви потребуєте перекладача, вам приведуть єврея; коли ви прийдете до заїзду, хазяїн виявиться євреєм; якщо вам потрібні поштові коні, ви дістанете їх у єврея, і єврей буде вашим кучером». На схід від Мінська, на території теперішньої Білорусі, Кокс сховався від негоди в стодолі, де «кілька довгобородих постатей у чорній одежі розмішували щось у великому котлі». Мандрівник епохи Просвітництва не дозволив собі «повірити у чаклунство або якісь дрібні забобони», а «придивившись уважніше, ми упізнали в них наших давніх єврейських друзів, що готували нам і собі вечірню трапезу»[26]. Зустрічаючи всюди «сонмища» євреїв, Кокс претендував на зверхню фамільярність у ставленні до цих «наших давніх друзів». Його описи євреїв ставали дедалі бентежнішими після могили прекрасної Естер у Кракові і до моторошних фігур у чорному вбранні під Мінськом. Демонструючи власну освіченість при відкиданні забобонів, він одночасно

переконував читачів у безпросвітному невігластві Східної Європи і тамтешніх євреїв.

Спостерігаючи за польським населенням, Кокс, як і Сегюр, пересвідчився, що Європа залишилася позаду: «Поляки своїми рисами, звичаями, одягом і загальним виглядом скидаються радше на азіятів, ніж на европейців; предками їхніми, без сумніву, були татари». Одним із головних арґументів виявлялися зачіски поляків: вони «голять собі голови, лишаючи тільки кружок волосся на маківці». Кокс зацитував німецького знавця старовини, який уважав, що «зачіски поляків – це, либонь, найдавніша ознака їхнього походження», зважаючи на те, що «ще у п'ятому сторіччі деякі народи, відомі під іменем скитів, дотримувалися такого звичаю»[27]. Для вивчення азійських рис Східної Європи недостатньо покликатися на татарське походження; для Кокса, як і для Сегюра, головною ознакою азійського походження було ототожнення з варварами класичної старовини – скитами. В Росії вони, зодягнені в овечі шкури, ніби зійшли з барельєфів Трояновоі колони; у Польщі їх можна було впізнати за зачіскою, яка не змінилася протягом тисячі з гаком літ.

Зацікавлення волоссям поляків Кокс знову виявив на останніх сторінках звіту про свою подорож Польщею, де згадує про хворобу, нібито пов'язану з волоссям.

> Перед тим як завершити мою розповідь про Польщу, я маю коротко згадати, що впродовж нашої мандрівки цією країною ми мимоволі звернули увагу на кількох людей зі звалюваним або зліпленим волоссям; цей розлад зветься Plica Polonica (польський ковтун). Таку назву він отримав тому, що вважається притаманним саме для Польщі; хоча нерідко трапляється також в Угорщині, Татарії та в деяких інших сусідніх народів[28].

Приписуючи цю хворобу полякам, угорцям, татарам та сусіднім народам, Кокс окреслив територію, в якій легко можна впізнати обриси Східної Європи. Фактично вона вельми подібна до ареалу поширення зубра в Литві, у Карпатах і на Кавказі. Експертом із природничої історії Литви був француз, експертом із старовинного походження поляків – німець, а знавцем «польського ковтуна» був інший чужозе-

мець, «умілий швейцарський лікар, який спозадавна мешкає в Польщі». Його трактат, написаний французькою мовою, змальовує «їдку в'язку рідину, що проникала у волосся, яке має форму трубки, а потім просочується або з боків волосся, або з його кінчиків, склеюючи його – чи то в окремі жмутки, чи то в суцільне кубло». Серед симптомів: «свербіж, набрякання, висипи, виразки, переміжна пропасниця, головний біль, слабкість, кволість, гостець, подагра, подеколи навіть корчі, грець і сказ». Коли волосся вбирає заразу, утворюючи ковтун, симптоми минають, але якщо поголити голову, тоді симптоми повертаються, доки нове волосся знову не склеїться у жмутки. «Вважається, що ця хвороба спадкова; також доведено, що у гострій формі вона заразна»[29].

Передбачалося, що «польський ковтун» був хворобою спадковою та заразною, й саме тому її описували як місцеву хворобу і в географічному, і в демографічному сенсі, властиву «сусіднім» країнам і народам, типову для Східної Європи. Її поширення у Польщі й Татарії не дивувало, позаяк поляки «походили від татарських предків». Звалювання волосся, яке навіть не можна було голити, означало, що мандрівникові ця хвороба одразу впадатиме у вічі. А для Кокса, який претендував на глибоке знання витоків поляків, вона свідчила про зв'язок зі скитським стилем польських зачісок. Тіла поляків виказували ознаки зарази й варварства. Зокрема, перераховуючи причини «польського ковтуна», Кокс особливо пов'язував цю хворобу з відсталістю. Серед причин він згадував, по-перше, «польське повітря, нездорове через безліч лісів і боліт», по-друге, воду – «хоча в Польщі води і не бракує, простолюд зазвичай п'є ту, що найближче – з рік, озер і ставків» та, по-третє, «місцевих мешканців, котрі анітрохи не дбають про чистоту». З усіх цих причин лише перша зумовлена географічно, а друга й особливо третя покладали провину на «нерозбірливість» і «недбалість» самих поляків. По суті ж питання чистоти, які Кокс порушує наприкінці оповіді про Польщу, увінчувало його попередні спостереження про «нужду та бруд». На ці проблеми звертали увагу й інші мандрівники XVIII століття у зв'язку зі спалахами чуми у Південно-Східній Європі, на території Османської імперії. Кокс порівнював соціяльні передумови «польського ков-

туна» з передумовами появи прокази, яка «і досі часто трапляється у народів, що не знаються на медицині й байдужі до її поступу, але напрочуд рідко з'являється у тих країнах, де проти неї вжито запобіжні заходи»[30]. Джерелом локалізації «польського ковтуна» було картографування Східної Європи як царини невігластва та відсталости.

«Ближче до цивілізованих частин Європи»

Знов-таки через недавні територіяльні поділи перетин російсько-польського кордону був так само географічно заплутаний, як і перетин польсько-австрійського кордону місяць тому. 18 серпня «ми перетнули Березину, яку деякі сучасні географи помилково вважають новим кордоном між Росією та Польщею», а два дні по тому «в'їхали до Росії біля невеликого села під назвою Толіцин, яке до 1772 року належало Польщі»[31]. Політичні наслідки поділу Польщі привели до розмивання польсько-російського кордону, тому ці дві країни виглядали для мандрівників як частини одного терену, а схожість мов тільки посилювала їхнє враження про єдність цього терену. Перекладач Кокса не був ані поляком, ані росіянином, а походив з Богемії, тож автор зробив спеціяльне пояснення для читача, що «богемська й російська мови є діялектами склавонського говору». Коли Кокс, перетнувши кордон, намагався зафіксувати відмінності між Польщею та Росією, він зауважив, що «найразючіший контраст – у їхніх зачісках: росіяни замість голити свої голови дозволяють волоссю звисати над бровами та вухами і підстригають його на рівні шиї»[32]. Ця підкреслена увага мандрівників до волосся, як у Польщі, так і в Росії, знову зраджувала їхнє бажання знайти видимі знаки для розрізнення чужих народів.

На шляху від Смоленська до Москви ці знаки перекопували Кокса у тому, що він рухається у напрямку Орієнту. Однієї ночі вся група зупинилася у «стерпній хатині», де їхньою «господинею була справжня азійка». Це було видно з її одягу: «Вона була зодягнена у синє вбрання без рукавів, що спускалося аж до щиколоток, а в поясі була підперезана червоним паском; на голові у неї була хустка, зав'язана

наче тюрбан, різнокольорові сережки й намисто; її сандалі трималися на нозі завдяки синім шнуркам, обв'язаним також навколо щиколоток, щоб підтримувати грубі полотняні обмотки, що заміняли їй панчохи». Грубість одягу відповідала грубості самого народу. Кокс підсумував, що «російські селяни загалом виглядають грубою, витривалою расою». Вони носили або «грубий вовняний балахон», що спускався нижче колін, або овечі шкури. Так само як господиня-азійка, вони «замість носити панчохи обмотували ноги смужками полотна», а їхнє взуття було виготовлене з бересту. Сеґюр також помітив на постатях цих «напівдикунів» Росії одяг із овчини, але також звернув увагу на сокири, прив'язані до пасків. Для Кокса сокири були не просто деталями вбрання дикунів, а радше ознаками примітивного рівня цивілізації. Він дивувався, що ці російські селяни будували свої хати, тобто свої халупи, «тільки за допомоги сокир», бо не «вміли користуватися пилками»[33].

Як і в Польщі, Кокс не змарнував нагоди оглянути ці халупи зсередини, тим більше, що це був єдиний варіянт для ночівлі. Подеколи його будили кури, а одного разу «компанія свиней підняла мене о четвертій годині, хрюкаючи просто у вухо». В тій самій кімнаті на соломі спали два його супутники та їхні слуги, «троє довгобородих росіян у грубих полотняних штанях і сорочках», на лаві – троє жінок, а на печі – «четверо майже голих дітей». Пізніше Кокс навіть натякнув на сексуальну непристойність того, що поруч спали «чоловіки, жінки і діти, без розрізнення статі й становища, часто майже без одягу». Ще він жалівся на «задушливий сморід»[34].

За однаковою формулою він розчаровано зауважує міста, що траплялися на шляху: «Здалеку всі ці шпилі й куполи, височіючи над деревами, котрі приховують прилеглі до цих споруд халупи, змушують мандрівника, незнайомого з цією країною, сподіватися на появу великого міста; замість цього він бачить лише купку дерев'яних хатин»[35]. Цей опис відкрито відтворює ідею крайнощів, цього разу між величними церковними шпилями й куполами, з одного боку, і вбогими хатинами, з іншого. Проте за допомоги цікавого виверту Кокс робить цей контраст джерелом обману й облуди. В описі 1778 року вражає, наскільки точно він провіщає леґенду про облу-

ду «потьомкінських сіл», пов'язаних із поїздкою Єкатєріни II до Криму в 1787 році. Кокс застосовує формулу облудної розкоші та зраджених сподівань навіть до самої Москви.

> Москва повідомила про своє наближення за шість миль з'явою якихось шпилів, що височіли на самому кінці широкої лісової просіки; дві чи три милі потому ми виїхали на пагорб, з якого перед нашими очима відкрився чудовий краєвид величезного міста. Воно простяглося у формі велетенського півмісяця; незліченні церкви, вежі, позолочені шпилі й куполи, білі, зелені та червоні будівлі, виблискуючи на сонці, утворювали розкішне видовище, з яким дивно контрастували вкраплення дерев'яних халуп[36].

Попри величезні розміри Москви, попри велетенський простір, на який вона простяглася, тільки-но мандрівник відводив вражений погляд від блискучих позолочених шпилів, він зауважував дерев'яні халупи й усвідомлював, що навіть Москва була своєрідним «потьомкінським селом», містом облудних ілюзій. Кокс був «цілковито приголомшений неосяжністю й розмаїтістю Москви», позаяк він «уперше бачив настільки безладне, настільки незвичне, виняткове й таке сповнене крайнощів місто». Часом ці крайнощі взагалі робили Москву не схожою на місто, «адже місцями це величезне поселення скидається на покинутий пустир, місцями – на багатолюдне місто; місцями – на злиденне село, місцями – на величну столицю»[37]. В цьому й далася взнаки влада мандрівника над об'єктом його спостережень: за власною волею Москва для Кокса могла перетворитися на «злиденне село».

На думку Кокса, ці московські крайнощі були лише проявом глибшої розбіжности, яку можна було описати за допомогою ідеї Східної Европи: «Москву багато хто вважає містом, збудованим за азійським зразком, але поступово вона набуває дедалі більше европейських рис, демонструючи строкату суміш сумбурної архітектури»[38]. Відкриття Східної Европи можна подати як відновлення претензій на цю територію, під час якого щораз більше уваги приділяли країнам, що ставали дедалі европейськішими. Сумбурність і строкатість як естетичні поняття вдало доповнювали загальний словник крайнощів і суперечностей: аби пересуватися містом, Кокс та його

супутники найняли екіпаж, запряжений «шістьма кіньми різної масти». Кучер вирізнявся «довгою бородою та овчинним кожухом», а форейтори носили «грубий вовняний одяг». Вони возили з собою багато сіна, щоб годувати коней, тільки-но екіпаж зупинявся, а «самі спілкувалися з іншими кучерами й форейторами, котрі так само, як і їхня худоба, тамували голод заздалегідь приготованою їжею, при цьому мало церемонячись». Поки кучери їли поруч із кіньми, сам Кокс відвідував палаци, зведені «у стилі справжньої азійської розкоші» й, що найважливіше, побудовані самою тільки сокирою: «...Більша частина деревини, використана для зведення цих просторих споруд, була оброблена сокирою. Хоча я часто спостерігав за роботою теслі, я жодного разу не бачив у них в руках пилки»[39]. Хоч би куди Кокс глянув, він усюди бачив характерні східноєвропейські зміщення: Азія проступала у стилі палаців, а методи їх будівництва нагадували про інші, доісторичні часи. Кучер з бородою і в овчинному кожусі та тесля із сокирою цілком відповідали російсько-скитському прототипу, що його описав Сеґюр.

У Москві Коксу навіть не довелося викликати в уяві образи скитів, адже там траплялися справжні й цілком сучасні мешканці віддалених провінцій імперії, вихідці з самого пограниччя континенту – з Уральських гір та Кавказу. Під час обіду у графа Алєксєя Орлова, адмірала Єкатєріни, Кокс у захваті розглядав почет, що юрмився навколо Орлова:

> У почті був вірменин, що недавно прибув із Кавказьких гір і, за звичаєм своєї країни, мешкав у повстяному наметі в саду. Його одяг складався з довгого просторого жупана, підперезаного паском, широких штанів і чобіт. Волосся він стриг на татарський манер – кружком, а зі зброї мав кинджал і лук з рогу дикого бика з тятивою із жил того самого звіра. Він був надзвичайно відданий своєму господареві; коли його приставили до господаря, він добровільно склав присягу на вірність і зі справжнім східним перебільшенням обіцяв битися з усіма ворогами графа, запропонувавши на доказ своєї щирости відсікти власні вуха; він також побажав, аби всі хвороби, що загрожуватимуть його господареві, перейшли на нього... Він станцював калмицький танець, напружуючи кожен м'яз і звиваючися й вигинаючися

всім тілом, не сходячи з місця. Він запросив нас до саду, де з великим задоволенням показав свій намет і свою зброю, й випустив кілька стріл, що піднялися на неймовірну висоту. Ми були вражені, наскільки характер цього вірменина зберіг свою природну невимушеність; він здавався дикуном, що лише ступив на шлях цивілізування[40].

Це був найкрайніший зразок Східної Європи в географічному й антропологічному сенсі, на який, утім, мандрівник міг натрапити вже в саду московського палацу. Схоже, вся штучність цієї ситуації не могла похитнути інтересу Кокса до «природної невимушености» вірменина. Його образ трохи скидається на образи американських індіянців – намет, лук з рогу і жил бика, – але калмицький танок і татарська зачіска, поза сумнівом, розміщували вірменина на просторах Східної Європи. Підстрижене кружком волосся, як ми пам'ятаємо, слугувало для Кокса ланкою між Польщею й Татарією. Приписавши вірменину «східні перебільшення», він сам послуговувався мовою західної поблажливости, зводячи концепцію Східної Європи до постаті «дикуна, що лише ступив на шлях цивілізування».

Мандрівник, який відкривав Східну Європу, справді міг у ході своєї подорожі спостерігати за тим, як дикуни «ступали на шлях цивілізування». Спостерігати він міг не лише на прикладі поодиноких дикунів, а й споглядаючи найширшу панораму суспільства та природи. У вересні Кокс вирушив з Москви до Санкт-Петербурґа, прямуючи на північний захід. Він минав пастухів, що «одягом і манерами скидалися на кочові орди татар». Він заходив до хат, де люди падали долілиць перед іконами «святих, невправно нашкрябаних на дереві, що більше нагадували калмицького ідола, ніж людську голову». Іноді мешканці падали долілиць навіть перед Коксом та його супутниками, яких часто «приголомшував цей прояв східної пошани»[41]. Саме ці калмицькі й татарські образи, що зустрічалися на шляху до Санкт-Петербурґа і нагадували про вірменина в Москві, перетворювали на нісенітницю будь-які спроби подорожніх географічно точно означити свої враження. Так само, як згадки про давніх скитів і сарматів ламали конвенції часу й історії, порівняння з татарами

і калмиками суперечили географії, породжуючи невпорядкований антропологічний простір, населений недбало класифікованими примітивними народами.

Місцевість, яку минали мандрівники, «подекуди була суцільним багновищем», а дорога часто зникала, тож «рух екіпажа перетворився на неперервну тряску». Росія не витримала найпростішого тесту на цивілізованість, тесту колесом: «Погані дороги зламали наше нове колесо, зроблене абияк і вже потріскане; ми зупинилися, щоби його полагодити. Втім, ремонт виявився так само ненадійним, позаяк невдовзі воно знову зламалося». Такі «технічні» проблеми перетворювали мандрівку з Москви до Петербурґа на «видимий» поступ від варварства до цивілізації, показуючи, що очікує на російських селян із сокирами й вірменського дикуна з його луком із бичачого рогу.

> Відсталість російських селян у галузі технічних умінь порівняно з іншими європейськими народами помітить навіть невтаємничений спостерігач. Мірою наближення до Петербурґа, ближче до цивілізованих частин Європи, села ставали дедалі ліпше облаштовані різними побутовими зручностями, селяни краще володіли технічними уміннями. [...] Дерево рідше обтісувалося сокирою, і нам частіше траплялися ями для пиляння колод на дошки, які ми спочатку вважали небаченою рідкістю; хати ставали просторішими і зручнішими, з більшими вікнами й димарями; меблів також було більше. [...] Втім, цей поступ до цивілізації дуже незначний, і ми зауважили чимало прикладів найгрубішого варварства[42].

Наявність меблів і використання сокир були важливими сигналами, позаяк робили рівень цивілізованости безпосередньо видимим навіть для «невтаємниченого спостерігача». Сеґюр у самому Санкт-Петербурґу виявив, що «зовнішні форми європейської цивілізації» приховували непомітні на поверхні залишки варварства. Проте Кокс ще на шляху до Петербурґа побачив навіть на поверхні «найгрубіше варварство». По суті, у своїх спостереженнях він неявно уклав шкалу відносної цивілізованости, схему розвитку від найгрубішого варварства до звичайної відсталости, яка помалу наближалася

Росія уподібнювалася до самої цивілізації. Російське «просування до цивілізації» відображалося у «просуванні» самого Кокса до Петербурґа, подорожі на північний захід. Рівень цивілізації у Росії він вимірював за рівнем «інших европейських народів», що заселяли «цивілізовані частини Европи». Отже, свідомість Просвітництва містила в собі карту поширення цивілізації в Европі.

Новгород одразу викликав у мандрівника великі сподівання, бо «з невеликої відстані це місто було захопливим видовищем». Але він виявився ще одним потьомкінським селом, де «наші сподівання зовсім не виправдалися», і Кокс відреагував на це так, як у Кракові та Варшаві: «Жодне інше місто не сповнювало мене такими сумними роздумами про колишню велич». У Новгороді Кокс був змушений висісти з остаточно поламаного екіпажа й подорожувати до Петербурґа у російській будці, кибитці, котра виявилася надзвичайно незручною. «Місцевість, якою ми їхали, не годилася, щоб привернути нашу увагу і тим самим полегшити наші страждання», — писав Кокс. Вони їхали «безпросвітною дорогою», що тягнулася «похмурим і одноманітним» лісом. Потім він «знемощіла» побачив оброблену землю, «хати, які пожвавлювали краєвид», а дорогу вже можна було порівнювати «з кращими трактами Англії». І ось у кінці зеленої алеї відкрилася «панорама Петербурґа, наша омріяна мета і завершення наших мандрівок»[43]. Пункт призначення – цивілізація – з'явився на обрії.

У своїх роздумах про Санкт-Петербурґ Кокс одразу звертається до теми його недавнього заснування: «Прогулюючися столицею, я дивувався, що ще на початку цього століття на місці, де тепер стоїть Петербурґ, було багновище й кілька рибальських халуп». Перенесення столиці з Москви до Петербурґа за наказом Петра уподібнювалося в очах Кокса до власної щойно здійсненої мандрівки. Цар прагнув «внутрішньо покращити» Росію, «наближаючи столицю до цивілізованіших частин Европи», аби «реалізувати свій план цивілізування своїх підданців»[44]. Отже, мандрівник мав змогу спостерігати за поступом не лише окремого «дикуна», але й усієї Росії. Проте поступ цивілізації міг зупинитися: «Якщо двір повернеться до Москви й послабить зв'язки

Interior d'une habitation Russe pendant la nuit, «Внутрішній вигляд російського помешкання вночі», з Chappe d'Auteroche, *Voyage en Siberie; fait par ordre du Roi en 1761; contenant les moeurs, les usages des Russes*, Paris, 1768, vol. I. Мандрівники бачать ознаки відсталости як у зовнішньому вигляді «хат», чи «халуп», так і у внутрішніх сценах домашнього життя. Кокс у Росії скаржився на «задушливий сморід» і на те, що поруч спали «чоловіки, жінки і діти, без розрізнення статі й становища, часто майже без одягу». (З дозволу Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

з європейськими державами до того, як відбудеться значна зміна манер народу, тоді Росія швидко повернеться до початкового варварства». Цивілізація, яку Кокс пов'язував із географічним вектором, могла, на його думку, рухатися й у зворотному напрямку. Зокрема, Санкт-Петербург розміщувався в топографічно ненадійному місці, на «багновищі», у «низькій і заболоченій місцевості», де йому «загрожували повені», навіть «цілковите затоплення»[45].

Натоді будинки у Санкт-Петербурґу були обставлені, на думку Кокса, «так само вишукано, як і в Парижі чи Лондоні». Він бачив пань, що носили «високі зачіски за паризькою чи лондонською модою зими 1778 року». Для Кокса зовнішні прояви цивілізованости, як і відсталости й варварства, зводилися до стилю зачісок, а Санкт-Петербург ще мав витримати порівняння з двома європейськими столицями. Однак при дворі Кокс спромігся виявити «сліди азійської помпезности, поєднані з європейською витонченістю»[46]. Зрештою, Кокс перебував у Східній Європі.

Цей факт був ще очевиднішим, коли він переводив погляд з аристократії та придворних на «простолюд за роботою». Він був вражений тим, що вони, «здавалося, не відчували морозу», навіть якщо «їхні бороди вкривалися памороззю». Схоже, що їхні овечі кожухи чудово захищали від холодної погоди, а голі шиї були «добре захищені бородою». Його здивувало, що жінки прали білизну в Неві, прорубуючи «сокирами» ополонки. Овчинні кожухи, бороди й сокири довершували картину. Кокс бачив кучерів і слуг, що чекали на морозі своїх господарів, розпалюючи багаття, аби не замерзнути. Ця сцена постала перед ним наче витвір митця: «Я зацікавлено спостерігав за мальовничими групками довгобородих росіян у азійському вбранні, що зібралися навколо багаття»[47].

Причиною мальовничости частково було вбрання, яке Кокс також зауважив на придворних маскарадах. Там «місцеві жителі низького походження з'явилися у вбранні своєї провінції», влаштувавши в такий спосіб «виставу тих костюмів, що їх тоді носили різні мешканці Російської імперії». Він спостерігав «таке розмаїття строкатих постатей, якого ніколи не вигадала б найбурхливіша фантазія на маскарадах в інших країнах». У Москві, що лежала між Азією

та Європою, відчуття «розмаїтости» створювала «сумбурна архітектура». У Санкт-Петербурґу «розмаїтість» досягалася завдяки одягові, і це наштовхувало Кокса на думку про Східну Європу як про дещо, чого «ніколи не вигадала б найбурхливіша фантазія на маскарадах в інших країнах», – мабуть, в Англії та Франції. Східна Європа могла бути чимось фантастичним або кумедним, проте, що найголовніше, вона була «винайдена», і честь цього винаходу належала Європі Західній. Її мальовничість не обмежувалася архітектурою й костюмами, а стосувалася раси тамтешніх людей. Тут також панувала «строкатість»: «Мандрівник, відвідуючи будинки російської знаті, буде вражений розмаїттям кольору шкіри і рис обличчя їхніх слуг і почту – тут є росіяни, фіни, саами, грузини, черкеси, поляки, татари та калмики»[48]. Відтак мандрівник відкривав Східну Європу не лише в етнографічних деталях одягу й зачісок, але також у расових відмінностях рис обличчя й кольору шкіри. Навіть у Санкт-Петербурґу, ближче до «цивілізованих частин Європи», варто було лише перевести погляд з модних пань на їхніх слуг, аби збагнути, що Східна Європа була строкатим натовпом примітивних народів.

«Місця, для нас геть невідомі»

16 січня 1717 року леді Мері Вортлі Монтеґю, збираючись вирушити з Відня до Константинополя, де її чоловік був англійським послом, схвильовано писала до своєї сестри: «Я тепер, люба сестро, прощаюся з тобою – надовго, а з Віднем – назавжди, вирушаючи завтра у Подорож через Угорщину, незважаючи на надзвичайний Холод і глибокий сніг, що можуть похитнути куди більшу Відвагу, ніж моя». Тяжкі переживання цього епістолярного прощання, навіть попри довільну ортографію, підкреслювали важливість кордону, що його вона збиралася перетнути, й необхідність «прощання», адже вона опиниться на території, де навіть можливість листуватися була непевна. Від'їзд леді Мері з Відня до Угорщини на початку XVIII століття, супроводжуваний драматичною пишномовністю, нагадував від'їзд Сеґюра з Берліна до Польщі наприкінці того самого

сторіччя. Вона також відмовилася від найзручнішого шляху морем з Англії до Константинополя й сказала, що попрощалася з Віднем назавжди, адже не планувала повертатися суходолом, навіть на запрошення австрійського імператора й імператриці: «Їхні імператорські величності запросили мене на зворотному шляху відвідати Відень, але я навіть і не думаю знову так знесилювати себе». Насправді ця втома від виснажливої подорожі їй тільки уявлялася, бо вона в неї ще навіть не вирушала. У XVIII столітті мандрівка на схід від Відня, як і на схід від Берліна, викликала острах. «Прощавай, люба сестро, – писала вона, – якщо я переживу цю Подорож, ти знову одержиш звістку від мене». Особливо леді Мері переймалася думкою про «втому, від якої страждатиме моє бідне дитя», адже вона мала їхати разом із сином, якому ще не виповнилося чотирьох років[49].

Побоювання леді Мері не можна приписувати віддаленості від Англії чи особливій тендітності англійських аристократок, позаяк такі самі побоювання ще більше ширилися поміж самими віденцями, для яких сприйняття Східної Європи наче якоїсь прірви загострювала географічна близькість Угорщини. «Пані, з котрими я тут познайомилася, так добре ставляться до мене, що, зустрічаючи мене, щоразу плачуть, адже я твердо зважилася здійснити цю подорож», – писала вона. «Кожен, кого я бачила, лякає мене якимись новими труднощами». Навіть принц Євгеній Савойський, що здійснив свої воєнні подвиги саме в тих землях, якими мала їхати леді Мері, попереджав її про «пустельні рівнини, вкриті снігом, де холод настільки жорстокий, що вже убив багатьох». Вона погодилася, що він має рацію: «Визнаю, ці жахливі речі справили на мене дуже глибоке враження, бо я думаю, що він каже правду, адже ніхто краще за нього про це не знає». Саме завдяки воєнним перемогам Євгенія Савойського Габсбурги звільнили Угорщину з під влади Османської імперії, а 1717 року він знову керував кампанією проти турків, що завершиться його найбільшим тріюмфом – узяттям Белґрада. Леді Мері стверджувала, що повірила його попередженням, але в її листі з Відня до Александра Поупа глузувала над «страхами» перед Східною Європою:

> Я думаю, що маю назавжди попрощатися зі своїми друзями з такою урочистістю, наче збираюся на штурм фортеці, принаймні якщо вірити в усі ті Страхіття, про які мені тут розповідають. [...] Мене лякають, що я замерзну, потону в снігах, потраплю в полон до татар, що спустошують ту частину Угорщини, якою маю їхати. Правда, у нас буде численний конвой, тож, можливо, я матиму нагоду розважитися новим видовищем, опинившися посеред поля битви. Лише Провидіння знає, як скінчаться мої Пригоди, й коли вони скінчаться комічно, ви ще про них почуєте[50].

Уявлення леді Мері про переміщених на шлях до Константинополя татар, яких згодом Кокс догледить на шляху до Санкт-Петербурґа, доводить помислену єдність Східної Європи в свідомості мандрівників. У XVIII столітті слово «Татарія» відсилало до невизначеного, величезного географічного простору від Криму до Сибіру. Дехто з мандрівників справді там побував, але сама назва татарського народу додавала присмак чогось варварського до мандрівок значно розлогішою й аморфнішою територією. Татари були невід'ємною частиною досвіду кожного мандрівника у Східній Європі.

Для леді Мері відвідання Східної Європи скидалося на участь у війні, штурм фортеці, адже землі, якими вона збиралася мандрувати, справді були зоною воєнних дій. Утім, вона не могла настільки серйозно сприйняти страхіття війни, аби відмовитися від нагоди «розважитися новим видовищем» і передовсім пошуком «Пригод», чий передбачуваний результат залишався непевним: чи то трагічним, чи то комічним. У XVIII столітті таке ставлення до Східної Європи, краю пригод, землі, що лежала поза маршрутом традиційної європейської «великої подорожі», стало типовим для мандрівників. У листі до Поупа від 16 січня 1717 року леді Мері, здається, вже очікувала на комічну розв'язку; коли її «Листи з турецького посольства» було опубліковано 1763 року, за рік після її смерти, драматична напруга цілого епістолярного циклу мала вже суто літературний характер. Леді Мері писала до своєї сестри 30 січня з Петерварадина, де торік принц Євґеній Савойський здобув визначну перемогу: «Нарешті, люба сестро, я безпечно й у доброму здоров'ї дісталася з усією родиною до Петерва-

радина, лише трохи постраждавши від суворої Пори року (від якої нас надійно захищали Хутра), і, вислявши попереду слуг, знайшла настільки добру Ночівлю, що ледве не сміюся, згадуючи всі ті страхіття, що мені обіцяли під час цієї Подорожі»[51]. Це вже був тріюмф західноєвропейського почуття гумору, що наставав слідом за тріюмфом переможних військ Євгенія Савойського. Такий самий жарт переповів століття по тому, 1839 року, Джон Паджет, публікуючи свої подорожні нотатки про Угорщину, так само натякаючи на комізм ситуації: «Читач, звісно, сміятиметься разом зі мною, якщо я переповім йому бодай половину дурниць, що їх розповіли мені добрі віденці про країну, куди ми вже вирушали. Немає доріг! Немає міздів! Ніякої поліції!» Паджет належно озброївся, перш ніж їхати, але не мав «нагоди підстрелити щось більше за куріпку або зайця»[52].

За цими жартами стояло відчуття обізнаности й опанування, яке робило Угорщину безпечною. Від жартів леді Мері перейшла до повчання, повідомляючи про свій щоденний маршрут через «Країну, геть невідому тобі і яку самі угорці ще не повністю обходили». Цей типовий намір – пізнати Східну Европу краще навіть за тих, хто населяє її, – пронизував усе знання XVIII сторіччя про цей регіон. Леді Мері описувала свою подорож «найкращими рівнинами світу, такими плаский, ніби вимощеними, й напрочуд родючими, але здебільшого безлюдними й необробленими, спустошеними тривалою війною між султаном та імператором», а також недавніми габсбурґськими гоніннями на протестантів. В уяві леді Мері Угорщину спустошували і Габсбурґи, і турки: англійський протестантизм мандрівниці не дозволяв їй однозначно стати на бік католицького завоювання, відтак вона уявляла Угорщину країною, затисненою між Европою та Орієнтом. Власна емоційна реакція була подібна до Коксової у Варшаві і Сегюрової у Санкт-Петербурґу: «Немає нічого сумнішого за мандрівку Угорщиною, коли згадуєш про колишнє процвітання цього королівства і бачиш такий шляхетний край майже незаселеним»[53]. Вона не лише знайшла відповідне емоційне пояснення, а й типовий для XVIII століття погляд на економіку Східної Европи, краю родючого, але необроблюваного й незаселеного.

Угорські міста, на думку леді Мері, були «доволі підупалі», а місцевість навколо «настільки поросла лісом, і її так рідко навідують, що ми бачили неймовірну кількість дичини». Це означало, що харчів «буде удосталь», укупі з вепрятиною й олениною. Що ж до нечисленних мешканців Угорщини, то «їхній дуже примітивний одяг складався зі звичайної овчини, висушеної на сонці, капелюха і чобіт з того-таки матеріялу». Смушок відтак став тією особливою прикметою, за якою мандрівники впізнавали східноєвропейських селян, і леді Мері для контрасту описує знатну угорську даму «в пурпуровій оксамитовій накидці, підбитій соболями»[54].

Леді Мері показали поле битви під Могачем, де 1526 року після перемоги Сулеймана I більша частина Угорщини стала провінцією Османської імперії; після того вона відвідала «карловіцькі поля, де принц Євґеній здобув останню велику Перемогу над турками». Вона споглядала «сліди Славетного кривавого дня» – «Черепи й Кістяки непохованих Людей, Коней і Верблюдів», і «не могла дивитися без жаху на таку силу-силенну пошматованих людських тіл», не відчуваючи «Несправедливости війни»[55]. Свідомість мандрівника Угорщиною була вплетена в недавнє відвоювання, навіть коли, як у випадку леді Мері, страхіття війни переважували радість перемоги. Аби відкрити й пізнати Східну Європу, турецький кордон у свідомості сучасників мав відсунутися на схід. Англійський лікар Едвард Браун мандрував Угорщиною 1669 року, за півстоліття до леді Мері, й у своїй «короткій розповіді про Мандри Угорщиною, Сервією, Болгарією (тощо)», виданій 1763 року в Лондоні, він називає Угорщину місцем «найдальшого вторгнення» османів «до західних частин Европи». Якщо Західна Європа в цьому випадку згадувалася безпосередньо, то Східна залишалася чимось невизначеним і незрозумілим. Браун знав, що, перетинаючи кордони Угорщини, «людина залишає наш світ... і доки не потрапить до Буди, наче перебуває в іншій частині світу, зовсім не схожій на західні країни»[56]. Наприкінці XVII сторіччя Угорщина стала брамою до Східної Європи, де ідея завоювання й виправлення кривд була напрочуд яскравою, майже так само зримою, як розкидані черепи та кістяки. Найважливішим ідеологічним внеском XVIII сторіччя була інтерпрета-

ція цієї ідеї не мовою відмінностей між ісламом і християнством, а мовою відмінностей між відсталістю й просвіченою цивілізацією.

Леді Мері відвідала Белґрад лише за шість місяців перед тим, як його взяли війська принца Євгенія 1717 року. Це, мабуть, був його найбільший тріюмф, але він затримався ненадовго, позаяк уже через двадцять років, 1739-го, місто знову перейшло під владу Османів. Перемога 1717 року і навіть поразка 1739 року були важливими для утвердження уявлення про Белґрад і Сербію загалом серед європейського загалу як про відлучувану частину османських володінь, розташовану в тій самій прикордонній зоні, до якої належала й Угорщина, тобто – на пограниччі Європи. В 1717 році Белґрад, однозначно, був для леді Мері Орієнтом, адже тут відбулася її найцікавіша зустріч із Ахмет-беєм, який «розтлумачив мені багато уривків арабської поезії», про що вона в захваті писала Поупові. Її вразив опис кохання у цих віршах: «Вони мені так подобаються, що варто було б, либонь, вивчити арабську, якби я лишилася тут на кілька місяців»[57]. У 1717 році Белґрад міг видатися відповідним місцем для вивчення арабської. Хоча леді Мері і доводилося зустрічати під час подорожі сербів, вони для неї не асоціювались ані з Белґрадом, ані навіть із Сербією. Вона називала їх «расками», від імені Раски – роду, що передував середньовічній сербській державі. Ця позірно безневинна проєкція з минулого означала те саме, що й надибування ознак скитів і сарматів на інших теренах Східної Європи. І, звісно, коли леді Мері вперше побачила расків у Будапешті, вони жили «в маленьких Хатах, чи, радше, хатинах», що більше скидалися на «солом'яні Намети дивної конструкції» й мали «одну кімнатку під землею і другу на поверхні». В неї були своєрідні уявлення про Сербію – «всі знають, що у дрімучих Лісах Сервії переховуються розбійники», але вона не ототожнювала расків із цією землею або цими розбійниками. Леді Мері повідомила Поупові, що раски – це «раса Істот, вельми численних в Угорщині», вони схожі на «бродячих циган», сповідують православну релігію і живуть «у неймовірному Невігластві»[58].

Як і досвід перебування у Белґраді та знайомство з арабською поезією не пов'язувалися у свідомості леді Мері з нотат-

ками про сербів, так і зупинка у Софії не мала нічого спільного з болгарами. Її великі пригоди у Софії були суто східні: відвідини турецьких лазень, де її «страшенно люб'язно» зустріли чистою англійською мовою пані, «попросту кажучи, зовсім голі». Вона відмовилася від запрошення роздягнутися, але запропонувала цю ситуацію – «безліч прекрасних оголених жінок у різних позах» – як тему для англійських художників. У XIX столітті, працюючи над своєю «Турецькою лазнею», француз Жан Енґр виписав це місце з французького перекладу «Листів із турецького посольства». «Болгарських селян» леді Мері зобразила значно менш привабливо: «Їхні хати – всього-на-всього маленькі халупи з глини, обпаленої сонцем». Коли пані в софійських лазнях вражали «сліпучо-білою шкірою», то болгарські селянки носили «рясне різнобарвне скляне намисто» й хоча «не були потворними, мали ясно-брунатний колір шкіри»[59]. У Болгарії леді Мері, так само як Кокс у Санкт-Петербурґу, порушує питання про колір шкіри. В її очах ясно-брунатною шкірою вирізнялися не орієнтальні турки, а саме народи, які населяли Східну Європу.

Першого квітня леді Мері сповістила про своє прибуття до Адріянополя, сучасного Едирне, «побувавши в усіх європейських володіннях турків», і виявила, що «все бачене нове для мене, кожен день подібний до нового епізоду якоїсь опери». Вона цікавилася звістками про «те, що відбувається на вашому боці земної кулі». В іншому листі вона писала: «Я тепер потрапила до нового світу, де все, що бачу, здається мені зміною декорацій». Вона хвалилася перед принцесою Вельською: «Тепер я завершила мандрівку, на яку не наважувався жоден християнин від часів грецьких імператорів, і я не жалітимусь на труднощі, коли вони дозволять мені розважити Вашу Королівську Величність розповіддю про місця, для нас геть невідомі»[60]. Адріянополь, тимчасова резиденція султана, у 150 милях на захід від Константинополя, здавався їй Орієнтом. Проте сама мандрівка, з її перемінливим довкіллям, невідомими місцями, оперними алюзіями й наближенням до нового світу, пролягала Східною Європою.

В Адріянополі леді Мері могла нарешті вдягнути східний костюм і відвідати східний базар та велику мечеть, захоплюючись красою турецьких пань, оголосивши, що

може досить добре вивчила Схід»[61]. Отож вона відчула Схід ще не діставшись Константинополя у Белґраді, Софії та Адріянополі; а Східна Европа потрапляла у поле її зору лише випадково, у вигляді брудних хатин і жінок із ясно-бурштатним кольором шкіри. Впродовж XVIII сторіччя акценти змінилися: народи Східної Европи опинились у центрі уваги разом із політичною ідеєю вигнання турків із Европи. І вже наприкінці XIX століття шлях леді Мері став маршрутом «Східного експреса», що прямував не *через* Схід, а *на* Схід, до Константинополя. Там, де леді Мері насолоджувалася османською гостинністю, Аґата Крісті прямуватиме на Схід і назад, не покидаючи звичного затишку французького вагона. Натоді Східна Европа буде відкрита, вивчена, відстояна і навіть визволена, але подорожні й далі волітимуть дивитися на неї з вікна.

«Більша або менша цивілізованість»

У XVIII столітті мандрівники відкривали Східну Европу на шляху до Константинополя й на шляху до Санкт-Петербурґа. У 1770-х Жан-Люї Кара, ще не революціонер, а просто один з багатьох мандрівників, назвав Константинополь і Санкт-Петербурґ двома «краями», розташованими на орбіті Европи: «Побувавши на краю Европи, я побачив на орбіті континенту тільки два міста – Константинополь і Санкт-Петербурґ, з якими Франція мала певні економічні й політичні відносини». Це були два великі пункти призначення, столиця Орієнту і столиця Півночі, але дорогою мандрівники неминуче оглядали інші землі й народи. Леді Мері 1717 року також звернула на них увагу, ані на хвилину не сумніваючись, що її адресатам будуть цікавими місця, «для нас геть невідомі». Однак щоб найповніше охопити погляд європейця XVIII століття на Східну Европу, слід звернути увагу на твір під назвою «Подорож до Константинополя» маркіза Шарля-Марі де Салябері, який мандрував узимку 1790–1791 року й опублікував свої нотатки у Парижі 1799 року. Салябері був молодшим сучасником Сеґюра: у віці двадцяти чотирьох років він виїхав із революційного Парижа на схід, у вигнання. Його батько залишився у Франції й заги-

нув на ґільйотині за часів якобінського терору, а сам Шарль-Марі згодом повернувся на батьківщину й воював під знаменами контрреволюції у Вандеї. Видання «Подорожі до Константинополя» 1799 року промовисто збіглося з єгипетським походом Наполеона проти Османської імперії, ще раз засвідчуючи зв'язок між мандрами й завоюванням. Салябері, зрештою, не був бонапартистом і повернувся до публічного життя аж після реставрації Бурбонів, коли став членом палати депутатів, «крайній серед крайніх», вимагаючи смертної кари навіть за зберігання революційного триколору[62]. Сеґюр мандрував Східною Європою як посол старого режиму, певний своєї зверхности щодо відсталих земель і народів. Салябері мандрував 1790 року як еміґрант; він залишив старий режим у згарищах і з гіркотою чіплявся за відчуття вищости власної цивілізації.

Першим враженням Салябері від Угорщини стала коронація Леопольда II Ґабсбурґа у Пресбурґу, що видалася йому magnifique*. Він назвав угорських шляхтичів верхи на конях «леґендарними кентаврами». Салябері особливо зацікавився кордоном між Австрією та Угорщиною, який він, у дусі найновіших теорій свого часу, описав мовою двох характерів: «Хоча природа поселила угорців поряд із австрійцями, вона роз'єднала їх за характером». Мандрівник легко помітить це, «виїжджаючи за межі Австрії зі східного боку» (du côté de l'orient). «Дитинячість» угорського характеру проявлялася в їхній «любові до свободи», а парламент і конституція виявилися «небезпечними іграшками (joujoux) для розлючених дітей». Отож угорців можна було впізнати за дитинячістю політичних дискусій і «надзвичайною упередженістю на користь своєї країни, яку вони вважали найкращою в світі». Салябері пропонував читачам розпізнавати угорців саме за такими розмовами: «Якщо ви почуєте, що чоловіки або жінки, молоді чи старі, провадять такі розмови, це, безперечно, угорці»[63].

У 1790 році Салябері мав на думці спротив угорців габсбурґській владі. З його монархічного погляду політичний конституціоналізм в Угорщині був проявом дитинячости,

* Розкішною (*фр.*).

незрілости та загальмованого розвитку. Це дуже добре узгоджується з його відкриттям «татарського походження мешканців [Угорщини]». Шлях до Буди пролягав селами, що скидалися на «халупи дикунів», і через землі, «настільки ж плодючі, як і необроблені»[64]. Це були найзагальніші розпізнавальні знаки Східної Европи.

Буда, що її угорці вважали за «найкраще місто на землі», нагадала Салябері про Вольтерів замок Тундер-тен-Тронка, яким так захоплювався Кандид, адже ніколи не бачив інших замків. Ця згадка про філософську казку підготувала читачів до того, що у Східній Европі нічого не можна сприймати надто серйозно. В Будапешті, за століття після його відвоювання, Салябері все ще сподівався зустріти Орієнт, але був розчарований, бо спостеріг лише «церкви, що колись були мечетями». Він також побував у «кабінеті» природничої історії, де побачив двоголового зайця[65]. Інші мандрівники до Буди та Пешта 1790-х років залишили ретельніші описи місцевих принад. Наприклад, німецького природознавця Йогана фон Гофманзеґа та англійського геолога Роберта Таунсона особливо вразили бої тварин. Гофманзеґ бачив на арені ведмедів, вовків, вепрів і навіть тигра, а Таунсон глузливо коментував «цю витончену й гуманну розвагу». Салябері лаконічно згадав про те, що відвідав термальні лазні Буди, а Таунсон відгукується про це як про непристойну комедію: «Я бачив молодих чоловіків і дівчат, старих і дітей, дехто був у одязі Адама, інші – прикривалися лише фіґовим листям, вовтузячись наче риби на нересті»[66].

У 1790 році наближалася до закінчення чергова війна між Габсбурґами й Османами, тож Салябері, як і леді Мері за сімдесят п'ять років до нього, спостерігав в Угорщині «арену» недавньої війни й «спустошеність найплодючіших земель». При ясному світлі місяця (un superbe clair de lune) він розглядав сліди війни – лінії шанців. Деякі села перетворилися на «спустошений краєвид» і були заселені купкою злидарів (misérables), що скидалися на «привидів, які блукають серед могил»[67].

При переході з Угорщини до Волощини на шляху до Бухареста Салябері, який цікавився «людськими пейзажами», мав змогу вкотре спостерігати за «характером» тубільців. Якщо

в Угорщині він вивчав національні риси, розмовляючи на політичні теми з представниками шляхти, то у Волощині він уперше зустрівся з місцевим населенням за інших обставин. Дорога була вкрай погана, й підневільні селяни мусили разом з кіньми витягати з багнюки його екіпаж: «Мені вперше пощастило спостерігати характер цих добродушних волохів». Він був ошелешений «жахливими вигуками», якими вони підганяли один одного, й визнав, що «завжди недолюблював це спонукання, котре уподібнює людину до тварин». Він також зізнався, що співчував «цим бідним волохам», чиє «боягузтво» разюче контрастувало з грізним виглядом: «...Ці дикі постаті, ці сокири за поясом, ця брудна овчина, перекинута через ліве плече та скріплена на грудях, нагадували старосримську одіж!»[68]. В Румунії, як і в Росії, мандрівників вражали ці дикі постаті, овчина і сокири. Гофманзеґ і Таунсон помітили таку саму овчину в Угорщині. Перший описав традиційний селянський одяг як «широкий овчинний плащ, що вільно спадав із рамен», а другий зауважив «овчинну куртку»[69].

Салябері знав, що Молдавія та Волощина колись належали до римської провінції Дакії і що місцеві мешканці дотепер розмовляли романською мовою, «щоправда, спотвореною». У своїй розповіді про історію країни він підкреслює вторгнення слов'янських «орд», а потім «повені» татар. Під брудною овчиною і спотвореною мовою Салябері не розгледів більше нічого, що нагадувало б йому про римську цивілізацію. Опис тогочасного правління господарів, призначених османською владою з-поміж греків-фанаріотів, він звів до переліку «греків, волохів і молдаван, задушених чи обезглавлених у двох господарствах». Інтриґи й здирства правителів перетворили їхні землі на «пустища»[70].

Якось у Волощині Салябері зупинився біля хатини в лісі, де побачив «жінку в лахмітті», вкриту «старим покривалом, яке час від часу ворушилося», неначе під ним були «кошенята». Коли Салябері їв, жінка голодними очима дивилася на нього, і він дав їй куряче крильце. Вона одразу витягла з-під покривала «малу, зовсім голу дитину» й нагодувала її курятиною. Салябері найбільше вразило те, що у Волощині мати виявилася настільки відданою своїй дитині, що спершу нагодувала її, а не себе. Йому одразу спала на думку ку-

медна історія про одного африканського готентота, якому запропонували віскі, але той наполіг, аби трунок спершу скуштували всі члени його родини[71]. Для більшости мандрівників Східна Европа лежала між Европою та Азією, але, зважаючи на багатство їхньої уяви, а особливо географічних асоціяцій, вони могли згадати й Африку, якщо відчували, що опинилися дуже далеко від дому.

У Бухаресті Салябері зустрів місцевого шляхтича, румунського боярина, «колорита, якого я вирішив запам'ятати», бо його історія розміщувала Румунію в Східній Европі й окреслювала її стосунок до Европи Західної.

> Він був у Спа з російським офіцером, що досить незвично для бояр, яким їхні господарі забороняють залишати країну. Він видався мені нещаснішим за сліпого від народження, адже Спа і Бухарест відрізняються, як день і ніч. Він розповів мені про свою коханку, яку там зоставив, і, вихваляючи її, сказав, що вона була прекрасна, наче місяць[72].

Ця історія чудово пасувала Салябері, позаяк відвертала увагу від питання про те, чи залишився революційний Париж центром цивілізації, звертаючись натомість до Спа, куди аристократи XVIII століття їздили на води і де французькі емігранти знайшли притулок після 1789 року. На противагу цьому Східна Европа була землею сліпих, землею ночі і по-дитячому невибагливих метафор. Росіяни і волохи були блаженно «сліпі від народження», адже ніколи не бачили Західної Европи. А ті, хто її бачив, але потім утратив, страждатиме вічно, пригадуючи її ніби прекрасну коханку. Бухарест, як і Будапешт, був світом легендарного замку Тундер-тен-Тронка – найкращим місцем на світі, для тих, звісно, хто не бачив нічого іншого.

Вже у Будапешті Салябері відчув «велике бажання відвідати найвідоміші пам'ятки турецької релігії, мистецтва й звичаїв». Він вважав, що натрапив у Волощині на «перші зразки східних звичаїв», особливо у жіночому одязі. Азійськість Східної Европи від Санкт-Петербурґа до Константинополя починалася саме через ці начебто східні елементи й «бажання» мандрівника їх розгледіти. У Свіштові, на Дунаї, де трива-

ли османсько-габсбурґські мирні перемовини, Салябері вперше побачив верблюда, що видався йому «ґротескним». За сімдесят п'ять років перед тим леді Мері описала свою першу зустріч з верблюдом як щось «надзвичайне», хоча й додала, що верблюди – «потворні Істоти»[73]. Вони були передвісниками Орієнту, що траплялися вже у Східній Європі. Салябері, ясна річ, не був сентиментальним орієнталістом, на відміну від леді Мері з її захопленням арабською поезією й турецьким убранням. Перетнувши Балкани від Свіштова до Константинополя верхи, він сподівався найгіршого: чуми, злодіїв, російської та османської армій. По той бік гір він знайшов чудову країну садів, виноградників і троянд, «европейський Ґулістан», духмяний аромат Персії[74].

Леді Мері збиралася вивчати арабську поезію у Белґраді; щойно Салябері перетнув Балкани, він одразу відчув аромат Персії. Проте навіть трояндові сади не могли позбавити його дедалі неприємніших вражень від «турецьких звичаїв». Вони супроводжували його щокроку, стаючи надокучливими з наближенням до Константинополя: «Хоч куди кинеш оком у цій землі, усюди зустрічаєш найогиднішу нечистоплотність (mal-propreté)». Було щось красномовне у публікації цього пасажу в 1799 році, саме тоді, коли Наполеон почав війну з турками. «Вони живуть посеред сміття, – писав Салябері, – дихаючи чумними міязмами, причину яких слід шукати лише у їхньому жахливому недбальстві»[75]. В Адріянополі леді Мері відвідала велику мечеть XVI століття, шедевр архітектора Синана: «Я одяглася по-турецькому, й мене пропустили без зайвих розмов». На її думку, ця мечеть була «найвеличнішою будівлею, що мені доводилося бачити». А Салябері, який вирішив оглянути мечеть у п'ятницю, всередину не пустили, тож він пішов геть, клянучи «імама, правовірних і пророка». На свою втіху, в Константинополі він дізнався, що всі ті мечеті виглядали однаково[76]. А його ворожість до турецьких манер проявлялася у постійних згадках про мужолозтво.

Здається, упередженість Салябері щодо Сходу збільшувалася «на кожному кроці» його подорожі Східною Европою. Дивно, але таку упередженість він виявляв і щодо Росії, хоча вона до маршруту його мандрів не входила. Попри це, Росію

часто згадували «у землях, якими я подорожував», тому до своєї оповіді він навіть додав постскриптум під назвою «Про росіян», заявивши, що вони подібні до турків у своїй жорстокості, недисциплінованості, невігластві, забобонності й фанатизмі, не забувши згадати й про їхню нечистоплотність (mal-propreté). Підбиваючи підсумок, він оголосив їхню цивілізованість «удаваною» (pretendue)[77]. Подорожі до Санкт-Петербурґа і Константинополя як маршрути Східною Європою виявилися настільки схожими, що їх можна було накладати один на одного й долати водночас.

У Константинополі Салябері усвідомив, що дістався кінця Європи: «Це місто лежить у Європі, за шістсот кроків від Азії»[78]. Того дня, коли він нарешті перетнув Босфор і опинився в Азії, він вдався до відповідно розмашистих розмірковувань: «Як може морська затока, не більше чотирьох лі завширшки, бути причиною такої зміни у моїх думках? Або, радше, як вона може зробити такими різними дві частини всесвіту, такі близькі й водночас такі несхожі?» Сегюр вважав, що залишив Європу, коли в'їхав до Польщі, але Салябері по-справжньому залишив Європу лише тоді, коли перетнув Босфор. «Коли я дивлюся на Європу, що її тільки-но залишив, й Азію, яка тепер у мене під ногами, мої очі й мій дух знаходять цілком новий захват». І справді, він переміг свою колишню огиду, захоплюючись такими великими азіятами, як Заратустра, Мойсей, Христос і навіть Магомет. Його роздуми про Європу стали менш патетичними, навіть у чомусь дворушливо сентиментальними: «Стрічка моря, завширшки шістсот кроків, розірвала нитку, яку не могли розірвати дев'ятсот ліґ суходолу, – нитку, що пов'язувала мене з моєю країною, з Європою, з моєю епохою»[79]. Салябері залишив Францію, не знаючи, коли й за яких обставин зможе туди повернутися, тому ця нитка була для нього справді важливою. Вдучи за нею, він колись знайде шлях додому. Він утратив Францію, але знайшов Європу, і зрозумів, що Європа величезна. Під час своєї «подорожі до Константинополя» він мандрував Угорщиною та Волощиною, бачив кентаврів і центаврів, але таки залишався в Європі.

У Константинополі Салябері дійшов висновку, що Європа являла собою моральну єдність на основі «подібних

пристрастей, смаків, манер, помилок, звичаїв і вад». Він вилучав з цієї єдности турків, бо вони перебували поза «будь-яким порівнянням». Їхня зневага до європейців уже свідчила про моральну нижчість, адже вони навіть не могли її приховати. Салябері визнавав, що всі народи (можливо, навіть французи) зверхньо ставляться до інших, «але ця спільна вада приховується або проявляється залежно від більшої або меншої цивілізованости»[80]. Справді, ніхто краще за Салябері після його мандрівки Східною Європою не знав, що всі грішать зверхністю. Ця подорож навчила його того, що єдність Європи тримається на подібностях і порівняннях, котрі він так вичерпно означив як «більша або менша цивілізованість» (le plus ou moins de civilisation). Ця фраза висловлювала тогочасне просвітницьке розуміння стосунку між Європою Західною та Європою Східною. Проте перші враження від Константинополя, після завершення своєї подорожі, він висловив ще яскравіше: «Ці землі Європи схожі на вироби з криці, краї яких творець забув відшліфувати»[81]. Отже, «більша або менша цивілізованість» Європи залежала від шліфування, і, йдучи за своєю провідною ниткою, Салябері дістався її невідшліфованих країв.

Розділ другий

Заволодіваючи Східною Європою: Сексуальність, рабство і тілесне покарання

«Після побиття»

Прибуття Казанови до Санкт-Петербурґа з бездоганною точністю фіксується у його славнозвісних мемуарах, хоча він часто прикрашав і перекручував реальні події. Казанова відбув екіпажем із Риги 15 грудня 1764 року і, провівши в дорозі шістдесят годин, прибув до місця призначення вранці 18 грудня:

> Я прибув до Санкт-Петербурґа, коли перші промені сонця позолотили обрій. Це був саме день зимового сонцестояння, і я спостерігав, як сонце з'явилося над величезною рівниною рівно о дев'ятій годині двадцять чотири хвилини; я можу запевнити своїх читачів, що найдовша ніч у тих широтах триває вісімнадцять годин і сорок п'ять хвилин[1].

Довгі зимові ночі були наслідком того, що місто лежало у північних широтах, але погляд Казанови, який спостерігав за світанком, шукав сходу. Перше його враження від Санкт-Петербурґа – придворний бал-маскарад, що тривав наступні шістдесят годин і де він одразу помітив ознаки країн, із яких приїхав. Усі розмовляли німецькою, танці були французькі, і Казанова швидко упізнав під масками не лише Єкатерину і Ґрігорія Орлова, а й свого земляка-венеціянця та колишню паризьку коханку.

«Історія мого життя» відома як історія сексуальних пригод Казанови, хоча мінливе тло його подорожей іноді дуже впливало на ті пригоди. Це особливо відчутно в росій-

ських сценах його мемуарів. Пригоди почалися з обіду під Петербурґом, на якому були італійський співак-кастрат Люїні; «володарка його серця» – співачка Ля Колона; дружина французького купця, яка видалася Казанові «найчарівнішою жінкою у Петербурґу»; венеціянка, що фліртувала з Казановою двадцять років тому, доки її брат не спробував убити нашого героя на площі Святого Марка; і, нарешті, російський офіцер, родич Орлових. Після обіду кастрат подався на полювання, а Казанова і російський офіцер, не схильні до настільки чоловічих розваг, вирушили шукати дичини іншого роду.

> Я показую йому сільську дівчину неймовірної краси; він бачить її, погоджується, ми підходимо до неї, а вона тікає до хатини й зникає за дверима. Ми заходимо також, бачимо її батьків, цілу родину, а в самому кутку – дівчину, налякану наче зайченя, якого ось-ось розірвуть пси[2].

Зрештою, Казанова був на полюванні, й згадка про «хатину», куди він загнав свою здобич, споріднювала його полювання з багатьма іншими описами Східної Європи XVIII століття.

Хвилин п'ятнадцять офіцер розмовляв російською з батьком, і з усієї розмови Казанова збагнув лише, що вона стосувалася дівчини – «позаяк батько покликав її, і вона, слухняна та покірна, підійшла і стала між ними». Тоді офіцер пояснив, що батько вимагав за дівчину сто рублів, адже вона незаймана і має лише тринадцять років. Казанова попросив офіцера пояснити, про що йдеться:

> – Припустімо, я заплачу сто рублів. Що тоді?
> – Тоді вона до ваших послуг, і ви матимете право переспати з нею.
> – А якщо вона не захоче?
> – О, такого ніколи не буває. Ви тоді маєте право її побити.
> – Припустімо, що вона захоче. А що, коли після любовних утіх вона мені сподобається і я захочу її залишити?
> – Ви стаєте її господарем, і ще більше, скажу я вам, ви навіть зможете заарештувати її, якщо вона спробує втекти, поки вона вам не віддасть ста рублів, що ви заплатили за неї.
> – А якщо я триматиму її у себе, скільки за місяць я маю їй платити?

– Ні копійки. Тільки годувати і щосуботи відпускати у лазню, аби вона могла в неділю піти до церкви.

– А коли я поїду з Петербурґа, чи зможу я взяти її з собою?

– Ні, тільки з особливого дозволу і заплативши заставу. Бо хоч вона і стала вашою рабинею, передовсім вона належить імператриці.

– Чудово. Залагодьте це для мене. Я плачу сто рублів і заберу її з собою; запевняю вас, що не поводитимуся з нею як із рабинею. Але я цілком покладаюся на вас і не хочу, щоб мене ошукали[3].

Ось так Казанова, легендарний майстер науки звабления старого режиму, змушений учитися як початківець правил гри у нових умовах. Ключем до цих правил було слово «рабство», що змушувало Казанову почуватися трохи незручно.

Це слово часто вживали мандрівники, описуючи жорстокі умови кріпацтва й життя селян у Росії, Польщі та німецькій частині Европи. Це слово входило до спільної концепції Східної Европи, об'єднуючи певні країни на підставі деяких подібностей їх соціоекономічної структури. Автори сучасних нам підручників подають ці риси як самозрозумілі: «У XVI–XVIII сторіччях у Східній Европі, на відміну від Заходу, селяни дедалі більше втрачали свободу»[4]. Проте у XVIII столітті ідея «Східної Европи», на відміну від ідеї «Заходу», ще не була концептуальним каркасом аналізу і формувалася поступово, на основі нагромадження подібностей і різних поглядів.

Казанову не вельми цікавили соціоекономічні структури, і купівля російської дівчини для нього була радше виявом місцевих сексуальних норм, ніж формою феодального гніту. Втім, він тримався досить обережно й намагався уникати вузлового слова, обіцяючи не поводитися з дівчиною як із рабинею. Ця нова можливість сексуальних притяг показала Казанові азійський бік Росії: наступного ранку, коли він пішов заплатити сто рублів, його приятель-офіцер запропонував зібрати «сераль, де буде стільки дівчат, скільки йому заманеться». У своїй «хатині» батько дівчини, чекаючи на оборудку, дякував Миколаєві Угоднику «за зіслане щастя», після чого запропонував Казанові перевірити

незайманість дівчини. Той знову почувся незручно: «Моє виховання не дозволило мені ображати її такою перевіркою», проте він «присів і, затиснувши її між стегнами, рукою перевірив й упевнився, що вона неторкана. Правду кажучи, я б не видав її, навіть якби виявилося, що вона втратила цноту»[5]. Втім, напередодні він боявся, що його обдурять. З одного боку, постійне вживання евфемізмів засвідчувало, що йому трохи незручно від запаморочливої легкости сексуальної пригоди за таких обставин. Проте майже клінічний опис такої «перевірки», вочевидь, приємно його збуджував і навмисно призначався для читачів як вступ до порнографії оволодіння. Казанова заплатив гроші батькові, той дав їх дівчині, яка, своєю чергою, віддала їх матері. Отже, оборудку було здійснено.

Першим своїм актом Казанова яко власник дівчини дав їй ім'я, наче досі вона його не мала. Ім'я, що він вигадав для неї, подарувало їй сумнівне безсмертя на сторінках його мемуарів, зробило її ледь не символом Східної Європи в уявленні західноєвропейського Просвітництва. Він назвав її Заїрою. Вольтерова «Заїра» стала однією з найпопулярніших трагедій письменника від часу прем'єри у театрі «Комеді франсез» 1732 року. Місцем дії був сераль, головна героїня Заїра – християнська невільниця єрусалимського султана, а сюжет розгортався навколо їхнього приреченого на загибель кохання. В п'ятому акті султан заколов її у шалі безпідставних ревнощів. Казанова, не вагаючись, прийняв орієнталізм Просвітництва, давши дівчині ім'я Заїра, відсилаючи, в такий спосіб, до любовної історії у гаремі, аби позбутися відчуття ніяковости від зіткнення з рабством у Східній Європі.

Казанові було дуже легко покликатися на Вольтера ще й тому, що саме на 1760-ті роки припадає пік зацікавлення Вольтера єкатерінінською Росією, а Росія, своєю чергою, відповідає не меншим інтересом до Вольтера. 1764 року Єкатеріна заснувала першу в Росії школу для дівчат – «Le Couvent des Demoiselles Nobles*», або Смольний інститут, а 1771 року російські «demoiselles» поставили саме Вольтерову «Заїру»[6]. «У ці дні росіяни, з претензіями на літературні смаки, – писав

* Інститут шляхетних дівиць (*фр.*).

Казанова, – знали, читали й хвалили лише Вольтера і, прочитавши всі його твори, гадали, що тепер вони так само освічені, як і їхній кумир». Ставлення Просвітництва до Східної Європи було таким, що навіть зацікавлення Вольтером могло сприйматися лише як поверхова цивілізованість. Насправді Казанова написав свої спогади двадцять п'ять років по тому в Богемії, де згадував Росію давноминулих часів, підсумовуючи: «Такими були росіяни у ті дні; але мені казали – і я в це вірю, – що тепер вони значно менш поверхові»[7].

Казанова забрав Заїру, «досі зодягнену в грубий одяг», до себе додому і «залишався вдома чотири дні, не відходячи від неї, доки її не перевдягли у французьке вбрання». Вочевидь, саме тоді він уперше скористався сексуальними правами на свою власність, але в мемуарах він чомусь повідомив лише про її перевдягання «у французьке вбрання». Вигадливе зваблювання часів рококо, що було характерною ознакою описів його еротичних пригод, виявилося недоречним у випадку купленої тринадцятирічної рабині. Тут він навряд чи міг вигукнути як у Венеції: «О, які ж вони приємні – ці відмови закоханої, що відсуває щасливу мить лише для того, аби запалати більшої втіхи!» Якщо він відчував незручність, домагаючись своєї рабині, то вельми вдало заступив опис цих домагань оповіддю про її перевдягання. Одягаючи Заїру, Казанова познайомив її з модою і цивілізацією, і це ніби знімало його провину. Втім, одягнувши дівчину приватно, Казанова потім публічно роздягнув її, взявши з собою до російської лазні «помитися у товаристві тридцяти чи сорока цілком голих чоловіків і жінок». Це дало Казанові добру літературну нагоду, щоби описати оголену Заїру: «Її груди ще не розвинулися, їй було тринадцять років; я взагалі не побачив у неї жодної ознаки статевої зрілости. Чорне волосся відтіняло молочну білизну її шкіри і робило її ще прекраснішою»[8].

Казанова порівнював Заїру зі статуєю Психеї із Віллли Боргезе в Римі, але, можливо, він також думав про Піґмаліонову Галатею, бо, одягнувши її «у французьке вбрання», він одразу почав її вчити італійської мови, і через три місяці вона говорила «дуже погано, але досить стерпно, аби висловити свої бажання». Сам він, звісно, не починав учити російської, бо «насолоду, що я мав, слухаючи, як вона говорить по-венеціянськи, годі

уявити»[9]. Казанова перетворив рабство на експеримент із цивілізування Східної Європи. Основи мови і стилю, що їх Кокетчи Сеґюр пізніше сприйматимуть за ознаки поверхової цивілізованости у Санкт-Петербурґу, втовкмачувалися селянській дівчині-рабині: чотири дні пішло на французьке вбрання і три місяці на уроки італійської. Казанові залишалося тільки дати їй прочитати Вольтера, що було б останнім штрихом поверхової цивілізованости, але цього не довелося робити, адже вона сама була Вольтеровою героїнею, і її особистість спільними зусиллями створили Вольтер і Казанова.

«Вона полюбила мене, – самовпевнено повідомляв Казанова, – й одразу почала ревнувати, якось ледь не вбила». Він твердить, що «якби не її прокляті ревнощі, що стали щоденним тягарем для мене, і не сліпа віра у карти, на яких вона щоденно гадала, я ніколи б не залишив її»[10]. Насильство, забобонність, ірраціональна й неконтрольована пристрасть зраджували примітивність її вдачі, ледь прихованої французькою модою і венеціянським діялектом. Поступово ці поверхові знаки цивілізації дозволили Казанові забути, що його стосунки із Заїрою тримаються насамперед на факті її невільництва, на горезвісних ста рублях. Попри це, вона мала право на ревнощі, якщо невільниця взагалі має будь-які права. До того ж розповіді Казанови про власні зради засвідчують, що в Росії його сексуальність набрала специфічних рис.

Найдраматичніше зіткнення Казанови із Заїрою почалося з того, що він залишив її вдома й вирушив у гості сам, «переконаний, що там знайшлося б кілька молодих офіцерів, які дратували б його, фліртуючи з нею її рідною мовою». І справді, він зустрів російських офіцерів, двох братів, котрі обидва були поручиками. Молодший, «блондин, гарненький, як дівчина», виявляв до нього стільки знаків уваги під час вечері, що Казанова «прийняв його за дівчину в чоловічому одязі». Офіцера звали Лунін. Після обіду Казанова спитав, чи він, бува, не переодягнена дівчина, «але Лунін, упевнений у вищості чоловіків, не гаючи часу пред'явив докази своєї статі й обійняв мене, бажаючи дізнатися, чи зможу я лишитися байдужим до його вроди. Вирішивши, що я задоволений, він приготувався подарувати щастя нам обом». Тут втрутилася ревнива француженка, що назвала їх обох непристойними словами.

> Ця історія розсмішила мене; але мені не було байдуже, чим усе закінчиться, тож я не бачив підстав прикидатися і скакав цій шльондрі, що вона не має права втручатися у наші справи. Вирішивши, що я став на його бік, Лунін відкрив переді мною всі свої скарби, навіть свої білі груди. [...] Ми з молодим росіянином запевнили один одного у найглибшій дружбі і поклялися, що вона буде вічною[11].

Звісно, у Казанови ніщо не могло тривати вічно, але ця випадкова гомосексуальна розвага була принаймні незвичайною для цього славнозвісного шукача гетеросексуальної розпусти.

Запевнення у вірності й клятви між чоловіками різко контрастували зі стосунками пана й рабині між Казановою та Заїрою. Проте Лунін і Заїра були напрочуд подібні тим, що приваблювало Казанову: Заїра мала хлопчаче тіло – ані грудей, ані ознак жіночої зрілости, а Луніна, навпаки, можна було прийняти за дівчину. У Венеції, для порівняння, Казанова звернув увагу на красуню через її «найпишніший бюст», одразу відчуваючи «гарячий вогонь любовного бажання»[12]. У Росії Казанова опинився в новому світі з іншими законами, де міг імпровізувати з власною сексуальністю, доповнюючи двозначність та інверсію у своїй сексуальній легенді. Для Салябері, покоління по тому, Схід теж асоціювався з педерастією (хоча, на відміну від Казанови, він не знайшов у ній нічого привабливого). Цілком можливо, ототожнення Заїри зі Сходом було викликано не лише її підневільним становищем, але й незрілістю її статі.

Після обміну «знаками» Казанова і Лунін приєдналися до решти гостей і загальної оргії, хоча, «здавалося, я і мій новий друг були єдиними, хто не втрачав голови, спокійно спостерігаючи за стрімким успіхом інших знайомств». На світанку коханці розпрощалися, і Казанова повернувся до Заїри, яка не лягала спати, чекаючи на нього.

> Повертаюся я додому, входжу до своєї кімнати і лише чудом ухиляюся від пляшки, яку Заїра запустила мені в голову і яка напевно убила б мене, коли б потала у скроню. На щастя, вона лише черкнула моє обличчя. Я бачу, як Заїра, в пориві люті, падає на підлогу й б'ється об неї головою; підбігаю до неї, підхоплюю і питаю, що з нею сталося,

> переконаний, що вона збожеволіла, й уже збираюся кликати на допомогу. [...] Вона показує на колоду з двадцяти п'яти карт, що символами оповідають про ту орґію, на якій я пробув цілу ніч. Там були і блудниця, і ліжко, і розпуста, і навіть мій злочин проти природи. Я нічого не бачу; але їй здається, ніби вона бачить усе[13].

Казанова повідомив, що вже збирається позбутися її, але коли Заїра впала на коліна, благаючи пробачити, він обійняв її та «виявив найпромовистіші знаки своєї приязні». Він змусив її пообіцяти, що вона більше не гадатиме на картах.

Казанова засуджував забобони, але водночас зізнавався, принаймні перед читачем, що карти говорили правду, навіть про його гріх проти природи. Загалом, маючи на увазі радше релігію, а не карти, він назвав росіян «найзабобонніші християнами», особливо за поклоніння святому Миколаю, чий образ був у кожній хаті. «Той, хто заходить у хату, спершу б'є поклін іконі, потім господареві, але коли ікони чомусь не має, росіянин шукає її поглядом по всій хаті, розгублюється, не знає, що сказати, і втрачає голову»[14]. У випадку Заїри забобони давали привід ревнощам і насильству, але Казанова вважав, що має ефективні ліки від шалу дівчини.

> Це були звичайнісінькі ревнощі, і я боявся їх наслідків: поганого настрою, сліз і приступів відчаю, через які мені не раз доводилося бити її. Це був найкращий спосіб переконати, що я її кохав. Після побиття її прихильність до мене потроху поверталася, і між нами знову запановував мир після виконання обрядів любові[15].

Побиття були пов'язані з його сексуальністю та її невільним становищем. Уперше, коли Казанова тільки збирався її купити, йому сказали, що він матиме «право бити її», якщо вона відмовиться спати з ним. Це право власника він волів трактувати як доказ кохання і засіб сексуального збудження, пояснюючи його радше особливостями російського характеру, ніж рабським становищем дівчини. Він бив Заїру, аби цивілізувати її, так само, як одягав у французьке вбрання та вчив італійської мови. При цьому він не мав сумнівів, що ставлення до Заїри дозволяє йому узагальнити характер російських слуг.

> Три обставини особливо змусили цю дівчину полюбити мене. По-перше, я часто брав її до Єкатерінгофа побачитися з рідними, яким я завжди лишав рубль; по-друге, запрошуючи гостей на вечерю, я саджав її з собою за стіл; по-третє, я двічі чи тричі побив її, коли вона намагалася не пустити мене в гості.
>
> Дивна необхідність чекає на господаря в Росії: коли тільки є нагода, він мусить бити своїх слуг! Слова не діють, діє тільки батіг. Слуга має рабську душу; після того, як його відшмагають, він подумає і скаже: «Мій господар не вигнав мене; він не заповзявся б мене бити, коли б не любив, тож я мушу віддано служити йому»[16].

Казанова запевняв, що спочатку, коли він приїхав до Петербурґа, йому і на думку таке не спадало: «Я прихильно ставився до свого козака, що розмовляв французькою, і хотів привернути його до себе добротою, картаючи його лише словами, коли той напивався до непритомности». Приятель Казанови сміявся з такого м'якосердя і попереджав, що тут вимагає лише батіг. Незабаром Казанова переконався, що той мав рацію[17]. Слуги в Росії були рабами не так через соціоекономічні умови, як через те, що у них душі були рабські, й Казанова легко зміг уявити привабливість побоїв з боку раба, що годилось і для його еротичних фантазій.

Зазвичай, не позбавлені приємности сексуальні пригоди Казанови відрізнялися від розваг маркіза де Сада, який належав до наступного покоління. Проте в Росії навіть венеціянський розпусник зауважив, що його сексуальність набирає дещо нетрадиційного спрямування. Сам де Сад у своїй «Історії Жульєти», написаній у 1790-х роках, вводить вигаданий образ московита Мінського, монстра-садиста, що піддавав тортурам і зжер цілий гарем сексуальних рабів. Згодом у романі з'являється сама Єкатеріна з її вигадливими садистичними орґіями в Санкт-Петербурґу. Франдуза, що брав у них участь разом з нею, вона потім засилає до Сибіру, де той у товаристві угорця і поляка досягає нових вершин насолоди содомії та насилля. Вони втікають із Сибіру (попередньо зґвалтувавши і з'ївши п'ятнадцятирічного хлопчика): «З Астрахані ми вирушили до Тифліса, вбиваючи, грабуючи, ґвалтуючи й спустошуючи все на своєму шля-

ху»[18]. Такою була Східна Європа де Сада, і хоча його фантазія у подібний спосіб перетворювала й інші регіони світу, тут форми й інтенсивність сексуального насильства сягали особливої дикости.

«На колінах переді мною»

Коли Казанова прибув до Санкт-Петербурґа, зимові ночі тривали до дев'ятнадцяти годин, але вже наприкінці травня день майже не закінчувався, стояли білі ночі північного літа. «Кажуть, білі ночі красиві, – писав Казанова, – але мене вони дратували». Відтак вони із Заїрою поїхали до Москви. Коли під Новгородом один із коней не захотів їсти, Казанова описав подальшу сцену так:

> Його господар почав благати коня найулесливішими словами, заглядаючи йому в очі з любов'ю та пошаною, намагаючись таким робом переконати коня поїсти. Потім він поцілував коня, взяв його морду і поклав у ясла, але все даремно. Тоді чоловік розплакався, так, що я ледь не вмер зо сміху, бо побачив, що він хоче задобрити коня слізьми. Наплакавшись досхочу, хазяїн знову поцілував тварину, запхав її морду в ясла, але це знову не допомогло. Тоді росіянин, не тямлячи себе від гніву, погрозив помстою. Він вивів коня зі стайні, прив'язав до стовпа, схопив велику палицю і бив бідолаху щосили зо чверть години. Коли втомився, завів коня назад у стайню, запхав його голову в корито, і кінь почав жадібно жерти, а хазяїн реготав, пританцьовуючи від щастя, наче ошалілий. Я не міг надивуватися. Думаю, що таке могло трапитися лише у Росії, де палиця має силу творити дива[19].

Цікавість, подив і захоплення Казанови збільшувалися, позаяк він спостерігав аналогію та пародію на власні стосунки із Заїрою, – поєднання побоїв і поцілунків. Це також могло трапитися лише в Росії. Казанова чув, що за часів Пєтра царю доводилося гамселити палицею генералів, генерали били полковників, полковники – майорів і так далі – аж до капітанів і поручиків. Звісно, Казанова мав певний особистий досвід спілкування з російськими поручиками. А побивши свою російську рабиню, він теж був свідком «дива», що тво-

рить палиця, і, пишучи спогади, з ностальгією згадував Росію 1765 року: «Мені кажуть, що тепер у Росії мода на побиття менша, ніж у ті часи. Росіяни, на жаль, починають ставати французами»[20]. Відвертий жаль Казанови свідчив про те, що він настільки ж любив одягати Заїру у французьке вбрання, наскільки й не хотів, аби французькі манери й мораль завадили йому бити її.

Казанова не вагаючись назвав ієрархію побиття, що тяглася від царського трону до стайні, «деспотизмом» – політичною формою, притаманною суспільству, де процвітало невільництво й тілесне покарання. Казанову, коли він прибув до Санкт-Петербурґа, попереджали: якщо він не битиме своїх слуг, вони свого часу поб'ють його. У присутності самої Єкатеріни він почув історію про те, що трапляється у деспотичній країні з конем, який брикається.

> Якось уранці я зустрів імператрицю у чоловічому одязі для прогулянки верхи. Її обер-шталмейстер князь Рєпнін тримав повід коня, на якого вона сідала, та раптом кінь вдарив Рєпніна з такою силою, що зламав йому ногу. Вражена імператриця наказала негайно забрати коня геть і оголосила, що покарає смертю того, хто зважиться колись привести цю тварину перед її очі[21].

Деспотична влада Єкатеріни трималася на системі суворої ієрархії, настільки всюдисущої, що навіть чужоземці отримували певні військові ранґи. Казанова твердив, що його прирівняли до генерала, тоді коли його земляк, кастрат Лоші, був лише підполковником, а маляр Торелі – звичайним капітаном. Для цих митців та авантюристів, що могли завжди зупинити гру й залишити країну, ролі підданців у цій ієрархії були лише жартом. Самі ж росіяни перебували у повній залежності від цариці. У день його першої зустрічі із Заїрою Казанову попередили, що вона «передовсім належить імператриці». Він не зможе вивезти її за межі Росії, а відтак досвід його сексуального володіння залишиться суто російською пригодою.

Казанова міг узяти Заїру до Москви, пихато ствердивши, що «той, хто не бачив Москви, не бачив Росії, і той, хто зустрічав росіян лише у Петербургу, не знає росіян». Очевидно,

це була усталена думка, яка дозволяла занадто самовпевненому мандрівникові претендувати на те, що він «знає росіян». Характернішим для Казанови було інше порівняння: «Жінки у Москві мені видалися гарнішими, ніж у Петербурґу». Щоправда, у Москві найважливішими для нього були виходи у світ разом із Заїрою. Він мав із собою кілька рекомендаційних листів, усі з яких увінчалися запрошеннями: «Усі вони запрошували мене на обід з моєю любою дівчинкою». Піґмаліон отримав нагоду показати своє творіння:

> Заїра, що добре вивчила свою роль, заворожувала, показавши, що вона заслуговує тієї нагороди, яку я їй підніс. Чарівна, наче маленький янгол, хоч би куди я її брав, вона була серцем товариства, байдужого, чи вона доводилася мені донькою, коханкою чи служницею[22].

Якою ж насправді була її роль, коли вона могла бути донькою, коханкою чи служницею? Москва приваблювала Казанову, бо тут ніхто напевно не знав, ким була Заїра, тоді як у Петербурґу забагато людей пам'ятало, що він просто купив її. Тож він дав їй змогу уявити, що вона не рабиня, а він – не рабовласник.

Після повернення до Санкт-Петербурґа вони, звісно, більше не могли цього удавати, і Казанова негайно почав шукати можливости позбутися її:

> Заїра хотіла, аби я ніколи не залишав Москви. Ми не розлучалися ані вдень, ані уночі, вона настільки в мене закохалася, що я страшенно мучився, думаючи про ту мить, коли мені доведеться її покинути. На другий день після нашого повернення я взяв її до Єкатєрінгофа, де вона показала своєму татові всі мої маленькі подарунки й докладно переповіла про всі почесті, котрі їй віддавали як моїй доньці. Слухаючи її, добряк від душі сміявся[23].

Батьків сміх зруйнував гру, нагадавши, що тут кожен знає правду. Зрештою, він сам брав участь в оборудці й одержав сто рублів, чудово знаючи, хто її батько, а хто – ні.

Восени 1765 року Казанова був готовий вирушити додому. Він сподівався дістати місце при російському дворі, але Єкатєріна, хоча й прогулювалася з ним у Літньому саду й вислухо-

вунула міркування про переведення Росії на григоріянський календар, не зробила йому жодних пропозицій[24]. Він хвалився ідеальними стосунками із Заїрою, тим, «як мало мені коштувало наше щастя», і загалом економічною доцільністю сексуального рабства. Але крім інтимних сцен, що затьмарювали їхні стосунки, у Петербурґу була ще одна причина для невдоволення:

> Мене вважали щасливим, я намагався здаватися таким, але я був нещасний. Від часу мого ув'язнення [у Венеції. – *Л. В.*] я страждав від внутрішніх гемороїдальних болів, що мучили мене двічі чи тричі на рік, але у Петербурґу вони загострилися. Нестерпний щоденний біль у прямій кишці зробив мене сумним і нещасним[25].

Хірург провів ретельне обстеження ануса Казанови, що в дивний спосіб скидалося на сцену, коли сам Казанова перевіряв незайманість Заїри. Хірург сказав, що операція неможлива, але втішив пацієнта тим, що його хвороба вельми поширена у Санкт-Петербурґу і навіть «у всій губернії, через воду з ріки Неви»[26]. Відтак, геморой виявився російською хворобою, даючи Казанові привід якнайшвидше виїхати звідти.

Нарешті настав час розлуки із Заїрою. Казанова з хвилюванням очікував «тієї розпуки, що її викличуть у мене її сльози», але в процесі розставання дівчину цікавили буденні справи.

> Знаючи, що я мушу їхати, і як неросіянин не зможу взяти її з собою, Заїра непокоїлася тим, що станеться з нею. Вона належатиме людині, якій я дам її паспорт, і дуже хотіла знати, хто це. Я провів з нею цілий день та ніч, виявляючи любов і сум від неминучої розлуки[27].

Ще раз, майже востаннє, розмова про її рабське становище збільшила його еротичне збудження. Це навіть привнесло у спогади Казанови порнографічний ефект, позаяк читач лишався у напруженому чеканні: хто стане новим сексуальним господарем Заїри? Казанова думав про сімдесятирічного італійського архітектора Риналді, який би радо взяв Заїру навіть за двісті рублів. Казанова сказав, що не збирається продавати її проти волі, і запросив Риналді освідчитися Заїрі у

своїх почуттях, ніби вона і не невільниця. Старий архітектор, який провів у Росії сорок років, звернувся до неї російською, але Заїра відповідала йому італійською, підкресливши, що не має власної думки, і все залежатиме від Казанови.

Згодом Заїра сама порушила цю тему у розмові з господарем: «Мені здається, що я коштую тепер більше, адже ти лишаєш мені все, що дав мені, й до того ж я можу розмовляти італійською». Казанова відповів: «Я не хочу дати приводу для розмов, ніби я заробляю на тобі, тим більше, я вирішив подарувати тобі сто рублів, що отримаю від Риналді за твій паспорт». Заїра, втім, наполягала, що вона – невільниця; він у відповідь відмовився визнати себе її власником і не хотів платні. Потім вона запропонувала, аби він просто повернув її батькові: «Якщо синьйор Риналді любить мене, ти тільки маєш йому сказати, що побачити мене можна у батьківській хаті. Він також розмовляє російською, так що вони домовляться про ціну, і я не заперечуватиму»[28]. Казанова погодився, ліг із нею, а вранці повернув батькові, туди, де він її знайшов. Вона вже не була незаймана, але її ціна зросла в інший спосіб, на що вона сама натякнула.

Казанову потішило вирішення справи й особливо те, як його прийняли у батьківській хаті: «Вся її родина стояла на колінах переді мною, звертаючися до мене ніби до божества». Становище Заїри, втім, було далеке від божественного, адже у цій «хатині» «вони називали ліжком те, що було звичайнісіньким солом'яником, на якому спала разом уся родина»[29]. Це був світ російського селянства, котре згодом Кокс запримітив на узбіччі дороги, і йому також було приємно бачити, як селяни падали перед ним на коліна, наче перед своїми калмицькими ідолами. Казанова ці почесті сприйняв як належне і пішов геть, позбувшися думок про работоргівлю і про саму Заїру. Насправді він міг забрати її з собою, як пояснював читачам, лише заплативши заставу. Він цього не зробив саме тому, що кохав її: «Я закохався і не хотів сам ставати її рабом»[30]. Отже, він переосмислив їхні стосунки, використовуючи мову «сентиментального невільництва», що заплутувала, перевертала й підривала соціоекономічну основу світу. Так чи інакше, він уже почав новий роман – із французькою акторкою, з якою разом вирушив із Санкт-Петербурґа до Варшави.

Казанова перебував у Польщі з осені 1765 року до літа 1766 року і настільки зацікавився політичною ситуацією, яка склалася внаслідок російського втручання до внутрішніх справ цієї країни, що написав велику книгу «Історія неспокою в Польщі». Для нього особисто це також був час неспокою, адже у Варшаві він став яблуком розбрату між двома італійськими танцівницями (одна з яких була його колишньою коханкою), і через цих танцівниць навіть стрілявся із впливовим польським шляхтичем з роду Браницьких. Хоч обоє дуелянтів вижили, Казанова став persona non grata у Варшаві й мусив відмовитися від сподівань стати особистим секретарем короля Польщі. Станіслав-Авґуст посів престол 1764 року як польський протеже Єкатєріни і був не більше за неї зацікавлений у послугах Казанови. Саме тоді, коли мадам Жофрен, що її Станіслав-Август називав «маман», з тріюмфом зустрічали у Варшаві як музу паризьких філософів, Казанова мусив тікати з Польщі, маючи підстави боятися за своє життя. Не дивно, що його не надто вразив рівень цивілізації у Польщі. Свою думку він висловив майже словами Сеґюра: «Поляки, хоч і достатньо ввічливі у наші дні, надалі зберігають чимало давніх рис: вони досі в душі сармати чи даки»[31]. Знання Казанови про варварів стародавніх не відзначалися глибиною, тож він невимушено сплутав поляків з-над Вісли з румунами з-над Дунаю. Саме так, із епітетів старовинної історії, формувалася у XVIII сторіччі ідея Східної Європи.

Для Казанови Росію з Польщею пов'язувала насамперед подібність сексуальних звичаїв. У Польщі він зупинився на тиждень у Пулавах, розкішному родовому маєтку Чарторийських, де з ним трапилася подія, що викликає дивне відчуття дежа вю.

> У Пулавах мені сподобалася одна сільська дівчина, що заходила до мене в кімнату, але коли одного ранку я спробував з нею щось зробити, вона з плачем вибігла на вулицю. Підбіг вартовий і суворо запитав мене, чому, якщо дівчина мені сподобалася, я не діяв напряму.
>
> – Що значить – напряму?
>
> – Поговоріть з її батьком, він тут, і по-дружньому його запитайте, чи не продасть він вам її цноту.
>
> – Я не розмовляю польською, домовся з ним сам.

– Залюбки. Ви погодитеся заплатити йому п'ятдесят флоринів?

– Ти жартуєш? Якщо вона незаймана і лагідна, як овечка, я заплачу йому сотню[32].

Налякана дівчина, спантеличений розпусник, місцевий посередник, що пояснює правила гри, навіть та сама кругла цифра сто – все це нагадує зустріч із Заїрою в Росії. Справді, умови кріпацтва були однаково тяжкі як у Польщі, так і в Росії, тому мандрівники часто зауважували фактичне «рабство» селян. У Польщі Казанова навіть міг усе почати знову, із новою Заїрою, новими уроками італійської та новим циклом побоїв.

Але цього разу його ошукали: він заплатив гроші, а дівчина зникла, «втекла, наче злодійка»[33]. Вона сама була тією власністю, що її вкрали у нього. Казанові пропонували інших дівчат взамін, але він відмовлявся, вимагаючи тієї, яку щойно втратив. Можливо, його серце було не готове ще раз пережити неоднозначність володіння рабинею. Мандрівники XVIII століття під час своїх подорожей ставали своєрідними завойовниками. Казанова, як найславніший генерал свого часу на поприщі сексуальних звитяг, уже скуштував збудливої сили панування й фантазії, яка у Східній Європі робила особливим навіть секс.

«Коли жорстокі, коли чудернацькі»

Серед перших вражень Сеґюра від Польщі було «бідне поневолене населення», ознака того, що він – за межами Європи. У Санкт-Петербурґу його засмучувало споглядання «необмеженого деспотизму» і те, що всюди він бачив лише «панів і рабів»[34]. Для Казанови та для тих, хто бачив Східну Європу, соціоекономічне «рабство» селян і пояснювалося, і частково виправдовувалося згадками про політичне «рабство» всіх росіян під «деспотичним правлінням» Єкатеріни.

Передусім рабство було мірилом цивілізованости Росії, точніше, мірилом її відсутности, що надихнуло Сеґюра показати наслідки рабства в порівняльному аспекті. Він бачив, як «російський народ животіє у рабстві, наче рослина», про-

те був до певної міри захищений від голодної смерти, на відміну від деяких «цивілізованих (policés) народів», хай навіть ті були «в тисячу разів щасливіші завдяки своїй свободі». Сеґюр засуджував рабство, але не мав певности, чи воно не було корисне для Росії як для менш цивілізованого народу: «Пани в Росії мають над своїми кріпаками майже необмежену владу, але, правду кажучи, майже всі з них використовують цю владу надзвичайно поміркованo; завдяки поступовому пом'якшенню (adoucissement) звичаїв рабство селян дедалі більше нагадуватиме колишню (autrefois) земельну панщину в Європі»[35]. Жодної революції, жодного визволення селян не потрібно, якщо російське рабство так подібне до европейської панщини і якщо пом'якшення звичаїв могло поступово зменшити розрив. У такий спосіб Сеґюр фактично визнавав, що Росія – частина Европи, що різні частини континенту перебувають на різних щаблях розвитку, що цивілізація розвивається поступово. Росія не приречена на вічне животіння, в неї є шанс уподібнитися до Европи – щоправда, не сучасної Европи, а феодальної Европи «колишніх» (autrefois) часів.

У Сеґюровій логіці було щось від зачарованого кола: пом'якшення звичаїв могло змінити природу рабства, але самі звичаї були мірилом цивілізованости, поступові якої саме рабство і заважало.

> Рабство, в якому перебуває народ, і є справжньою причиною того, що цивілізація розвивається тут так повільно. Кріпак, позбавлений гідности й гордости, принижений майже до рівня тварин, має лише обмежені фізичні потреби; він бажає лише того, що стосується безпосередньо задоволення його сумного існування і виконання всіх обов'язків, покладених на нього паном[36].

Російські селяни, спочатку уподібнені до рослин, а тепер – до тварин, не мали внутрішньої потреби цивілізуватися, і Сеґюр міг лише сподіватися на панів з їхньою гідною схваленння «поміркованістю». Він визнавав, що селяни були рабами, але «до них ставилися досить поблажливо». Впродовж п'яти років перебування в Росії він ніколи не чув про випадки «тиранії та жорстокости»[37]. Ці заслуги російської феодальної знаті були відгомоном доброчинного просвіщення, яке ви-

правдовувало верховний деспотизм Єкатєріни в очах Західної Європи.

З легкістю, з якою Сеґюр стандартами феодальної Європи міряв відсталість кріпосницької Росії, він також міг скористатися прикладом російського деспотизму, аби засудити сучасну йому Европу. «Всі чужоземці у своїх розповідях, – провадив Сеґюр, – яскраво змальовують сумні наслідки деспотичного правління у росіян, але треба чесно визнати, що в наш час ми не маємо повного права засуджувати самодержавство». Чи не забули ми про Бастилію chez nous*? Сеґюр закликав мандрівників бути об'єктивними:

> Мораль тут така, що розважливий мандрівник, перш ніж гостро критикувати зауважені вади, мусить обернутися й подивитися, чи не залишив він у своїй власній країні зловживання так само огидні чи сміховинні, як і побачені ним у чужих краях. Картаючи інших, вам, пруси, варто згадати про Шпандау; австрійцям – про Мункач** (в Угорщині) та Оломоуц; римлянам – про замок Сант-Анджело; іспанцям – про інквізицію; голандцям – про Батавію; французам – про Каєну й Бастилію; навіть вам, англійці, про тиранічну експлуатацію моряків; зрештою, всім нам – про торгівлю неграми, яку після стількох революцій, на ганьбу людськости, так тяжко повністю викоренити[38].

У цьому пасажі Сеґюр постає перед нами як ревнитель свободи, виблискуючи орденом Цинцината. Його палка промова адресована лише до «цивілізованіших народів» Західної Європи – прусів, австрійців, італійців, іспанців, голандців, французів та англійців. Мункач в Угорщині, Оломоуц у Моравії були місцями ганьби австрійців, так само як Батавія (на Яві) і Каєна (у Ґвіяні) – голандців і французів. Саме Росія змусила мандрівників «обернутися й подивитися» на Західну Европу з усіма її вадами.

Проте ці вади не робили Росію рівнею іншим країнам, і, попри волелюбне обурення Сеґюра, лише підтверджували цю нерівність. Західна Европа залишалася мірилом цивілі-

---

* У нас (*фр.*).

** Німецька назва м. Мукачеве.

ованости, на її тлі відсталість Росії не викликала сумнівів; а Росія, своєю чергою, ставала мірилом відсталости для обстеження «цивілізованіших народів». Саме порівняння з Росією виявило в цих народів залишки деспотизму, як-от Бастилія і, передусім, невільництво у вигляді торгівлі чорношкірими рабами. При цьому Сеґюр імпліцитно вписує російське рабство до міжнародного контексту. З одного боку, воно могло згодом досягти стандартів европейського кріпацтва, але з іншого – вже самою назвою було пов'язане з чорною работоргівлею, цією «ганьбою людськости». Російських селян продавали й купували, наче чорних африканців. Казанова був зачарований тим, що міг купити дівчину-рабиню в Росії, і уявляв це володіння як екзотичний орієнтальний досвід, але у XVIII столітті білі чоловіки купували рабів по всьому світу. Цікаво, що Сеґорова мати народилася на Гаїті у багатій французькій креольській родині землевласників, ймовірно рабовласників.

Сеґюр гадав, що російські поміщики були помірковані у ставленні до селян, але як дипломатичний представник Франції він виступав проти тілесних покарань у тих небагатьох випадках, коли жертвами могли стати французи. Якось до Сеґюра прибіг кухар-француз, переляканий і скривджений, «з червоними очима, повними сліз». Із незрозумілої йому причини він щойно дістав сто ударів нагайкою за наказом російського можновладця. Сеґюр був вимушений вимагати «відшкодування», позаяк «я не терпітиму такого ставлення до моїх співвітчизників, захист яких входить до моїх обов'язків». Ця історія мала «сміховинну розв'язку», бо з'ясувалося, що француза побили помилково, сплутавши з російським кухарем, який утік і, можливо, щось украв. Так сталося, що в цій ситуації «удар, призначений для російського кухаря-втікача, впав на спину бідолашного француза»[39]. Але Сеґюр не переймався «долею» росіян, і, розмірковуючи про наслідки «іноді жорстокі, іноді чудернацькі» панської влади у Росії, переймався головно її хибним застосуванням до чужоземців. Сеґюр згадав іншу історію, не лише кумедну, а й «трохи бозна-яку», про чужоземця, банкіра, якому повідомили, що Катерина наказала вичинити його і зробити з нього опудало. На щастя, вчасно з'ясувалося, що імператриця мала на увазі опудало її песика, який щойно помер і звався так само, як і

банкір. Єкатеріна назвала цю сцену «бурлескною» й раділа, що «смішна плутанина» розплуталася. Сеґюр погоджувався, що ситуація була «безсумнівно потішною (plaisant)», але також показувала «долю людей, змушених підкорятися абсолютній волі, хоч би якою абсурдною та була»[40]. Соціяльні й політичні прояви деспотизму перетворювалися на комедію, бурлеск або абсурд тоді, коли випадково зачіпали прибульців із Західної Европи.

У 1787 році в Києві Сеґюр сподівався представити Єкатеріні свого давнього приятеля від часів американської війни за незалежність маркіза де Ляфаєта. Проте Ляфает затримався у Парижі, де очікував на збори нотаблів, що провістили Велику французьку революцію. А тим часом у Києві Сеґюр піклувався про долю іншого француза, який шукав у нього захисту, втікши зі служби одного російського генерала. Француз вступив до нього на службу у Санкт-Петербурґу й разом з генералом вирушив до його маєтку. Там, «далеко від столиці, сучасний росіянин зник, натомість відродився московит, що ставився до своїх людей, як до рабів». Він бив їх без жодної причини й переслідував француза до Києва, аби завдати дезертиру «зразкову кару». У Санкт-Петербурґу Сеґюр захоплювався, побачивши «внутрішні деталі», за якими в «сучасному росіянинові» можна завжди впізнати «старовинного московита». В Києві він мав нагоду зустрітися з московитом сам на сам. Сеґюр сказав генералові як французький посол: «Я не терпітиму, аби над французом так знущалися». Він не втримався і зазначив, що через багато років цього російського генерала вбив його власний селянин, проломивши йому голову сокирою[41]. Для тогочасних мандрівників сокира, звісно, була незмінною ознакою примітивности російських селян.

Сеґюр обурився, коли з французами поводилися ніби з російськими кріпаками, і навіть знав випадки, коли в Росії француженки опинялися в ролі Заїри. Він переповідає історію Марі-Фелісіте Ля Риш – ані щасливої, ані багатої, але «гарненької й уразливої». Її батько приїхав до Росії керувати мануфактурою. Мануфактура збанкрутувала, і дівчи-

---

* Гра слів: Фелісіте (Félicité) французькою означає «щастя», а Ля Риш (La Riche) – багата.

на найнялася служницею у Петербурґу, повторивши долю Річардсонової Памели, опираючись дедалі наполегливішим домаганням російського офіцера, «підлого спокусника». Нарешті той зґвалтував її, а дівчина збожеволіла. Сеґюр бачив її два роки по тому, в шпиталі, досі хвору. «Це болісне видовище ніколи не зникне з моєї пам'яті», – згадує він і забирає з собою ескіз дівчини, «що часто нагадує мені зворушливу Марі та її нещастя». Переживання ситуації, придбання мистецького сувеніра, навіть небезстороння оповідь про «зворушливу Марі» та її «підлого спокусника» зраджували стиль романної форми. Сюжет, за Сеґюром, ґрунтувався на неймовірній помилці: до француженки ставилися, як до російської селянки. Він попереджав про «небезпеки в країні, де кріпацтво переслідує навіть чужоземців, народжених вільними; через недосвідченість і за браком нещасливих обставин вони наймаються на службу, і їх можуть помилково прийняти за найпригніченішого раба»[42]. У країні загального рабства за раба можна прийняти будь-кого, тим більше в Росії, де рабство ґрунтувалося не на расових, а на менш очевидних, класових відмінностях – не таких видимих, як різниця чорної та білої шкіри.

У Кафі в Криму Сеґюр переживає ситуацію, вельми близьку до досвіду Казанови. Тут він був із Єкатеріною та Потьомкіним. Крим, що перебував під владою Османської імперії з XV сторіччя і який Росія захопила лише за чотири роки перед тим – 1783-го, був найорієнтальнішою частиною Східної Европи. Аби «дати загальне уявлення про звичаї в країні, де існує невільництво», Сеґюр переповів історію, що трапилася з ним у Кафі:

> Раптово перед моїми очима з'явилася молода жінка, одягнена à l'asiatique*, її постать, її хода, її очі, брови та губи – всі ці явлені мені риси незбагненно були подібні до прекрасного образу моєї дружини.
> Від подиву я застиг на місці, я не мав певности в тому, чи це не сон. Я на мить подумав, що мадам де Сеґюр приїхала з Франції знайти мене і що хтось ховав її від мене й розіграв цю зустріч: уява працює швидко, і я опинився в країні омани[43].

* На азійський манер (*фр.*).

Сеґюр був далеко від дому і, напевно, дуже сумував за своєю дружиною. Його туга за батьківщиною могла тільки підсилити цю оману. Та все ж «незбагненна подібність» нагадувала йому про те, що навіть перебуваючи у найвіддаленіших землях Європи, він залишається в її межах. Екзотична етнологія Східної Європи могла викликати перед його очима «прекрасний образ» мадам де Сеґюр.

Потьомкін, майстер ілюзій, спостерігав за Сеґюром саме тоді, коли той задивився на прекрасний образ. Коли жінка пройшла, Сеґюр звірився Потьомкіну, і між ними відбувся такий діялог:

> – Вона справді так схожа?
> – Неймовірно – наче дві краплі води.
> – Eh, bien, *батюшка* (mon petit père), – засміявся він. – Ця молода черкеска належить чоловікові, який дозволить мені розпоряджатися нею, і коли ви будете в Петербурґу, я вам її подарую.
> – Дякую вам, – сказав я. – Я не прийму подарунка, бо гадаю, що такий вияв почуттів видався б мадам де Сеґюр вельми дивним[44].

Ця розмова невимовно схожа на діялог двадцятирічної давнини між Казановою та російським офіцером, коли вони вперше побачили Заїру, з тією різницею, що черкеска була подарунком, а не закупом, і в ролі офіцера виступала найвпливовіша людина Росії. Ця подібність свідчить, що в основі таких діялогів лежали стандартні уявлення XVIII сторіччя про Східну Європу, що їх XIX століття позичило з мемуарів Казанови та Сеґюра.

Черкеси походили з Кавказу, що лежав на кордоні між Європою та Азією. Рабство збереглося в черкеському суспільстві навіть у новітні часи, і тому Сеґюрова черкеска, напевно, була рабинею, бо її могли запропонувати як подарунок. Трагедія Марі-Фелісіте полягала в тому, що її прийняли за «найпригніченішу рабиню», але тепер сам Сеґюр, завдяки незбагненній і неймовірній подібності між жінками Західної і Східної Європи, сплутав власну дружину з рабинею. Делікатно і з легкою іронією відмовившись від подарунка, адже дружині він видався б «вельми дивним», він підкреслив

перевагу західноєвропейської цивілізації ще виразніше, ніж Казанова, який таку пропозицію прийняв. Насправді привабливість пригод мандрівників Східною Європою полягала почасти у тому, що вони мали змогу володіти рабами. Читачі могли уявляти, що прийняли дарунок разом з Казановою або відмовилися від нього разом із Сеґюром, але в будь-якому разі обидві фантазії тісно пов'язувалися.

Сеґюр невдовзі побачив, що Потьомкін цілком поганому образився на відмову від подарунка. Він звинуватив француза у «нещирій делікатності», й Сеґюр був змушений погодитися на будь-який інший подарунок.

> Він привів мені калмицького хлопчика на ім'я Наґун, що скидався на справжнісіньку маленьку китайську фігурку, яку тільки можна було уявити. Я певний час опікувався ним, його вчили читати, але коли я повернувся до Франції, графиня де Кобенцль [дружина австрійського посла в Санкт-Петербурґу. – *Л. В.*], якій дуже сподобався хлопець, вмовила мене віддати його їй, що я і зробив. У мене вдома досі є портрет цього маленького татарчука[45].

Отож Сеґюр таки дістав раба, хлопчика, можливо ненадовго його сина у Франції. Хлопець уже мав екзотичне ім'я і виразні риси свого етносу – калмиків, що їх Сеґюр міг достоважно назвати татарськими чи китайськими. Калмики належали до монголоїдних кочових народів, які міґрували до Східної Європи у XVII та XVIII століттях, у регіон на захід від Волги та на північ від Каспійського моря. У XX столітті вони утворили республіку в складі СССР, але 1944 року Сталін депортував майже всіх їх у Середню Азію, караючи за гадану антисовєтську діяльність.

Сеґюрового хлопчика-раба Наґуна привезли до Санкт-Петербурґа й передали дружині австрійського посла, так само, як Заїра Казанови залишилася італійському архітекторові. Ціна обох виросла, позаяк Казанова вчив Заїру розмовляти італійською, а Сеґюр вчив Наґуна читати. У спогадах не сказано, якою мовою читав Наґун, бо в цьому не могло виникнути сумнівів: по-французьки. Сеґюр забрав із собою до Франції тільки портрет хлопця, як сувенір, так само, як зберіг образ Марі-Фелісіте. Її, французьку ді-

вчину, «помилково» зґвалтували у Петербурґу, прийнявши за російську рабиню. Калмицький хлопець був рабом, якого Потьомкін привіз до Санкт-Петербурґа для Сеґюра і якого навчили мови та манер, створивши кумедну пародію на французьку цивілізованість.

Коли 1789 року Сеґюр повернувся до Санкт-Петербурґа зі своїм хлопчиком-рабом, інший відомий мандрівник опинився у російській столиці в центрі сенсаційного сексуального скандалу. Джон Пол Джонс, знаменитий моряк, герой американської війни за незалежність, прибув до Росії за рік перед тим на запрошення Єкатєріни взяти на себе командування Чорноморським флотом у кампанії проти Османської імперії. Він успішно це зробив 1788 року, але згодом, наступного року, його звинуватили у зґвалтуванні неповнолітньої молочниці. Її вік називали по-різному: чотирнадцять, дванадцять, а то й десять років. Коли Єкатєріна висловила невдоволення і петербурґський світ оголосив бойкот адміралові, його єдиним приятелем залишався Сеґюр, побратим по ордену Цинцината. Джонс розповів, що дівчина непристойно повелася у його помешканні, що він різко відмовив їй, а вона вибігла на вулицю з криками про ґвалт[46]. Сеґюр потурбувався, аби Єкатєріну ознайомили з версією Джонса, і вона припинила судову справу. В будь-якому разі кар'єра Джонса в російській армії закінчилася, і він незабаром виїхав з Росії.

Сеґюрова оповідь про ці події посмертно повернула добре ім'я адміралові в Європі й Америці XIX століття, але в XX столітті історик Семюел Еліот Морисон переглянув версію про його невинність. Морисон цитує Джонсові свідчення перед російською поліцією про те, що він часто «грався» з дівчинкою, що вона була зовсім не проти «зробити те, чого чоловіки хотіли від неї», і що він постійно давав їй гроші. Він лише запевняв, що ніколи не мав з нею статевого акту, а також думав, що вона була старша[47]. Джон Пол Джонс, як і Казанова, славився своєю любов'ю до жінок, до дорослих жінок, але, як і Казанова, у Росії він виявив у собі сексуальне зацікавлення незрілими дівчатами. Для нього Східна Європа теж стала тереном відкриття сексуальних фантазій, хоча замість купівлі рабині він задовольнився роллю клієнта дитячої проституції. Цікаво, що Джонс почав свою морську кар'єру

в 1760-х на човні, що перевозив рабів з Африки до Ямайки, і відтоді назавжди засудив цю «паскудну торгівлю»[48]. Він також міг придбати рабиню в Петербурґу 1789 року, як це робили Казанова та Сеґюр, але він знав справжню суть рабства, тому не здався своїм фантазіям.

Джонс помер 1792 року в Парижі в розпал Великої французької революції. Як герой революції американської, він був з почестями похований у Франції, визнаний громадськістю, що контрастувало з його цілковитою ізоляцією та вигнанням з Петербурґа 1789 року. Сеґюр, перейнятий відчуттям парадоксальних суперечностей Росії, думав про Джонса і дивувався тому перетворенню, завдяки якому «велика столиця стала для нього пусткою»[49]. Сам Сеґюр виїхав із Петербурґа того-таки 1789 року, щойно дізнавшись про падіння Бастилії, яке викликало великий ентузіязм у Санкт-Петербурґу: «Французи, росіяни, данці, німці, англійці, голандці – всі на вулицях вітали й обіймали одне одного, ніби звільнилися від тяжких ланцюгів, що їх сковували». Складалося враження, що Петербурґ був частиною Европи. Єкатеріна, коли Сеґюр прийшов попрощатися з нею, не мала таких ілюзій та ентузіязму. «Ви б краще лишилися зі мною, – сказала вона, – і не шукали бурі, чиєї сили ви, можливо, не уявляєте». Вона застерегла проти його власної «схильности до нової філософії та свободи»[50]. Сеґюр, попри свою відданість ідеалам свободи й просвітницької філософії, готуючись до від'їзду, подарував дружині австрійського посла власного раба – калмицького хлопчика і забрав із собою як сувенір лише його портрет. Він не мав жодного зображення черкеської дівчини з Кафи, але навіть не потребував його, бо завжди міг пригадати її «прекрасний образ», дивлячись на власну дружину.

«Знати молдаван»

У 1699 році за Карловіцькою мирною угодою турки назавжди втратили Угорщину, яка ввійшла до складу Габсбурґської імперії. Упродовж першого десятиріччя XVIII століття семигородський князь Ференц Ракоци очолив велике угорське повстання за незалежність проти Габсбурґів, але врешті-решт зазнав поразки і 1711 року залишив

Угорщину. Барон Франсуа де Тот, син одного з його прибічників, народився 1733 року у вигнанні у батьків-угорців, а був вихований у Франції як француз епохи Просвітництва. Тот був військовиком, артилерійським офіцером і належав до неофіційної французької військової ради при османському султанові, армія якого потребувала негайних реформ. У 1770-х роках Тот навчав інженерів у Константинополі, давав поради щодо артилерії та викладав тригонометрію в новій військово-морській математичній школі[51]. Як людина доби Просвітництва він, імовірно, вчив турків робити гармати за «Енциклопедією» Дидро.

Тот у своїх спогадах, писаних французькою й опублікованих в Амстердамі 1785 року, вихвалявся, що прожив двадцять три роки в Османській імперії. Він спростовував «хибні уявлення», поширені в усіх попередніх оповідях, і виокремлював з-поміж них знамениті свідчення леді Мері Вортлі Монтегю як приклад найбільшого наклепу. Її «Листи з турецького посольства» були «мішаниною фантазій» і «абсурдних суперечностей». Він адресував свої свідчення не «тим, хто любить фантазувати», а «тим, хто хоче знань». У дусі філософських «початкових бесід» він починав свої спогади з обговорення зв'язку між кліматом і формою правління, дуже цікавого для Монтеск'є і навіть для Русо. Тот заперечував тогочасну аксіому про залежність цивілізованості від географічної широти, яка передбачала зміну рівня цивілізованости уздовж осі північ – південь. Натомість він запропонував менш передбачувану сферу «деспотизму, що часом міг виникати в спекотних зонах, а подеколи близько до полярного кола», наголошуючи, що «те розмаїття звичаїв, яке сьогодні відрізняє народи, позбавило всі людські суспільства очевидної природної та первісної подібности»[52]. Тож він окреслив простір від полярного Петербурга до спекотної Туреччини і приготувався досліджувати «розмаїття манер» народів цього простору.

Тот розповів про свою подорож Східною Європою до Константинополя, де він мав узятися за свою військову роботу. Він вирушив із Парижа 1767 року і спершу побував у Відні, потім подався до Варшави, аби побачити Польщу, а потім на південь – в Україну. Він перетнув Дністер, що позначав

кордон між Річчю Посполитою та Османською імперією, пролягав через Молдавію і Бесарабію в Крим, найсхідніший рубіж своєї подорожі. Тот, уже в Польщі, відчув, що всі країни Східної Європи об'єднувало щось спільне: «Нестача провізії, брак коней, недоброзичливість людей у Польщі – все це підготувало мене до терплячого подолання тих труднощів, що їх слід було перебороти попереду, аби дістатися мети»[53]. На його шляху від Польщі й через Україну, Молдавію та Бесарабію до Криму «труднощів» не бракувало.

Аби допомогти подолати їх, на кордоні османської Молдавії Тота, як і багатьох інших офіційних і неофіційних посланців до султана, зустрів «мікмандар», або «чоадар». Мікмандар, цим разом Алі-ага, мав дбати про коней, провізію та помешкання. Робив він це, змушуючи місцеве населення допомагати мандрівникові.

> Отож він розмістив нас у вельми гарному селі, чиї нещасні мешканці мусили постачати нам провізію. Одну родину негайно виселили, щоб дати нам місце, дві вівці були забиті та з'їдені без жодного відшкодування, і ще кілька безпідставних стусанів налаштували мене проти мого провідника[54].

Це – типовий досвід мандрівника володіннями Османської імперії XVIII століття, а відтак і типовий неприємний досвід тогочасних селян, змушених приймати всіх тих відвідувачів. Під час переправи через Прут Алі-ага зігнав багатьох триста молдавських селян, аби ті спорудили пліт, а потім, вимахуючи тим самим батогом, запевнив Тота, що всіх селян повісять, якщо хоч голка з його багажу потоне під час переправи[55]. Приблизно за тих самих часів, у 1760-ті роки, Казанова дізнався, що в Росії слуг треба бити. Двадцять років по тому у Волощині, що межувала з Молдавією, Салябері чув звірячі стогони селян-кріпаків, зодягнених у вбрання із овчини, коли їх примушували тягти його екіпаж. Скрізь у Східній Європі мандрівники спостерігали примус і жорстоке побиття – знаки рабського становища селян.

У своїх спогадах Тот повністю наводить свою розмову з мікмандаром Алі-агою про поводження з молдаванами. Це був свого роду філософський діялог – літературна форма, що

широко використовувалася просвітниками, зокрема такими великими мислителями, як Вольтер і Дидро. Казанова звернувся до неформального розмовного діялогу, коли описував своє повчальне посвячення в деталі рабства в Росії та Польщі, а Тот подавав ту саму тему, дотримуючись більш літературної структури і філософської моралі. Діялог починався із заперечень просвіченого Тота проти надмірної жорстокости:

> *Барон*: Ваша вправність під час переправи через Прут і в постачанні нас доброю їжею викликає в мене щире захоплення, мій дорогий Алі-аґа, якби тільки ви менше били цих нещасних молдаван або били їх лише за непослух.
> *Алі-аґа*: Яка їм різниця, коли їх б'ють, до чи після? Чи не краще одразу з цим покінчити, не гаючи часу?
> *Барон*: Гаяти час! Чи добре ви використовуєте час, коли без причини б'єте цих нещасних, чия добра воля, сила і покора творять дива?
> *Алі-аґа*: Месьє, як це можливо? Говорячи по-турецьки, поживши в Константинополі, знаючи греків, ви досі не знаєте, що молдавани нічого не робитимуть, поки їх не відлупцюють?[56]

Тот жалівся, що «шматки їжі, що їх ви дістаєте ударами батога, мені поперек горла стають», і попросив, аби йому дозволили платити за їжу.

Його почуття схожі на емоції леді Мері п'ятдесятирічної давнини, хоча він і зневажав її листи. Подорожуючи Сербією, вона з жахом довідалася, що її ескорт яничарів на чолі з аґою жорстоко експлуатував місцеве населення від її імені. Про свій смуток вона написала принцесі Вельській:

> Мені випала чергова нагода для співчуття. Нещасних, що здали нам у найм двадцять возів, аби перевезти сюди наш баґаж з Белґрада, відіслали назад без жодної платні, причому деякі їхні коні були скалічені, інші вбиті, але господарям не заплатили. Бідолахи ходили навколо хати, жалісно ридаючи і рвучи на собі волосся та бороди, але не дістали від солдатів нічого, крім стусанів. Я не можу висловити Вам, Ваша Королівська Величносте, наскільки зворушила мене ця сцена. Я заплатила б їм гроші з власної кишені, але їх забрав би аґа, безжально скривдивши цих нещасних[57].

Тот теж хотів заплатити, адже його цивілізована совість давалася взнаки, а їжа застрягала йому в горлі. Він сказав Алі-азі: «Будьте спокійні, я щедро заплачу і зможу дістати все найкраще. Цей спосіб ліпший від вашого». Алі-ага відповів, що це не допоможе: «Ви не дістанете хліба взагалі, я вас запевняю; я знаю цих молдаван, вони хочуть, щоб їх били».

Тот далі наполягав, що він відмовиться від султанового відшкодування його витрат і що селяни, своєю чергою, «відмовляться від побиття, коли, звісно, їм заплатять». Алі-ага погодився на цей експеримент:

> *Алі-ага*: Ви волієте цього, я погоджуюся. Мені здається, вам потрібен цей досвід, аби ви знали молдаван, але коли ви їх вже знатимете, пам'ятайте: буде несправедливо щодо мене, якщо я ляжу спати без вечері. І коли ваші гроші чи красномовство ні до чого не приведуть, ви без заперечень дасте мені волю використати мій метод.
> *Барон*: Хай так і буде, бо ж ми домовилися. Треба, тільки-но ми прибудемо до якогось села на ночівлю, знайти сільського війта, аби я міг по-дружньому домовитися з ним про харчі[58].

Мандрівники часів Просвітництва опановували Східну Європу, пізнаючи її, адже весь сенс Тотового експерименту й діялогу полягав у тому, щоби «знати молдаван». Так само і Казанова стверджував, що треба поїхати до Москви, аби «пізнати росіян». Цими знаннями мандрівники ділились із західноєвропейськими читачами – зрозуміло, тими, «хто шукав знань», а не тими, «хто любив фантазувати».

Нарешті Тот зустрівся із сільським війтом і звернувся до нього турецькою. Барон мав усі підстави пишатися своїми лінгвістичними здібностями і думав, що попередні мандрівники, на кшталт леді Мері, писали нісенітниці саме через незнання мови. Він випробував свою пишномовність: «Ось, візьми трохи грошей, мій друже, і купи на них харчів, яких ми потребуємо; я завжди любив молдаван і я не можу дивитися на те, як погано з ними поводяться, тож я сподіваюся, що ти дістанеш для мене ягня і трохи хліба, а на решту грошей можеш випити за моє здоров'я». Поза сумнівом, це

була прекрасна промова, але молдавський війт, на жаль, хитав головою, показуючи, що не розуміє турецької. Тоді Тот спробував сказати те саме грецькою, але молдаванин знову нічого не зрозумів. Попри блискучі мовні здібності, барон так і не дістав вечері. Ба більше, молдаванин намагався знаками показати, «що в селі нічого немає, а люди вмирають з голоду». Тот повернувся до Алі-аґи, докоряючи, що той привів їх у настільки бідне село, де взагалі не було їжі, але Алі-аґа був незворушний: «Аби довести вам, що я краще знаю молдаван, дозвольте мені поговорити з ним». Він запевнив: «Якщо ви за чверть години не матимете найліпшої вечері, то можете віддячити мені всіма тими ударами, що я завдам йому»[59].

Сховавши батога під одягом, Алі-аґа «безтурботно» підійшов до молдавського війта, дружньо поплескавши його: «Вітаю, друже, як ся маєш? Добре? Тоді кажи, чи не пізнаєш Алі-аґи, друже? Давай, кажи». Молдаванин надалі не розумів. Алі-аґа вів далі: «Що, друже, ти справді не розумієш турецької?» Тоді він повалив молдаванина на землю і кілька разів ударив його: «Ось тобі, падлюко, аби вивчив мову». І справді, молдаванин почав розмовляти турецькою: «За що ти мене б'єш? Чи ти не знаєш, що ми бідні люди і що наш господар ледь лишає нам повітря, аби ми дихали?» Алі-аґа, не зважаючи на його благання, сказав Тотові: «Eh bien, месьє, ви бачите, з мене добрий учитель мов, він уже чудово розмовляє турецькою! Принаймні ми можемо поспілкуватися, а це вже щось». Потім Алі-аґа витяг батога і почав бити старосту: «Ах ти невірний мерзотнику, то ти нічого не маєш! Добре, я зроблю тебе багатим, так само, як я навчив тебе турецької мови». Харчі знайшлися за пів години. Тот визнав свою поразку: «Як після цього не погодитися, що рецепт Алі кращий за мій, і як тут не вилікуватися від моєї впертої гуманности?»[60].

Тот твердив, що мешканці Східної Європи – теж люди, і програв. Оптимізм Просвітництва, його віра в людську природу не витримали випробування у Східній Європі, й Тот дозволив собі звільнитися від власної «впертої гуманности». Казанова і Сеґюр в Росії також позбулися будь-яких докорів сумління з приводу рабства у вигляді особистої власности чи брутального пригнічення всього селянства. Тот, як і

Казанова, засвоїв, що деякі люди не лише заслуговують батога, але й хочуть його. У Східній Європі західноєвропейські мандрівники вчилися стримувати свої почуття гуманності через «те розмаїття звичаїв, яке сьогодні відрізняє народи». Урок здавався важким, але форма його подання – діялог «Барона» з «Алі-аґою», за участи «Молдаванина», перетворювався на п'єску з трьома акторами, своєрідну літературну розвагу. В ньому, поза сумнівом, були і комедійні риси.

Алі-аґа з його жартами про «навчання турецької» й ледрикуватою певністю, що він знає молдаван ліпше за Тота, був, звісно, комічним негідником. Він трохи наслідував інших східних персонажів XVIII століття, особливо турка Осмина з Моцартового «Викрадення з сералю». «Мікмандари», або «чоадари», від яких залежало життя мандрівників, не користувалися загальною симпатією тогочасної подорожньої літератури. Леді Крейвен, повертаючись із Константинополя до Відня 1786 року, була лютa на «свого гидкого чоадара» через постійні затримки й насамперед за те, що він якось узяв гарячу воду, призначену для її ранкового шоколаду, на приготування своєї турецької кави[61]. Тотового турка натомість виправдала його перемога в парі – Алі-аґа таки по-справжньому «знав» молдаван. Стосовно ж постаті молдаванина, Тот визнавав крайню злиденність його односельців, котрих безжально експлуатували посадарі, яких призначав султан. Проте молдаванин також виявився комічною постаттю через те, що вдавав, нібито не знає турецької, й послуговувався комічними жестами, ніби у блазенській пантомімі. Тот і себе змалював в образі комічного персонажа, об'єкта власного жарту, який наївно вірив у людську природу й виніс із Молдавії добрий урок. Але навіть відмовляючись від своєї «впертої гуманности», він утверджував цивілізаційну вищість Західної Европи, адже Алі-аґа узагалі не мав ніякої гуманности, щоб відмовитися від неї. Ці три персонажі драми представляли відповідно Західну Европу, Східну Европу й Азію. Зрештою Західна Европа неохоче погодилася й навіть схвалила побиття, що відбувалися в Східній Європі, але цей урок негуманности був настільки жорстоким, що його можна було подати лише у формі комедії.

«Звичаї тубільців»

Мандрівник Східною Європою мимоволі ставав учасником жорстоких утисків і рабства. Цю участь зумовлювала сама природа подорожі: потрібно було діставати харч, знаходити місце для ночівлі й транспорт та захищати себе. Це стосувалось як Російської, так і Османської імперій. У 1778 році Кокс та його супутники вирушили в одноденну мандрівку з Москви до Свято-Троїцької лаври, але «в чужих краях постійно виникають перепони, неочікувані для тих, хто недостатньо знає звичаї тубільців», а відтак на мандрівку пішло три дні замість запланованого одного. Проблема полягала в тому, що хоча мандрівникам офіційно було дозволено наймати поштових коней за символічну плату, вони хутко зрозуміли, що «на чужинця чатують нескінченні затримки, коли його не супроводжує російський солдат, який підганяє поштових службовців»[62]. Хоча вони й вимахували офіційним папером, ніхто не поспішав дати їм коней. Плануючи виїхати о п'ятій ранку, мандрівники вирушили через дев'ять годин і проїхали лише чотири милі із сорока, після чого візники відмовилися везти їх далі.

> Даремно ми показували ордер на коней; вони заявили, що він дозволяв нам брати коней тільки від одного села до іншого, тож без зайвих церемоній повернулися до Москви. Ми втратили ще дві години, і наш перекладач-богемець довго щось пояснював каліченою російською, перш ніж ми змогли переконати мешканців дати нам коней, після чого нас знову висадили в іншому селі, на відстані трьох миль від попереднього, де все повторилося спочатку: суперечки, погрози й обіцянки. Так майже до півночі ми сперечалися, рухаючись від села до села, що рясно вкривають цю частину країни[63].

Перед нами комічна ситуація, в основі якої лежить спроба дістати коней в Росії. Вона нагадує спроби Тота дістати харчі в Молдавії за десять років перед тим. В обох комедіях з'являється елемент фарсу, коли місцеві мешканці свідомо відмовляються розуміти подорожніх. У випадку з Коксом безнадійні спроби перекладача-богемця порозумітися з

селянами ґрунтуються на позірній подібності чеської та російської мов. Справжнім доказом комедійности ситуації стала її щаслива розв'язка, аналогічна тій, яка спіткала Кокса в Молдавії.

Наступного дня на півдорозі до монастиря подорожні зустріли російського сержанта, якого їм на порятунок вислав російський князь, і жодних проблем з кіньми вже не виникало.

> Наш приятель сержант виявився напрочуд добрим аґентом. Як тільки селяни починали сперечатися, він негайно розганяв їх палицею, красномовнішою за найпатетичніші випрохування. Мужики, безперечно, були привчені до такої риторики і зносили її терпляче, з добрим гумором; а сівши на козли, починали свистіти й співати своїх народних пісень, наче і не було нічого[64].

Тобто сержант відігравав таку саму роль, що й мікмандар в Османській імперії, і Кокс визнав, що «досвід попереднього дня навчив нас цінувати цього військового помічника»[65]. Кокс дістав той самий урок, що й Тот, і міг дивитися на побиття візників з такою ж байдужістю, іронічно пишучи про «красномовство» палиці і зауваживши бадьорий «добрий настрій», з яким селяни мало не вітали побої, навіть насвистували й співали.

Коли Кокс невдовзі виїхав з Москви у довшу подорож до Санкт-Петербурґа, він не забув уроку про особливості російської транспортної системи і нагадував своїм читачам:

> І справді, як я зауважив раніше, чужоземцеві, котрий хоче подорожувати не зволікаючи, слід не лише дістати паспорт, а й також знайти російського солдата, який не сперечатиметься із селянами і не чекатиме, поки візьметься до роботи повільний поштмейстер, а швидко вирішить справу за допомоги своєї палиці[66].

Цей важливий урок не просто полегшував пересування, але й за словами самого Кокса, дозволяв просвітити «тих, хто не надто добре знається на звичаях тубільців». Кокс ділився з читачами своїм знанням про росіян, схожим на Тотів досвід із молдаванами, особливо відзначаючи любов цих народів до

тілесних покарань. Удруге згадуючи про побиття, Кокс знову пише про «схильність тубільців до співів», позаяк «навіть ті селяни, що були кучерами й форейторами, тільки-но бралися за свою справу, відразу починали наспівувати»[67]. Виглядало так, нібито їх били, аби змусити саме співати, а не їхати.

Кокс чудово розумів, чому він не міг одержати коней без допомоги солдата: «Плата за найм цих коней настільки незначна, що власники могли використовувати їх з більшим зиском на інших роботах»[68]. Натомість Тот вдався до довгих пасажів, у яких засвідчував свою готовність платити, аби побої не були потрактовані як результат його скнарости. Інші мандрівники відверто писали, що із задоволенням користувалися фінансовими перевагами, якщо їм вдавалося втиснутися в місцеву соціоекономічну систему, яка не ґарантувала селянам ніякої майнової безпеки. Подорожуючи 1794 року Угорщиною, Гофманзеґ радо заощаджував гроші: «Коли мандрівник має ордер від органів влади, кожне село зобов'язане надати йому коней. Отож, якщо ви знайомі з якимось впливовим чиновником і він може виписати вам такий ордер, ви маєте змогу подорожувати вельми дешево»[69].

Коли заради зручности мандрівників належало вдатися до насильства, то з цим було легше миритися, якщо бив хтось інший – турецький мікмандар або російський сержант. Мандрівник міг переконати себе, що насильство було природним для соціяльних відносин у цих країнах і просто відображало «звичаї тубільців». Салябері, прямуючи 1791 року через Угорщину до Волощини, збирався заночувати в Луґоші, поблизу Тимішоари.

> У Луґоші ми послали наші подорожні папери до комісара округи, який переправив їх до окружного судді. Останній був на балу і повернувся лише за дві години. Комісар декілька разів ударив його кийком, суддя наказав побити пандура, пандур – селян, а ті, своєю чергою, били коней. Voilà!, коли підрахувати, то з нагоди нашого прибуття в Луґоші було роздано близько п'ятдесяти ударів кийком (à notre occasion)[70].

Мандрівники почувалися повністю непричетними до побоїв, яким вони лише дали привід, і розважалися коміч-

ним боком цього видовища. Кількість ударів, що їх порахував Салябері – voilà, – сприймалася як пародійне засвідчення ваготи мандрівників. Трохи згодом Салябері побачив валаського боярина, котрий лупцював свого слугу, який мусив приготувати для мандрівників кімнату, запалити світло та принести соломи на постіль. Французький маркіз без найменшого обурення повідомив про наслідки покари: «Раб не став ані сумнішим, ані сумліннішим, адже тут побиття – це єдиний спосіб щось вимагати»[71]. Волохи були схожі на молдаван Тота, а побиття навряд чи вимагало додаткових пояснень, адже Салябері достатньо вивчив Східну Європу, щоби ототожнити слугу з невільником.

Тілесні покарання, до яких вдавалися самі мандрівники, наприклад Казанова, котрий побив Заїру, офіційні провідники, як-от Тотів мікмандар чи сержант Кокса, й місцеві пани на кшталт валаського боярина, трактувалися як яскравий прояв східноєвропейського рабства. Водночас Кокс дуже цікавився в'язницями й карною системою загалом, тож він пильно придивлявся до тілесних покарань як засобу реалізації публічного права та порядку. Попередниця Катерини, імператриця Єлізавета, скасувала смертну кару в Росії, а сама Єкатєріна скасувала тортури, Вольтер у Франції й Вільям Блекстоун в Англії сприйняли це за знак доброчинного впливу Просвітництва на карне законодавство. Проте Кокс не поспішав визнавати досягнень Росії у цій справі і започаткував довгочасний дискурс осуду покарання каторжною працею й заслання до Сибіру: «Навіть найдоброчинніша людина, ймовірно, не буде в захваті від скасування смертної кари, коли зверне увагу на те, що, хоча за літерою карних законів лиходіїв у Росії не засуджують до страти, багато з них приречені на загибель через покарання майже напевно, а часом і неприховано смертельні, що слушливо обіцяють надію на життя, але насправді лише подовжують вмирання»[72]. Такі міркування майже незмінно повторювалися у XIX і XX століттях.

Менш прийнятним з погляду сучасних звичаїв був наступний опис публічного покарання у Санкт-Петербурзі, в якому батіг ставав символом російського варварства. Оповідь починається як звичайний день із життя туриста:

«Supplice du Grand Knout» («Покарання великим батогом») з книги Шапа д'Отроша «Подорож до Сибіру за наказом короля в 1761 році з нотатками про звичаї та норови росіян» (Paris, 1768, vol. I). Тілесне покарання батогом ілюструє «традиції та звичаї росіян», що їх дослідив мандрівник XVIII століття; роль росіян, глядачів, зображених на гравюрі, виявляється ще одним свідченням варварства, хоча тіло покараного злочинця виставляли на огляд зацікавленої просвіченої публіки навіть у Франції. (З дозволу Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

«Supplice du Knout Ordinaire» («Покарання звичайним батогом») з книги Шапа д'Отроша «Подорож до Сибіру» (vol. I), де погляд російських глядачів, зображених на гравюрі, зустрічаючись із поглядом французьких глядачів, що дивляться на гравюру, породжує порнографію варварства в час зустрічі Східної Європи із Західною Європою. Російський «кнут» був також детально описаний у «Жульєті» маркіза де Сада. (З дозволу Гатоиської бібліотеки Гарвардського університету)

> Одного ранку, коли я прогулювався вулицями Петербурга, поблизу ринку я зауважив велику юрбу людей і, запитавши, в чому справа, дізнався, що всі вони зібралися, аби подивитися, як каратимуть батогом переступника, звинуваченого у вбивстві. Хоча я аж затремтів від думки про те, щоби стати свідком агонії ближнього, все ж цікавість взяла гору над почуттями. Я прослизнув крізь юрбу і виліз на дах дерев'яної хати, звідки у всіх деталях відкривалася панорама цього жахливого видовища[73].

Придушення Коксом природного «тремтіння» скидалося на інші засоби, за допомоги яких мандрівники позбувалися докорів «упертої гуманности», коли вже потрапляли до світу рабства й тілесних покарань. Зацікавленого читача теж запрошують оцінити картину, змальовану з натуралістичними деталями й вивірену до останнього міліметра.

> Кат тримав у руці батіг: це важкий ремінь завтовшки з п'ятишилінгову монету та завширшки у три чверті дюйма, прив'язаний до щільно плетеного прута, що залізним кільцем сполучався з маленьким шматочком шкіри, прикріпленої до короткої дерев'яної ручки.
> Кат [...] вдарив пласким кінцем батога впоперек голої спини злочинця, рухаючись на шість або сім дюймів від шиї до пояса. Він почав з правого рамена і завдавав ударів паралельно один одному до самого лівого рамена, не зупиняючись, доки не вдарив триста тридцять три рази – кількість, зазначена у вироку[74].

Кокс додав, що насамкінець ніздрі злочинця розірвали щипцями, а на обличчі поставили тавро. Тепер його можна було висилати на сибірські копальні.

З даху Кокс не побачив «жахів» Сибіру, а отже, не міг виміряти й описати їх з тою самою науковою точністю, що й застосування батога. Фуко описав реформу покарань у XVIII столітті як перехід від видовищної смертної кари царевбивці невдахи Дам'єна в 1757 році, де щипці грали визначальну роль, до «просвіченішої» та «новочасної» в'язничної дисципліни з постійним наглядом за камерами і старанно розписаним розкладом дня. Видовище, що його Кокс спостерігав у Петербурґу, було типовим публічним покаранн

ним ancien régime*, але його погляд просвітника й мандрівника аналізував побиття під науковим кутом зору (Фуко називав би це «мікрофізикою» влади): товщина батога, перпендикулярність ударів, точна цифра в триста тридцять три тощо. Західноевропейська цивілізація, що спостерігала з даху, проголосила свою вищість над східноевропейським варварством, а разом з цим і над побитим тілом раба.

Кокс, здається, розумів, що його оповідь надто натуралістична, тож запропонував дещо неоковирне виправдання: «З огляду на те, що кілька авторів неправильно описали покарання батогом, я був особливо уважний до того, що потрапило в поле мого огляду». Попри це, важко не помітити хиже збудження Кокса, що описує оголену спину злочинця з такою самою брутальністю, з якою Казанова запрошував читача слідувати за його пальцями, що перевіряли незайманість тільки-но придбаної рабині. Втім, Заїра під час цієї перевірки стояла між стегнами Казанови, а Кокс спостерігав за екзекуцією з високого даху. Як міг він знати, що батіг був «завтовшки з п'ятишилінґову монету та завширшки три чверті дюйма»? У спеціяльній примітці він запевняє читачів, що то були «точні розміри» батога, який він «добув» у Росії і «який відтоді став моєю власністю». Можна уявити, як Кокс у цьому місці відклав ручку, взяв батога до однієї руки, а вимірювальну стрічку – до другої:

> Довжина батога 2 фути, ширина верхівки чверть дюйма, внизу половина. Товщина 1/8 дюйма. Довжина плетеного прута 2 фути, довжина кола – 2 й 1/2 дюйма. Діяметр кільця 1 і 3/8 дюйма. Довжина шкіряної пружини 1 і 1/2 дюйма. Довжина ручки 1 фут, 2 і 1/2 дюйма. Загальна довжина 5 футів, 5 і 3/8 дюйма. Вага 11 унцій[75].

Батіг сумлінно виміряли. Хоча ці дані потрапили лише до приміток, Кокс таки залишив їх у книжці, якщо хтось із читачів зацікавиться ними так, як він сам.

Книга вийшла 1784 року, саме тоді, коли маркіза де Сада перевели з Венсанської в'язниці до Бастилії. В «Історії Жюльєти» де Сад наділив свого героя у Сибіру пристрастю до

* Старого режиму (*фр.*).

шмагання, твердячи, що «ця звичка настільки непоборна, що її жертви не можуть жити без побоїв». Сад також зобразив саму Єкатєріну з батогом у руці й описав це знаряддя в садистичній примітці, майже пародіюючи примітку Кокса:

> Батіг зроблено із бичого статевого члена; до нього приєднано три ремені з лосевої шкіри. Вже від першого удару починає сочитися кров: ці знаряддя незрівнянно корисні для тих, хто активно або пасивно полюбляє утіхи шмагання. Аби збільшити їх ефективність, до прутів можна приробити металеві наконечники, і це дозволяє здерти шкіру без жодних зусиль. Сотня ударів, завданих сильною рукою, вб'є будь-кого. Один такий батіг з більшою чи меншою кількістю металевих наконечників є в кожного похітливого росіянина[76].

І один такий самий батіг став власністю англійського священика Вільяма Кокса. Сеґюр привіз до Парижа портрет французької дівчини, зґвалтованої в Росії, і зображення калмицького хлопця, що був його особистим рабом. Кокс придбав у Східній Європі менш сентиментальний сувенір.

«Бідолашні, жалюгідні раби!»

«Особиста залежність, в якій перебувають нижчі класи Польщі, – справжнісіньке рабство, – писав 1772 року Джозеф Маршал у подорожніх нотатках, – це такий самий деспотизм, з яким плантатори Вест-Індії ставляться до своїх африканських рабів. Порівняно з ними пригноблення російських селян видається повною свободою». Проте Маршал також вважав, що становище російських селян «дуже близьке до становища чорношкірих на наших цукрових плантаціях». Він навіть гадав, що до початку просвіченого царювання Єкатєріни «вони [російські селяни] були більш поневолені, ніж у Польщі»[77]. Маршал особливо переймався делікатним питанням, де у Східній Європі умови рабства найнестерпніші, але при цьому він чітко заявив те, на що інші тільки натякали: рабство селян у Східній Європі не відрізнялося від становища чорношкірих рабів у Західній півкулі.

Розповідь Маршала про його мандри Європою, що охоплювали Росію, Україну та Польщу, посідає незвичайне, хоча й не унікальне, місце серед інших творів подорожньої літератури XVIII століття, адже він сам був людиною непомітною, і дехто навіть мав думку, що він узагалі ніколи нікуди не вирушав. Джон Паркінсон, який мандрував Росією в 1790-х, чув у Стокгольмі «кілька цікавих історій» про Маршала, який «опублікував подорожні нотатки про мандри різними частинами Європи, ніколи не перетинаючи Ля-Маншу»[78]. Якщо Маршалові подорожі справді були лише шахрайством і вигадкою, то цей випадок засвідчує, наскільки сприятливим ґрунтом для авторської уяви стала Східна Європа. Ґрунт, до речі, був його головним заняттям, він називав себе англійським землевласником, що цікавиться науковим поступом у сільському господарстві й мандрував Європою в пошуках необхідних порівнянь. Саме тому він з інтересом поставився до становища селян у Росії, але його зауваження були досить традиційними і могли базуватися на інших подорожніх розповідях. Трохи екзотично виглядає те, що він привіз із собою до Нортгемптоншира не батіг, а величезну картоплину з України розміром з літровий бутель, сподіваючись, що вона прийметься на британському ґрунті.

Маршал писав, що, подорожуючи Росією, він зреквізував коней. Він отримав «військовий ордер, за яким селяни мали забезпечувати його харчами». Його супроводжували п'ятеро солдатів, «кожний з яких був озброєний палашем, парою пістолів і карабіном». Це ґарантувало безпеку й коней, але Маршала турбувало те, що солдати охоче били селян: «Я зупиняв це свавілля, із якого виніс чітке уявлення про природу уряду в Росії». Він назвав цей уряд «найдеспотичнішим в Європі» і додав, що «всі стани рівною мірою є рабами, а не підданцями імператриці». Свідчення цьому – варна система, адже навіть «найвищу знать можуть відшмагати батогом, а це означає вірну смерть». Серед інших покарань Маршал згадує «відрізання язиків, підвішування за ребра та багато інших проявів варварства, що свідчать про жорстокість деспотизму»[79]. Отож він створив ланцюг взаємозв'язків: від рабства і тілесного покарання до варварства і деспотизму. Зв'язок між рабством і деспотизмом найочевид-

ніше сформулював у 1748 році Монтеск'є в «Дусі законів»: «У деспотичних країнах, що перебувають у стані політичної несвободи, громадянське рабство терпиміше, ніж у країнах з іншою формою правління», позаяк «стан раба і підданця однаково обтяжливі». Маршал погодився з цією теорією і вдався до свого роду політичної таксономії у дусі Монтеск'є, почав перераховувати «країни чистого деспотизму, як-от Росія, Туреччина, Персія тощо»[80]. В цій схемі і рабство, і деспотизм у Росії мали ті східні ознаки, що так часто давалися взнаки у Східній Європі.

Маршал міркував, як під впливом рабства змінилася демографічна ситуація в Росії, порівняно з «найзахіднішими країнами Европи». Хоча Росія виявилася «краще заселена, ніж я очікував», спростовуючи «поширену ідею про спустошеність цієї країни», вона таки була «дуже мало заселена». Ці зауваження, як і загальний інтерес до сільського господарства, зраджували Маршала як тогочасного фізіократа. Зростання населення було для нього вирішальним чинником у сільському господарстві, яке, своєю чергою, залишалося єдиним джерелом значущої економічної праці та процвітання. Він писав про величезний простір Росії, який «здивує» людей у «західній частині Европи», і бачив лише один спосіб залюднити такі землі: «Свобода має перемогти, з рабством нижчих класів слід покінчити і дозволити кожній людині стати самостійним хліборобом, якщо вона цього захоче»[81]. Йшлося не про пристрасть гуманіста, а про економічну доцільність.

Маршал був переконаний, що загальне звільнення просто неможливе, бо російські селяни «настільки призвичаєні до рабства». Замість цього він передбачав неминучі міграції всередині самої Східної Европи. Про Польщу, де суспільство потерпало від кризи, яка незабаром призведе до поділів, Маршал писав: «Польська знать ставиться до селян як до рабів у найграничнішому сенсі цього слова. Коли почнеться загальний неспокій, вони, звісно, одразу повтікають»[82]. Маршала вразила кількість поляків у пруській Сілезії, куди ті «тікали від польських злиднів». Він думав, що у Польщі «надзвичайно мало людей», оцінюючи втрати населення у «кілька мільйонів осіб» і передбачаючи, що країна перетвориться на «справжню пустку». Богемія, звісно,

входила до складу Священної Римської імперії, тож він згадує її в розділі «Подорожі Німеччиною». Втім, Маршал зауважив, що до селян там «ставляться жахливо», і це «в усьому нагадує польських селян, яким ведеться нічим не ліпше». Відтак Богемія, Польща і Росія були теренами жахливих соціяльних утисків і рабства, як у Вест-Індії. Там раби не могли полишити острів, а в Східній Європі селяни, на думку Маршала, могли податися будь-куди, де сподівалися незначного поліпшення статусу. Якби Єкатєріна заохотила їх «тікати зі від безладу в Польщі, і від утисків у Туреччині», вона змогла б перетворити свою імперію на фізіократичну державу заможних хліборобів, а сусідні території – «на справжню пустку»[83].

Вільям Ричардсон прожив у Росії чотири роки, з 1768 по 1772-й, саме тоді, коли Маршал буцімто також там був. Ричардсон супроводжував лорда Чарлза Каткарта, англійського надзвичайного посла при дворі Єкатєріни, і був водночас секретарем і вихователем його дітей у Петербурґу[84]. Пізніше він був професором гуманітарних наук у Ґлазґівському університеті, тож його «Анекдоти про Російську імперію», видані у Лондоні 1784 року, помережані академічними цитатами з класиків. Він цитував Верґілія, коли описував холод російської зими, порівнюючи росіян з давніми скитами і Тацита, з його оповідями про давніх германців, «вельми подібних до росіян», чиї овечі шкури, бороди й сокири свідчили їхнє варварство[85]. Наближаючись до Санкт-Петербурґа Балтійським морем, біля входу до Фінської затоки Ричардсон побачив «дикий, чорний і непривабливий острів, перший зразок російських володінь». У 1772 році, щойно він ступив на палубу британського військового корабля у Кронштадтській затоці, його «серце гулко забилось», а на очі «виступили сльози». «Перебуваючи на кораблі й мріючи про Британію», він відчув «невимовний захват»[86]. Мандрівка із Західної Європи до Європи Східної й у зворотному напрямку через Балтику виявилася досить швидкою, а відтак втрачалося звичне відчуття цивілізаційного переходу від Європи до Польщі, а разом із цим – нагода поміркувати, як рабство було нестерпнішим: у Польщі чи Росії, Росії чи Польщі. Втім, Ричардсон, з головою занурений у класиків,

а серцем відданий Англії, нагадував Маршала – і увагою до умов рабства в Росії, і готовністю просторікувати про його значення.

У червні 1769 року Ричардсон з насолодою розглядав на небі проходження Венери, але не забував спуститися й на землю, міркуючи про «Стан сільського господарства у Росії». Це питання непокоїло його значно менше за Маршала, але він почував себе достатньо компетентним, щоби оголосити маленький російський плуг «насправді кумедною річчю». Він також дозволив собі узагальнити, що «сільське господарство в Росії, через рабство селян, усе ще перебуває на стадії дитинства». Цей вік позначав відсталість, і Ричардсон переважно описує росіян як «бородатих дітей». Селяни – «бородаті мужики» – поводилися «по-дитячому навіть у розвагах»[87]. Відсталість і рабство пов'язувалися між собою, підкреслюючи відмінності між рівнем цивілізованости у Західній Європі та в Європі Східній і доповнюючи друге поєднання – рабства й деспотизму, властиве і для Східної Європи, і власне для Орієнту. З огляду на політичний устрій Ричардсон також означував Росію як «велику східну імперію», що, незважаючи на зусилля Петра «уподібнити її до інших європейських держав», надалі перебувала під загрозою «повернення до колишнього східного способу життя». Але, порівнюючи соціяльні структури, Ричардсон протиставляв не так Орієнт Європі, як російське рабство «феодальній системі, що виникла на заході Європи»[88].

Твір «Рабство російських селян» Ричардсон почав з опису свого підходу:

> Мешканець Британії, розповідаючи про цю країну англійцеві, не може втриматися від почуттів і міркувань, які природно виникають під час порівняння британського уряду з урядами інших країн.
> Селяни в Росії, тобто переважна більшість підданців імперії, перебувають у жалюгідному рабстві, їх вважають такою ж власністю панів, як собак чи коней[89].

Жалюгідність рабства у Східній Європі була в такий спосіб означена через безпосереднє порівняння з Європою Західною. Ричардсон пояснював, що селянин у Росії не мав жодної власности, позаяк усе його майно «може забрати його пан

селянина можна продавати і купувати, навіть «обміняти на собаку чи коня». Рабство мало й інший вимір: «Власник може вбити селянина, коли вважатиме за потрібне». Ричардсон чув про одну жінку в Москві, яка вбила більше сімдесяти своїх рабів за допомоги батога та «інших варварських тортур»; вона «розважалася, вигадуючи примхливі й незвичні способи страти». Інша жінка використовувала своїх рабів-музикантів для «примхливих послуг», правда, гуманніших, наказуючи їх читати (як Сеґюр учив свого калмицького раба). Вона примушувала їх «читати біля її ліжка, доки не засинала, і читати або розмовляти безперервно, поки вона спала»[90]. Якщо російські «розваги» були варварські, примхливі або дивні, то сам Ричардсон розважався оповідями про російські звичаї. В одному листі, наприклад, він запевняв, що російська книга «трохи розважить» його давнього приятеля-ітонця, а в іншому – обіцяв англіканському священикові «нариси звичаїв цієї країни, що викличуть у вас посмішку»[91].

Як і Кокс, Ричардсон був свідком привселюдного покарання батогом у настільки щільній юрбі, що навіть не бачив жертви: «Батіг здіймався над головами людей, повторювався удари, і кожний удар супроводжував тихий стриманий стогін страждання»[92]. Ця сцена відверто лоскотала Ричардсонові нерви, тож він описує звукові ефекти з не меншим збудженням, ніж Кокс – оголену спину злочинця. Побачена брутальність змусила Ричардсона замислитися, як рабство впливало на національний характер росіян:

> Чого постійні тілесні покарання і ставлення як до невідомих тварин чи можуть вони мати той дух і піднесені почуття, що відрізняють людей, народжених у вільній державі? Якщо до них ставляться так не по-людськи, як вони самі можуть бути людяні? Я переконаний, більшість вад їхнього національного характеру – це наслідок деспотизму російського уряду[93].

Рабство і деспотизм гальмували не лише сільське господарство, а й емоційний розвиток Росії. Згадка Вільяма Ричардсона про «піднесені почуття» нагадує іншого Ричардсона – Сем'юела, чиї «Памела» і «Клариса» викликали цілу революцію почуттів у тогочасних Англії та Франції. Вільям

Ричардсон, на відміну від інших мандрівників і оглядачів, присвятив значну увагу примусовим шлюбам селян за наказом їхніх панів:

> Такі шлюби не приносять щастя – ані чоловік, ані дружина не переймаються подружньою вірністю, тому нижчі класи настільки розпусні, наскільки можна уявити. За таких обставин годі сподіватися, що вони піклуватимуться про своїх дітей[94].

Для Ричардсона і почуття стали мірилом цивілізованості. У своїх «Міркуваннях про наслідки деспотизму» він розвинув цю тему, почавши з алюзії на Лукреція і роздуми про ситуацію в Британії:

> Відчуваєш певне задоволення, пригадуючи, що в той час, коли інші народи стогнуть під кормигою неволі, мешканці наших щасливих островів тішаться більшою свободою, ніж будь-який народ у минувшині чи теперішності. В усіх інших сенсах не дуже приємно бути свідком пригнічення і страждань роду людського, спостерігати за нещастям та манерами рабів! Бідолашні, жалюгідні раби![95]

Кожен західноєвропейський мандрівник міг відчувати «певне задоволення» від таких спостережень над Східною Європою, адже це допомагало означити свою цивілізацію як вищу. А Ричардсон продовжує свій аналіз російського рабства:

> Бідолашні, жалюгідні раби! Позбавлені людських прав, а то й прав свідомих істот, вони мусять гарувати, зазнавати найгірших злигоднів і найтяжчих страждань. [...] Від самого народження вони підвладні жорстокому панові, який може їх продати, відбатожити або змусити робити те, що він забажає. Вони не мають власности, навіть хати, нічого, що їхні пихаті пани не могли б забрати собі. Коні та худоба можуть вибирати собі пару за власним уподобанням; росіяни позбавлені і цього привілею. Не досягнувши статевої зрілости, вони мусять одружуватися з будь-якою жінкою, що вибере їхній пан, аби, народжуючи нових рабів, вони зберігали й збільшували його прибуток. У таких родинах немає ані подружнього щастя, ані батьківської чи

синівської любові. Там, де чоловік і дружина ненавидять або байдужі одне до одного, там немає вірности. Батько мало піклується про дітей, а мати не завжди їх любить. Бідолашне невинне дитя через це занедбане. [...] Ті, що виживають, не ліпші за дикунів. У перші роки їхнього життя жодне ніжне почуття не пом'якшує їхніх сердець, не додає їм людяности[96].

Згадка про «бідолашне невинне дитя», якому бракує «ніжного почуття» «у перші роки», стає чудовим підсумком згубних наслідків рабства на основі недавньої теорії Русо про сентиментально-містичне значення дитинства. Брак почуття ставав браком цивілізованости: дитя залишалося «дикуном», не маючи в собі «людяности».

Коли Маршал порівнював російських селян з «неграми на наших цукрових плантаціях», Ричардсон запропонував порівняння з перуанськими інками. Постійні сцени пригнічення надихнули його на створення поеми про рабство: «На іберійці *олюднювали* невинні племена перуанських лісів»[97]. Курсив у цьому випадку підкреслював саркастичний відтінок речення, адже Ричардсон вважав, що поневолення нівелюватиме ці риси: «Ті нещасні чоловіки і жінки, яких продають і купують, б'ють, заковують у кайдани, оцінюють не дорожче за псів, втрачають людську подобу»[98]. Вони могли навіть не відчувати наслідків втрати почуттів, стаючи байдужими батьками і подружжям. Описуючи становище рабів, Ричардсон мав на меті викликати сльози у своїх англійських читачів, здатних збагнути важливість подружньої та синівської любові. Коли у XIX столітті Гарієт Бічер-Стоу описала жахи рабства у «Хатині дядька Тома», вона зверталася до сумління своєї епохи, використовуючи такі самі теми: розлучення чоловіків із дружинами, батьків із дітьми.

Від «Міркувань про наслідки деспотизму» Ричардсон перейшов до «Національного характеру росіян». Їхня головна вада – не брак емоцій, адже він сам визнавав, що «вони відчувають досить глибоко». Проблема полягала в тому, що вони не вміли застосувати «розум», аби створювати «загальні правила поведінки», наприклад, подружню або синівську відданість, і відтак контролювати «різноманітні й перемінливі емоції». Саме «крайня чутливість, не опанована або не керована

розумом», давалася взнаки у надмірних пристрастях і ошуканстві, насильстві та відчаї. Росіяни «рідко озиралися на минуле або думали про майбутнє», тож були «бородатими дітьми, що жили теперішньою хвилиною». У Росії «велика революція» неможлива без допомоги якогось «послідовного чужоземця», котрий зміг би «скористатися їхніми скороминущими пристрастями», тоді як «непостійну чутливість» найкраще можна «виправити найсуворішою дисципліною» в армії[99].

Справжня зміна російського характеру можлива лише тоді, коли росіяни «матимуть абсолютну безпеку життя і власности» – тобто коли буде скасовано рабство. «Безсмертною буде слава монарха, що поверне двадцяти мільйонам людей права розумних і мислячих істот», – писав Ричардсон, але не радив Єкатєріні платити таку ціну за безсмертя. Звільнення мусить бути тривалим і повільним, інакше «панство рине безліч грабіжників і ґвалтівників». Ричардсон твердив, що «перш ніж раби отримають необмежену свободу, вони повинні навчитися розуміти, цінувати й використовувати її блага». Просвітництво взагалі не могло позбутися амбівалентного ставлення до рабства, хоч би де воно існувало, і ця Ричардсонова невизначеність щодо звільнення була типовою ознакою часу. У висновках він пише: «Я полишаю ці утопічні міркування і висловлю лише побажання, аби та невелика частина людства, що тішиться справжньою свободою, змогла її зберегти і правильно використати». Вкотре мандрівник, відкриваючи існування рабства у Східній Європі, вчився цінувати вищість своєї власної цивілізації. Ричардсон залишив Росію 1772 року, переконаний, що росіяни могли б стати «шанованою нацією», якби вдалося «навчити їх діяти на засаді твердих принципів»[100].

Книжка подорожей Кокса вийшла друком у 1784 році, одночасно з книжкою Ричардсона. Оцінюючи «сучасний стан цивілізації у Російській імперії», Кокс оголосив, що розчарувався у сподіваннях, що їх підживлювали реформи Пєтра:

> Хоча ця нація, порівняно з попереднім періодом, досягла великих успіхів на шляху вдосконалення, перебільшені розповіді про поширення справжньої цивілізації в усій імперії, що їх я чув і читав, змусили мене сподіватися

вишуканіших манер, і, мушу визнати, я був неприємно вражений варварством, у якому надалі животіє більшість населення[101].

Порівняння «манер» дозволяло уявити поступальну шкалу цивілізованості, шкалу «руху до вдосконалення», завдяки якій можна співвідносити націю з її власним минулим і з іншими націями. «Поширення цивілізації серед численного і дуже розпорошеного народу, – писав Кокс, – відбувається не в одну мить, а внаслідок постійного і майже непомітного поступу»[102].

Цивілізованість вважалася такою якістю, яку мандрівник міг виявити лише після уважного обстеження. Чи не найвідомішою частиною леґенди про Пєтра була його боротьба з бородами росіян. Кокс був не єдиний, хто звертав увагу на ці бороди, а вони впадали у вічі через саме переконання у тому, що Пьотр начебто давно наказав їх зголити: «Незважаючи на суворі заборони Пєтра I, переважна кількість жителів і далі носить бороди, дотримуючись цієї патріярхальної звички майже так само, як і їхні предки». Кокс дійшов висновку, що селяни, котрі становлять переважну більшість народу, однаково невправні у ремеслах, як і до царювання Пєтра». Манери у суспільстві могли бути більш чи менш вишуканими, але селянство зраджувало брак основ цивілізації своєю технологічною невправністю «у ремеслах», послуговуючись ґнітською сокирою й сміховинно маленьким плугом. Кокс навіть прирівнює селян до цих примітивних знарядь праці, описуючи людей як «приватну власність поміщиків, подібну до сільськогосподарських знарядь чи худоби»[103].

Так само, як Ричардсон вважав рабство перепоною для будь-якого вдосконалення російського народного характеру, Кокс був переконаний, що саме рабство залишалося найбільшим гальмом поступу цивілізації.

> Легко зауважити, що, попри рух до цивілізації, вони ще дуже далеко від неї. Загального вдосконалення не можна досягти, доки більшість животіє в абсолютній васальній залежності, народні манери не можуть по-справжньому змінитися, доки люди не відчують повної безпеки життя і власности[104].

Остання фраза Кокса надзвичайно подібна до висновку Ричардсона, тому можна припустити, що близько 1784 року на Заході склався консенсус щодо проблеми рабства і цивілізації у Східній Європі. І коли мандрівники на кшталт Кокса запитували: «Як можна назвати цивілізованою країну, де досі існує домашнє рабство?» – у цьому запитанні завжди відчувалися нотки самозамилування[105].

Розділ третій

Уявляючи Східну Європу: вигадки, фантазії та подорожі в уяві

«Це пограниччя Европи»

Як і багато інших великих ідей епохи Просвітництва, ідея Східної Европи значною мірою завдячує своїм виникненням Вольтерові. Його славнозвісне зацікавлення Росією втілилося у напрочуд некритичній «Історії Російської імперії за Пєтра Великого», виданій у двох томах 1759-го і 1763 років. Згодом, у 1760–1770-х, у сповненому взаємними вихваляннями листуванні з Єкатєріною постав образ видатної покровительки Просвітництва. Проте Вольтер набагато раніше створив власну карту Східної Европи. 1731 року, відстежуючи у своїй неймовірно популярній «Історії Карла XII» шлях шведського короля у його завойовницьких виправах, філософ зобразив поруч Польщу й Росію, Україну й Крим – землі, чию понятійну спорідненість лише починали натоді усвідомлювати. Його твір перекладали багатьма мовами й неодноразово перевидавали. Запрошуючи читача піти слідом за відважним полководцем через малозвідані землі, Вольтер став першим мандрівником епохи Просвітництва, котрий відвідав Східну Европу.

Ця подорож, звісно, була мандрівкою в минувшину, адже Карл розпочав воєнні походи 1700 року, коли Вольтерові виповнилося шість років, а помер 1718 року, коли Вольтер уперше виступив під своїм, тоді ще нікому невідомим, творчим псевдонімом. До того ж подорож, подана нібито в щоденнику мандрівника, була не його власною і суто уявною. Попри увесь інтерес до Росії й пізнішу відданість Єкатєріні, Вольтер ніколи не бував східніше Берліна, де зустрічався з Фридрихом II. Та

попри це, Вольтерова «Історія Карла XII» надзвичайно вплинула на картографування Східної Європи в уяві Просвітництва й засвідчила, що філософ може вивчати ті землі за допомоги такого необтяжливого подорожнього спорядження, як багата уява. Так само мандрівники, які насправді відвідували Східну Європу, попадалися на вудку усталених філософських упереджень, тож образ, який поставав із їхніх свідчень, часто бував зумовлений елементами уяви. Східну Європу творили спільними інтелектуальними зусиллями мандрівники з багатою уявою і ті, хто мандрував просто у власній уяві.

Карл залишив Швецію в 1700 році, перетнув Балтійське море й переміг Пєтра Великого під Нарвою. Відтак Вольтер почав свою розповідь про Східну Європу з викладу «дуже цікавих особливостей» Росії. Насамперед він допомагає своїм читачам уявити географічне розташування цієї країни та рівень її цивілізації:

> Московія, або Росія, розташована на півночі Азії та Європи: від кордонів Китаю вона простягається на півтори тисячі льє до кордонів Польщі та Швеції. Проте до правління царя Пєтра ця величезна країна була майже незнана Європі. Московити були менш цивілізовані, ніж мексиканці перед приходом Кортеса; вони народжувалися рабами панів – таких самих варварів, як і вони самі. Вони скніли у невігластві, без мистецтв і навіть без потреби в них, що гальмувало розвиток будь-яких промислів[1].

Вольтер наголосив на тому, що Росія розташована на двох континентах, Європі та Азії. Відповідно до географічних умовностей свого часу він розміщував її європейську частину на півночі Європи, хоча вже наприкінці XVII століття завоювання Пєтра завели його до берегів Чорного моря. В іншому місці книжки Вольтер запропонував інше означення Росії, яка тягнеться «від берегів Каспійського аж до Балтійського моря», зауваживши, що «ця велетенська частина континенту все ще містить великі пустища»[2]. Проте оскільки ця «велетенська частина» простягалася від Каспійського моря до Балтійського, вона, очевидно, мала би бути описана як схід Європи. В 1731 році Вольтер уже грався з альтернативою традиційному поділові Європи на північну й південну.

Поза сумнівом, Вольтер знав, що частина Росії лежить у Європі, але це не завадило йому написати дещо парадоксальну фразу, мовляв, ця країна «майже незнана Європі». У такий спосіб він передбачав можливість існування двох Європ: тієї, котра «знала», що й до чого, як барон Тот навчився «знати» молдаван, та другої Європи, що чекала на те, аби про неї «дізналися». Тією другою Європою була Східна Європа, а Вольтер прирівняв предикат «майже незнана» із предикатом «менш цивілізована». Його аналогія з Кортесом і мексиканцями, як і Ричардсонова аналогія з перуанцями, котрі чекали приходу іберійців, щоб «стати людьми», натякала на існування темного боку винайдення Східної Європи. Сам Вольтер, слідуючи за Карлом XII, ставав філософським Кортесом Східної Європи, винаходячи її для просвіченої публіки.

Після битви під Нарвою Вольтер попрямував за Карлом до Польщі, королем якої став польський клієнт шведського короля Станіслав Лєщинський. Останній, після вигнання з Польщі, оселився у Західній Європі як герцог Лотарингський, віддав свою доньку за французького короля Людовіка XV і став покровителем Просвітництва, а часом і самого Вольтера. Такою була лінія спадковости, що тяглася від Карла через його клієнта Лєщинського до клієнта останнього – Вольтера; таким був особистий ланцюжок, який поєднував шведського короля та французького філософа, кожен з яких у свій спосіб прагнув опанувати Східною Європою. Для Вольтера взагалі не існувало Польщі на сучасних картах, на яких її позначали як «частину давньої Сарматії». Він описував поляків під час засідання сейму «з шаблею в руці, як у давніх сарматів». Вольтер навіть спромігся їх «побачити» й показати своїм читачам: «У польських вояків дотепер можна побачити характер давніх сарматів, їхніх предків, – той самий брак дисципліни та шаленство під час нападу»[3]. Польська шляхта справді часто називала себе сарматами, підкреслюючи свою кастову й культурну окремішність, але Вольтер уживав цю назву в зовсім іншому сенсі. Переносячи поляків у давню історію й повністю ототожнюючи їх із далекими «предками», він дістав змогу зарахувати Польщу до антропологічно нижчого ґатунку цивілізації.

Після Росії та Польщі Карл «заглибився (s'enfoncer) в Україну». Для Карла це був доленосний стратегічний маневр, який зрештою призвів до розгрому під Полтавою, але для Вольтера він став важливим інтелектуальним проривом. Заглибившись в Україну, Карл опинився на землях, знаних йому ще менше, ніж Росія та Польща, а отже, ще менш цивілізованих, і, найважливіше, землях, які губилися на півдні карти Європи. Після того як Вольтер рушив за Карлом в Україну, вже не можна було вдавати, що ця книжка про «Північ» Європи. Україна у Вольтера – це «земля козаків, розташована між Малою Татарією, Польщею та Московією», а це угруповання земель можна було означати тільки як Східну Європу. Особливості України він раз у раз пояснював посиланнями на сусідні країни: вона політично вразлива, позаяк «оточена Московією, володіннями Великого Султана та Польщею»; вона відстала у сільськогосподарському розвитку через «спустошення» татарами й молдаванами – «розбійницькими народами»[4].

Україна, за Вольтером, була «незнаною землею» в тому самому парадоксальному сенсі, що й Росія до Петра, і належала до того самого двозначного регістру: незнана Європі частина Європи. Вольтер намагався зробити її знаною, розташувавши в оточенні сусідів – Польщі, Росії, Молдавії, Татарії і Туреччини. Шукаючи означення одній країні, він мусив означити «цю велетенську частину континенту». Вольтер скористався методом свого сучасника, великого шведського натураліста доби Просвітництва Карла Лінея, який у праці «Systema Naturae» (1735 рік) окреслював окремі види, розміщуючи їх у таблицях поряд зі спорідненими видами. Мішель Фуко вважав цей метод суттю епістемології XVIII сторіччя, де «всі позначення виконуються через з'ясування співвідношення з усіма іншими можливими позначеннями»[5]. Коли справа доходила до називання географічних теренів, такий метод спонукав Вольтера до ментального переукладення мапи Європи, створення нової таблиці відносин, де «північно-південну» вісь заступила «східно-західна». Він поєднав ті землі, які Карл XII мріяв завоювати, землі, які приваблювали чужоземні армії та місцевих розбійників, землі, які чекали на своє відкриття мандрівниками-пройдисвітами та чужоземними філософа

ми. Таке поєднання мало сенс для французів, позаяк у їхніх очах ці землі об'єднувала їхня повсюдна відсталість.

Карл довів своє військо «до східного краю України», до східного краю самої Европи, де Вольтер виявив запорозьких козаків, «найдивніший народ на землі». Він описав запорожців як «ватагу давніх русів, поляків і татар». Їхня релігія – «щось на кшталт християнства»; їхнє господарство, звісно, тримається на «розбої»; їхня політична система передбачає обрання вожака, якому згодом перерізали горлянку. Втім, найдивовижнішим був спосіб, у який вони поповнювали свої ряди: «Вони не терплять поруч себе жодних жінок, тому просто забирають усіх дітей на двадцять або тридцять льє навколо й виховують їх за своїми звичаями (moeurs)»[6]. Ця химерна концепція приводила до висновків у дусі Лінея, адже шведський натураліст вважав статеве відтворення популяції ключем для означення окремих видів. Вольтер уявляв запорожців як народ, котрий не розмножується статевим шляхом, дивну і неприродну мішаницю давніх племен. Попри це, вони таки могли дещо передати дітям, яких вони забирали від матерів: свої moeurs, тобто манери і звичаї. Вольтер припускав, що навіть розбійники-горлорізи мають якісь манери, хай навіть дивні й примітивні. Саме за допомоги цього поняття Вольтер оцінюватиме всю всесвітню історію в «Досліді про всесвітню історію та про звичаї й дух народів від Карла Великого до Людовіка XIV» 1756 року. Тож коли він писав «Історію Карла XII», манери вже правили за мірило для встановлення рівня цивілізації.

Карл перетнув Україну впродовж «незабутньої зими 1709 року – ще жахливішої на цьому пограниччі Европи, ніж у нас у Франції». Вольтер усвідомлював, що у своїй історії він стає першопрохідцем «пограниччя Европи», східного пограниччя, і в той же час він відчував, що Україна, попри всю свою дивовижність, була частиною Европи, позаяк вона пережила таку саму незабутню зиму, як і «ми» – у Франції. Спільний європейський досвід пов'язував запорожців із самим Вольтером: він пам'ятав зиму 1709 року, коли йому було 15 років. Для Карла Україна була «незнаною землею», як і для молодого Вольтера, з тією різницею, що 1709 року Карл побував там насправді, а оскільки ця земля була «незнаною», він не

знав шляху по ній. «Карл заглибився у ці загублені землі (ces pays perdus), не будучи впевненим у своєму шляху», – писав Вольтер, трохи граючись двозначністю слів[7]. Загубився, звісно, сам Карл, але за допомоги кмітливо вигаданої літературної перестановки Вольтер вправно поставив ситуацію догори ногами, й загубленою виявилася Україна, pays perdus. Загублені землі Східної Європи чекали на першовідкривачів – молодого войовника Карла й філософа Вольтера. Вольтер, оголосивши ці землі загубленими, міг дозволити собі приємність їх відкрити, проаналізувати, класифікувати й позначити на карті у належному стосунку до Західної Європи.

Карл зазнав поразки від Петра під Полтавою й утік ще далі на південь, завершивши перетин Східної Європи від Балтики до Чорного моря. Він знайшов притулок як гість, а фактично як в'язень, в османського султана у Бендерах на Дністрі, між Татарією та Молдавією. Вольтер описав Крим, котрий був колись торговим центром стародавніх греків, потім середньовічних генуезців, а за його часів перетворився на самі руїни серед «спустошення й варварства». Татари були варварами, проте вони гостинно прийняли Карла XII: «Від скитів, своїх предків, успадкували вони непохитну повагу до гостя»[8]. Як і раніше поляко-сармати, що їх змалював Вольтер, татари-скити залишилися варварами зі старовинного світу. Ця формула виявилася настільки успішною, що пів століття по тому Кокс і Сегюр знаходили скитів по всій Східній Європі.

Султан переправив Карла з Бендер до Демотики у Фракії, під Адріанополем. Король усе ще перебував ув Європі, так ніколи й не потрапивши на Схід; 1714 року він повернувся до Швеції. Перед Полтавою Вольтерові здавалося, що Карл міг зруйнувати турецьку та перську імперії; якби він це зробив, то Вольтерова історія перетворилася б на працю з орієнталізму[9]. Натомість останню зупинку вони разом із Карлом зробили «у Демотиці, у бездіяльності та забутті (l'oubli)». Читач мав усі підстави заплутатися: чи це Карл, чи Демотика були загублені у забутті, а Вольтер лише посилив цю двозначність подальшим парадоксом: «Уся Європа вважала його мертвим». Звісно, цього не могло бути, адже Карл перебував у Демотиці, а Демотика була частиною Європи. Це забуття (oubli), здавалося, зачепило й самого Вольтера, який забув

простий географічний факт. Східна Європа залишалася загубленою навіть після того, як її винайшли, але Демотику після Карла та Вольтера вже просто неможливо було забути. У 1791 році, коли Салябері долав останній відтинок шляху від Адріанополя до Константинополя, він проминув Демотику і згадав, що там деякий час жив Карл XII[10].

Карл зміг підкорити Східну Європу, бо запровадив у своїх військах «дисципліну, аби зробити їх непереможними». Пьотр спромігся зупинити Карла під Полтавою, застосовуючи той самий засіб: «запровадивши дисципліну у своїх військах». Фуко висловив припущення, що «дисципліна» була непривабливим зворотним боком просвіченої цивілізації XVIII сторіччя, «цілим набором інструментів, технік, методів, рівнів застосування та цілей»* для дієвішої реалізації влади. Вольтер, пояснюючи успіхи Карла чи Пєтра у Східній Європі, постійно згадує дисципліну. В польських вояків було «так само мало дисципліни», як у давніх сарматів. Пьотр пропонував «дисциплінувати українських козаків»[11]. Народи Східної Європи належало не лише відкрити, а й дисциплінувати. Пьотр і Карл як майстри дисципліни намагалися прибирати енергію, яка гаялася на розбій. Карл спробував і програв, але Пьотр і його наступники від Єкатєріни до Сталіна досягли неабияких успіхів ув опануванні Східної Європи. Вольтерова «Історія Карла XII» описувала землі та народи Східної Європи, означивши стосунок, в якому вони перебували щодо Європи Західної (відсталість), одне до одного (схожість) і щодо своїх давніх предків (тотожність). Ці стосунки складали філософські підвалини уявлень про Східну Європу впродовж XVIII сторіччя. «Я подав тут загальний огляд природних тіл, – писав Ліней у своїй «Systema Naturae», – щоб допитливий читач за допомоги цієї географічної таблиці міг спрямувати свій шлях цими просторими царствами»[12]. Якщо Лінеєві йшлося про царства мінералів, рослин і тварин, то Вольтер пропонував допомогу тим читачам, які збиралися відвідувати царства іншого ґатунку. Формули його уявної мандрівки виринатимуть протягом століття в оповідях ман-

* Див. Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. Петро Таращук. – К.: Основи, 1998. – С. 269–270.

дрівників, котрі насправді побували у Східній Європі, навіть тих, хто хотів спростувати або переглянути винесений ним присуд. Водночас допитливі читачі та кабінетні мандрівники часів старого режиму впевнено визначали рівень власної просвіченої цивілізації, коли разом зі своїм провідником Вольтером уявляли Східну Європу.

«Грубіші та менш виховані народи»

1751 року Ґотґольд Ефраїм Лєсинґ, тоді молодий і маловідомий журналіст, надрукував у Берліні рецензію на книжку, яка щойно вийшла у Бреслау, «Polonia litterata», її написав поляк латиною та присвятив сучасній польській літературі. Лєсинґ повідомляв, що Станіслав Понятовський (батько майбутнього короля Польщі) видав коментарі до «Історії Карла XII». Лєсинґ також окремо вказав на польський переклад Вольтерової «Заїри», котрий мав невдовзі вийти друком. Згадавши про цей відгомін французького Просвітництва, Лєсинґ відзначив поширення у тогочасній Польщі латиномовної літератури (вкупі з книжкою, що її він рецензував) і готовність польських авторів, «рівняючись (nacheifern) на інші країни, відроджувати свою мову». Та передусім публікація «Polonia litterata» «тим більше приверне увагу допитливої людини, бо вона знайомить нас із сучасним станом учености у королівстві, що його надто багато людей досі вважають загрузлим у варварстві»[13]. Лєсинґ, котрого пізніше проголосять одним із гігантів німецького Просвітництва, засвідчив цією фразою виникнення загального зацікавлення Польщею та готовності визнати, що ця країна – не лише варварський край; вона варта похвали за те, що охоча наслідувати приклад інших країн. За доби Просвітництва це була класична концепція Східної Європи, котру розміщували десь поміж варварством і цивілізацією й оцінювали за нормами, встановленими у Західній Європі.

1758 року Лєсинґ накидав основні ідеї п'єси під назвою «Гороскоп», якої так і не закінчив; її дія мала відбуватися на Поділлі, провінції України, що була частиною Речі Посполитої[14]. На той час Лєсинґ уже був добре відомим драматургом, який привернув до себе увагу 1755 року, написавши «Ми

Сара Сампсон», новаторську міщанську трагедію, де, на відміну від неокласичних п'єс, відсутні трафаретні аристократи або мітологічні герої. «Гороскоп» – це не буржуазна трагедія, її герої – підкреслено дворянського походження. Крім того, на відміну від «Міс Сари Сампсон», дія відбувалася далеко від Англії, на Поділлі XV століття, а шляхетні персонажі були поляками й татарами. Задумуючи менш сучасну, за його власними стандартами, драму, Лєсинґ шукав відповідне історично-географічне тло й знайшов його в Україні. До того ж гороскоп, що дав назву п'єсі, – Едипове пророцтво, за яким Лукаш Опалінський колись уб'є свого батька, подільського воєводу Петруся Опалінського, – вимагав, аби драматична дія відбувалася там, де віра в забобони, пророцтва та гороскопи буде поштовхом для її розгортання. Україна була найкращим вираженням Східної Європи, тому що, як виявив Вольтер, ідучи слідами Карла XII, вона явно не була ані Північчю, ані Сходом, вона могла бути лише Східною Європою.

Головну героїню п'єси – Анну Масальську зі Львова – викрадають (weggeschleppt) татари, а потім вона закохується в одного з них на ім'я Зузі. Коли згодом Анну рятують батько і син Опалінські, вони обоє одразу ж у неї закохуються, наближаючи свою Едипову долю. Тим часом Зузі переслідує їх, видаючи себе за поляка, й лише його співвітчизник Амру впізнає в ньому татарина. Єдиний герой західноєвропейського походження – англійський лікар Конор у палаці Опалінських, котрий уособлює науку в країні забобонів. Хоча 1751 року Лєсинґ відмежувався від тих, хто вважав Польщу «загрузлою у варварстві», наявні фраґменти «Гороскопу» не заперечують цього погляду. Прикордонні сутички між поляками й татарами, укупі із захопленням полоненних і визволенням, ставили знак рівності між двома сторонами. І коли польські прізвища (Опалінський чи Масальська) принаймні звучали правдоподібно, то татари дістали цілком кумедні прізвиська на кшталт «Зузі» чи «Амру». Кохання Анни до Зузі, як здавалося, не вимагало від неї ніякої поблажливості до татарина, і союзові двох закоханих заважала лише війна між їхніми народами, а не цивілізаційна прірва між ними. Навіть більше, в палаці Опалінських Зузі міг легко видавати себе за поляка. І поляки і татари належа-

ли до Східної Європи, де кілька десятків років тому їх винайшов (та залишив) Вольтер, назвавши відповідно сарматами й скитами. Наче споріднені види у таблицях Лінея, поляки і татари в драмі Лєсинґа не мусили спарюватися, попри зоологічну спорідненість між ними.

У 1732 році в «Заїрі» Вольтер звернувся до теми трагічного кохання християнки та мусульманина-султана у середньовічному Єрусалимі, а 1779 року вже Лєсинґ у «Натані Мудрому» з великим успіхом оспівав драматичне кохання єврейки і християнина-хрестоносця, знов-таки в Єрусалимі. Проте у «Гороскопі», чітко не розмежовуючи різні релігії, такий просвічений драматург, як Лєсинґ, не зміг дати раду мереживу передбачених зірками трагічних суперечностей між нещасними закоханими, а також між батьками й дітьми. «Гороскоп» 1758 року лишився тільки фраґментарною чернеткою неокласицистичної розповіді про забобони й насильство на кордонах Європи, про Едипа в Україні. У 1769 році Гердер, вочевидь, керувався цією ж логікою, коли, описуючи «дикі народи» Східної Європи, пророкував, що «Україна стане новою Грецією»[15]. Саме ця непевність розташування між дикістю і варварством, з одного боку, й наслідуванням та цивілізацією – з іншого, робили Східну Європу з її суперечливими зв'язками менш вдалим тлом для драм Лєсинґа, ніж Єрусалим, що однозначно належав Сходові.

У 1760 році Вольтер написав невеличкий діялог у віршах, де підкреслював потенційну роль Східної Європи у фантазіях просвітницької літератури. Він назвав його «Росіянин у Парижі» й анотував як «невеличку поему в александрійському стилі, що її склав 1760 року, в місяці травні, в Парижі, пан Іван Алєтов, секретар російського посольства». Цю вигадану постать описано у вступі: «Як відомо в усіх-усюдах, пан Алєтов, вивчивши французьку в своєму рідному Архангельську, практикувався у словесності з неймовірною ретельністю й досяг ще неймовірніших успіхів». Ця маленька поема вийшла друком хронологічно точнісінько саме між двома великими томами Вольтерової «Історії Пєтра Великого». Коли ті два томи були твором француза, який пише про Росію, то ця поема вводила новий літературний засіб, описуючи події з погляду вигаданого російського героя. Діялог відбуває

ся між «парижанином» та «росіянином», причому перший вітав співрозмовника поетичною похвалою Пєтрові Великому, який «створив мистецтва, манери й закони» в Росії; росіянин на це відповідав, що прибув до Парижа «просвітити себе, навчитися від вас». Його опис себе і Росії цілком збігався з формулами Просвітництва, і це не дивно, адже сам Вольтер брав участь у створенні цих формул:

> Приїхав вчитись я на Сени берегах,
> Я дикий скит, що мчить в Атени по степах,
> З цікавістю й страхом благаю вас тому
> З-перед моїх очей розвіяти пітьму*.
>
> [Je viens pour me former sur les bords de la Seine;
> C'est un Scythe grossier voyageant dans Athène
> Qui vous conjure ici, timide et curieux,
> De dissiper la nuit qui couvre encor ses yeux][16].

На таке скромне прохання самозваного скита атенець-парижанин відповідав з подивом: «Чого ти можеш навчитися на берегах Заходу?» Франція вже не країна Мольєра, вона опустилася так низько, що навіть захоплюється Русо; коли росіянин насправді шукає просвітництва, він повинен почекати, доки здоровий глузд повернеться до Парижа. Літературний засіб вигаданого російського погляду тут ставав знаряддям культурної критики та осуду французької культури.

Втім, наймасштабнішою тогочасною літературною спробою поставити Східну та Західну Європи, де було застосовано цей засіб, стали «Польські листи» – твір Жана-Поля Марата, написаний у 1770-х роках. Основним взірцем для Марата були «Перські листи» (1721) Монтеск'є. Лєсинґ використовував Східну Європу як альтернативу Сходові у зображенні драматичного тла своїх творів, а Марат спробував зробити те саме, споглядаючи події очима не перса, а поляка. Монтеск'є фактично започаткував Просвітництво, вигадавши перса Узбека, що мандрує Францією, критично аналізуючи суспільство, релігію й цивілізацію Франції з погляду Сходу. Цей шедевр мав величезне значення і, зрозуміло, сподобався молодому Маратові, який ненавидів ancien régime набагато біль-

* Переклад Дзвенислави Матіяш.

ше, ніж це міг собі дозволити Монтеск'є. Марат вигадав поляка, котрий подорожує Західною Європою, Францією, Англією, Голандією та Швейцарією, і описав його пригоди у двох грубезних томах не вельми оригінальних міркувань, виданих лише у XX столітті як літературний курйоз. Майбутній революціонер і «друг народу», котрому судилося зустріти смерть у власній купелі 1793 року, був натхненним філософом та вченим-просвітником. Він видав двотомний «Філософський дослід про людину» (1773) та «Кайдани свободи» (1774), а потім присвятив себе дослідженням оптики й електрики, а також винайшов підозріло дієві ліки від туберкульозу. Його зацікавлення Польщею відбилось не лише у «Польських листах», а й у романтичній повісті в листах із польським тлом «Пригодах молодого графа Потовського». Цю повість також не було опубліковано за життя Марата, хоча вона й провіщала тріюмфальне вторгнення романтичних пригод з польським колоритом до французької літератури 1780-х, починаючи з «Любовних походеньок кавалера де Фобляза» Жана Батиста Люве дю Кувре.

У «Польських листах» Марат вкладає своє незадоволення старим режимом в уста польського шляхтича на ім'я Камія, котрий пише до Кракова своєму приятелеві на ім'я Шава. Виправлення в рукописі свідчать, що Марат добряче намучився, вибираючи ім'я своєму польському героєві, й наприкінці зважився назвати його «Камія» замість «Пуського», яке, своєю чергою, заступало початкове «Собєський». Такі поверхово східні імена, як Камія та Шава, не вельми відрізняються від Лєсинґових татар Зузі та Амру. «Перські листи» Монтеск'є містили не лише листи з Франції, але й листи у відповідь з Персії, які шокували читачів розповідями про гарем героя в Ісфахані, його дружин та євнухів-невільників. Монтеск'є із запалом заповзявся конструювати погляд вигаданого мусульманина-перса. А у творі Марата фактично немає листів з Польщі; читач не знайде там ані звісток з дому героя, ані згадки про його польське походження, ані деталей, що відрізняли б його погляд від погляду збентеженого француза часів Просвітництва, наприклад, самого Марата. Марат усвідомлював цю проблему і вклав до уст Камії малопереконливе формальне виправдання, яке скидалося на фіґовий лист

«Ти, певно, будеш здивований, що я не порівнював нашу країну з іншими; але я навмисно уникав паралелей. Людина навряд чи може бути безстороннім суддею, коли йдеться про її країну»[17]. Справжніх причин відсутности таких порівнянь, мабуть, декілька: Марат був кепським писакою; він нічого не знав про Польщу; зрештою, східноєвропейський погляд було набагато важче відокремити від західноєвропейського, ніж погляди француза від поглядів перса.

Польський герой Марата одразу погодився із загальними уявленнями Західної Европи про себе, оголосивши у першому листі свій намір «подорожувати цивілізованими країнами Европи». З позиції «грубіших та менш вихованих націй» він засуджує фальшиву французьку ввічливість. Було кілька моментів, де відчувалося, що Камія пародіює свідчення західних мандрівників Східною Европою, коли, наприклад, він шкодував, що «люди, так обдаровані природою», напевно, дуже легковажні й розбещені, якщо з-поміж них, незважаючи на родючі ґрунти та чудовий клімат, дуже багато бідних»[18]. Ще на початку мандрівки Камія відмовився від польського вбрання й вирушив до французького кравця, хоча сам вважає французький стрій «сміховинним», особливо через те, що він затісний, «наче пута». Камія вигукнув: «Яка [велика] різниця між цим і чудовим легким одягом поляків!» У перевдягненому Камії сторонній спостерігач, як і читач його листів, не зміг би упізнати поляка.

А вирушивши з Франції до Англії та Голандії, Камія остаточно заговорив як француз епохи Просвітництва. Англійці видалися йому «холодними, нудними, тверезими», захоплювався він лише їхнім державним устроєм, що ґрунтувався на «мудро обмеженій владі». Він одразу помітив, що англійці «вважають свою націю вищою за будь-яку іншу в цілому світі», але, ближче запізнавшись із ними, він відмовився від «цієї безглуздої звички дивитися на них як на досконалих істот!»[19]. У Нідерландах Камія виявив, що «у голландців огидні манери» і вони «нічого не знають про ввічливість та суспільні норми». З погляду французької цивілізації він піддав критиці голандську комерцію: «...Ці люди думають лише про гроші, говорять лише про гроші та люблять лише гроші»[20].

Отож Марат використав свого поляка для нещадної критики західноєвропейських цінностей, і, незважаючи на те, що «Польські листи» так і не вийшли друком, його літературні засоби сформували стійку конвенцію літератури XIX століття. Після повстання Косцюшка в 1794 році, після антиросійських повстань 1830-го і 1863 років польський емігрант, принаймні у літературі, став привабливим романтичним героєм. На початку століття, 1803 року, коли міс Джейн Портер опублікувала «Тадеуша Варшавського» (перше з численних видань цієї книжки), з'являється тип польського героя у Західній Європі. Граф Тадеуш Собєський, що його прізвище відкинув Марат, а ім'я неминуче асоціювалося з Косцюшком, виявився єдиним справжнім джентльменом в англійському аристократичному товаристві й завоював серця авторки, героїні та читачів. У 1847 році Бальзак увів до «Людської комедії» графа Венцеслава Стейнбока, що його порятувала від самогубства злостива кузина Бета. Передсмертна записка свідчила про національний розпач і цитувала Косцюшка: «Finis Poloniae!»*. 1872 року Джордж Еліот у романі «Мідлмарч» створила образ Віла Ладислава, онука польського емігранта, можливо навіть Тадеуша Варшавського з роману міс Портер. Для Еліот Віл виявився єдиним чоловіком, гідним руки натхненної героїні Доротеї, яка наприкінці роману стає «місіс Ладислав». У 1871 році Луїза Мей Олкот опублікувала особисті спогади та літературну сповідь. Вона згадувала, як шість років тому в Парижі заприязнилася з польським юнаком, котрий воював проти Росії у 1863 році: «Найкращим, найдорожчим з усього гурту моїх хлопців був польський хлопчина Ладислав Вишневський – кілька разів гикнувши та чхнувши, ви зможете добре вимовити це ім'я»[21]. Вона називала його просто «Ладі», проте у «Маленьких жінках» 1868 року вкотре змінила його ім'я на Лорі й зробила літературним приятелем Джо.

Польський герой із твору Марата так і не дістався Америки, провівши більшу частину другого тому «Польських листів» у горах Швейцарії, де мудрий пустельник навчав його філософії скептицизму. Камія дізнався, що будь-яка мораль відносна: від Китаю до Риму, від Франції до давньої Греції,

---

* Кінець Польщі! (*лат.*). Див.: Бальзак Оноре де. Бідні родичі. – С. 73.

від Константинополя до Індії вона дуже відрізняється. Навіть заборона кровозмішення – Марат, як і маркіз де Сад, підбурював до цієї підривної думки – не мала «жодних підстав у Природі». «Китаєць, татарин, африканець чи європеєць» міряють один і той самий об'єкт кожен на свій копил. Якщо моральні норми виявилися підозріло різними, то суспільства й уряди в цілому світі засмучують своєю одноманітністю. Скептик не бачить жодних відмінностей між Західною Європою та Європою Східною, позаяк «у Греції, Італії, Польщі, Англії та Франції під іменами ілота, кріпака чи невільника ви побачите мільйони поневолених людей». Зникала навіть відмінність між Європою і Сходом, коли «цілі нації в Азії, Африці та Європі є рабами на службі в жадоби однієї людини!». Камію спантеличило це вчення, тому він спитав себе: «І чому це я захотів залишити домівку?» Втім, згодом він зустрів ще мудрішого філософа, який переконав його, що всю мораль можна звести до простої максими: «Підкоряйся законам своєї країни»[22]. Дізнавшись, що Камія був польським князем, який мандрував інкогніто, цей лояльний філософ відправив його додому, наказавши використати з користю все, чого він навчився під час мандрів:

> Устрій твоєї країни дуже недосконалий, він успадкований від варварських племен і є ганьбою цілого людства. Коли народ стогне під таким тяжким ярмом, великим щастям для нього буде добрий і просвічений государ [...]. М'якістю свого правління дай підданцям відчути себе вільними, знищивши огидні кайдани рабства[23].

Маратів польський мандрівник у Західній Європі усвідомив варварство своєї батьківщини, викоренити яке мусить просвічений володар.

Поза сумнівом, засудження «огидних кайданів рабства» у Польщі також містило приховане засудження французького суспільства, адже, як зазначив у «Суспільному договорі» Русо, люди «скрізь у кайданах»*. Марат наприкінці «Польських листів» навіть попереджав про прихід «бурі», що

---

* Див.: Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Пер. з фр. О. Хома. – К.: «Port -Royal», 2001. – С. 8.

знесе тиранічні уряди й накличе «гнів на приречені голови міністрів»[24]. Та попри це, революціонер Марат, який невдовзі радітиме купі голів на ґільйотині, зміг зручно нав'язати Східній Європі шляхетний уряд просвіченого князя. Вольтер гадав, що Східна Європа потребує дисципліни й сильної руки Карла чи Пєтра; Марат вважав, що Польщі годиться монархічне правління. Відсталість Східної Європи дозволяла мріяти про тверду владу навіть тим західноєвропейцям, котрі у себе вдома були запеклими критиками її основ.

«Віч-на-віч із вовком»

Східну Європу як царство фантазії найяскравіше змальовано в «Дивовижних мандрівках та пригодах барона фон Мюнхгаузена» Рудольфа Ериха Распе. Опис цих вигаданих «мандрів» з'явився друком 1785 року в Англії, за рік після публікації подорожніх оповідей Кокса та Ричардсона, й мав великий успіх також у німецькому перекладі 1786 року. Распе, як і його вигаданий герой, сам був німцем, але, завдяки династичним зв'язкам між Англією та його рідним Ганновером, робив свою сумнівну кар'єру з обох боків Ля-Маншу. Освіту він здобував у Ґетингені й, вочевидь, саме там уперше почув леґенди про надзвичайного барона. 1767 року Распе став наглядачем колекції коштовного каміння в Каселі. Він отримав таку чудову нагоду красти каміння, що 1775 року мусив тікати до Англії. Саме там барон Мюнхгаузен народився й вирушив у першу мандрівку: «Я виїхав з дому в подорож до Росії серед зими, цілком правильно зміркувавши, що шляхи через північні області Німеччини, Польщу, Курляндію та Ліфляндію, – а вони, як розповідають усі мандрівники, чи не трудніші, ніж дорога до Храму Чеснот, – в цю пору року мають бути полагоджені морозом і снігом»*[25]. Від самого початку Мюнхгаузен і Распе виявляють свою обізнаність із подорожньою літературою, присвяченою Східній Європі, на

* УДив.: Бюргер Г.-А. Дивовижні мандрівки та пригоди барона фон Мюнхгаузена на воді й на суші, розказані ним за чаркою в колі своїх друзів / Пер. з нім. за ред. Є. Дроб'язка. – К.: Державне літературне видавництво, 1939. – С. 17.

тій якої творять плетиво своїх фантазій. Книжку було видано саме тоді, коли Сеґюр завершував свій шлях сушею.

Перше, що барон Мюнхгаузен побачив у Східній Європі, – «нещасний дідок», котрий лежав у Польщі «на пустельній галявині, по якій гуляв лютий вітер; тремтячий і безпомічний, він ледве мав чим прикрити голе тіло»*. Це – останнє звичне видовище на його шляху до Санкт-Петербурґа, а також одна з останніх сцен, де з'являються люди. Для Мюнхгаузена Східна Європа – це земля фантастичних пригод серед диких звірів, чию дикість він приборкував своїми алегоричними звитягами, котрі слугували метафорою завоювання й цивілізування. Він прямував на своїх однокінних санях до Росії, коли несподівано побачив, що за ним «женеться здоровенний вовк, якому лютий зимовий голод надавав незвичайної сили»**. Порятунок барона з вовчих кігтів демонстрував неперевершену майстерність західного мандрівника Східною Європою:

> Машинально я кинувся ниць у сани, з одною надією, що кінь якось порятує нас обох. І тут сталось те, що я передчував, але чого не смів сподіватися. Вовк нітрохи не поцікавився моїм жилавим тілом, що було для нього занадто мізерною поживою, але, перестрибнувши через мене, він люто накинувся на коня і, клацнувши щелепами, в одну мить відкусив весь зад бідолашної тварини, яка від страху й болю помчала вперед ще швидше. Врятувавшись таким чином від загибелі, я нишком підвів голову і з жахом побачив, що вовк все глибше вгризається в мого коня. Але, поки він займався цим приємним ділом, я вибрав хвилинку і з усієї сили оперіщив його руків'ям батога по шкурі. Цей несподіваний напад іззаду нагнав йому доброго страху, тим більше, що в цей час він уже до половини заліз у свій футляр; він рвонувся щосили вперед, кінський труп лишився на місці, і що ж! – дивлюсь, а мій вовк опинився в упряжці. Я, зі свого боку, хльостав його батогом без усякого жалю, і так, скачучи повним галопом, ми щасливо прибули до Санкт-Петербурґа, всупереч обопільному сподіванню і на великий подив прохожим***[26].

---

* Див.: Там само. – С. 17–18.
** Там само. – С. 19–20.
*** Там само. – С. 20–21.

Поза всяким сумнівом, найважливіше тут – це дисциплінування за допомоги упряжі, унаочнення здатности західноєвропейського мандрівника приборкувати дикість, хай і подане тут як байка. Проте глядачі у Санкт-Петербурґу побачили вже виконаний трюк – вовка в упряжі, а не брутальні подробиці самого приборкування. Англійським читачам, які знайомилися з цією сценою лише через рік після прочитання Кокса, шмагання вовка видалося напрочуд знайомим, як нагадування про те, що побиття людей було характерною ознакою російського невільницького суспільства. Використання «руків'я батога» для «несподіваного нападу іззаду» перетворювало приборкання вовка на акт анального зґвалтування. Це був сексуальний тріюмф Західної Європи над дикістю, досягнутий за допомоги батога й пройнятий комедійною брутальністю. Для де Сада Східна Європа в «Історії Жульєтти» була передовсім ареною анальних зґвалтувань, хоч героям та героїням де Сада траплялися такі сцени і в інших частинах світу.

У Санкт-Петербурґу барон Мюнхгаузен «водив компанію з порядними людьми» й натякав на витонченіші сексуальні подвиги, ніж зґвалтування вовка. Очікуючи в столиці на призначення в російську армію, він марнував свій час неймовірними мисливськими забавами. Одного дня він натрапив на «чудового чорно-бурого лиса», чиє коштовне хутро «не хотілося псувати кулею», тож він пришпилив лиса хвостом до дерева, витяг свого гарапника й «так оперезав його, що лис моментально вискочив з свого пишного хутра»*[27]. Наступна зустріч з російським вовком виявилася ще інтимнішою:

> Іншим разом так само несподівано наскочив на мене здоровенний вовк. Мені не лишилось нічого іншого, як тільки інстинктивно ткнути йому кулак у роззявлену пащу; борючись за своє життя, я залазив рукою все глибше і глибше, аж поки застромив її до плеча. Що ж було робити далі? Не можу сказати, щоб я почував себе дуже добре в цьому безпорадному становищі. Подумайте тільки, віч-на-віч із вовком! Ми підморгували один до одного, але зовсім не з приємністю. Коли б я витяг з пащі руку, звір негайно ки-

* Там само. – С. 29.

нувся б на мене; це можна було прочитати в його горящих очах. Коротко кажучи, я схопив його за нутрощі, вивернув шкурою всередину, як рукавичку, кинув на землю і так і лишив його*[28].

Барон знову описував найогидніше зґвалтування, починаючи з першого інстинктивного відруху й закінчуючи встромлянням кулака без надії мирно розійтися. Проте барон отримав ще більшу втіху від зустрічі з ведмедем, цього разу в Польщі.

Що ви скажете, наприклад, про таку оказію? Колись у Польщі в лісі мені почало не вистачати ні денного світла, ні пороху. Я пішов додому, коли бачу – просто на мене суне, роззявивши пащу, здоровенний ведмідь. Даремно шукав я по всіх кишенях куль або пороху. Я знайшов тільки два кремені до рушниці, які мисливці носять звичайно про запас. Один з цих кременів я пожбурив що було сили в пащу бурмилові, прямо в глотку. Ведмедеві це не сподобалось; він повернувся наліво кругом, а я послав йому другий кремінь у задні ворота. Все закінчилось чудесно. Кремінь не тільки влетів усередину, але там так зіткнувся з першим, що висіклась іскра, і ведмедя з жахливим громом розірвало на шматки**[29].

Зґвалтований «прямо у глотку», а потім у «задні ворота» ведмідь постраждав одночасно від орального й анального насильства, але цього разу барон, звісно, таки зіпсував хутро.

Під час пізніших пригод Мюнхгаузен мав нагоду надіслати тисячі ведмежих шкур російській імператриці, а вона, напевно, оцінила сексуальний підтекст такого дарунка, бо відповіла йому подякою та запросила «розділити з нею трон і ложе». Але барон «в найделікатніших висловах відхилив цю ласкаву пропозицію»***. У «Жульєті» де Сада «делікатність» спонукала до зворотного розвитку подій: «Єкатєріна жадала найсилякіших насолод, і ви, звісно, розумієте, що я їй у жод-

* Там само. – С. 36.
** Там само. – С. 33.
*** Там само. – С. 130.

ній не відмовив: особливо мене вразив її зад, найпрекрасніший зад, будь-де і будь-коли бачений мною, який подарував мені нескінченні радості й утіхи»[30]. Разом з Єкатеріною герой де Сада вдався до найдикіших садистичних сексуальних розваг, що не надто відрізнялися від тих, які практикував барон Мюнхгаузен із тваринами Східної Європи. Тільки фантазії де Сада вимагали людських жертв.

Утім, зустріч барона з дикими тваринами не завжди завершувалася смертю. Під час відвідин одного маєтку в Литві він побачив коня, якого ніхто не наважувався осідлати:

> [...] я одним стрибком опинився на коні і не тільки приголомшив його своєю раптовістю, але й примусив, застосувавши все своє вміння, до цілковитого послуху. Бажаючи краще показати це дамам і не турбувати їх для цього, я стрибнув конем просто в розчинене вікно чайної кімнати. Тут я проїхався перед ними ходою, потім ристю, потім галопом і, нарешті, зіскочивши на чайний стіл, з великим блиском показав у мініятюрі всі еволюції вищої їздецької школи, якими дами дуже любувались. Мій коник поводився так гідно подиву, що не зачепив жодної чашки на столі*[31].

Завдяки своїй їздецькій вправності барон Мюнхгаузен примирив контрасти Східної Європи – дикість та цивілізованість: дикий кінь на чайному столі. Звісно, коня запропонували йому в подарунок, і згодом на цій литовській кобилі він узяв участь у битві російської армії проти турків. Перший том «Дивовижних мандрівок і пригод барона фон Мюнхгаузена» приніс баронові репутацію найбільшого героя – вояка, мисливця й наїзника Східної Європи.

Мистецтво верхової їзди, яке натякало на цивілізування шляхом приборкання й загнуздання, було невід'ємним елементом образу Східної Європи у живописі 1780-х. У 1781 році в паризькому Салоні Жак-Луї Давід виставив свою картину під назвою «Граф Потоцький»: портрет польського шляхтича верхи на могутньому, з покірно схиленою гривастою головою скакуні. Передня нога тварини так впевнено і слухняно піднята над землею, що не було потреби хвилюватися за чашки,

---

* Там само. – С. 44–45.

які могли виявитися десь поруч. 1782 року на честь століття вступу Петра на трон Єкатеріна урочисто відкрила у Санкт-Петербурґу бронзову кінну статую, створену французьким скульптором Етьєном-Морисом Фальконе. У Франції Фальконе був протеже мадам де Помпадур, а в 1766 році, після її смерти, вирушив до Росії, де зажив ласки Єкатеріни. Вже 1770 року він працював над статуєю Петра, й Ричардсон, що бачив ескізи, назвав їх «алегоричними». Статуя імператора на коні, на п'єдесталі з кам'яної брили, символізувала «труднощі, що їх Пьотр здолав, доклавши великих зусиль, задля реформування Росії»[32]. У XIX сторіччі «Мідний вершник» Пушкіна забезпечив пам'ятникові належне місце у російській культурі, але у XVIII столітті статуя була насамперед твором чужоземця, француза, який дивився на Росію очима Просвітництва. Польський вершник Давіда та російський вершник Фальконе поєднували мистецькі та алегоричні стереотипи, які згодом були безглуздо перекручені в літературній формі, коли барон Мюнхгаузен зграбно гарцював на чайному столі в Литві.

За власними свідченнями, барон Мюнхгаузен відважно бився з турками. Коли ворог почав тікати, «мій жвавий литовець замчав мене при цьому далеко вперед»*. Однак згодом він таки потрапив у полон і був проданий у рабство до Туреччини. Ідею цієї пригоди, можливо, теж запозичено з подорожньої літератури, адже книжка Кокса, видана за рік перед тим, містила розповідь про зустріч із таким собі Джорджем Брауном, ірландським еміґрантом у Росії, котрий брав участь у тій самій кампанії, що й вигаданий Мюнхгаузен, і якого справді захопили в полон і продали у рабство. Брауна викупив французький посол у Константинополі, й він повернувся до Росії, ставши ризьким генерал-губернатором Єкатерини II. Мюнхгаузенові, звісно, пощастило втекти з полону в експедитніший спосіб. Доглядаючи пасіку султана, він загубив бджолу, на яку напали два ведмеді. Барон пожбурив срібний топірець у ведмедів, але, «на жаль, занадто при цьому розхвастався; топірець мій злетів геть-геть і летів усе далі й далі, аж поки впав на місяць»**. Аби повернути топірець, Мюнх-

* Там само. – С. 47.
** Там само. – С. 55.

гаузен мусив залізти на місяць, скориставшись стеблом турецького боба[33]. Отже, з Росії він потрапив до Туреччини, а з Туреччини на місяць, установивши таким чином ієрархію віддаленості. Ці дивовижні мандри могли відбутися лише у Східній Європі, адже вона була так близько до Сходу і не надто далеко від відкритого космосу.

Згодом барон Мюнхгаузен повернувся до Константинополя, де став фаворитом султана, й Распе навмисно ушив свого героя до контексту тогочасної подорожньої літератури, кумедно змагаючись із бароном де Тотом, чиї спогади було надруковано того-таки року, що й «Пригоди барона Мюнхгаузена» Распе. Тот як військовий інженер султана нібито успішно зміг вистрелити з найбільшої гармати на світі, але Мюнхгаузен «ніколи не міг допустити, щоб француз перевершив його в будь-якому ділі» й хвалився своїми подвигами у Туреччині, зокрема тим, що вистрелив із велетенської фалічної гармати. Распе легко вигадав генеалогію «чванливого й хвалькуватого Тота», зробивши його незаконним сином папи Клімента XIV і римської торговки вустрицями[34]. У такий спосіб Распе перетворив Тота на напіввигаданого персонажа, поставивши його в один ряд із Мюнхгаузеном і кинувши їх обох у нетрі подорожньої літератури, котра завжди – художня чи документальна – містила фантастичні елементи. Інша модель, яку Распе використав для створення образу свого барона, були «Мандри Ґулівера» Джонатана Свіфта, а сьоме англійське видання пригод Мюнхгаузена вийшло 1791 року під назвою «Відроджений Ґулівер».

Якщо перший том мандрів Мюнхгаузена (1785 рік) розповідав про його пригоди у Східній Європі, то центральним сюжетом другого тому стали мандри Африкою. Те, що книга вийшла друком 1792 року, в розпалі Великої французької революції, дало змогу Мюнхгаузенові прочитати Едмунда Берка й наприкінці розповіді вступити у битву із «трьома жахливими привидами» – Вольтером, Русо та Вельзевулом, аби врятувати Марію-Антуанету. Раніше, у самому серці Африки, де Мюнхгаузен «запровадив європейські мистецтва та науки», він відшукав якісь цікаві давні написи, що свідчили, ніби африканці «походили від мешканців Місяця». Распе розмістив фрагмент із цих написів, додавши наукову приміт-

ву для фахівців («Vide Otrckocsus de Orig. Hung.») та коротке пояснення:

> Ці знаки я подав на розгляд визначному знавцеві старовини й у наступному томі доведу кожному, що стародавні скити мали спілкуватися із жителями Місяця і населяли вони зовсім не Росію, а центральну частину Африки, що я вичерпно довів своєму вченому й сумлінному приятелеві. Вищезгадані знаки, писані нашими літерами – *Среґнаг дна скоогтоп* – означають: «Скити мають божественне походження»[35].

Ця нісенітниця, вочевидь, пародіювала тогочасну моду виводити від скитів походження будь-яких відсталих народів. Тут скитів довільно перенесли із Вольтерової Татарії чи Сторової Росії до Африки. Таємниче посилання на «Orig. Hung.» також натякало на зв'язок скитів з Угорщиною. Як і деякі інші мандрівники, Мюнхгаузен асоціятивно пов'язував Східну Европу з Африкою, причому віддаленість обох частин світу підкреслювалася їхньою спорідненістю з мешканцями Місяця.

Мюнхгаузен повертався до Східної Европи нетрями Північної Америки, де від рук американських «дикунів» зазнав принизливого скальпування, а після тривалої подорожі «цією просторою пустелею» опинився на російському кордоні, в замку «Нарескіна Роскімовмовського». Вже саме ім'я було відверто сміховинне, а до того ж росіянин Роскімовмовський напав на нього у парі зі своїм диким ведмедем. Мюнхгаузенові довелося перемогти їх обох, підкресливши спорідненість між звіром і варваром:

> Тієї ж миті на мене рвонувся величезний ведмідь, але я встиг запхати уламок своєї шаблі йому в горло, відсікши в корені язик. Потім я схопив ведмежий труп за задні лапи і, вимахуючи ним над головою, так гепнув Нарескіна його ж власним ведмедем, що йому, вочевидь, мало не здалося. Я лупцював головою ведмедя голову Нарескіна, аж доки одним вдалим ударом не засадив його голову у ведмежі щелепи, а позаяк ця тварюка ще частково жила й билася у корчах, зуби зімкнулися на голові Нарескіна, наче лускач для горіхів[36].

Так непереможний мандрівник використав дикість Східної Європи проти неї самої.

Перед тим як вирушити на порятунок Марії-Антуанетти, Мюнхгаузен востаннє відвідав Санкт-Петербург, де одружився з царицею, уклав мир між Росією та Туреччиною й відіслав бриґаду російських і турецьких робітників будувати важливий канал.

> Тепер на чолі мільйона російських саперів я прямував до Суецького перешийка, де приєднав до свого загону мільйон турків, озброєних лопатами і мотиками. Вони прийшли не для того, аби перерізати одне одному горлянки, а заради спільної справи – сприяти торгівлі й цивілізації, аби багатства Індії потекли цим новим каналом до Європи[37].

Отож Мюнхгаузен знайшов найдоцільніший спосіб сприяти справі цивілізації та налагодження зв'язків між Азією і Європою, що мали таке значення для самої ідеї Східної Європи, – змусив працювати мільйони рабів.

«Я тепер Пункітититі»

Нісенітниці, вигадування татарських імен або скитських написів під час розгляду Східної Європи приховували той факт, що слов'янські мови, не кажучи вже про угорську, зазвичай були незрозумілі письменникам та західноєвропейським мандрівникам. Найбільш суперечливу межу між Західною та Східною Європою відчув у XVIII сторіччі геній тієї епохи – Вольфґанґ Амадей Моцарт, який, прямуючи з Відня до Праги, міг навіть нісенітницю перетворити на щось вишукане. Очевидна іронія поділу Європи у XX столітті полягала в тому, що Прага – як це видно на будь-якій карті – лежить на північний захід від Відня, але, попри це, вважається однією зі східноєвропейських столиць. Причини такого, здавалося б, помилкового означення мали геополітичний характер – рішення Версальської та Ялтинської конференцій, замішані на рішучому розрізненні германців і слов'ян, активно впроваджуваному націоналізмом XIX століття. У XVIII сторіччі Богемію зазвичай вважали німецьким князівством, тобто

до частиною Священної Римської імперії, хоча всі знали, що Габсбурги володіли короною святого Вацлава, так само як і короною святого Стефана в Угорщині. У Богемії та її столиці Празі проживали і німці, і чехи; й навіть тоді, коли Богемію вважали частиною Німеччини, у XVIII столітті зростало усвідомлення, що далеко не всі богемці були німцями. Кокс вказав слов'янську природу Богемії, найнявши перед поїздкою до Росії перекладача-чеха. Моцарт, який любив Прагу і його любили у Празі, либонь, більше, ніж у Відні, теж розумів, що, мандруючи на північний захід, до Богемії, він потрапить до слов'янських, а отже, чужих країв.

У січні 1787 року Моцарт уперше вирушив до Праги, де він мав дириґувати оперою «Весілля Фіґаро», прем'єра котрої на віденській сцені 1786 року пройшла не вельми успішно. 15 січня він писав із Праги до свого віденського приятеля Готфрида фон Яквіна: «Мушу щиро зізнатися тобі, що хоча мене приймають тут дуже люб'язно та з усілякими почестями, а Прага насправді дуже гарне й приємне місто, я дуже прагну повернутися до Відня». Після цієї, можливо мимовільної, згадки про тугу за домом Моцарт подає незвичайний опис своєї мандрівки до Праги, згадавши таке:

> Тепер прощавай, мій дорогий друже, любий Гікіті Горкі! Тепер це твоє ім'я, ти маєш його знати. Ми всі під час мандрівки вигадали собі імена («auf unserer Reise Namen erfunden»). Ось вони: я тепер Пункітититі, моя дружина – Шабля Пумфа, Гофер – Роцка Пумпа, Штадлер – Ночібікічібі, мій слуга Йозеф – Заґадарата, мій пес Ґукерль – Шоманцький, мадам Кваленберґ – Рунціфунці. Додаток для мадемуазель Крукс: Рамло тепер Шурімурі, Фрайштедтлер – Ґулімаулі. Будь ласка, повідом останньому його ім'я[38].

Саме ці дивацтва лягли пізніше в основу Моцартової легенди, однак вони водночас комічно виражали почуття відчуження, що опановувало мандрівника з багатою уявою в тогочасній Східній Европі. Моцарт народився у Зальцбурґу, постійно мешкав у Відні, його рідною мовою була німецька, і він не почувався як удома в слов'янській Богемії, де навіть мова звучала для нього наче набір безглуздих звуків. Узага-

лі Моцарт був цілком космополітичним європейцем, котрий розумів мову майже будь-якої країни, в яку його заносила музична кар'єра, – Італії, Франції, німецьких князівств, але чеської він не розумів. Незнання мови ставало для мандрівників не тільки незручністю, воно також сприяло визволенню уяви, й Моцарт скористався цією нагодою, аби вигадати нові імена для всіх своїх супутників і навіть друзів, які залишились удома. Він вільно поєднав ті самі псевдослов'янські та псевдосхідні звуки, що й інші автори, хоча вигадані ним імена набагато екстравагантніші й добірніші: Пункітитіті, Гікіті Горкі, Рунціфунці, Ґулімаулі, Ночібікічібі тощо. Вони творять гідну компанію своєму сучасникові – Нарескіну Роскімовмовському із творів Распе. Коли герой Марата листувався із «Шавою» із Кракова, Моцарт пішов набагато далі, охрестивши свою кохану Констанцію «Шаблею Пумфою».

Перебуваючи у Празі, Моцарт диригував не лише «Фігаро», а й симфонією ре мажор, знаною згодом як «Празька симфонія». Він також виконав сольний концерт на фортепіяно, котрий, за спогадами початку XIX сторіччя, викликав майже божевільний захват:

> Наприкінці Моцарт імпровізував за фортепіяном добрих пів години і цим самим довів до апогею ентузіязм зачарованих богемців, тож, коли його обдарували шквалом овацій, він, звісно, почувався зобов'язаним знову сісти за фортепіяно. Потік нових імпровізацій справив ще сильніше враження, внаслідок чого збуджена публіка вибухнула оплесками втретє [...]. З партеру хтось вигукнув: «З Фігаро!», після чого Моцарт заграв мотив популярної арії «Non piu andrai farfallone» та ще з десяток напрочуд цікавих мистецьких варіяцій експромтом, тож ця прекрасна вистава закінчилася несамовитими радощами, а для нього, завдяки сп'янілим від щастя богемцям, стала днем найбільшої слави та задоволення[39].

Ці спогади, написані з перспективи пізнього романтизму, самі долучилися до творення Моцартової леґенди, але деякі моменти розповіді натякають на почуття композитора XVIII сторіччя, котрі виникали під час відвідин Східної Европи. Тут Моцарт поринув у насолоду від своєї «фантазії», звільнив

від обмежень класичної форми й досяг свободи імпровізації. Але передовсім самі богемці в цій оповіді постають не просто як зразкові шанувальники музики, а радше як захоплені, сп'янілі, розпалені; їхня емоційна чутливість повністю віддана на милість віртуозного виконавця, котрий грав на своїй публіці, наче на фортепіяні. Тріюмф Моцарта у Празі став так само частиною леґенди, як і відданість Праги Моцартові.

Таку музичну репутацію Богемія зажила ще до приїзду Моцарта. Чарлз Берні, англійський орґаніст та автор «Загальної історії музики», ще 1771 року назвав Богемію «консерваторією Европи», маючи на думці кількість музикантів у цій країні. Просвітник Фридрих Мельхіор фон Ґрим – патрон Моцарта, приятель Дидро та кореспондент Єкатєріни ІІ – заснував 1753 року «Correspondance Littéraire», міжнародну газету, присвячену французькій культурі. Того самого року він опублікував памфлет під назвою «Маленький пророк з богемського Брода». Маленьким пророком Ґрима виявився вуличний скрипаль, що в надприродний спосіб перейшов через усю Европу з Богемії до Парижа, де став речником справжнього музичного духу, виступаючи проти несмаку французької опери. Він провіщав декаданс, приреченість і занепад цивілізації у Франції:

> І віддалені народи побачать шедеври ваших батьків; вони побачать їх на сценах своїх театрів і захоплюватимуться ними, навіть не згадуючи про вас самих; адже ваша слава минеться, а ви порівняно з вашими батьками будете, ніби нинішні греки порівняно з греками давніми, тобто варварським і дурним народом [...].
> І я, Ґабріель Йоган Непомук Франциск де Пауло Вальшторх, званий також Вальдштерхелем, студент філософії та морального богослов'я у Великій Колеґії Преподобних Отців Єзуїтів, уродженець Бемиш-Брода в Богемії, оплакую долю цього народу, бо моє серце ніжне від природи[40].

Ґрим задумав цей пасаж як іронічне перевернення реальности, оплакування Франції Богемією. Вигаданий скрипаль із Богемії передбачав, що французи опустяться до варварства, але Естер Лінч Пйоці, відвідавши Прагу 1786 року, за кілька років раніше Моцарта, зауважила, що «тут усе виглядає за-

старілим щонайменше на п'ять століть»[41]. Це вже скидалося на мову інших мандрівників Східною Європою.

У молодості Моцарт товаришував із немолодим богемським композитором Йозефом Мислівечеком, якого в італійському музичному світі знали просто як «il Boemo»*, хоча самого Моцарта, який пізніше вигадає ім'я «Ночібікічібі», не могла налякати складність вимови цього чеського прізвища. Можливо, Моцарт навіть перебував під впливом музики Мислівечека, а може, і під впливом чеських народних пісень, так само як Гайдн – під впливом угорських[42]. Проте, за легендою про Моцартові відвідини Праги 1787 року, все відбулося навпаки: чеська народна музика зазнала впливу Моцарта, який подарував унікальну мелодію бідному вуличному скрипалеві. Втім, ані це, ані навіть симфонія ре мажор не стали його найбільшим подарунком Празі, адже композитор пообіцяв повернутися й винагородити празьких шанувальників «Фіґаро» новою оперою. Нею став «Дон Жуан».

Повернення Моцарта до Праги восени того самого року з новою, ледь завершеною, оперою стало частиною його легенди. У 1855 році німецький поет-романтик Едуард Мерике присвятив цій легенді повість «Моцарт на шляху до Праги». Мерике зобразив Моцарта людиною зворушливо чутливою, з дитячим шармом; він зупинився посеред дороги, аби показати Констанції красу лісу: «Знаєш, у дні моєї молодости я об'їхав пів Европи, я бачив Альпи й океан, усю велич і красу світу, а тепер я, дурень, випадково зупинився у звичайнісінькому хвойному лісі на кордоні Богемії, вражений і захоплений тим, що така краса направду існує». Насправді все виглядало, мабуть, дещо інакше, адже, як свідчить січневий лист, Моцартова «дурість» на кордонах Богемії полягала не у захваті лісом; він перетворив себе на Пункітитіті, а Констанцію – на Шаблю Пумфу. Цікаво, що принаймні в одному виданні Моцартових листів у XX столітті кумедний пасаж про нові імена було опущено, й образ Моцарта на шляху до Праги виглядав серйозніше[43].

У 1787 році Казанова також перебував у Богемії, гостюючи у замку графа Вальдштайна. Старий авантюрист подав

---

* Богемець (*італ.*).

ся до Праги, аби підготувати видання свого «Ікосамерона», фантастичної оповіді про кровозмішення, шлюб брата й сестри, які помандрували до центру землі, до країни меґамікрів. Меґамікри – це водяні істоти, півтора метра завдовжки, всіх можливих кольорів, крім чорного та білого», що спілкувалися музичною мовою «гармонійних співів»[44]. Казанова міг бути на прем'єрі «Дона Жуана» й, напевно, впізнав у ній відголін власних сексуальних перемог. Та принаймні цим разом героєм-переможцем був сам Моцарт, тріюмфуючи у Празі вдруге протягом одного року. Кажуть, що, побачивши, в якому захваті Прага від «Дона Жуана», Моцарт вигукнув: «Meine Prager verstehen mich» («Мої пражани розуміють мене»), що стало гаслом леґенди про особливе ставлення Моцарта до цього міста, яка дожила і до наших днів[45]. Це означало, що пражани розуміли його музику, але, напевно, Моцарт, який так любив гратися словами, також тішився іронічною ситуацією, коли вони розуміли його, а він, опинившись серед чехів, не розумів жодного слова. Вони аплодували Вольфґанґу Амадею, навіть не підозрюючи, що одночасно аплодують Пункітититі.

У Моцарта були підстави запам'ятати празький прийом, адже коли 1788 року «Дона Жуана» поставили у Відні, він не мав такого успіху. Лібретист Лоренцо Да Понте занотував своє враження від цього удару:

> І «Дон Жуан» їм не сподобався! І що на це сказав імператор? «Опера божественна, можливо, навіть ліпша за "Фіґаро", але ця їжа не для моїх віденців»[46].

Прикрагідна згадка імператора Йосифа про «моїх віденців», котра натякала, що він знає їхні смаки, дуже близько нагадувала Моцартове посилання на «моїх пражан». Зрештою, в цих словах було, безумовно, щось імперське, ба навіть самодержавне, що робило пражан вірними й люблячими підданцями Моцарта.

Потьомкін сподівався привезти Моцарта до Санкт-Петербурґа. У передчутті цього візиту Моцарт придбав книжку під назвою «Географічний і топографічний путівник усіма землями Австрійської Монархії, з описом дороги до Санкт-Петербурґа через Польщу». Така мандрівка, напевно, принесла б нові перемоги та, ймовірно, нові кумедні імена[47]. При-

йнявши у Богемії ім'я Пункітититі, Моцарт не перестав бути гостем з Відня, навпаки, комічно підкреслив свою відстань навіть із відтінком поблажливої зверхности. Моцарт міг називати себе Пункітититі, але збірник німецьких поезій, виданий 1787 року в Празі, підносив його як «німецького Аполлона» й вітав словами: «Німеччина, твоя батьківщина, простягає тобі руки»[48]. Це звернення наче луною відбилося у словах дона Жуана, коли він зваблював селянську дівчину Церлину: «La ci darem la mano»*.

Імперське ставлення Моцарта до своїх пражан найяскравіше проявилося під час третіх і останніх відвідин Праги наприкінці літа 1791 року, лише за кілька місяців до його смерти. Він прибув на прем'єру опери «Титове милосердя», що розповідала про доброту римського імператора Тита й була написана з нагоди коронації Габсбурґського імператора Леопольда II королем Богемії. Александер фон Кляйст, котрий також прибув із Німеччини до Праги, вів щоденник своєї поїздки на коронацію та опублікував його у Дрездені наступного року під назвою «Фантазії на шляху до Праги». Фантазії Кляйста, як і самого Моцарта, пов'язувалися із набуттям нової ідентичности. «Чи то через замріяність (Schwärmerei) чи звичайну людську чутливість, – писав Кляйст, побувавши на "Титовому милосерді", – у ту мить я більше хотів бути Моцартом, аніж Леопольдом»[49]. Образи імператора й композитора ототожнювалися: вони обоє були владарями Праги, що приїхали, овіяні славою, з Відня, збуджуючи фантазію інших німецьких гостей. Кляйст перетворив своє зацікавлення Моцартом на предмет німецької гордости, згадавши про особливий інтерес «наших німецьких слухачів». Сам Леопольд не був у захваті від «Титового милосердя», а його супутниця, імператриця Марія Луїза Іспанська, провівши з Леопольдом багато років у Тоскані, по-своєму оцінила німецьку якість цієї італійської опери Моцарта, коли, з властивою їй вульгарністю, назвала її «una porcheria tedesca»**[50].

Першим біографом Моцарта став у 1798 році богемець Франц Ксавер Німечек, який змалював сумний від'їзд

---

* «Рученьку, красуне, дай мені...» (*італ.*).

** «Ще одна німецька гидота» (*італ.*).

Моцарта з Праги 1791 року в «передчутті своєї близької смерти». У Відні були й такі, хто приписував смертельну хворобу Моцарта нездоровому «богемському повітрю», ба навіть богемському пиву, але Німечек твердив, що коли у грудні композитор помер, у Празі пролили більше сліз, ніж у Відні. Наступного 1792 року празька газета вже творила міт про особливе «розуміння» пражанами Моцарта: «Здавалося, Моцарт творив для Богемії; його музики ніде не розуміли та не виконували краще, ніж у Празі»[51]. Його лібретист Да Понте повернувся в Прагу 1792 року й став там свідком постановки плодів їхньої з Моцартом співпраці: «Фіґаро», «Дон Жуан» і «Così fan tutte»*. У своїх мемуарах Да Понте пригадує, що «богемці захоплювалися» Моцартом, розуміли навіть ті «твори, якими найменше цікавилися в інших країнах», а також зуміли «досконало» збагнути генія, якого інші нації визнали лише «після сили-силенної концертів»[52]. Проте Да Понте віддавав належне богемцям не без іронії, так само, як маленький вигаданий богемський вуличний скрипаль Ґрима пророкував у Парижі занепад зіпсутої французької опери. Перед від'їздом з Богемії Да Понте зустрівся зі своїм земляком-венеціянцем Казановою, який був винен йому гроші, але не зміг повернути борг. Позаяк Моцарта вже не було в живих, Да Понте більше не мав підтримки у Відні й не мав певности щодо майбутнього. У 1792 році Казанова наполегливо радив Да Понте їхати в Лондон, що той і зробив, а згодом закінчив свою довгу кар'єру в Нью-Йорку, викладаючи італійську мову в Колумбійському університеті. Але 1791 року Да Понте збирався вирушити до Санкт-Петербурґа[53].

1794 року до Праги прибув учень Моцарта Франц Ксавер Зюсмаєр. Він супроводжував Моцарта до Праги 1791 року на виставу «Титове милосердя» та, за чутками, написав для опери речитативи, поки Моцарт гарячковито завершував музичну композицію. Саме Зюсмаєр завершив реквієм після смерти Моцарта, а його візит до Праги 1794 року став нагодою для утвердження Моцартової леґенди у Богемії. Зюсмаєр написав із нагоди дня народження імператора «Пісню богемців». Хоча Леопольд помер, а трон успадкував його син Франц, ректор

* «Всі пані роблять так» (*італ.*).

Празького університету, здавалося, не міг вирішити дилеми коронації 1791 року – кого коронувати, Моцарта чи Леопольда? – і намагався примирити любов богемців до Моцарта із вірністю Габсбурґам. Ректор привітав Зюсмаєра так:

> Ваша чудова та всесильна музика запалила наші серця ще більшою любов'ю до наших монархів, яких ми обожнюємо [...]. Використовуйте надалі свій великий талант на славу Божу і на прославлення нашого імператора Франца, якщо колись вам пощастить зрівнятися із безсмертним Моцартом [...]. Не забувайте, що богемці, ця гідна нація, завдяки своїй відданості монархам, завдяки численним славним подвигам, здійсненим за різних обставин, та передовсім завдяки своїй вродженій схильності до музики, – така славна нація, повторюю, як богемці, – найкраще може оцінити ваш талант[54].

Не існувало жодної загрози, що посередній Зюсмаєр досягне рівня свого вчителя, тож 1794 року Прага все ще вітала Моцарта в особі його учня. Те, що ректор постійно підкреслював політичну лояльність Відня і всенародне розуміння музики, і особливо твердження, що музика підтримувала політичну відданість, – висвітлювало ще один важливий аспект «всесильної» влади музичного тріюмфу Моцарта у Празі.

В 1937 році, під час святкування 150-річного ювілею празької прем'єри «Дона Жуана», Пол Нетл завершив книжку «Моцарт у Богемії», невинно сподіваючись відновити дух минулого, коли «німці і чехи разом вшановували Моцарта як *свого вчителя*... той дух гармонії та примирення»[55]. Книжку, написану німецькою мовою, було видано у Празі 1938 року, в рік Мюнхенської змови, коли Богемію віддали на поталу Німеччині. Насправді те взаємне вшанування Моцарта як «німецького Аполона» «німцями та чехами» завжди виявляло асиметрію балансу сил і відбивало створену культурою нерівність між Західною та Східною Європами.

В 1794 році Зюсмаєр відвідав у Празі прем'єру своєї італійської опери «Турок в Італії». При цьому Східна Європа не займала концептуальний простір між Азією та Європою, як найкраще відповідала задумові твору, присвяченому дуалізмі чі Сходу із Заходом. Німецька опера Моцарта «Викрадення

із сералю» розповідала про європейців у Туреччині, а не про турків у Європі. Ця опера стала у 1782 році його першим помітним успіхом у Відні, її так само радо вітали у Празі 1783 року. В 1780-х француз Фресине де Лярок, що жив у Варшаві, написав комедію «Два французи в Україні»[56]. Лєсинґ уже намагався створити трагедію, дія якої розгорталася в Україні, але відмовився від цього задуму; мабуть, комедія краще пасувала для роботи з таким матеріялом.

«Викрадення із сералю» пропонувало комічне бачення Сходу, але для того, аби знайти Східну Європу у творчості Моцарта, виявити там дух Пункітитіті, слід звернутися до «Всі пані роблять так». Цей останній спільний твір Моцарта й Да Понте вперше виконано в 1790 році у Відні. Тут оповідається про двох чоловіків із Неаполя, котрі вирішили випробувати вірність двох жінок із Ферари, фліртуючи з ними в іншій зовнішності. Герої видавали себе за албанців, а їхні коханки не впізнавали їх. Коли чоловіки, перевдягнені албанцями, з'явилися вперше, покоївка двох пань Деспіна, комічний персонаж, висловила подив самих Моцарта й Да Понте. У лібрето без особливої потреби зазначено, що вона має співати ridendo – сміючись.

Що за вигляд! Що за одяг!
Що за постава! Що за вуса!
Я й не знаю, хто це:
Волохи чи турки.

[Che sembianze! che vestiti!
Che figure! che mustacchi!
Io non so se son valacchi,
O se turchi son costor][57].

Вони, звісно, не були ані турками, ані волохами, вони були албанцями, а грайлива непевність Деспіни досконало відбивала тогочасне постійне сплутування різних народів Східної Європи та Сходу. Да Понте надзвичайно вправно римує mustacchi та valacchi, що свідчить про легкість зображення цих кумедних народів на сцені. Сюжет опери передбачав, хоч як це неправдоподібно, що пані не впізнають своїх переодягнутих коханців, водночас натякаючи, що на якомусь глибиннішому рівні вони їх упізнали, знову закохую-

чись, щоправда переплутавши партнерів. Східна Європа лежала посередині між Європою та Азією, між цивілізацією та варварством, у просторі фантазії та пригод, що створювали драматичну напруженість між ідентичністю й маскуванням, комедією й любовним романом.

У другому акті Деспіна перевдягається нотаріюсом, аби виконати церемонію фальшивого шлюбу нових пар:

> Ось пані ферарські,
> От пани албанські.
>
> [Quelle, dame ferraresi;
> Questi, nobili albanesi][58].

Урочисте згадування ferraresi та albanesi поруч було комічним само по собі. Римування двох назв передбачало баланс відстані та тотожности між народами Західної та Східної Європ, причому остання мусила бути комічною римою для першої. У фіналі, щоби пані їх упізнали, героям достатньо було з'явитися «без капелюхів, без плащів та без вусів, але не скидаючи решти албанського вбрання[59].

Аби зрозуміти, чому в опері з'явилися албанці, а не, скажімо, богемці, треба пам'ятати, що лібрето написав італійською мовою венеціянець Да Понте. Албанія лежить на східному узбережжі Адріятичного моря, а Адріятика була давнім імперським володінням Венеції. Саме венеціянці змагалися з Туреччиною за панування над Албанією у XV столітті, а згодом, 1939 року, саме італійці завоювали Албанію, зробивши її провінцією імперії Мусоліні. У XVIII сторіччі Албанія не перебувала під османським пануванням і з позиції історичних імперських інтересів для венеціянця Да Понте означала те саме, що Богемія для віденця Моцарта. Фактично Габсбурґи впродовж XVIII століття навмисно розвивали Трієст, свій порт на Адріятиці, а 1790 року, коли створено «Всі панни роблять так», віденська армія билася з османами у Південній Східній Європі. Моцарту не склало труднощів скористатися тим самим відчуттям комічної насолоди, яке він пережив по шляху до Праги, і перенести його на безглуздих переодягнених албанців з лібрето Да Понте. Зрештою, у Богемії Моцарт на власному досвіді дізнався, як приємно присвоїти собі нове

комічні імена. Албанські маски зі «Всі пані роблять так» було вигадано, щоб розважити чутливих героїнь із Ферари і шанувальників музики, чия уява очікувала від Східної Европи комедії та фантазії.

Віденська публіка була чудово підготовлена до сприйняття такої комедії, бо у столиці можна було побачити представників різних народів Габсбурґської імперії. Йоган Пецль у «Нарисі про Відень» (1786 рік) описав населення міста, склавши театральний каталог екзотичних костюмів.

> Тут ви часто зустрінете угорця з довгою кіскою, який незграбно крокує у своєму підбитому хутром доломані та вузьких рейтузах, що майже сягають щиколоток; або круглоголового поляка, постриженого під ченця в одязі із широкими рукавами: обидва народи знемагають у своїх чоботях. Вірмени, волохи й молдавани у своїх напівазійських костюмах також не дивина. Серби з підкрученими вусами займають цілу вулицю [...]. Польські євреї, з голови до ніг закутані в чорне, з бородатими обличчями й численними кісками скидаються на опудала: жива сатира на обраний народ. Богемські селяни у високих чоботях; угорські й семигородські погоничі в овчинних кожухах, хорвати з чорними цебриками на головах – усі вони своїми кумедними рисами розважають око у загальній юрбі[60].

Східна Европа уподібнювалася до театральної вистави на вулицях Відня, де кожну чужоземну ідентичність виділяв її «напівазійський» костюм: від волохів до богемців, від овчини до підкручених вусів. Моцарт і Да Понте у Відні також зустрічали та цінували ці «розважальні акценти» серед населення, бо, зрештою, обидва – і композитор, і лібретист – займалися розважанням.

«У незнаному краї, втративши орієнтацію»

Описи уявних подорожей Східною Европою таких персонажів, як барон Мюнхгаузен, виходили у світ паралельно зі справжніми подорожами, наприклад, Тота і Кокса, що їх вони пародіювали. Водночас справжні подорожани, якщо Моцарт чи навіть Казанова, додавали до своїх оповідей

уявні деталі, екзотичні імена, що зі свого боку також стирали межі між реальністю й фантазією. Вольтерова уявна подорож Східною Европою разом із Карлом XII стала важливою літературною моделлю для пізніших мандрівників, які показували Східну Европу крізь призму культурних фантазій та літературних засобів. Вольтерів образ шукача пригод, що прокладає собі шлях через «незнані землі», наклав відбиток уже на перші подорожні записи Алєксандра-Мориса Бляна де Ляпота, графа Отрива, який у 1785 році залишив французьке посольство у Константинополі, аби обійняти посаду при молдавському дворі.

> Коли посол до молдавського господаря вирушає з Пери*, думаючи, що зможе мандрувати Европою, як Францією, він тут-таки стикається зі своєю першою подорожньою пригодою. Ввечері він виявляє, що опинився сам-один, у незнаному краї, втративши орієнтацію (désorienté)[61].

Отрив відкрив цей незнаний край у самій Европі, власне на рубежах Европи. Його подорож, цілковито протилежна подорожі Салябері до Константинополя, засвідчила, що можна відкривати Східну Европу як на шляху до власне Европи, так і навпаки, на шляху до Орієнту. Проте Константинополь, попри всю свою екзотичність, був принаймні «знаний», тоді як мандрівка з Орієнту викликала каламбурну «втрату *орієнтації*». Цю втрату лише посилювали неочікувані зіткнення з бездомними народами Східної Европи. За вісім днів після виїзду з Константинополя, наближаючись до Болгарії, Отрив натрапив на громаду євреїв, «переселених з Польщі за наказом Мехмеда IV, котрий завоював Поділля». Ще через три дні він зустрів кримських татар, котрі осіли в Болгарії відтоді, як Росія два роки тому захопила їхні землі[62].

Вже у перший тиждень мандрівки Отрив проголосив, що Східна Европа, до всього іншого, збивала ще й із філософської орієнтації. Коли край дороги він побачив злодіїв, посаджених на палю, то відмовився від суджень за західноевропейськими мірками:

---

* Район ув европейській частині Стамбула (нині називається Бейоґлу).

> Навіть звідси я чую волання наших *філософів*! Гм, хай вони хоч зрідка виходять із власних домівок! Якби пан Чезаре Бекарія побачив усіх тутешніх головорізів, йому б менше хотілося бути милостивим (s'attendrir)[63].

Це був той самий урок, який Тот засвоїв у Молдавії, «випарувавшись» від своєї «впертої гуманности». Трактат «Про злочини і покарання» Чезаре Бекарія став сенсацією для Просвітництва одразу після публікації 1764 року, але Отрив відкинув усі його арґументи проти тортур, жорстоких покарань та смертної кари як недоречні для цього «незнаного краю», де міланець Бекарії ніколи не бував. Отрив не змінив своїх переконань, навіть з'ясувавши, що не всі посаджені на палю були злодіями, адже османські власті не надто дошукувалися істини, шельмуючи й страчуючи підозрюваних. У Родопських (або Балканських) горах вони «знаходили якогось пастуха, напівдикого, мало схожого на людину, нездатного осмислено говорити». Цього вистачило: «болгарина повісили»[64]. Хоча Отрив і погоджувався, що болгарин був «дебеляком», але його дикість, зовнішність, мало схожа на людську, й нездатність мислити робили м'які стандарти Просвітництва недоречними.

Сам Отрив, пробувши рік у Константинополі, збирався на дворічну службу французьким послом та просвіченим порадником при дворі молдавського господаря. 1785 року йому йшов 31-й рік. Хоча він здобув духовну освіту від оратріянців і подеколи згадується під титулом абата, його релігійні переконання виявилися вельми хисткими й зникли взагалі, коли почалася Французька революція. Отрив згодом стане французьким консулом у Нью-Йорку, а потім, за Наполеона, посяде місце директора Національних архівів у Парижі.

«Ця Болгарія, сама назва якої навіває страх, є однією з найчудовіших країн Европи, – писав Отрив. – Ніде не знайдеш чарівніших ланів, схилів і краєвиду, ліпше пристосованого до сприйняття всіх оздоб культивації (culture)». Ця Болгарія була великою мірою літературним відкриттям, починаючи від жаского звучання її назви й до майстерно змальованої краси краєвиду. Сама суть Східної Европи, її придатність

до сприйняття culture – що могло означати і культивацію, і цивілізацію – спонукала до мистецького оздоблення. Отрив завважив, що буйволи, коні, корови, вівці й кози жили «ніде ремішку» у своїх стайнях; пасучись на схилах, «кожний вид збирався докупи й утворював мальовничі групи»[65]. Цей «мальовничий» погляд постійно домінував над менш привабливими враженнями від Болгарії.

Перше болгарське село, що трапилося Отриву на дев'ятий день його подорожі, називалося Коджеа-Торла, ця назва не тішила б Моцарта, хоча саме село далеко не раювало: «Годі уявити щось нещасніше, злиденніше за це селище, яким володів головний конюх Великого Султана, щороку мордуючи різними способами своїх знедолених підданців». Торік вони намагалися втекти, але господар спіймав їх і покарав «тисячею ударів батога». Це було ознакою тілесної наруги та феодального гніту, впізнаваною по всій Східній Європі, проте Отрив не зупинявся на цьому. Він одразу перейшов до «пар тих уваги» будинків із вуликовими димоходами, жінок, які трі гаптували різнобарвні візерунки, маленьких дівчаток, що випрошували монети, які згодом ставали їхнім посагом. Загалом, Отрив гадав, що «вони дихають вільніше, ніж наші селяни», та видаються «лагіднішими й щирішими». Він дізнався, що вони живуть під однією стріхою зі своїми коровами, биками, вівцями, гусьми та козами, й вирішив, що спритність сільських мешканців, їхній погляд і вираз обличчя надавали їм «дещо козячого вигляду», особливо зважаючи на їхні ро кошлані кучми. Наступного дня він виїхав із Коджеа-Торли й дорогою оглянув інше село: «З високогір'я ми побачили внизу чоловіків, жінок та дітей, схожих на мурашок, вони збираються у купки, а найдопитливіші підходять до подорожан, танцюючи та співаючи навколо екіпажів»[66]. Отрив кидав монети і, вдавшись до порівняння з мурашками, успішно перетворював злидні болгарських селян на тріюмф мальовничости.

Наступного дня, вибираючись із Карабунара, він спогля дав ще «величніше видовище» – сцену полювання:

> Тридцятеро чудових собак, білих як сніг, легких, наче вітер на рівнині, сотня мисливців на таких самих стрімких

> коних [...]. Voilà, цією сценою я милувався з високих пагорбів, які з'єднували Родопи із Балканськими горами. Менше ніж за дві хвилини вони загнали шістьох зайців, котрі мчали, немов стріли, гнані валуванням собачні та вигуками мисливців[67].

Мисливці виявилися кримськими татарами, але значення цієї «сцени» у щоденнику Отрива в тому, що полювання на зайців, яким він так насолоджувався, є літературною переробкою почутої два дні перед тим історії про жорстоке полювання на кріпаків у Коджеа-Торлі.

Чудові краєвиди затерли неприємні враження, але повністю відокремити перше від другого було важко. Намилувавшись полюванням, Отрив зупинився для спочинку у «найжахливішому хуторі Болгарії, та й усього світу», котрий був таки «частиною краєвиду тієї чарівної рівнини, яку я тільки-но вихваляв». Проблема полягала в тому, що цей хутір, коротко кажучи, був надзвичайно брудний: «Тут було брудно, як у болоті; вулиці, поля, будинки – все з багнюки; мешканці потворні, брудні і, як мені видається, хворі, всі в щетині, вошах і якомусь дранті». Та щойно брудне село залишилося позаду, перед його очима постали Балкани, з панорамою «величезного, темного й густого лісу», й він сподівався зробити «якісь нові спостереження над фізичними та моральними якостями горян»[68]. Він зустрів дев'яносточотирирічного діда, який вимірював свій вік спогадами про три російсько-турецькі війни, що сягали самого початку сторіччя: «Але долі двох імперій мало важили для нього, якби тільки він зміг пережити свого однолітка-турка з того самого села». Ця комічна оповідь про змагання старожилів означала, що співжиття етносів у горах Східної Европи було далеке від динаміки міжнародної політики чи радше взагалі не мало нічого з нею спільного. Гори не були «ані надто високими, ані надто незручними для сходження», але вони таки «вельми заслуговували на увагу поетів і художників» своєю мальовничістю. «Мандрівники, що перетинають Болгарію, мають боятися лише холоду, зими, злодіїв та вовків», – підбивав підсумок Отрив[69]. Цим іронічним застереженням він заспокоював свого уявного читача, запрошуючи його приєднатися до подорожі Болгарією:

> Жахливі дороги приведуть вас до Счіялі-Кавака; після відпочинку ви мусите плентатися ще зо три години крізь трясовини величезного, прегарного лісу, де ви не почуєте іншого звуку, крім звуку вашої власної рушниці, з якої ви стріляєте час від часу, аби попередити тих, що не надто поспішають, або, навпаки, тих, що поспішають занадто [...] і voilà, саме так і перетинають ці славнозвісні Балканські гори[70].

Отрив, сповнений рішучости привезти *вас* із собою до Східної Европи, з усім її брудом, вкладає вам до рук рушницю, заохочує вас стріляти з неї, змушуючи ваших провідників і носіїв рухатися статечним кроком. А поки *ви* мандрували Балканами, Отрив лежав у своєму екіпажі, «страждаючи від болю у шлунку, змучений нудотою».

За два тижні після виїзду з Константинополя травелог Отрива дедалі більше починає скидатися на збірку літературних притч. Усе ще страждаючи від тортур недуги, він зображує релігійну утопію Болгарії:

> Відтак я безмовно й без жодної цікавости проминув Чиґалі, Каялі, Ерубіялар, Кучуфлар, Чарві, напівтурецькі, напівболгарські села, де мусульмани й християни живуть разом, не знаючи ненависти, навіть у згоді, разом п'ють погане вино, порушуючи Рамадан і Великий піст [...], та залишаються, попри це, чесними людьми[71].

Частка фантазії тут тим більш очевидна, що Отрив, за власним визнанням, не виходив з екіпажа через нудоту, а отже, ледве чи міг дорогою добре вивчити п'ять вищезгаданих сіл. Свої вислови він, вочевидь, позичив у Вольтера, особливо коли йшлося про селян, що «п'ють разом погане вино, порушуючи Рамадан і Великий піст»; такі впливи «Кандида», «Задиґа» й навіть «Філософського словника» надавали його «травелогу» відчутного присмаку літературности.

Якщо Отрив і міг подеколи скидатися на абата-ораторіянця, то лише на такого, що був світським абатом епохи Просвітництва, який прихильно ставився до мирного співіснування і навіть взаємопроникнення релігій.

> Імами та священики завжди однаково поблажливо ставляться до шлюбів поміж вірними двох релігій. Нерідко

можна бачити тюрбани та ікони, які знайшли притулок під одним дахом, або Коран та Євангеліє, що лежать одне на одному[72].

Так само, як і війна між двома імперіями, Російською й Турецькою, нічого не значила для змагання двох старих ідей, релігійні війни ніяк не позначалися на побуті різнорідних етнічних спільнот Болгарії. Проте що більше Отрив намагався зосередитися на самих народах Східної Європи, то більше ці народи поставали в нього як конвенційний літературний конструкт доби Просвітництва, більше плід уяви, ніж спостереження. Отрив пояснював релігійний мир «невіглаством та грубістю неосвіченого й непросвіченого народу» і, граючи роль просвіченого абата, філософськи відпускав їм гріхи: «Цей релігійний скептицизм, такий мирний і лагідний, видався мені гідним цілковитого вибачення». Насправді болгари зовсім не були «дикунами, нездатними міркувати». Тиждень тому Отрив саме так говорив, слово в слово, про болгарина, зашельмованого й страченого за зраду. Перетнувши Балкани, Отрив почав усвідомлювати філософську неоднозначність цивілізації, та підсумував її цілком вольтерівською іронією: «Цим нещасним дуже далеко до цивілізації, бо вони не мають тих пристрастей, що через упередження деінде стають такими поширеними й непоборними»[73].

На Дунаї, на кордоні між Болгарією та Волощиною, Отрив міркував про чуму, та згодом відігнав від себе ці думки:

Околиці Силістрії всіяні цвинтарями, поцяткованими свіжими могилами; ця місцевість скидається на пустелю, й уява, додаючи смутку цьому пейзажу, всюди бачить смерть, оточену трупами і доходягами, котрі вибльовують зі свого смердючого рота отруйну заразу. Я не знаю, як переповісти враження, що його справив на мене серед жахіть цієї сцени повітряний змій, який злетів у небо й весело плив над містом. Думка про зграйку дітей, котрі бігали й вовтузилися навколо його мотузка, миттєво пройняла мою душу. Мені здавалося, що я чую їхній сміх, який розсіяв сумне видіння, котре переслідувало мене, й дві тисячі болгар, турків, вірмен, християн, які прийшли

> подивитися на наші прапори, послухати наших бараба-
> нів та поїсти з наших рук більше ніж годину, вже не ви-
> кликали у мене жаху – все завдяки повітряному зміст[74].

Уява Отрива була збуджена настільки, що відсунула на задній план спостереження, малюючи перед ним спершу ве-довище смерти, а потім переможну картину щасливих дітей. Наступної ночі, перетнувши Дунай, у Волощині, Отрив ще знав нових «тортур» – його «мало не до смерти заїли бліх-хи». Проте він встояв у цьому двобої завдяки ще одному ве-дінню.

> Якоїсь миті я побачив себе, всіяного червоними цятками й
> круглими плямами, їх було так багато, що вони наповзали
> одна на одну й радше нагадували ту маленьку луску, з якої
> складалися суцільні панцири давніх даків, у чиїй країні я
> мав нещастя вперше ночувати[75].

Навіть якщо ці цятки та плями могли завдати болю, вони не були ознаками чуми. Отрив негайно ж перетворює свід-чення своєї вразливости на фантазію про панцири й слідує за іншими мандрівниками Східною Європою уявляє себе за тогочасним волохом, а давнім даком. Він і далі тішився, спо-стерігаючи, як діти бавляться «у багнюці, голі й сприті, наче маленькі мавпенята»[76].

Отрив зауважив подібність Волощини та Молдавії, але тогочасний мандрівник ще не міг виразити цей зв'язок за до-помоги рубрики «Румунія»: «Пункти, в яких ці дві держави межують, подібні один до одного як дві краплі води; та сама мінлива доля, ті самі біди, та сама історія зробили валахів і молдаван надзвичайно схожими, фізично й морально». Все це мало на меті позначити однаковий рівень відсталости, проте Отрив у Молдавії не міг втриматися, щоб не помилуватися «надзвичайною чемністю [молдаван] до кожної людини, що скидається на наближеного до господаря»[77]. За два дні до за-вершення мандрівки у Ясах він насолодився останньою фан-тазією про щось більше, ніж звичайна чемність населення. Він зупинився у будинку, де його увагу привернула вісімна-цятирічна дівчина, яка гаптувала: «Ця ручка, що гаптувала, не поступалася красою рукам наших герцогинь». Отрив по-

[illegible] та пішов спати, відчуваючи «інші бажання», але ви[illegible] шанувати честь дівчини. Щоденникові записи того дня [illegible]ршилися, а у записах наступного дня він не згадує, чи до[illegible] свого рішення.

> Прощавай, чарівна гаптувальнице. Молдаванин, який тебе [illegible]сливить, сам буде дуже щасливий, якщо ти будеш та[illegible] ж привабливою, якою я тебе побачив [...]. Я даю їй [illegible] грошей: вона бере їх, опускає очі, цілує мені руку. [illegible] мене, я захоплююся нею, наче мадонною з полотен [illegible]рреджо[78].

У галантній і поштивій уяві Отрива дівчина звечора була [illegible], а зранку – мадонною, але пікантна фраза саме [illegible] тим, як Отрив дає їй гроші, залишала сумніви з приво[illegible], що ж сталося вночі. Наділений багатою уявою Отрив [illegible] у Східній Европі стільки нагод, аби повправлятися [illegible] і літературних формах, що, напевно, міг щось ли[illegible] для уяви своїх читачів.

«Найпалкіша уява»

Леді Елізабет Крейвен здійснила таку саму ман[illegible], що й Отрив, наступного 1786 року. Вирушивши із [illegible]тинополя, вона відмовилася від дороги на Белґрад, [illegible] нібито кишіло розбійниками: «Я проглянула мапи, [illegible] поради найдосвідченіших тутешніх мандрівників і [illegible]алася, що зможу легко й швидко дістатися Відня че[illegible] Болгарію, Волощину і Семигород». Згодом, правда, її зно[illegible] попередили, що «новий маршрут ще небезпечніший, бо [illegible] я натраплю на голови на палях, адже ці краї наба[illegible] більше кишать грабіжниками й убивцями, аніж інші»[79]. [illegible] вирішила не йняти віри цьому, але все-таки подорожу[illegible] із «парою добрих маленьких англійських пістолів за по[illegible]». Вона припускала, що «більшість жінок злякалися би [illegible], яку я обираю, проте мені треба було вибратися з [illegible] країни Магомета, що я й зроблю охоче й радісно». Те, що [illegible] жінка, додавало особливої авантюрности й самій подо[illegible], й оповіді про неї. Леді Крейвен сама зіграла на цьому в [illegible]рожніх нотатках про Болгарію:

> Болгарію цивілізація зачепила зовсім мало, і там, де я бачила турка, що працював у полі, він завжди був з рушницею [...]. Це видовище, а також ліси, через які пролягав мій шлях, – мандрівники так мало уторували їх, що дерева і кущі відірвали дверцята мого екіпажа, – змусили б тремтіти кожну шляхетну пані[80].

В такий спосіб читача – «кожну витончену пані» – запросили тремтіти разом з нею. Насправді в леді Крейвен була супутниця – «мадемуазель», француженка з білим песиком, а ще обидві шляхетні пані мали офіційного турецького провідника – «мого страхітливого чоадара» – для залагодження всіх подорожніх непорозумінь.

Господар Волощини та його дружина набридали леді Крейвен проханнями лишитися на рік, либонь, вважаючи її ще кращою знахідкою, ніж Отрива, який перебував тоді в сусідній Молдавії, «але я запевнила їх, що не залишуся в Бухаресті й двадцяти чотирьох годин». Водночас її приємно здивувало, що Волощина – не зовсім Схід: «Вечеря на більш європейський манер, ніж я могла собі уявити: я не сподівалася побачити стіл на ніжках та стільці для сидіння». На згадку леді Крейвен узяла із собою «кілька дуже гарно вигаптуваних хусточок»[81]. Її захопила краса гір та лісів Волощини: «Годі уявити щось дикіше та романтичніше... проте такі краєвиди навряд чи можуть компенсувати жахливий стан доріг». І справді, хоча через гори її екіпаж тягнули двадцятеро селян, він все одно перекинувся, а сама леді опинилася на землі, тоді як мадемуазель позаду неї раз у раз несамовито стогнала: «Je suis morte»*. Суто по-англійському дивлячись на рільництво, вона захоплювалася валаськими грунтами, «масним чорноземом», підсумовуючи: «Цю країну можна було б назвати діамантом у поганих руках. Але ж якою вона б стала в руках доброго смаку й працьовитости». Метафора «діяманта в поганих руках» цілком відповідала уявленням леді Крейвен про Східну Європу, натякаючи на брак відшліфованости й завершеності, які зробили б ці землі хоча б почасти гідними леді. Про Семигородські Альпи, або Південні Карпати, що простя-

---

* «Я померла» (*фр.*).

[illegible] уздовж кордону між Османською Волощиною та Габсбурґською імперією, вона пише: «Ці чарівні гори, напевно, Бог призначав не для того, аби давати притулок пригнобленим підданцям і вбивцям-утікачам». Їй відлягло від серця, коли, в'їжджаючи до Семигороду, вона побачила габсбурґського орла та «відчула себе під імператорським захистом», а старий митник повідомив їй, що «досі не бачив і не чув, щоб леді перетинала цей кордон». Усю свою оповідь, від початку до кінця, вона перетворила на драматичні пригоди леді, що відкриває землі, де доти шукали пригод здебільшого чоловіки. Імператор Йосиф II оглядав свої семигородські полки саме тоді, коли леді Крейвен перетнула кордон, тож він «надіслав мені звістку, що чекатиме мене, так і зробивши». Його особливо зацікавили карти, які вона зібрала перед мандрівкою, вони, «здається, дуже йому сподобалися»[82]. Всього через рік, 1787-го, Йосиф оголосив війну Османській імперії, і це була його остання велика авантюра у міжнародній політиці. Він сподівався захопити Волощину та Молдавію, отож у 1786 році карти й спостереження леді Крейвен особливо його зацікавили. Імператор зажадав заволодіти діямантом, хай той був і в поганих руках. Якби Габсбурґи дісталися Бухареста, вони, напевно, пробули б там довше, ніж один день.

Для леді Крейвен мандрівка від Константинополя до Відня була лише останнім етапом значно довшої мандрівки Східною Европою 1786 року. Вона залишила свого чоловіка у 1783 році і, перебуваючи 1785 року в Італії, вирішила податися на північ: «Тепер я вирушаю в дорогу і побачу двори та людей, яких мало хто з жінок бачив». Її шлях простягся з Відня до Кракова та Варшави, потім до Санкт-Петербурґа; звідти – довга мандрівка на південь до Криму, потім човном через Чорне море до Константинополя і, врешті-решт, знову до Відня через Болгарію та Волощину. Він охоплював усі три напрямки, які визначали для мандрівника XVIII сторіччя Східну Европу: спочатку подорож через Польщу до Санкт-Петербурґа, наприкінці шлях до Константинополя через південно-східну Европу (тут пройдений у зворотному напрямі), а між ними – подорож до Криму, що зв'язувала Санкт-Петербурґ із Константинополем і визначала вісь Східної Европи з півночі на південь. Саме цей відтинок шляху став най-

знаменитішим маршрутом десятиріччя, після того як цариця Єкатєріна наступного 1787 року вирушила в Крим. Її супроводжував імператор Йосиф II, який, мабуть, підготувався до цієї подорожі за мапами леді Крейвен. Леді Крейвен відтак могла розраховувати на ажіотаж довкола тієї подорожі двох монархів, що підсилювало інтерес до її власних подорожніх нотаток, виданих 1789 року в Дубліні під назвою «Мандрівка до Константинополя через Крим». Ця книжка мала показати, «де побувала справжня леді Крейвен», бо якась самозванка видавала себе за неї «майже по всіх готелях Франції, Швейцарії та Англії», називаючи себе «дружиною мого чоловіка»[83]. Розповідь про подорожі леді Крейвен мала очистити її ім'я від будь-яких скандалів, що вибухнули через «це зухвале ошуканство», та підтвердити, що справжня леді Крейвен мандрувала всією Східною Європою, тоді як самозванка (ймовірно, разом із лордом Крейвеном) здійснила звичнішу поїздку Західною Європою. Ця історія із двома леді, кожна з яких претендувала називатися Крейвен, у своїй частині континенту, перетворювала Східну Європу на терен пригод та автентичности, а Європу Західну — на місце облуди та непристойности. Ідея «цивілізації» знову ставала амбівалентною: перший діямант був у поганих руках, а другий виявився підробкою. Книжку леді Крейвен написано у формі подорожніх листів від авторки до маркграфа Бранденбурґського, Ансбахського та Байройтського. Авторка зверталася до нього як до «любого брата», а підписувалася «із сестринським почуттям», проте 1791 року, коли лорд Крейвен помер, а подорожі Східною Європою залишилися позаду, маркграф перестав бути її братом, ставши натомість її другим чоловіком.

Леді Крейвен уперше передчула, що таке Східна Європа ще в грудні 1785 року у Відні, коли захопилася одностроями угорських і польських офіцерів у габсбурґській армії, зважившись, що «кожна нація має зберігати моду своєї країни і що людям нема чого мавпувати одне одного в одязі». З Відня вона помандрувала до Кракова, де знайшла «сумне свідчення» політичного краху Польщі. «Якби я народилася польським шляхтичем», міркувала вона, на якусь мить перейнявши чужу ідентичність, то «зреклася б своїх привілеїв, аби вря-

[illegible] свій край від поділів». У Варшаві, в січні 1786 року, вона довідалася, що блазні та слуги були «цілковитою власністю свого хазяїна». Король Станіслав-Авґуст дуже приязно говорив з нею про Англію, що «могло б засліпити мене стосовно моєї власної країни, якби я тільки могла любити її ще більше, але слово *комфорт*, яке починаєш розуміти тільки в тих краях, давно закарбувало її цінність у моїй свідомості»[84]. Невіддільні один від одного ідеали комфорту та цивілізації завжди визначали в західного мандрівника Східною Европою самовпевнене відчуття власної зверхности.

У лютому, в Санкт-Петербурґу, вона виразніше відчула, що «витончености, яка є продуктом властивої нам чистоти й порядку, годі шукати поза межами Англії». Її прикро вразили традиційно завважувані контрасти російської столиці, й вона запрошувала маркграфа та своїх читачів придивитися до них: «До вітальні, де підлогу викладено найкращим інкрустованим деревом, ви йдете по грубо зроблених сходах із найгіршої деревини, що смердять брудом. Форейтори тут носять овчинні кожухи»[85]. Так само вона не сприймає й манер російських дворян: «Остання мода напрочуд кумедна й недоречна у місцевому кліматі; французькі газові тканини та квіти – не для російських красунь». Та сама Єкатєріна у російському вбранні, «дуже гарному», підтвердила переконання леді Крейвен, що кожна нація має дотримуватися власної моди. Також її вразив «дуже розкішний» бал-карнавал, що його дав у Петербурґу Сеґюр[86].

Головна причина її нарікань на Санкт-Петербурґ виявляє мотиви її мандрів. Це зимовий холод, що «напевно міг заморозити найпалкішу уяву». Тут нема місця поетам і художникам: «квіти фантазії мусять всохнути й померти там, де немає весни». Леді Крейвен подорожувала Східною Европою задля того, аби задовольнити свою фантазію та уяву, і якщо вони не розквітли у Петербурґу, слід було їхати далі. Сидячи за столом поруч із Потьомкіним, вона пригадала, що Крим, який був під його особистим наглядом, ще 1783 року став частиною Російської імперії. Це змусило її замислитись над тим, що, можливо, одного дня «імперія, яка простягається з Півдня на Північ, віддасть перевагу тому, аби ніжитися у променях сонця», і чи не перенесуть тоді столицю до Криму,

а Санкт-Петербург «перетвориться на склад»[87]. Це була не сама північно-південна вісь, яка давала змогу уявити Східну Європу як східну частину континенту. Карл XII та Вольтер майже несподівано зробили це відкриття, зійшовши зі шляху перемог і завоювань на манівці поразки й полону, тобто потрапивши з Росії та Польщі в Україну та Крим. Утім, і дорож Єкатєріни до Криму 1787 року аж ніяк не була несподіваною, бо кожну зупинку на її шляху ретельно підготували до пишного привітання почту імператриці. Власне, готуватися почали вже 1786 року, тож леді Крейвен могла скористатися помешканнями, які облаштовували до приїзду імператриці.

Те, що «уява» леді Крейвен кликала її на південь, дивовижно пересуваючи навіть столицю імперії, було притаманне не інтелектуальній історії того десятиліття. У 1786 році Ґете також вибрався з Ваймара до Італії, живлячи свою мистецьку уяву відкриттям півдня Західної Европи. Він пише, що був «перейнятий непоборним прагненням» до «цієї тривалої самотньої мандрівки до осердя світу», до Рима, де «здійснилися всі мрії моєї юности»[88]. Леді Крейвен відчувала аналогічну потребу відкрити для себе південь Східної Европи уздовж осі, паралельної до італійської мандрівки Ґете. Інтелектуальна єдність двох частин Европи, Західної та Східної, залежала від чіткости цих осей – від Німеччини до Італії з одного боку, та від Балтійського до Чорного моря – з другого. Проте пригоди леді Крейвен були зовсім інакшими, ніж у Ґете, і привели вони її не до осердя, а радше на край світу до незнаної землі – Криму. І все ж до подорожі їх спонукали однакові мотиви, бо Ґете саме в Італії 1786 року нарешті закінчив драму «Іфігенія в Тавриді». А що таке Таврида, як не Крим у старовину! Врятована Артемідою тоді, коли Агамемнон уже зібрався принести її в жертву, Іфігенія опинилася у далекому Криму «в суворих рабських, хоч священних, путах», проголошуючи своє відчуження: «Ніяк мій дух до цього не привикне»*[89].

---

* Див.: Ґете Йоган Вольфґанґ. Іфігенія в Тавриді: Драма на п'ять дій. Пер. з нім. Петро Карманський. Із уводом та поясненнями д-ра Якова Яреми. – Краків–Львів: Українське видавництво, 1944. – С. 20, 10.

Леді Крейвен теж навряд чи почувала себе у Криму як [illegible], проте уява вабила її туди. У Петербурґу перед мандрівкою до Криму вона знехтувала попередженням, що «повітря [там] нездорове, вода отруйна і що я, напевно, помру, якщо поїду туди». Вона знала, що «тільки-но приєднаній країні, як і щойно прибулій красуні, наклепників не бракує», однак почула принаймні одну прихильну розповідь, яка спонукала її припустити, що вона «не пошкодує, якщо придбає татарський маєток». У березні вона вирушила на південь і була вже у Москві, дедалі більше захоплюючись «тим півостровом, що зветься Тавридою, чий клімат і розташування провіщають, що це чарівна країна, чудовий здобуток Росії, від якого не можна відмовлятися». Леді Крейвен була переконана, що «Таврида, безперечно, має стати скарбом для нащадків»[90]. Отже, Крим стає скарбом, так само, як Волощина була діямантом. Така лексика мимохіть перетворювала обидві маловідомі країни на імперські трофеї.

Леді Крейвен зупинилася в Полтаві, в Україні, аби оглянути поле битви, де Пьотр зламав «буйний дух Карла XII», але й власний невгамовний дух кликав її до Криму. Ще дорогою вона згадує, що Крим за османського правління вважали центром работоргівлі – «великим ринком для черкесів», що його колись заселяли скити, а згодом сармати. Вперше і майже виключно її опис історично точний, адже скити, чиє гучне ім'я у XVIII столітті химерно пов'язували з кожним куточком Східної Европи, мабуть-таки справді жили на території Криму, аж поки у IV сторіччі до н. е. їх перемогли сармати. Леді Крейвен перетнула степи – «їх називають степами, а я би назвала пустелею» – й опинилася у землях татар. Вона відіслала до першого татарського селища слугу, чий «страх вельми розважав мене протягом цілої подорожі», й той злякано повідомив, що татари «хворобливо чорношкірі люди». Вона не пише сама про їхню чорноту, але «це село не викликало у мене схвальної думки про татарську охайність, [бо] бруднішого, жалюгіднішого місця мені ще не доводилося бачити». Село було лише купкою хатин, і на тлі «казкових краєвидів» вона потішила себе думкою про «вбогість світу». Цивілізацію вона привезла із собою: «Я зупинилася та приготувала чай». Як справжня англійка, вона завжди мандрувала зі «своїм чайним начинням»[91].

Попри те, що це була Татарія, в леді Крейвен склалося сумбурне враження про її етнос, надто через присутність війська. Тут вона зустріла російського генерала, козацького офіцера і навіть загін албанців. Козак захоплювався її верховою їздою: «Коли я зіскочила з коня, повернувшись додому, він поцілував краєчок моєї спідниці та щось сказав по-своєму. Я нічого не зрозуміла, але генерал повідомив, що той висловив мені найбільший комплімент, який тільки можна уявити: мовляв, я гідна бути козаком»[92]. Специфіка Східної Європи, незрозуміла мова та екстраваґантні жести покори швидко розпалили її уяву. Згодом вона побувала на козацькому святі й описала «розваги»:

> По обіді крізь вікно я побачила чудову вдавану бійку між козаками і спостерегла трьох калмиків, потворніших і лютіших від яких годі було уявити; у них глибоко посаджені очі, розташовані близько до перенісся, та незвично квадратні щелепи. Ці калмики так добре володіють луком, що один з них убив гуску зі ста кроків, а другий – з п'ятдесяти розбив яйце[93].

Ця земля була для леді Крейвен і етнографічним музеєм, і театральною сценою. Вона вивчала щелепи, спостерігаючи, як ті жорстокі люди розігрують лють, аби її розважити. За пів століття після того, як Вольтер описав битви Карла XII, вражаючи просвічену публіку жахливою дикістю козаків і татар, леді Крейвен на тих самих теренах уже могла тішитись удаваною бійкою. Як і Вольтер, котрому, щоправда, тут бракувало особистого досвіду, вона вихваляла татарську «гостинність»[94]. Проте її відчуття зверхности, коли козаки гостинно цілували краєчок її спідниці, було наслідком справжнього підкорення Криму іншою жінкою. Наступного року Єкатєріна прибуде побачити цей край на власні очі.

Нарешті леді Крейвен досягла крайньої точки півострова – нової російської гавані та морської бази у Севастополі, звідки вона невдовзі вирушить до Константинополя. Вона оглядала гавань, пильно вивчаючи величезний корабель «Слава Єкатєріни» й міркуючи про те, як «усі флоти Європи в цих бухтах і гаванях захищатимуться від бурі та ворогів»[95]. Ця особлива, виразно імперіялістична, фантазія стала не та-

Це вже неймовірною з плином історії, адже у XIX сторіччі європейські кораблі та війська справді прибули до Криму звідтіль, а річна облога Севастополя під час Кримської війни перетворилась на воєнну леґенду. Так само як і багато інших фантазій про завоювання, якими тішилися тодішні мандрівники Східною Європою, ця фантазія леді Крейвен одного дня втілилась у воєнній авантюрі.

Севастополь розпалив в уяві леді Крейвен ще виразніший образ майбутнього Криму, про що вона написала маркграфині Ансбахському:

> Хоч я і не скрізь побувала на цьому півострові, мені видається, що я досконало його вивчила, і хоча це знайомство для мене нове, я від щирого серця хочу, аби його заселили люди працьовиті... Чи може хоч якась розумна істота, дорогий сер, споглядати природу без найменшої допомоги з боку мистецтва, що в усій своїй витонченості та красі простягає промисловості свою щедру руку, – і не схотіти віддати їй належне? Так, визнаю, я воліла би бачити тут колонію добрих англійських родин; заснування мануфактур, як це робиться в Англії, і повернення виробів цієї країни до нас[96].

Це вже був справжній імперіялізм. Леді Крейвен скористалася своїми новими знаннями про Крим, що за місяць перетворили у «досконале» знайомство, перетворивши їх на справжню просвітницьку фантазію, привабливу для «кожної розумної істоти», байдуже, чоловіка чи жінки. На допомогу витонченості та красі природи вона кликала мистецтво мануфактури й економічної експлуатації. «Це не візіонерство чи поетичні образи», наполягала леді Крейвен, а «щире прагнення людини, що вважає все людство однією родиною»[97]. Насправді це було таки візіонерством, і вона знала, що її маркграф та решта читачів саме так і подумають і, можливо, зможуть пофантазувати разом із нею. Попри економічний зміст цієї, імперіялізм леді Крейвен залишався справжнісіньким імперіялізмом уяви. Леді Крейвен вирушила до Криму наситити свою уяву, – так само як Ґете обрав паралельний маршрут – до Італії, але справжнім плодом її подорожі стали фантазії про Східну Європу.

«Образ цивілізації»

У січні 1787 року Єкатеріна Велика, яку охрестили Клеопатрою Півночі, вирушає із Санкт-Петербурга у подорож імперією, аби, перетнувши Європу від Балтійського до Чорного моря, відвідати щойно приєднаний Крим. «Скрізь люди запевняли мене, що моя подорож буде повна перешкод і незручностей, – пригадувала вона згодом. – Мене хотіли налякати виснажливим маршрутом, безводними пустелями, нездоровим кліматом». Так само, як і леді Крейвен, царицю відраджували від подорожі до Криму, але імперія належала їй, і, знов-таки, як і леді Крейвен, ба навіть ще більшою мірою, Єкатеріна прагнула пригод: «Перечити мені – лише розпалювати мене»[98]. Вона взяла із собою представників західноєвропейських держав при її дворі як офіційних свідків свого переможного походу – послів Англії, Австрії та Франції. Останнім був граф де Сеґюр.

«Звістка про цю велику подорож, очікування якої так сильно розпалювало нашу цікавість, – писав Сеґюр, – здавалося, лягла на наші плечі тоді, коли ми вже от-от мали в неї вирушити; можна сказати, що це було передчуття затяжних бур і жахливих революцій, що не змусять довго на себе чекати». Можливо, поїздка до Криму відвертала його увагу від погляблення політичної кризи у Франції та наближення революції. Очевидно, однією з причин тривожного очікування початку подорожі було те, що Петербурґ здавався Сеґюрові набагато ближчим до його дому, аніж Крим, а ще він побоювався, що перерветься листування, і це позбавить його «новин про мою дружину, моїх дітей, мого батька, мій уряд». Хай там як, а супроводжувати Єкатеріну було його службовим обов'язком, і «наш сум був лише маленькою хмаринкою», що «зникла наче нічне марево»[99]. Подорож невдовзі принесе йому нові марева, які не розвіюватимуться навіть при світлі дня.

Сеґюр попередив читачів, аби не очікували на звичайний травелоґ у просвітницькому дусі, що він сам не сподівається «побачити місцевість і людей у їхньому природному стані», так само як не можна зрозуміти «звичаїв наших сіл, побачивши їх лише в опері». Справді, оперне життя французьких селян можна було побачити навіть у Москві, адже Вільям

Влітку 1778 року відвідав у Московському дитячому притулку постановку пасторальної опери «Сільський чарівник» Жан-Жака Русо в російському перекладі. Подорож до Криму 1787 року постане такою ж епічною виставою просто неба, таким собі оперним дійством.

> Елюзія майже завжди привабливіша за дійсність, і не лишається сумнівів, що та чарівна панорама, яку щокроку пропонували Єкатеріні II і яку я намагатимуся стисло описати, через свою новизну багато кому видасться цікавішою, ніж часом корисніші з інших поглядів описи, пропоновані відомими вченими, які подорожували всюди та філософськи осмислили всі простори Росії, що так недавно постала з темряви неуцтва (ténèbres), аби блискавично стати такою могутньою й велетенською завдяки своєму першому злетові (essor) до цивілізації[100].

Елюзія стане засадничим словом Сеґюра, котрий намагатиметься змалювати чарівну панораму Росії, яку він бачив разом із Єкатеріною. Він усвідомлював, що не дасть «філософських» подорожніх свідчень на кшталт тих, за допомоги яких його філософічне століття намагалося пізнати Росію, не сподівався, що фантастична оповідь може навіть ліпше відповідати фантастичному злетові Росії з темряви неуцтва до цивілізації.

Ця подорож відрізнялася від інших мандрівок іще й тим, що хоча, за офіційною версією, двір Єкатеріни подорожував Росією, насправді саме він і був «об'єктом загальної цікавости», ба більше – «справжньою виставою». «Міркування», такі важливі для мандрівника XVIII століття, тут тонули у звичайному гаморі добровільних чи вимушених бурхливих втіх» натовпу, який збирався обабіч дороги. До «загальної цікавости» російського натовпу долучився захват цілої Європи, що стежила за повідомленнями преси про просування Єкатеріни. Посли надсилали звістки до своїх дворів, а Сеґюр запропонував власні спостереження читачам наступного покоління як досі «вельми цікаві завдяки своїй новизні». Він вирізнявся тим, що став «свідком... цієї надзвичайної подорожі, що привернула увагу Европи». Ніхто цього не усвідомлював краще за саму Єкатеріну. Сеґюр пригадував, що «ми роз-

мовляли про всі ті здогади, які постають в Європі у зв'язку з цією подорожжю». Як і у випадку з Вольтеровим «Карлом XII», під Європою, котра спостерігала та висловлювала здогади, розумілася Західна Європа. Самі мандрівники почувалися так, наче вони залишили Європу позаду, поринувши у фантазії про Схід, і були впевнені, що читачам, які спостерігають за ними здалеку, їхня подорож видаватиметься напрочуд «східною». Відтоді як до Єкатєріни у Херсоні приєднався Йосиф II, «ми вдавали, нібито люди всюди уявляють, що вони з імператором збираються завоювати Туреччину, Персію, можливо навіть Індію та Японію»[101]. Це була складна химерна конструкція, в якій мандрівники самі уявляли те, що Західна Європа, своєю чергою, уявляла про їхні мандри Східною Європою. Прикметно, що ці мандри одразу перетворювалися на завойовницькі фантазії, передовсім фантазії про Схід.

Вибравшись із Санкт-Петербурґа у січні, мандрівники загорталися від холоду у ведмежі шкури. Довгі зимові північні ночі перемагало видовищне штучне світло:

> Завдяки східній розкоші нам не бракувало світла, що розсіювало темряву (ténèbres): зовсім близько одне до одного, обабіч дороги, височіли величезні запалені смолоскипи з ялин, кипарисів, беріз і сосен, тож ми подорожували дорогою вогню, яскравішого за сонячне світло. Здавалося, що гордовита самодержиця Півночі посеред глупої ночі забажала та наказала: «Хай буде світло»[102].

Саме палаючі дерева стали першим чарівним «східним» ефектом подорожі: перемога дня над ніччю уособлювала вихід Росії з ténèbres на денне світло цивілізації. Не менше дивотраплялося й за денного світла, коли засніжені поля виблискували «розкішно, наче кришталь і діяманти». Хоча подорож водою (власне Дніпром) мала початися аж у Києві, уява Сеґюра завчасно перетворила зимове поле на «замерзле море», а сани на «флотилію легких човнів». Селяни із обмерзлими бородами збиралися подивитися на мандрівників, які зупинялися у заздалегідь приготованих маленьких палацикax уздовж шляху, зведених «немов казковими чарами» (féerie). Там, розлігшись на диванних подушках, недосяжні «для су-

ворого клімату та злиденної землі», вони насолоджувалися «добірними винами» та «рідкісними фруктами», а також розкішами, що їх завжди привносить до кожного товариства чарівна жінка, «*хай навіть* і деспотична цариця»[103].

За таких обставин Єкатєріна могла впевнено дражнити Сеґюра французьким образом Росії: «Закладаюся, графе, що ось саме зараз ваші чарівні пані, ваше вишукане панство та ваші мудреці у Парижі щиро вам співчувають, що ви подорожуєте країною ведмедів, батьківщиною варварів разом із набридливою царицею»[104]. І хоча Сеґюр тактовно нагадав їй, як нею захоплювався Вольтер, уже десять років покійний, він усе-таки знав, що Єкатєріна свідома того, скільки ще людей, «а надто у Франції і в Парижі», досі вважають Росію «азійською країною, бідною, потонулою в невігластві, темряві (ténèbres) та варварстві», плутаючи «нову європейську Росію із сільською та азійською Московією»[105]. Та і як він міг того не знати, коли саме такий образ Росії подавав у власних «Спогадах, призначених для прийдешніх поколінь! Однак на шляху до Криму Єкатєріна та її французький посол могли добродушно з цього кепкувати, позаяк їхня подорож не заперечувала, а радше сміливо драматизувала французький погляд на Східну Європу. Німкеня за походженням, Єкатєріна сама дуже добре відчувала ідею східного варварства Росії, яке виправдовувало її просвічений деспотизм. Тепер вона збиралася захопити Крим, а разом із ним саму ідею «орієнтальної» Східної Європи. Цю подорож, від самого початку прикрашену східними ефектами, й було задумано як демонстрацію її влади над ведмедями та варварами. Тож коли уява Західної Європи була готова сприйняти Крим, Єкатєріна пропонувала його чарівним пані Парижа, попри те, що сама його привласнила.

У Смоленську мандрівники нарешті дісталися Дніпра і почали думати про довгий шлях, який ця ріка долає до Чорного моря і який їм самим доведеться здолати. У Смоленську відбувся великий бал на честь Єкатєріни, під час якого Сеґюр завважив, що хоча тут, як і в Петербурґу, «на поверхні лежить образ цивілізації, але під цією тонкою шкуркою уважний спостерігач усе ще легко добачить стару Московію»[106]. Очевидно, цивілізація не була тим «рідкісним плодом», який мож-

на очистити та спожити у Росії. Сеґюрові Смоленськ видався «надзвичайно мальовничим», але згодом, коли він писав свої спогади, йому пригадалася лише картина міста у вогні, коли воно капітулювало перед Наполеоном – картина гірких плодів завоювання. У лютому Єкатеріна прибула до Києва, де все товариство мало чекати три місяці до весни, допоки не скресне крига і можна буде плисти Дніпром. Сеґюр повідомив, що назва міста має сарматське походження, що колись його захопили кримські татари, а також воно належало Польщі. Тож завдяки цим давнім і сучасним асоціяціям Київ однозначно був Східною Європою. З погляду архітектури місто виглядало як «химерне поєднання величних руїн та жалюгідних халуп»[107].

Етнічно Київ виявився не менш чудернацькою сумішшю, бо серед тих, хто вийшов зустрічати Єкатеріну, були і «славнозвісні козаки з Дону, багато одягнені à l'asiatique*», відомі, зокрема, своєю «недисциплінованістю», і татари – «колись господарі Росії, а нині скромні й покірні волі жінки». Також були кочові киргизькі племена і «ті дикі калмики, справжні гуни, чия потворність колись так нажахала Європу». Страхіття Східної Європи, упокорені та перетворені на колоритну розвагу для мандрівників, відійшли у минуле. Уже знайома формула контрасту й мішаниці, що так добре прислужилася Сеґюрові в Москві та Петербурґу, тут набувала п'янкого присмаку фантазії: «Все це виглядало як чарівний театр, де, здавалося, перемішано та поєднано старовину із сучасністю, цивілізацію із варварством, – найпікантніший контраст найрозмаїтіших і суперечливих звичаїв, постатей і костюмів»[108]. Ця пікантність розпалювала фантазію, тому Сеґюр жив у Києві «наче російський боярин» або – якщо зробити фантазію питомо київською – «як один з нащадків Рюрика та Володимира»[109]. Він пригадував, що колись, на шляху до Росії, він мав нагоду грати роль польського воєводи. Отже, дуже ймовірно, що у Криму він легко зіграє роль паші, який розлігся на своєму дивані.

У Києві до них приєднався чоловік, що став душею всієї компанії, – відомий своїм шармом Шарль-Жозеф принц де Лінь, чиї оповідання ще багато років по тому підтримували в

---

* На азійський манер (*фр.*).

Європі розмови про кримську подорож. Він походив із Брюсселя, але його культурні та політичні симпатії належали почасти Франції, почасти Габсбурґам. Якийсь час він жив у Польщі, і його навіть розглядали як кандидата на трон, але тепер Катерína привернула його фантазію, не тільки запросивши до Криму, але й подарувавши землі на півострові, саме там, де Іфігенія начебто була жрицею Артеміди. Сеґюр радів, що принц буде їхнім супутником, переконаний, що «завдяки своїй багатій уяві» той «пожвавить навіть найпрохолодніше товариство». І правда, щойно принц з'явився у Києві, «тепло» його присутности справило дивовижний вплив: «Нам одразу здалося, що сувора зима пом'якшала, а радісна весна вже ось-ось прийде»[110]. Крига почала танути, і першого травня човни спустили на воду.

Як виявилося, серед супутників цариці у Києві немає Потьомкіна. Подейкували, що він готує «розкішне видовище» на шляху вздовж ріки. Тепер нарешті вони могли з човнів оглянути справу його рук і відчути феномен Потьомкіна.

> Міста, села, маєтки, іноді селянські халупи було так прикрашено та заховано за тріюмфальними арками, ґірляндами квітів, добірними архітектурними декораціями, що їхній вигляд доводив ілюзію до межі, перетворюючи їх на наших очах на розкішні міста, блискавично збудовані палаци та створені чародійною силою сади[111].

Із самого початку це була подорож по ілюзіях, – це слово постійно виринає у кожному описі. Тут відкривалася ідеальна ілюзорна перспектива, адже мандрівники, які споглядали Росію зі своїх човнів, просто на воді, не могли зазирнути за фасади будинків у стилі рококо. Принц де Лінь, оглядаючи «тканини, мережива, орнаменти, ґірлянди», цинічно припустив, що їх, напевно, «куплено в розкішних крамницях на вулиці Сен-Оноре»[112]. Саме стиль рококо, що підніс Париж мадам де Помпадур на вершини смаку, вишуканости та цивілізації, тепер примирив кричущі «контрасти» Східної Європи, перетворивши сільські халупи на палаци, а «потьомкінські села» на міста. Всі ці ілюзорні перетворення на шляху Катерини до Криму вказували на найбільшу ілюзію – ілюзію цивілізації.

Напередодні відплиття з Києва Сеґюр довідався, що у Франції скликано асамблею нотаблів, а це давало змогу сподіватися на політичні та фінансові реформи. Як французький посол, він чув зусібіч привітання: «Щасливі дні, що ніколи не вернуться! Що за наївні ілюзії оточували нас!»[113]. Озираючись у своїх спогадах на часи революції та терору, Сеґюр міг згадувати ілюзії 1787 року, коли такі люди, як він, ще вірили водночас у цивілізоване реформування Європи Західної та цивілізування Європи Східної.

Декорації на Дніпрі були не лише архітектурними, тут з'являлися й люди – народи, що досі чекали, аби чар цивілізації перетворив їх. «У повітрі лунали звуки мелодійної музики, що долинала з наших човнів, – писав Сеґюр. – Розмаїте вбрання глядачів уздовж берега постійно змінювало яскраві та зворушливі сценки». І справді, все це скидалося на оперу, в якій багато барвистого одягу й музики. Вбрання особливо «розпалювало уяву». Всі вітали Єкатєріну з тим, що їй пощастило «пом'якшити звичаї [її підданців], донедавна такі грубі та незугарні», та висловлювали надії, що вона досягне такого самого успіху з «дикими племенами, які і далі замешкували найвіддаленіші закапелки її імперії». Єкатєріна уявляла їх у шатрах, з їхніми стадами, без жодних турбот і бажань, і питала себе: «Чи я не зіпсую їх, прагнучи цивілізувати?» Це був усього лише вдаваний сентименталізм у стилі Русо, бо коли цариця із супутниками минали землі запорожців, які Вольтер пів століття тому називав дивним краєм розбійників та горлорізів, Сеґюр дістав нагоду добре зрозуміти, як саме сентиментальна цариця цивілізувала дикунів: «Єкатєріна II, нарешті зруйнувавши цю дивну республіку, розмістила на їхній території кілька реґулярних козацьких полків»[114]. Достеменно так, як і передбачав Вольтер: саме військова дисципліна принесла благословення цивілізації. А може, все було якраз навпаки? Тепер розмаїтим убранням, яке так збуджувало уяву мандрівників, виявилися яскраві однострої, однострої ілюзорної цивілізації, що були частиною видовища.

Сеґюр уявляв мапу, на якій цивілізація загнала «стародавні орди гунів, киргизів і татар» у глухий кут, обмежуючи їхнє грабіжництво щораз меншою територією: «Протягом довгого часу вони, завдяки кочовому життю, завоюванням і

спустошенням, наганяли жах на світ, але цей світ, уже цивілізований, залюднений, озброєний, просвічений, відібрав у них таку можливість завоювання». Цей світ був Європою, а подорож Катеріни до Криму освітлювала останній закапелок Європи, де ці «стародавні орди» затрималися, але цивілізація та просвіта були готові витурити їх з Європи, «зіпсувати» та запхати у полки. У Кременчуці мандрівників зустріли «видовищем» військових маневрів, під час яких «козаки галасували зі списами у руках». Про назву Кременчука принц де Лінь писав, що вона «не вельми поетична», хоча Моцартові, напевно, сподобалась би, до того ж Потьомкін, цей імпресаріо, прикрасив її поезією козацького галасу. Сеґюр належно оцінив «сцену» Потьомкіна під час подальшого просування на південь: «Він знав, – завдяки якомусь чудесному вмінню, – як боротися з усіма перепонами, долати природу, зрізати шлях, прикрашати злидні, обманювати зір (tromper l'oeil), приховуючи одноманітність піщаних рівнин». І човни чомусь зупинялися лише у «мальовничих місцях». Стада і селяни «оживляли» й «пожвавлювали» береги, тоді як до імперської флотилії підпливали маленькі човники з хлопчиками та дівчатками, які співали «сільських мелодій»[115]. Блискуча перемога Потьомкіна над природою була пародією на роботу цивілізації, поданою як «омана зору» (tromper l'oeil). Проте ніхто не підчував омани. Сеґюр знав, що козацький галас та селянські мелодії були лише звуковими ефектами, а «потьомкінські села» – лише фасадами. Вислідом цієї подорожі стане легенда про Східну Європу як про землю ілюзії, але ілюзії, за лаштунки якої західноєвропеєць може легко проникнути.

Граф де Сеґюр та принц де Лінь пливли в одному човні й жили в одній кімнаті, їхні ліжка розділяв лише тонкий простінок. Принц завжди вражав графа «жвавою уявою» та будив його, щоб продекламувати експромтом вірші й пісні. Пливучи «землею козаків до татарського краю», двоє мандрівників розважалися, передаючи один одному через стінку жартівливі листи[116]. Звісно, цей епізод трохи нагадує Моцартову подорож до Праги – того-таки року, коли представники французької цивілізації, пливучи Дніпром, дозволяли своїй уяві пограти з непоетичними іменами та з відомими своєю лютістю народами. Зрештою, принц де Лінь був відомий своїми безглуз-

дими дотепами, а Сеґюрові принцова «фривольність» видалася напрочуд «пікантною». Зверхність обох панів підсилювала п'янка близькість коронованих осіб і запрошення самої цариці звертатися до неї на «ти», – принца особливо приваблювала несусвітня неформальність звертання ta majesté*. Їм також подобалося співчувати польському королю-невдасі Станіславові-Авґусту, котрий приїхав зустрітися з Єкатериною на Дніпрі, але удостоївся лише незначної політичної уваги від колишньої коханки. Принц де Лінь, який колись сам плекав надії стати польським королем, не втратив нагоди пустити в обіг bon mot** на адресу Станіслава-Авґуста, мовляв, той «витратив три місяці та три мільйони, щоб бачити імператрицю протягом трьох годин»[117]. Нарешті, коли імператор Йосиф II приєднався до товариства імператриці у Херсоні, то за звичкою наполягав зберегти статус інкоґніто: «Він хотів, аби з ним повністю поводилися як із подорожанином, а не як із монархом». Отже, подорож створювала ілюзорну карнавальну рівність між мандрівниками, імператором та імператрицею, принцом та графом. Усі вони могли видавати себе за пересічних подорожан Східною Європою, почасти й тому, що у своїх фантазіях вони також могли уявляти себе належними до королівського роду. Інкоґніто Йосифа, що став таким собі халіфом Гарун аль Рашидом з «Тисячі та однієї ночі», підживлювало «східні» фантазії в усіх. Вечорами він прогулювався разом із Сеґюром, й обидва дивувалися, що «мандрують татарськими пустирями». Дізнавшись про повстання у Нідерландах, які належали Габсбурґам, де Лінь почав кепкувати з імператора, мовляв, татари були б відданішими підданими, ніж фламандці[118]. Безглуздість порівняння Західної Європи зі Східною додала цьому зауваженню відтінку дотепности.

Мандрівники перетнули степ, зелену пустелю, яку Сеґюр назвав пустелею Сходу, знаючи, що вона простяглася від Європи до китайського кордону. Для Сеґюра степ був передовсім ландшафтом, що чекав доторку цивілізації.

> Та частина степу, де ми опинились і куди цивілізація намагається поширити свої завоювання та працю, нагадує чис-

* Твоя величність (*фр.*).

** Гостре слівце (*фр.*).

те полотно, на якому художник розпочинає творити величну картину, розміщуючи там хутори, там гаї, там оброблені лани. Проте писання картини просувається повільно і ще понад сторіччя зберігатиме краєвид пустелі[119].

Усі мандрівники XVIII століття мовчки погоджувалися з ідеєю цивілізації як завойовницької сили, що має підкорити Східну Європу, але подорож до Криму породила іншу ідею – ідею цивілізації як мистецької сили, яка повільно нагромаджує живописні деталі. Хоч Потьомкін зміг лише символічно прикрасити безмежність степу, мандрівникам припали до вподоби картини із татарами-кочовиками, їхніми наметами та верблюдами, які додавали «трохи життя цьому одноманітному краєвидові». Та ще більше їх розважило, коли Потьомкін «показав» п'ятдесят ескадронів козаків: «Їхні азійські мальовничі костюми, спритні маневри, швидкі коні, їхні перегони, галас та списи – все це змушувало миттєво забувати про степи»[120]. Ця сценічна хореографія дикости, велика опера відсталости, була водночас першим кроком до цивілізації.

«Від ілюзій до ілюзій»

«Кримський півострів, – писав Сеґюр, нарешті дістався туди, – зі сходу омиває Азовське море, з півдня і заходу – Чорне море, а на півночі обмежують пустельні рівнини стародавньої Скитії». Для тогочасного мандрівника Східною Європою нав'язлива ідея «стародавньої Скитії» була таким самим географічним фактом, як і Чорне море, але 2000 років тому Скитія справді лежала на півночі Криму. Нарешті степ залишився позаду, скрізь були квіти та фрукти, лаври та виноградники, і вже не як прикраси в дусі рококо, але як справжня місцева флора. Холодний північний клімат раптово змінився, як писав Сеґюр, італійським теплом Венеції та Неаполя. Ґете, мандруючи паралельним шляхом у Західній Європі, перебував у Неаполі саме тоді, коли Сеґюр дістався Криму, і також дав волю поетичній уяві: «Різнобарвні квіти та плоди, якими природа сама себе прикрашає, здається, закликають людей прикрасити себе та свій маєток найкращими кольорами»[121]. Мандрівники насолоджувалися

потьомкінським «видовищем Везувія», що освітлювало краєвид і перетворювало ніч на день, саме тоді, коли Ґете оглядав справжній Везувій, який вивергав уночі вогненну лаву[122]. Східна Європа ставала фантастичним, ілюзорним відбиттям Європи Західної.

Крим постав перед Сеґюром весь у квітах та фруктах саме тому, що, побачивши перші ґірлянди на шляху, той був налаштований сприймати Східну Європу під кутом мальовничости. Насправді ж іще перед від'їздом Сеґюр оцінював природні ресурси Криму з цілком практичного боку. Переконуючи Потьомкіна, що французька торгівля вигідніша за англійську, яка домінувала у Росії, Сеґюр особливо наголошував на російській «південній комерції». Лише «ми можемо відкрити ринки збуту для товарів з тієї території, величезної, але майже пустельної, – наполягав він, – яку ваша государиня наказала заселити, цивілізувати, збагатити та урядувати». Вони були близькі до укладення безпрецедентної комерційної угоди про торгівлю між провінціями південної Росії та південної Франції, і в цей спосіб Східна Європа знову знаходила географічного аналога в Європі Західній, отож обидва реґіони тепер пов'язувалися планами економічної експлуатації[123]. Так само як і леді Крейвен, дивлячись на севастопольську гавань, мріяла про британських колоністів і купців, Сеґюр у Санкт-Петербурґу думав про Крим і уявляв французьку торгівлю, що цивілізуватиме півострів.

Але коли Сеґюр 1787 року таки потрапив до Криму, його фантазії стали значно химернішими. Разом із принцом де Лінем вони уявляли, що подумала б «Європа», якби всіх подорожан, укупі з Йосифом та Єкатеріною, полонили татари і привезли турецькому султанові. Схід був близько, за Чорним морем, і принц уявляв, як усі вони «покидають Європу, якщо можна назвати так те, що ми побачили і що так мало на неї схоже»[124]. Крим для нього був частиною Східної Європи, найменш подібною до власне «Європи», хай навіть із погляду географії він і належав до неї. У Бахчисараї, колишній столиці Кримського ханату, де мандрівники зупинилися у ханському палаці, Сеґюр забув про цей факт. Там «можна було повірити, ніби ми наяву перенеслися до турецького або перського міста, з тією лиш відмінністю, що ми могли оглядати

все, не боячись тих принижень, від яких християни потерпають на Сході». У Криму Східна Європа стала ілюзорним Сходом, де європейці мали владу, передовсім владу вивчати та досліджувати. Вони навіть потрапили до палацових гаремів, але їм було цього замало: «Підкорені мусульмани не могли нам ні в чому відмовити, тож ми увійшли до мечеті під час молитви». Після такого вияву чемности представники просвіченої цивілізації, природно, були обурені виглядом дервішів, що крутилися поруч, – «одним із тих видовищ, які засмучують людський розум»[125].

Сеґюр створив для себе східну фантазію, відповіднішу його смакам, і під час написання спогадів пригадав усе до деталей.

> Пам'ятаю, як, лежачи на дивані, знеможений страхітливою спекою, проте насолоджуючись дзюркотом води, прохолодою затінку та пахощами квітів, я віддався східним ліпощам, мріям і неробству, наче справжній паша; тієї самої миті я побачив перед собою маленького старця у довгій одежі, з білою бородою і червоною ярмулкою на лисій голові.
> Його вигляд, його скромна поведінка, його азійське привітання довершили ілюзію: на декілька хвилин я повірив, ніби я справді мусульманський володар, чий аґа чи бостанкі прибув виконати мої священні накази.
> Цей раб трохи володів франкською мовою, а саме ламаною італійською, і я дізнався від нього, що він колись був садівником хана Шагін-Ґерая. Я взяв його до себе провідником[126].

Ця майже казкова, «тієї самої миті», поява раба, що довершила решту деталей східної розкоші, перетворила Сеґюра, звичайнісінького графа, на справжнього хана. Те, що раб, як і Заїра Казанови, трохи володів італійською, перетворило його також на віддзеркалення іншого регіону – півдня Західної Європи. Подорож, і без того сповнена ілюзій, завершилася найбільшою ілюзією самої Східної Європи: як і Моцарт на шляху до Праги, Сеґюр вигадав собі нову ідентичність.

Коли граф уявляв себе пашею у палаці татарського хана, поруч де Лінь пустотливо повідомляв у своїх листах, що Се-

гюр мешкає у кімнаті чорношкірого ханського євнуха. Та хоча принц розважався, руйнуючи фантазії свого приятеля, він був готовий поринути у власні. Його уява була «свіжою, рожевою та кругленькою, наче щічки madame la marquise», – писав принц із Криму до однієї французької маркізи, далебі, лестячи їй. Мешкаючи у палаці – «нашому палаці», – що був водночас «маврським, арабським, китайським і турецьким», він не зміг уявити себе кимось настільки конкретним, як паша. «Я вже не знаю, ані де я, – писав він, – ані в якому столітті». Уява принца була такою свіжою, рожевою та чутливою, що для нього Крим порушував питання ідентичности у найзагальнішому сенсі. Східна Европа, що лежала десь поміж Европою та Сходом, поміж цивілізацією та варварством, поміж правдивим та робленим, породжувала дилему майже перед усіма мандрівниками XVIII сторіччя. Принц де Лінь бачив рухливі гори, що зблизька виявлялися верблюжими горбами, й дивувався, чи не опинився він разом із трьома царями на шляху до Віфлеєма. Він бачив молодих кавказьких князів на білих скакунах, убраних у срібло й озброєних луком та стрілами, і думав, що потрапив до давньої Персії за Кира Великого[127]. В епоху славнозвісного космополітизму принц де Лінь був одним із найщиріших космополітів без держави, – стан, який він ліпше зрозумів, коли мандрував по Росії. «Мені подобається статус чужоземця скрізь; я француз в Австрії, австрієць у Франції, або той і той водночас у Росії; от як можна всюди відчувати приємність і ніде не потрапити в залежність»[128]. Ця незалежність була більше ніж справою громадянства, але у Східній Европі принц також успішно тішився свободою уяви й ідентичности.

У Севастополі Сеґюр захоплювався фортецею та флотом, а одразу за межами нового міста мандрівники ходили дивитися на стародавні руїни, де Іфігенія й Орест, «здавалося, що стали перед нашими очима». На цьому місці, кажуть, стояв храм Іфігенії у Тавриді: «Саме в цих околицях, таких щедрих на спогади та ілюзії, імператриця подарувала землю принцу де Ліню. Вона не змогла б знайти нічого ліпшого, що було б йому більш до вподоби»[129]. Сеґюр мав рацію, коли вважав, що принц де Лінь сильніше від будь-кого хотів бути власником саме цієї землі, такої багатої на ілюзії.

«Carte Tauriens oder der Halbinsel Krim» (Карта Тавриди, або півострова Крим). Відень, 1787 рік, опублікована у рік переможної подорожі Єкатерини до Криму зі своїм віденським гостем, габсбурґським імператором Йосифом II, а також у товаристві графа де Сеґюра та принца де Ліня. Тут, у досі маловідомому південно-східному закутку Європи (якщо називати «Європою» те, що, на думку принца, «так мало на неї схоже»), позначений не лише Крим, але також сусідні «Степи, або пустища кочових ноґайських татар»

Принц відвідав свій новий маєток на території храму Іфігенії і там, просто на турецькому килимі, написав листа матері. Він описав себе «в оточенні татар, що дивляться, як я п'ю, та захоплено підводять очі, ніби я другий Магомет». Навколо – пальмові, оливкові, вишневі, персикові й абрикосові дерева, які прикрашають «найпрекрасніше та найцікавіше місце на землі». Ґете в Італії також куштував фіґи та гуаяву, захоплювався цитриновими деревами та визнавав, що у Римі «здійснилися всі мрії моєї юности». Він був переконаний, що «в цьому місці той, хто пильно роздивляється навколо і має очі, аби бачити, неминуче стане сильнішим за вдачею». Але у Криму було не так: принц де Лінь теж проголо-

сив себе «новою істотою», але, на відміну від Ґете, не знайшов зв'язків зі своєю юністю і не зміцнив своєї вдачі. «Я запитую себе, хто я і через яку випадковість тут опинився», – писав він, коли татари позирали на нього, можливо, задаючи собі такі самі запитання. «Я підсумовую мінливість свого життя». Він знайшов поміж татарами одного албанця, який міг трохи розмовляти італійською, як Моцартові «албанці». За допомоги цього перекладача принц намагався розпитувати татар, чи вони щасливі і чи знають, що тепер належать йому. «Я благословляю ледарів (les paresseux)», записав він, знову і знову пишачись відчуттям милосердного панування, не лише як їхній володар, але і як їхній пророк[130].

Він сам був одним із ледарів, коли лежав на своєму турецькому килимі, але з невгамовною уявою: «Що ж я тут роблю? Чи я турецький в'язень? Чи мене викинуло на цей берег після корабельної аварії?» Такі фантазії здавалися йому не більш неймовірними, аніж справжнє запрошення від Єкатеріни: «Вона запропонувала мені піти за нею у ці чарівні землі, які вона назвала Тавридою, і, свідома моєї схильности до Іфігеній, подарувала мені землю, де стояв храм, в якому донька Агамемнона була жрицею»[131]. Його «схильність до Іфігеній» схожа на «схильність до Заїр» Казанови. Іфігенія в Тавриді також перебувала «у важких, священних кайданах рабства», і принц де Лінь міг сподіватися знайти у Таврії з-поміж татарок свого маєтку ту, що припаде йому до смаку, відтак називши її згідно з власними фантазіями. Коли принц мріяв про Іфігенію у Тавриді, він, напевно, мав на увазі Евріпідову драму, але, можливо, і нову оперу Христофа Ґлюка «Іфігенія у Тавриді», яку поставили у Парижі 1779 року, а у Відні 1781 року, коли Йосиф II приймав у столиці Габсбургів сина Єкатєріни Павла. Публікація Ґетевої «Іфігенії у Тавриді» 1787 року, можливо, ще поглибила прийняття у Західній Європі свіжої леґенди про подорож Єкатєріни до Криму.

Принц де Лінь несміливо грався з думкою залишитися жити у своєму таврійському маєтку: «Чого б мені, переситеному всім, не осісти тут?» Він міг би побудувати палац, посадити виноград та «навернути в християнство татар-мусульман, змушуючи їх пити вино». Принц не встиг дописати цього рядка, як його слух вразив заклик до молитви з

довколишніх мінаретів; фривольні фантазії про цивілізування Криму миттєво розвіялися: «Я намацую лівою рукою свою бороду, якої в мене немає; кладу праву руку на груди, благословляю ледарів і залишаю їх». Уявна борода змушувала його почуватися як удома в Східній Европі, але гладенько поголені щоки нагадували, що він таки не вдома. Тому принц поїхав звідти:

> Я взявся за свій геть розсіяний розум; я ледь-ледь надав ладу своїм розпорошеним думкам. Я роздивляюся навколо зі співчуттям до цих чарівних місць, яких я вже ніколи не побачу і які дозволили мені прожити найпрекрасніший день у моєму житті[132].

Аж ніяк не зміцнивши вдачі принца (та й невідомо, що могло б її зміцнити), Крим розсіяв його розум, сплутав думки і стер його ідентичність. Таке потурання власним жаданням було зумовлене ідеєю Східної Европи як краю фантазії та ілюзії.

Однак тому, хто зазирав за завісу кримських ілюзій, загрожували небезпека та розчарування. Перед від'їздом принц де Лінь та граф де Сеґюр потрапили у халепу, бо принц виявився занадто цікавим і запропонував графові:

> Що нам з тих прогулянок у цьому величезному саду, коли ми не зважуємося скуштувати плодів? Перед від'їздом з Татарії я мушу принаймні раз побачити татарську жінку без чадри; і я вже зважився на це. Чи не бажаєте скласти мені компанію в цій виправі?[133]

Вони пішли на полювання й натрапили на трьох жінок, котрі купалися у струмку на узліссі: «Але ж, яке розчарування, серед них не було ані молодих, ані привабливих». Жінки помітили, що за ними підглядають, та зчинили галас, після чого за відважними шукачами пригод погналися татарські чоловіки, розмахуючи ятаганами та жбурляючи каміння. Катеріна висварила їх, як дітей, за погану поведінку, але дозволила сховатися за ширмою, коли приймала татарську князівну[134]. Якщо Потьомкін старанно упорядковував ландшафт для мандрівників, то задля їхньої приємности також можна було влаштувати навіть сцену підглядання.

Проте вправність тих, хто створював ці сцени та ілюзії, було упізнано й належно оцінено. «Я дуже добре знаю, що таке спритність рук», – писав принц де Лінь. Він пишався, що йому пощастило зазирнути за фасади, і вважав, що лише Єкатеріну ввели в оману потьомкінські села, «міста без вулиць, вулиці без будинків і будинки без дахів, дверей та вікон»[135]. Цю ілюзорну виставу спланували на такий манер, аби розпалити уяву мандрівників, улестити почуття вищости їхньої цивілізації і, нарешті, змусити їх самих стати винахідниками та літописцями фантастичної леґенди про імперію Єкатерини. «Нас ведуть від ілюзій до ілюзій», – сказав імператор Йосиф II, підбиваючи підсумок подорожі[136].

Закінчити мандрівку для Сеґюра означало «залишити швидку й мінливу дію роману, повернувшись до повільної та серйозної ходи історії». Якщо мандри Східною Європою спонукали відчувати себе героєм роману, то не дивно, що мандрівники прикрашали свої оповіді фантазіями, а вигаданий барон Мюнхгаузен із повним правом міг опинитися серед них. Щодо історії, то для мандрівників Кримом, як і для багатьох тогочасних мандрівників Східною Європою, була властива неймовірна байдужість до історичних епох та подій. Скажімо, принц де Лінь блукав мітологічною Тавридою та давньою Персією і уявляв себе на шляху до біблійного Віфлеєма, а Сеґюр кидав сумний погляд назад:

> Після від'їзду з цієї казкової землі мені вже ніколи не пощастить щокроку натрапляти на нові речі, як під час нашого тріюмфального романного (romanesque) походу, які викликатимуть зачудування: миттєво побудовані флоти, загони козаків і татар, які поспішають із глибин Азії, освітлені дороги, вогняні гори, казкові палаци, розбиті за одну ніч сади, дикі печери, храми Діяни, чудові гареми, кочові племена, верблюди і дромадери, що простують пустелею, господарі Волощини, кавказькі князі, переслідувані грузинські королі, котрі пропонують свою вірність та звертають молитви до цариці Півночі.
> Слід було вертатися до сухих політичних розрахунків[137].

Політика, так само як і історія, після країни чудес могла принести лише розчарування. Проте, звісно, Сеґюр упо-

ний збагнув значення цієї казки, підпорядковуючи свої дивовижні спогади могутній постаті Єкатєріни, цариці Півночі. На шляху до Криму вона справді була царицею *із* півночі, а її казкова імперія, що чарами постала з «глибин Азії», була цілком «східною», незважаючи на те, що лежала у межах Європи. Цей момент в історії XVIII сторіччя найгостріше передавав драму та дилему Східної Європи.

Сегюр повертався зі «Сходу» саме в той час, коли із Заходу почали надходити перші звістки про «загальну революцію». Французька революція, «предмет роздумів, надій та страхів, значно серйозніших і глибших порівняно з почуттями, навіяними тим коротким та прекрасним сном про Тавриду, цією казкою з "Тисячі й одної ночі", ілюзія якої тільки-но минула»[138]. Настання Французької революції у Західній Європі було явищем політичним та історичним, тоді як Східна Європа здавалася чимось протилежним, – безтілесною імперією снів та ілюзій. Принц де Лінь написав лист із Криму до своєї маркізи 1787 року, вводячи ту саму опозицію: «Піддані цієї імперії, яких через свою доброту ми так часто жаліємо, не переймаються Генеральними Штатами, вони благають філософів не просвічувати їх»[139]. Принц-вільнодумець чудово розумів, що Східна Європа могла послужити притулком від нестримного маршу XVIII сторіччя.

Але ще лишалася остання вистава на останній зупинці подорожі від Криму до Санкт-Петербурґа. Мандрівники зупинилися у Полтаві, в Україні, де 1709 року Пьотр розгромив Карла XII і де Вольтер 1731 року поставив літературний дороговказ, аби відзначити відкриття Східної Європи у своїй «Історії Карла XII». Сегюр розумів історичне значення Полтави, зобразивши її як протилежність потьомкінського села, – скромний вигляд Полтави применшував її історичну вагу:

> Полтава, маленьке містечко, погано укріплене, вельми малозаселене, яке не може запропонувати ані будівлі, ані пам'ятника, гідних, аби на них спиняти зір, було б відоме хіба що ерудитові. Але 1709 року славетна перемога та страхітлива поразка привернули до неї погляди всієї Європи і зробили її безсмертною[140].

Ці слова гідні самого Вольтера, особливо припущення про дві Європи, – ту, яка звертала свою увагу на те, що було її варте, і ту, на якій увага могла або не могла спинитися. Сеґюр прибув до Полтави подивитися на те, що вона могла «запропонувати» його «поглядові». У цьому випадку пропозиції були чудові, бо Потьомкін, востаннє виступаючи як імпресаріо, поставив битву під Полтавою для напучення Єкатеріни та її гостей. Сеґюр описав цю «ожилу картину»: вона «жила та рухалася, була, зрештою, майже реальною». Єкатеріна оцінила цей вияв пошани до Петра, і це «велике та величне видовище, що було водночас і романом, і справжньою історичною подією, гідно довершило її подорож»[141].

Сеґюр пояснював історичне значення цієї битви для Росії відповідно до просвітницької концепції поширення цивілізації у Східній Європі: «Якби Пьотр програв, ця велика імперія повернулася б, можливо назавжди, у темряву та варварство». Ця битва «змінила долю півночі та сходу (l'orient) Європи»[142]. Цією ненав'язливою фразою – «схід Європи», або «Орієнт Європи», – Сеґюр увінчав винаходження Східної Європи вісімнадцятим сторіччям, давши їй ім'я. У 1731 році Вольтер, попри те, що йшов слідом за Карлом XII на південь, до Полтави, не міг позбутися традиційного уявлення про Росію як про «північну» країну. 1787 року Сеґюр, який мандрував до Криму і назад, до Санкт-Петербурґа, не міг не зауважити, що Росія вже не лежить на «Півночі» і що існує «Орієнт Європи» – з верблюдами та гаремами, Східна Європа. Велика політична революція, що струсоне світ, мала ось-ось розпочатися у Франції, але у Криму і в Україні, посеред ілюзій і видовищ, завершувався епохальний культурний переворот, покликаний змінити карту Європи під всевладним «поглядом» спостерігача. Західна Європа зосередила свою цивілізовану увагу на Європі Східній, означивши у такий спосіб і себе саму.

«Кода: "Наступ легкої бригади"»

У 1820-х роках лорд Байрон відрядив свого епічного героя Дон Жуана до Росії XVIII століття, аби той звабив Єкатеріну. Байронові самому подобалася поетична комедія з російськими іменами та жартівливе звучання ритмів і

рим, яке переслідувало поета, коли він подався слідом за своєю музою до Східної Європи.

Ось росіяни в бій уже готові.
О ви, кого прославила війна,
На жаль, не в силі на англійській мові
Я вимовити ваші імена![*]

Байрон з відвертою іронією присвятив ці рядки тисячам воїнів цієї нової відшліфованої нації, чиї імена годі й вимовити. Уявлення про Росію як «відшліфовану націю» нагадує вольтерівську іронію, але комічні імена були радше в дусі Моцарта й барона Мюнхгаузена:

З закінченням на «ішкін», «ушкін», «овський»,
А я одне згадаю: «Розумовський»,
Куракін, Міскін-Пускін, Шереметефф –
Це полководці й воїни нові,
І чхати їм було на магометів
Та муфтіїв, що гинули в крові[**].

Комічні рими на кшталт «Шереметефф» і «магометів» Байрон успадкував від Просвітництва та властивих йому уявлень про Східну Європу.

У 1850-х роках армії англійців, французів та італійців, які воювали проти Росії у Кримській війні, билися за Східну Європу, затиснуту поміж Санкт-Петербургом і Константинополем. Леді Крейвен 1786 року твердила, що змальоване нею імперіялістичне бачення Криму не було просто «поетичним образом», а вже 1855 року лорд Тенісон створює поетичний пам'ятник, який увічнює Крим як поле битви між Західною Європою і Східною:

Серед гармат, серед димів
Вони зламали ворогів:
І росіян, і козаків
Злякавшись шабель і клинків,
Ті стали відступати

[*] Див.: Байрон Джордж Гордон. Дон Жуан / Пер. з англ. Сава Голованівський. – Х.: Фоліо, 2004. – С. 283.
[**] Див.: Там само. – С. 284.

Й безладно кинулись назад
Від шестиста солдатів.

Повік не згасне слава, ні
Про їхній наступ у борні.
Світ буде пам'ятати!
Про подвиг цей складуть пісні –
Легку бригаду прославляти,
Шістсот отих солдатів*.

Тенісонів «поетичний образ» росіянина, що хитався від ран, поставив Східну Європу на належне місце серед вікторіанців, але для уяви західноєвропейської публіки Крим не був новим місцем. Починаючи від уславленої подорожі Єкатерини півострів оточує аура таємничости, що пережила XVIII сторіччя, а у XIX та XX століттях цей терен став ареною воєн та міжнародних відносин.

У XX столітті Крим знову відігравав в історії Східної Європи доленосну роль, бо 1945 року саме до Ялти прибули Рузвелт і Черчил, аби домовитися зі Сталіним про баланс сил у повоєнному світі. Саме у Криму вони змагалися між собою за Польщу, а їхня неспроможність розв'язати цю суперечку завершилася поділом Європи часів «холодної війни», що перетворив тонкі культурні відмінності XVIII століття на брутальні геополітичні реалії. Того ж таки 1945 року, але пізніше, Трумен, Етлі та Сталін зустрічалися у Потсдамі, проте дипломатія знову не зарадила поділові Європи. Потсдам також був важливим пунктом у винаходжуванні Східної Європи впродовж XVIII сторіччя, адже саме там перебував двір Фридриха, звідки мандрівники на кшталт Сеґюра вирушали до Польщі, залишаючи за спиною Європу. Потсдам був чудовим відправним пунктом подорожі, так само як Крим для тогочасних мандрівників був підхожим остаточним місцем призначення, тож дуже влучно у XX столітті саме Потсдам і Ялта нерозривно переплелися з долею Східної Європи. Серпанок ілюзій перетворився на «залізну завісу», але Східна Європа опинилася цього разу за нею лише тому, що задовго перед тим Європа Західна її уявила, відкрила, захотіла й відокремила.

---

* Переклад Ярини Цимбал.

Розділ четвертий

Картографуючи Східну Європу: політична географія та культурна картографія

«Завершити європейську географію»

Вольтер у своїй «Історії Карла XII» описав дипломатичну зустріч 1707 року двох найбільших воїнів своєї епохи, шведського короля і герцоґа Малборо. Вольтер почув цю історію через двадцять років ув Англії від старої герцоґині Малборо Сари Черчил; він повідомляє, що герцоґ помітив, як Карл тримав «на столі карту Московії». Ця карта мала надзвичайне значення для стратегічних намірів Карла, і Джон Черчил миттєво зрозумів, що «справжній намір шведського короля і його єдина мета – слідом за королем Польщі позбавити трону й царя»[1]. Карта на столі зображувала землі, які слід було завоювати, навіть здавалося, що вона сама закликає і заохочує до завоювання. Пізніше, перетинаючи на шляху до полтавської катастрофи «незнаний край» Україну («ці загублені землі»), Карл, як зауважує Вольтер, «не був упевнений у своєму шляху». Відтак невдача із завоюванням Росії, яке передбачалося його початковим наміром, була почасти пов'язана із картографією.

З історичного погляду Вольтерів сюжет цілком вірогідний, адже на початку XVIII століття не всі землі Східної Європи було нанесено на карту за картографічними стандартами Європи Західної. Карти Східної Європи укладали впродовж усього століття, часто чужоземні фахівці, які були ватними учасниками спільного винаходжування Східної Європи, під час якого з'являлися й упорядковувалися знання про «ці загублені землі». І справді, історія Вольтера була своєрідною філософською картою, енциклопедією Східної Ев-

ропи, відомості в якій упорядковувалися за маршрутом Карла. Цей маршрут, якщо його простежити за тогочасною картою, окреслював терен Східної Європи. Самі карти стали географічним каркасом для впорядкування інших галузей знань, від природничої історії до історії національної, і уна-очнювали розділеність Європи. Карти Східної Європи, опубліковані в західноєвропейських атласах протягом XVIII століття, ґарантували Наполеону кращі карти Росії, ніж ті, що були в Карла XII, але він не досяг більшого успіху в завоюванні. 1787 року, після тріюмфальної подорожі Україною і Кримом, Сеґюр та інші супутники Єкатєріни дістали на згадку медальйон з профілем імператриці з одного боку й картою подорожі – з другого. На початку XVIII століття карта на столі була запрошенням до завоювання, а наприкінці того-таки сторіччя карту на медальйоні мандрівники могли забрати до Парижа, Лондона та Відня, а це означало, що загублені землі Східної Європи було відкрито, картографовано, відшукано, вивчено та відкарбовано за просвітницькими стандартами Західної Європи.

1695 року Ніколя Сансон, придворний географ Людовіка XIV, опублікував у Парижі «Новий вступ до географії для використання Монсеньйора Дофіна, завдяки якому за короткий час і з легкістю можна вивчити географію та розташування всіх частин світу». Сансон помістив до свого атласу карту «Царських володінь», яку прикрашали численні малюночки дерев; ближче до східної межі карти (яка, зрештою, позначала кордон Європи й Азії) назв місцевостей ставало дедалі менше. Переважання маленьких дерев дозволяло вивчати мапу «з легкістю» і відбивало зародковий стан картографування Росії наприкінці XVII століття. На початку XVIII століття Пьотр I фінансував експедиції для укладання поліпшених карт Росії. До таких заходів долучалися як російські, так і західні картографи, а Пьотр дбав, аби ці карти потім було видано в Росії і за кордоном. Нерівність стосунків між Східною Європою і Заходом визначали сам спосіб «нанесення Росії на карту», адже ці карти потрапляли до атласів, що з'являлися у центрах тогочасної картографії, Амстердамі та Парижі[3].

Картографічні проєкти Пєтра були тісно пов'язані з його міжнародною політикою і, зокрема, воєнним проривом до

Азовського моря 1696 року, що був відзначений появою нової карти Азова (1701), котру уклав голандський картограф Адріан Схонебек. 1719 року Пьотр відкрив власне картографічне бюро, засноване на вкрай нестійкій співпраці між Іваном Кіріловим і Жозефом-Ніколя Делілем, чий брат Ґійом був головним географом при Королівській академії наук у Парижі. Деліль наполягав на застосуванні в Росії точнішої астрономічної топографії, а Кірілов пропонував у ролі орієнтирів річки, аби швидше досягти мети – створити повний атлас Росії. Нарешті 1745 року російський атлас таки з'явився, але прикметно, що виданий у 1757 році в Парижі «Atlas Universel» Робера претендував на те, що його карти європейської Росії кращі, й радив «не довіряти» російському атласові, де начебто неточно позначено прикордонні території[4]. Проте через бурхливу експансію Росії у XVIII столітті західні картографи мали над чим працювати, а географія стала невіддільною частиною будь-яких досліджень тогочасної міжнародної політики. Наприклад, 1772 року в Парижі Жан-Батист д'Анвіль, автор атласів, секретар герцоґа Орлеанського і член-кореспондент Академії наук у Санкт-Петербурґу, видав працю «L'Empire de Russie, son origine et ses accroissements»[*5]. Того-таки року відбувся перший поділ Польщі, а отже, імперія Романових ще трохи зросла.

Петербурґська академія наук фінансувала експедиції кількох німецьких науковців, які збагатили географічне знання про Росію і заклали підвалини наукового вивчення геології та природничої історії імперії. Під час правління Катерини природодослідник Петер Симон Паляс з Берліна, який здобув освіту в Галє, Ґетинґені, Лейдені та Лондоні й найбільше цікавився стьожківцями, 1768 року вирушив із Санкт-Петербурґа вивчати Росію вздовж і впоперек. Розпочавши з географії, він швидко перейшов до геології Уралу й етнографії Сибіру, склавши каталог викопних решток, квітів і комах Росії. Кокс віддав належне цілковитому збігові інтересів Катерини, яка «відчувала вади топографічних описів та передбачила переваги подорожей учених людей у далекі провінції її величезних володінь», і Паляса, котрий у

[*5] «Російська імперія, її походження та зростання» (*фр.*).

своєму невгасимому науковому запалі «прагнув побувати у маловивчених краях»[6]. 1787 року Єкатеріна здійснила неймовірно розкішну подорож на південь, до Криму, а Паляс мандрував півднем у 1793–1794 роках, де його географічні й етнографічні спостереження розвіяли імлу потьомкінських ілюзій і забезпечили інтелектуальне опанування краю засобами науки. Дослідження Паляса прибрали з мітологічної карти Росії дива природничої історії на кшталт «бороця», або «скитського ягняти», яке росло на стеблині, наче рослина, зі свідчень середньовічного мандрівника Мандевіля. В існування цієї тварини вірив капітан Маржере на початку XVII сторіччя, а один англійський мандрівник шукав його в пониззі Волги аж у 1730-х[7].

У Польщі король Станіслав-Авґуст фінансував дослідження французького природодослідника Жана-Еманюеля Жилібера, який у 1770-х роках виїхав з Ліона до Литви вивчати тамтешню природу за принципами Лінея, що їх дотримувався Паляс у Росії. Кокс зустрівся з Жилібером у Гродно, коли той саме працював над «Flora Lituaniса» – майже одночасно з підготовкою Палясом своєї «Flora Russica». Як і Паляс, Жилібер із особливим задоволенням досліджував невивчені терени, «незаймані, як Канада», яку Франція нещодавно – 1763 року – втратила. Проте у Польщі природнича історія підпорядковувалася картографії, оскільки складання карт і атласів, згідно з Жаном Фабром, стало для Станіслава-Авґуста «одним з головних завдань його правління»[8]. Територіяльні втрати Польщі після першого поділу спонукали зберегти образ цілісної Речі Посполитої в атласі. Хоча місцеві дані для атласу збирали єзуїти (перед тим як 1773 року папа заборонив діяльність їхнього ордену), проєктом керували французи – картограф Шарль де Перте і ґравер Жак-Ніколя Тардьє. Вирішивши дотримуватися найсуворіших наукових стандартів астрономічної топографії, вони працювали дуже повільно, розпочавши друк перших карт окремих воєводств лише 1783 року. А в 1792 році під час революцій, котрі майже одночасно вибухнули у Франції та Польщі, Станіслав-Авґуст непокоївся, що «наша географічна праця може урватися». 1794 року він відмовився передати незавершені карти Косцюшкові для стратегічного планування

по збройного повстання проти Росії і начебто вигукнув: «Я швидше віддам мої діяманти, ніж мої карти!» Навіть після остаточного поділу Польщі, коли вона зникла з геополітичної карти Європи, король без королівства і далі листувався з де Перте, намагаючись по пам'яті дати йому потрібні для атласу географічні деталі[9]. Якщо в Росії французькі картографи постійно мусили наздоганяти російську політичну експансію, то у Польщі вони зберігали образ Польщі попри її зникання як політичної одиниці.

Українські землі Речі Посполитої та Російської імперії картографовано найгірше, тому вони загалом були найгірше знані. В 1709 році Карл XII «не був упевнений у своєму шляху», але навіть 1769 року Джозеф Маршал почувався так само непевнено: «Ця країна лежить так далеко від маршрутів усіх мандрівників, що ледве раз на сторіччя з'являється той, хто занотовує свої спостереження, щоб ознайомити з ними світ». Хоча сам Маршал, можливо, теж там не бував, позичивши ці спостереження з книжок інших мандрівників, він таки жалівся, що «наші географи, щодня видаючи книжки, настільки досліпо переписують одне в одного, що опис 1578 року передається як єдине свідчення, доступне нам 1769 року, – так видають усі книжки із загальної географії, що їх мені доводилося бачити». Такі англійські мандрівники могли покладатися на географічні праці єлизаветинської доби, а французи могли звернутися до «Опису України» Ґійома Лєвасера де Боплана, виданого 1660 року в Руані. В 1772 році Маршал досліпо писав про географію України:

> Багато хто гадає, що коноплі та льон, що надходять до нас із місць настільки північних, як Петербург, ростуть серед вічних снігів і морозів; хоча ми ввозимо їх із шістдесятої широти, ростуть вони в Україні, що лежить між сорок сьомою і п'ятдесят другою широтою й має клімат не менш м'який і приємний, ніж будь-який інший ув Європі: це широта півдня Франції[10].

У такий спосіб Маршал імпліцитно вказує на «східність» Східної Європи, повідомляючи, що Росія – це не лише морози й північні сніги. Він проводить широтні аналогії – між Італією та Кримом, Францією та Україною. Але суть Східної Ев-

ропи для сучасників XVIII століття полягала в її неподатливості точній географічній локалізації та опису. Наприклад, 1769 року війна між російською армією і польською Барською конфедерацією змінила політичні кордони за три роки до формального поділу Польщі, тож Маршал розгублено писав про «провінцію, що колись була польською і на всіх картах позначена як частина Польщі», але тепер безсумнівно перебувала під російським контролем. Він зазначав, що «величезні зміни відбуваються у цих віддалених частинах світу, залишаючись при цьому абсолютно невідомими»[11].

У випадку України деякі землі, змінивши польське панування на російське, водночас перейшли з географічно-наукової компетенції Перте й Жилібера у відання д'Анвіля й Паляса. З приводу Криму, що його Росія анексувала в 1783 році, та ще напередодні подорожей Єкатєріни і Паляса леді Крейвен у 1786 році писала до маркграфа Ансбахського: «У мене є декілька дуже добре накреслених та розфарбованих мап цієї країни, і я матиму за честь показати їх вам при нашій зустрічі». Згодом, в Угорщині, вона показала їх Йосифові II, який «просидів дві з половиною години над картами й дарунками», причому «карти, здається, дуже йому сподобалися»[12].

Спроби Західної Європи картографічно опанувати Східну Європу зустріли найрішучіший спротив в Османській імперії. Тут не було ані Єкатєріни, ані Станіслава-Авґуста, що вітали б учених послів науки та просвіти. Позбавлені підтримки Константинополя, західноєвропейські картографи залишали розчарувань, відверто висловлених у Роберовому «Atlas Universel» 1757 року.

> Якщо у [збиранні] фактів про різні частини Європи, де досі побували чимало мандрівників, ми мали приємність отримувати допомогу вчених, які працювали у цих країнах, ми не можемо сказати, що мали таку саму допомогу, описуючи держави, підпорядковані Османській імперії. Ми хотіли б завершити (terminer) європейську географію з більшим успіхом; але доступ до цих країн обмежений для просвічених людей (gens éclairés), через що марно сподіватися на їх належне висвітлення (lumières) в географії, звістки, що їх ми здобули від подорожніх, недостатні для підтвердження топографічних деталей про землі, якими

вони мандрували. Для цього подорожнім довелося б студіювати математику[13].

Ця цитата підкреслює тісний зв'язок між картографами й мандрівниками: звісно, мандрівник залежав від карти, але й картограф залежав від спостережень мандрівника. Картографія ототожнювалася з Просвітництвом, із діяльністю «просвічених людей», котрі намагалися кинути світло на найтемніші закутки континенту. До того ж світло картографії було непрямо пов'язане зі світлом цивілізації, позаяк Східну Європу часто описували як таку, що виходить із темряви (ténèbres). Цікаво, що намір укласти карту Османської імперії збігся у часі з постанням «східного питання», політичною метою якого було вигнання турків із Європи.

У 1757 році, коли вийшов «Atlas Universel», до укладення повного атласу світу було дуже далеко – сенсаційне відкриття Таїті відбулося лише 1767 року; проте скромніші наміри укласти атлас Європи здавалися цілком здійсненними. «Atlas Universel» згадував про дедалі більше зацікавлення географією «Азії, Африки і навіть Європи»[14]. У східній частині континенту на географів чекала велика праця, і картографія була однією з тих царин, де і погляд, і «світло» Західної Європи зосереджувалися на Європі Східній.

«Стерті з карти світу»

Хоча картографи наполягали, що в основі їхньої праці лежать математика й астрономія, насправді до картографії постійно втручалися аж ніяк не безсторонні сили. Впродовж XVIII сторіччя, ясна річ, війни і міждержавні угоди перекроювали карту Європи, особливо Східної, але, окрім цього, карти й атласи, подаючи географічні факти для загалу, здобували таким побитом владу над нею. Леді Крейвен хвалилася картами, «дуже добре накресленими та розфарбованими», але ані креслення, ані розфарбовування не були точними науками. Незважаючи на те, що завдяки друкові малюнки виглядали більш-менш стандартно, надруковані у XVIII столітті карти часто розфарбовували від руки, і робили це переважно не фахівці-картографи, що додавало найна-

очнішому з елементів карти певний присмак художньої довільности. Саме ті, хто розфарбовував карту, вирішували, де провести кордон між Європою та Азією і які території позначати як самостійні політичні утворення, і навіть коли їхній олівець намагався дотримуватися літери міжнародних угод, самі ж ці угоди можна було по-різному витлумачити. Навіть нанесені друкарським способом елементи карти: точне розташування міст відносно одне одного і відносно річок, узбереж, широт і довгот – все це сильно варіювалося у випадку Східної Європи, де картографія протягом XVIII сторіччя ще тільки працювала над точним описом. Роберів «Atlas Universel» також скаржився на брак одностайности у випадку Туреччини: «Варто лише порівняти різні опубліковані карти цієї імперії, аби переконатися у тому, що вони настільки неподібні одна до одної, що довіряти їм не можна»[15].

Розширення російських володінь і скорочення турецьких вимагало прискіпливої уваги до мінливих кордонів, але щодо Східної Європи перед картографами постали ще дві проблеми: Угорщина початку XVIII століття й Польща кінця того таки сторіччя. Карловіцький мирний договір 1699 року зафіксував визволення Угорщини від османського панування (хоча Буда перейшла до Габсбургів ще 1686 року), але картографи і далі позначали угорські землі тим самим кольором, що й решту територій Османської імперії. Це був наслідок не лише професійної інерції, але й цілком слушного питання: як географічно класифікувати нову Угорщину. Визволена Угорщина одразу потрапила під владу Габсбургів, але у 1703–1711 роках повстанці під проводом Ференца Ракоци безуспішно намагалися вибороти для неї незалежність. Розфарбовуючи карти, тогочасні паризькі картографи радо визнали б урешті-решт нереалізовану незалежність Угорщини – почасти через неприязнь Франції до Габсбургів, почасти через те, що зафарбовувати Угорщину одним кольором із землями Священної Римської імперії німецької нації видавалося недоладним. «Atlas Universel» 1757 року захищав відому карту 1700 року, на якій Угорщину зображено частиною Османської Європи:

> Нікому не спаде на думку звинувачувати покійного Гійома Деліля, який 1700 року дозволив Угорщині залишити

ся у складі європейських володінь турків, адже цей вправний географ добре знав, що Угорщина не належала до тієї імперії. Ці вади, або, радше, легкі недбалості, за які чіплятимуться тільки уїдливі й невлаштовані уми, слід приписати нашій великій зайнятості, що не завжди дозволяє нам перевірити, чи правильно зафарбовано карту[16].

Втім, така недбалість виявилася достатньо значною навіть через пів століття, аби викликати потребу в коментареві. Уїдливі коментарі невлаштованих умів, котрі перебували на філософському та картографічному маргінесі й могли щось зафарбовувати, навіть якщо й не допускалися до науки складання карт, лише підкреслювали владу картографів, адже саме вони подавали світ широкому загалові. Бажання зобразити Угорщину незалежною від Османів і Габсбургів, нехай всупереч політичній реальності, отримало культурне обґрунтування завдяки ідеї XVIII століття про існування особливого простору поміж Європою та Сходом – Східної Європи.

Поділи Польщі 1772, 1793 і 1795 років обернулися для картографів кінця XVIII століття не меншим клопотом, ніж визволення Угорщини на початку сторіччя. Маршал твердив, що на 1769 рік через воєнні операції карти втратили будь-яку достовірність, адже з них випливало, що він перебував у Польщі (навіть якщо він насправді був ув Англії), незважаючи на те, що в місті, про яке йшлося, стояла «російська залога, російський уряд, одним словом, нічого польського». Поділ Польщі 1772 року залишився у громадській думці змовою монархів, що безладно кроїли карту, як це зображено у славнозвісній французькій карикатурі «Королівський пиріг», де Катерина, Фридрих і Йосиф позначають свої територіяльні претензії на великій карті Польщі, розгорнутій перед ними[17]. Мистецтво управління державою за часів Просвітництва базувалося передовсім на математичних розрахунках балансу сил і взаємній домовленості щодо розширення володінь, тож монархи і державні діячі мусили ретельно студіювати географію.

А картографи мали вирішувати, наскільки швидко і вигідно відображати на мапах ініціятиви монархів – питання, особливо делікатне після 1795 року, коли третій поділ

остаточно знищив Польщу. Країни-учасниці поділу за таємною угодою 1797 року постановили, що навіть сама назва Польщі «має зникнути раз і назавжди», хоча ця постанова навряд чи зобов'язувала до чогось картографів Парижа й Амстердама[18]. Фактично назва «Польща» залишалася на карті, навіть коли її розфарбовували відповідно до поділів. Хоч як це парадоксально, картографія, з одного боку, зображала Польщу як завойований і поділений простір, з другого – надавала можливість культурного опору поглиненню й ліквідації, зберігаючи її на картах і в свідомості. Томас Джефферсон писав про «країну, стерту з карти світу через розбрат серед її громадян», але сама ідея «стирання» навряд чи відповідала правилам друку й розфарбовування карт XVIII сторіччя. Як і сподівався Станіслав-Авґуст, працюючи над проєктом атласу разом із Перте й Тардьє, науковий поступ географії ставав культурним захистом від дипломатичного ошукаництва. Американська преса визнала це 1797 року, бідкаючись, що про Польщу «незабаром пам'ятатимуть лише історики, географи і журналісти»[19].

Окрім численних культурних і політичних перешкод, з якими стикались географи, намагаючися скласти докупи частини Східної Європи, прагнення «завершити європейську географію» також спрямовувало їхню увагу на проблему кордону між Європою та Азією. Щодо Константинополя сумнівів не виникало, але в Євразії можна було провести безліч меж, і не обов'язково там, де ми проводимо їх сьогодні – вздовж Уралу до північного узбережжя Каспійського моря. На карті світу в Сансоновому «Новому вступі до географії», виданому в 1695 році, Московію зображено як щось окреме від Європи, а отже, як частину Азії. Проте «Географічна таблиця», наведена на наступній сторінці, однозначно зараховувала Московію до Європи. Ця неузгодженість між зображенням і описом лише поглиблювалася на подальших сторінках, де спочатку бачимо карту Європи з Московією на її східних кордонах, а потім карту Азії, на західному кордоні якої знаходимо ту саму Московію. Вочевидь, дофінові пропонували вирішити це питання самотужки[20]. У 1716 році паризький «Королівський альманах» зарахував до складу королівства Європи Польщу (але не Московію), а вже наступного року Мо-

ковія також потрапила до цього переліку[21]. Впродовж XVIII століття Західна Європа мала привілей вирішувати, чим була Східна Європа з погляду географічного і культурного – Азією чи Європою.

Вагання з приводу європейської чи азійської належності Московії свідчили про сумніви щодо кордону між двома континентами. Це питання набувало особливої ваги, коли Східна Європа потрапляла в центр уваги, порушуючи глибоко заплутане питання. За стародавньою географією Птолемея кордон між Європою та Азією проходив уздовж Дону, що звався тоді Танаїсом і впадав до Азовського моря, яке, своєю чергою, через Керченську протоку з'єднувалося з Чорним морем. Така Європа, обмежена кордонами географічно відомого світу, була значно менша за ту, яку ми знаємо тепер. Лише в Італії доби Ренесансу і географічних відкриттів Фра Мауро на своїй карті світу 1459 року запропонував прийняти за розмежувальну лінію Волгу, зміщуючи кордон Європи від Чорного до Каспійського моря і наближаючи його до знайомих нам меж[22]. Кордони, які проходили вздовж річок, що впадали до різних морів, в обох випадках були достатньо чіткі; проте далі на північ вони ставали розмитішими. Сигізмунд фон Герберштайн відвідав Росію як посол Габсбургів і 1549 року опублікував у Відні звіт, що став найінформативнішим і найпопулярнішим у XVI сторіччі описом Московії. «Якщо провести пряму лінію від гирла Танаїсу до його витоків, – міркував Герберштайн, – то Московія опиняється в Азії, а не в Європі»[23]. Основним географічним джерелом Герберштайна, яке доповнювало його власні спостереження, був «Трактат про дві Сарматії», опублікований 1517 року латиною у Кракові, що витримав протягом XVI століття багато перекладів і перевидань. Польський автор Мєховіта (Матей Мєховський) описував «Європейську Сарматію» як територію від Вісли до Дону, а «Азійську Сарматію» – як територію від Дону до Каспійського моря. Назва Сарматії походила зі стародавньої історії, а не з тогочасної географії, тоді як річки й моря витворювали розмитий континентальний кордон через неточність географічних знань. Мєховіта вважав, що Волга впадала в Чорне море, а не в Каспійське. Герберштайн виправив його помилку[24].

Для Пєтра вже на початку XVIII сторіччя необхідність провести кордон між двома симетричними частинами його володінь, Росією європейською і Росією азійською (із яких другій відводилася роль напівколонії), стала питанням державної політики й національної ідентичности. Радником Пєтра з питань географії був Василій Татіщев, котрий запропонував Урал як розмежувальну лінію між двома континентами. Приблизно у той самий час із такою самою пропозицією виступив швед Філіп Йоган фон Штраленберґ, відтак між Штраленберґом і Татіщевим почалася суперечка з приводу того, кому першому спала на думку ця ідея[25]. Штраленберґ вважав питання кордону між двома континентами вузловою проблемою сучасної географії і був певний того, що він знайшов розв'язок: «Ось що треба сказати про кордон між Европою та Азією: хоча на деяких новітніх картах ним знехтували через непевність у тому, де саме його провести, я на своїй [карті] показав його так чітко, що відтепер він визначений назавжди»[26]. Втім, протягом XVIII століття Урал був лише однією з можливих географічних розмежувальних ліній між Европою та Азією. 1747 року німецький географ Йоган Ґеорґ Ґмелін вийшов за межі Уралу й провів континентальну межу по річці Єнісей у Сибіру[27].

Упродовж століття завдяки картам Европи европейські кордони розширювалися все далі на схід, що також відбивало поступ географічних знань. Чорне море у правому нижньому кутку відкривало можливість для вужчого розуміння европейського континенту, а поява в тому самому кутку Каспію давала змогу розширити межі Европи. На карті 1720 року, яку видав у Нюрнберґу Йоган-Батист Гоман, Европа простягалася лише до Дону й Азовського моря. Каспійське море на карту не потрапило, але далі на північ Російська імперія тяглася аж до краю карти, яка, щоправда, не позначала кордону між Европою та Азією. На карті Люї-Шарля Десноса, опублікованій 1772 року в Парижі, з'являється північно-східне узбережжя Каспійського моря, але чіткої межі між континентами не зазначено, тим самим натякалося, що Европа може простягатися аж до Уралу[28].

Там, де континентальний кордон позначали, його зазвичай не проводили за допомоги спеціяльної лінії, а відобра-

Частина «Европи» Ґійома Деліля, Париж, 1700 рік, на основі даних Королівської академії наук. Карта підкреслює розрізнення Московії європейської і Московії азійської, Туреччини європейської та Туреччини азійської. Европейська Туреччина й европейська Московія разом з Польщею на цій карті охоплюють географічну основу того, що протягом XVIII століття назвуть Східною Европою. Кордон досить звуженої Европи починається на Дону і звідти кривою лінією іде загалом на північ. 1757 року Роберів «Atlas Universel» згадував карту Деліля 1700 року і зауважував, що «ніхто не спаде на думку звинувачувати покійного Ґійома Деліля, який 1700 року дозволив Угорщині залишитися у складі европейських володінь турків, адже цей вправний географ добре знав, що Угорщина не належала до «Імперії», отже, не було причин картати його за «ці вади, або, радше, легкі недбалості». (З Гарвардського зібрання карт, Гарвардський університет)

жали кольором, тож він лишався відкритим для тлумачень. Карта Ґійома Деліля 1700 року відокремлювала «Московію європейську» від «Московії азійської» зміною кольору вздовж лінії на північ від Дону до Білого моря, приблизно на 40 градусах східної довготи, пропонуючи вузьке трактування Європи. Нюрнберґська карта Гаса 1743 року розширювала межі континенту, зафарбувавши територію до гирла Дону на півдні, а далі більш-менш по діягоналі, перетинаючи меридіяни, до самої Нової Землі на півночі на 60 градусі східної довготи[29]. «Atlas Universel», виданий 1757 року, містив карту світу із зображенням цілої Евразії, причому Європа (обмежена зеленим кольором) і Азія (червоним) були розділені діягоналлю з південного заходу на північний схід[30].

Цей діягональний поділ був компромісом між можливими кордонами уздовж меридіянів: прямо на північ від Азовського моря або прямо на північ від Каспійського моря. Водночас діягональ була зручним культурним інструментом, адже передбачала менш суворий поділ на Схід і Захід і сприяла появі невизначеного образу Східної Європи. У XVIII столітті з'ясувалося, що Європа тягнеться далеко на схід, і східні землі чекають на опис і оволодіння. Азія також залишалася поряд, а кордон між двома континентами виявився мінливим і прозорим. Вольтерів «Пьотр Великий» 1759 року містив опис провінцій імперії та попереджав про те, що «кордони Европи й Азії там досі розпливчасті», тож «ніхто не знає, де закінчується Европа й починається Азія»[31]. 1787 року в Криму принц де Лінь тішив себе, що Азія зовсім поруч: його східні фантазії живила традиція цілковитої географічної невизначености.

«Германці та гуни»

Геополітичні зміни призводили до зміни географічних уявлень, але картографи могли і далі тлумачити міжнародні відносини за допомоги культурних уявлень. В 1696 році Пьотр, у віці двадцяти чотирьох років, спустився вниз Доном, очоливши свій перший російський флот, а через рік вирушив на верфі Голандії та Англії, щоб перейняти досвід будування військових суден. Вже 1696 року він мав до-

статньо кораблів, аби завоювати Азов у гирлі Дону, а голландці хутко виготовили для нього карту цих територій. Саме Дон був традиційним географічним кордоном між Європою та Азією, і Пьотр заволодів цим важливим рубежем. Ба більше, здобувши вихід на південь, він сильно похитнув ідею «північності» Росії, натомість спонукаючи зауважити її східний аспект. Катерiна довела до логічного завершення цю переорієнтацію, завоювавши Крим, а потім здійснивши туди подорож. У 1713 році Пьотр таки втратив Азов, зазнавши поразки у війні з Туреччиною, і лише його спадкоємці повернули цю територію після війни 1739 року. Проте взяття Петром Азова 1696 року й накреслена Схонебеком карта 1701 року привернули до цієї фортеці та гирла Дону увагу всієї Європи. Впродовж пів сторіччя Азов переходив від турків до росіян, що лише збільшило елемент непевности, притаманний самій ідеї Східної Європи. Кінцеві точки тієї осі, котра творила осердя Східної Європи, могли бути її частиною, як-от Санкт-Петербург, а могли і не бути, як-от Константинополь. Імовірно, Азов – одне з місць, де зустрічалися Європа й Азія, – міг бути східним містом – турецькою укріпленою фортецею – або перетворитися на аванпост Східної Європи, морську базу над турецьким морем.

У 1699 році після шістнадцятирічної війни з турками, що почалася з нещасливої для них облоги Відня 1683 року, Карловіцька угода передала Угорщину в руки Габсбургів. Англійський мандрівник Едвард Браун побував ще в османській Угорщині 1699 року, де турецькі провідники сміялися з нього, коли він намагався зорієнтуватися за своїми картами, на яких навіть Дунай було позначено неправильно[32]. Після 1699 року завоювання нових земель відкривали шлях для картографії, але, разом з тим, постало питання, як позначати політичну належність Угорщини на карті Європи. Завоювання Угорщини, так само як і завоювання Азова, позначили зміни в геополітичному балансі Європи, позаяк започаткували територіяльне скорочення Туреччини. Якщо у 1684 році папа Інокентій XI благословив Священну лігу на чолі з Габсбургами для хрестового походу проти турків, то у XVIII столітті такі війни дедалі більше потрапляли до сфери інтересів світської влади й політики. Ба більше, з погляду секулярного Просвітництва відступ ісламу видавався менш важли-

вим, ніж відступ Османської імперії з її нечисленними просвіченими людьми та небажанням підтримувати географічні дослідження.

У 1676 році мадам де Савіньї, на хвилі моди на все східне, прочитала про «угорські війни» і порадила своїй доньці книжку – «маленьку історію про візирів, інтриги султанів і сераль, яку можна читати з приємністю». 1685 року, в розпал війни Священної ліги, Жан де Ванель видав у Парижі книгу про Угорщину, яку часто перевидавали у XVIII столітті. Ванель подав у ній географічний опис, а також елементарні відомості про національний характер: «Мешканці цього королівства, більше схильні до ведення війни, ніж до торгівлі й мистецтв, майже не дбають про чистоту своїх помешкань». По відвоюванні Буди 1686 року німецький мандрівник Якоб Толій виявив, що місто було «стерте з лиця землі під час облоги»[33]. Після Карловіцького миру 1699 року Угорщина чекала матеріальної відбудови від Габсбургів та культурного відновлення від Просвітництва.

У 1700 році Карл XII перетнув Балтійське море й розбив Пєтра під Нарвою, поклавши успішний для шведів початок Великої північної війни. Війна тривала двадцять років і завершилася Ништадтською мирною угодою 1721 року, за якою Швеція передавала Росії Лівонію, Естонію та Іжорію, тобто південно-східне узбережжя Балтійського моря від Риги до Санкт-Петербурґа. Таке завершення Північної війни – відступ Швеції до Скандинавії та Фінляндії – знищило саму ідею «Півночі», вперше в історії чітко відокремивши Швецію від Росії та Польщі. А географічний хід війни протягом двох десятиріч та розташування місць бойових дій ще більше підважили її «північну» назву, спричинивши концептуальне перегрупування Европи. На амстердамській карті Сансона 1702 року було зображено «Театр війни королівств Північчі», а слово «Україна», надруковане на берегах, вказувало, що вона лежить поза картою, поза театром воєнних дій. Але вже в 1709 році саме в Україні, під Полтавою, відбулася найвідоміша і найважливіша битва всієї війни. Коли наступного року турки розпочали війну з Пєтром, він напав на них у Молдавії, зазнав поразки на річці Прут і 1713 року мусив поступитися їм зовсім не північним Азовом. Отож якщо в 1702 році за цією

війною можна було стежити по карті «Півночі», то ще задовго до її закінчення знадобилися б карти значно південніших широт. Герман Моль надрукував 1708 року в Лондоні карту, що задовольняла нові потреби: «Карта Московії, Польщі, Малої Татарії та Чорного моря»[34]. Таке поєднання не зовсім відповідало традиції, і лише завдяки амбіціям Пєтра і Карла та Північній війні, яку вони вели між собою, ця мапа Східної Європи стала і необхідною, і можливою.

Саме цю мапу Вольтер змалював у 1731 році в прозовій формі у своїй «Історії Карла XII». Описуючи події зі шведського «північного» погляду, він лише увиразнив географічні суперечності традиційної «Півночі» та «Північної війни». І справді, 1730 року в Стокгольмі Штраленберґ видав німецькою мовою книжку «Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia»*, що також містила нові дані про Сибір. Саме у цій недоладно названій «північно-східній частині» помітним стає перевертання осі Європи. Штраленберґ мав нагоду вивчити цей предмет під час служби у Карла XII і пізніше, коли потрапив до російського полону. Він захоплювався «дивовижними шляхами Провидіння: хоча більшість мистецтв під час війни занепадає, географія розвивається й удосконалюється». І навіть більше: Штраленберґ, окрилений відкриттям нецивілізованих земель та народів, одразу пов'язав поступ географії, посланий із Провидінням, з успіхами власної цивілізації.

> Можливо, не кожного читача розважить мій опис тих холодних і частково порожніх земель, де грубі манери й невігластво у релігійних та світських справах переможно панують і позбавляють тубільців змоги належно користатися всіма благословеннями, якими природа так щедро обдарувала деякі з цих країн. Тому коли ми порівняємо дике та жалюгідне становище цих народів із цивілізованою Європою, що плекає кращі й поміркованіші манери, де процвітають мистецтва й науки, де ми маємо достатньо засобів, щоб істинно пізнавати Бога та поклонятися йому, ми маємо якнайбільші підстави вихваляти Божу Ласку, радіти з нашого щасливого становища й оплакувати злидні та сліпоту цих народів[35].

* «Північно-східна частина Європи та Азії» (*нім.*).

Опозиція між землею, де процвітають науки й мистецтва, і краєм, де панують грубі звичаї і сліпе невігластво, свідчила про те, що для Штраленберґа у 1730 році, як і для Вольтера 1731-го, географічне відкриття Східної Європи було невідільним від західноєвропейських аксіом цивілізації та просвітництва.

Англійський переклад книжки Штраленберґа вийшов у 1736 році в Лондоні під назвою «Історико-географічний опис Півночі і східних частин Європи та Азії». У французькому перекладі новою концептуальною орієнтацією знехтували, і праця з'явилася друком 1757 року в Амстердамі під назвою «Історичний опис Російської імперії». Вольтер користувався ним, працюючи над «Пєтром Великим»[36]. Згодом навіть французи визнають нову концепцію, і в 1787 році Сеґюр, стоячи на полі Полтавської битви, міркуватиме про «долю півночі та сходу Європи». Зрештою, Україна лежала на одній широті з Францією, а шлях із Парижа до Полтави провадив прямо на схід.

У 1703 році, на самому початку війни, Пьотр розпочав будівництво нової фортеці на болотистій дельті Неви, в Іжорії, яку він нещодавно відхопив у Швеції. Тут, на Неві, у Фінській затоці, що виходила до Балтійського моря, було збудовано корабельню. Пізніше тут виросло нове місто, Санкт-Петербурґ, яке стало новою столицею Пєтра. Зведення міста на болотах стало частиною леґенди про Пєтра, а пізніше навіть метафорою розбудови цивілізації в Росії. Вольтер у «Петрі Великому» стверджував, що в Росії XVII століття «майже все доводилося починати спочатку», підкреслюючи, що поштовх Пєтра полягав саме у «творенні»[37]. Якщо Буду належало відновити з руїн, то Санкт-Петербурґ доводилося зводити з нуля. Отож Пьотр буквально вписав нову назву (а фактично власне ім'я) на карту Европи, а європейські географи мусили нанести цю назву на свої карти.

І Санкт-Петербурґ, і Азов з їхніми корабельнями, що виходили кожна до свого моря, відбивали стурбованість Пєтра пошуком виходів до моря і розвитком Росії як морської держави. Крім того, Санкт-Петербурґ і Азов були тісно пов'язані як протилежні точки нової географічної осі. На відміну від старої Московії, що поширювалася на всі боки

від своєї столиці – Москви, петровська Росія простягалася від Балтики до Чорного моря вздовж осі, що підкреслювала східний характер Росії в Європі. Коли у 1780-х роках Єкатерина перетворила Севастополь на свою військову базу на Чорному морі й запросила туди петербурґських гостей, щоб показати їм лінійний корабель під назвою «Слава Єкатєріни», вона лише зафіксувала ці кінцеві пункти. Але протягом XVIII століття ця нова вісь викликала культурне замішання. Подорожуючи з Москви до Санкт-Петербурґа, Кокс відчував, що підходить «ближче до цивілізованих частин Европи», тоді як Сеґюр, прямуючи на південь – Дніпром до Криму, вочевидь, думав, що рухається на Схід. Це перемішання сходу і заходу, півночі й півдня означало лише те, що у XVIII столітті Східну Европу, незалежно від того, що показував компас, неминуче розміщували поміж Европою та Азією.

У 1703 році, коли Пьотр вирішив нанести на мапу Санкт-Петербурґ, Ференц Ракоци розпочав повстання проти Габсбурґів. Це повстання змусило Західну Европу, передовсім Францію, звернути увагу на Угорщину і сформувало образ Угорщини, що залишався незмінним протягом усього XVIII століття. Угорське повстання 1703–1711 років збіглося у часі не лише з Північною війною, що дало змогу Ракоци шукати підтримки у Пєтра, а також з Війною за іспанську спадщину між Бурбонами і Габсбурґами, у зв'язку з чим французи та угорці зацікавилися одне одним. Маніфест Ракоци про початок повстання 1703 року було одразу надіслано до Парижа, перекладено й опубліковано. В 1703 році одну мапу Угорщини опублікував Ґійом Деліль, а іншу, в Амстердамі, – Ґерард Валк[38]. При цьому голандці стежили за тим, що діється в Угорщині, з набагато меншою симпатією, оскільки вони від 1701 року разом з Англією й Габсбурґами належали до «Великого Союзу», спрямованого проти Франції. Та в будь-якому разі війна за майбутнє Іспанії ґарантувала, що погляди Европи буде прикуто до Угорщини.

Угорський історик Бела Кепеци, вивчаючи, як виявлявся інтерес французів до Угорщини впродовж цих років у памфлетах і пресі, зауважує, що, за іронією політичної історії, Людовік XIV, цей стовп европейського абсолютизму, офіційно підтримав угорські вимоги незалежности, а також

принцип виборної монархії. У «Gazette de Paris» вояків Ракоци ніколи не називали «бунтівниками»: спершу їх називали «незгодними», а після 1708 року, за вказівкою Людовіка XIV, просто «конфедератами»[39]. Есташ Ленобль видав низку памфлетів у формі байок, у стилі Ляфонтена, щоб надати розголосу угорській справі. У 1705 році він написав віршовану байку «Орел, король журавлів» про Габсбурґа-орла й угорців-журавлів, а 1706 року – «Байку про левове лігво», де мудрий лис Ракоци повстав проти лева-Габсбурґа[40]. Провідним інтелектуальним противником Лєнобля був Ніколя Ґудвіль, що писав від імені французьких гуґенотів, вигнаних до союзної Габсбурґам Голандії. Ґудвіль не писав байок, але послуговувався образами з тваринного світу, тому дискусія дедалі більше скидалася на природничу історію. 1705 року в Гаазі він назвав угорців «страховиськами нелюдської жорстокости», гіршими за лапітів та ірокезів. Отже, він прирівняв метафоричних «страховиськ» до примітивних народів, – цілком у дусі тогочасних уявлень про Східну Європу. Природничо-історичні метафори з'явилися знову в 1706 році, коли Ґудвіль шкодував, що «германці досі не досягли значної переваги над угорцями». Проблема для нього полягала у тому, що «це повстання нагадує тіло тварини: коли їй відрубати якусь кінцівку, лють наростає, і вона стає лише сильнішою». Хоч як це дивно, але Лєнобль та Ґудвіль, полемізуючи щодо Угорщини 1707 року, вдаються до однакової термінології. Ґудвіль викривав «огидного звіра» і його «варварську затятість», а Лєнобль шанобливо згадував цього «дивного звіра», тобто «народ, що став до бою за свою свободу»[41].

Маркіз де Бонак, французький посол у Польщі, переправляв до Угорщини французьких солдатів і претендував на спеціяльні знання про «звіра», який боровся за свою свободу. «Треба добре знати угорців й особливо поляків, – писав Бонак, – аби зрозуміти, наскільки глибокі корені пустила свобода у їхніх серцях». Тут уже мова йде не про звірячість, а про біологію: «Діти плекають це [почуття свободи] у своїх серцях від самого народження і всмоктують його з молоком матері». Згадка про материнські груди робить образ Бонака прообразом картини, що її створив Русо 1772 року. Сам Бонак був свідком повстання поляків проти їхнього саксонсько-

го короля Авґуста Сильного, союзника Пєтра Великого, під знаменами Станіслава Лєщинського, ставленика Карла XII. Припускаючи наявність певних уз між Польщею та Угорщиною, французи перетворили карту тогочасних воєн на мову регіональних зв'язків. Якщо ідеали свободи об'єднували Угорщину з Польщею, то воєнна тактика, вочевидь, ще більше наближала їх до татар. У своїх листах до генерал-лейтенанта П'єра Дезальє, представника Людовіка XIV у таборі Ракоци, маршал Кльод де Віляр жартома допитувався, «як це людина, що служила у піхоті, призвичаїлася до цієї маленької татарської війни». Маючи на увазі нереґулярну воєнну тактику повстанців, маршал Франції також проводив етнічне розмежування, згадуючи про «різницю між германцями та гунами». Він не міг передбачити, що через двісті років, під час іншої війни, самі німці стануть гунами. Вільяр порівнював угорців із давніми гунами й сучасними татарами, уявляючи Східну Европу як невпорядковану мішанину відсталих народів. Лєнобль у Парижі 1707 року надрукував «Історію князя Ракоци, або Війни незгодних», пояснивши, що відбулося лише кілька реґулярних битв, «адже угорці, як і татари, не воюють, стоячи на місці». В 1711 році Шарль Феріоль, французький посол у Константинополі, вивчаючи угорців із цієї зручної позиції, наприкінці повстання дійшов висновку, що ніхто не міг «змусити їх до дисципліни, до якої вони непридатні»[42]. Вольтер разом з Карлом XII відкрив таку саму нездатність до дисципліни в усій Східній Европі.

Французький географічний опис 1708 року визнав Угорщину «однією з найпрекрасніших країн на землі». Але угорців вирізняло їхнє етнічне походження: «Народ, якому належить ця чудова країна, прийшов сюди з Татарії, де належав до племені гунів, чия жорстокість і набіги відомі всім». 1711 року в Парижі, тоді, коли Ракоци був на межі остаточної поразки, «непереможну Угорщину» вихваляли за її колишню славу, коли вона простягалася «від Адріятичного до Чорного моря»[43]. Це створювало набір орієнтирів, подібних до розміщення Санкт-Петербурґа й Азова на іншій осі – від Балтійського до Чорного морів. Угорщину більше не сприймали як частину Османської імперії, але її образ чинив опір і могутній армії Габсбурґів, випрямляючи тим самим простір Східної Европи.

«Вид одиничний і неповторний»

У 1704 році, через рік після початку угорського повстання, Джон Черчил, герцоґ Малборо, об'єднав свої сили з військами найкращого полководця армії Габсбурґів принца Євгенія Савойського і розгромив французів у битві біля Бленгайма, на Дунаї. Цей розгром став ударом і для угорців, позаяк перемога Габсбурґів не означала нічого доброго для їхнього повстання, яке щойно почалося. В Англії, батьківщині Черчила, союзні зобов'язання важили більше, ніж симпатії до угорців. Денієл Дефо вважав, що угорці мали бути вдячні Габсбурґам за те, що ті визволили їх від турків, а Джонатан Свіфт у своїй «Поведінці союзників» 1711 року висловив переконання, що Габсбурґам слід піти на компроміс з угорцями і спільно виступити проти Франції. На його думку, імператор «вирішив принести справу союзу в жертву особистій пристрасті – повністю підкорити й поневолити нещасний народ»[4]. 1712 року, через рік після остаточної поразки угорців, Герман Моль надрукував в Англії мапу, присвячену «Його Милості, Джону, герцоґу Малборо, князю Мінделъгаймському», адже тепер Черчил, завдяки своїм перемогам, здобув титул князя Священної Римської імперії. Цю імперію було зображено на карті, що охоплювала «володіння, які належать Австрійському Дому», тобто на «Новій карті Німеччини, Угорщини, Семигороду та Швейцарії». Це вже була не просто нова карта, а нове картографування, яке поєднувало Німеччину з Угорщиною після перемоги Габсбурґів над Ракоци, який сам раніше носив титул князя Семигороду.

Але у XVIII столітті таке поєднання не прижилося на картах Европи. Голандська карта Адама-Фридриха Цюрнера 1712 року, складена для Авґуста, курфюрста Саксонського і короля Польського, також не надто симпатизувала справі угорської незалежности, але утверджувала окремішність Східної Европи простим зафарбуванням Угорщини як частини «Turcia-Europaea», тобто османської частини Европи. Зафарбована жовтим кольором Угорщина була явно відокремлена від Священної Римської імперії, забарвленої в рожеве, зате зливалася з Хорватією, Боснією, Далмацією, Семигородом, Волощиною, Молдавією, Бесарабією, Болгарією та

Сербією. На мапі Ґійома Деліля, виданій 1724 року в Парижі, штриховані кордони вказували, що Угорщина була частиною «Turquie d'Europe»*. На голандській мапі де Віта, опублікованій в Амстердамі 1730 року, з претензіями на те, що вона «accuratissima»**, Угорщина разом з Волощиною, Молдавією й Болгарією входила до складу османської частини Європи[45], хоча після 1699 року називати Угорщину частиною Османської імперії було не те що не «accuratissima», а просто неправдою, якщо говорити про правду в термінах політичного суверенітету. Європейські картографи мали на думці іншу правду, правду образів та асоціяцій, що часто суперечили, здавалося б, усталеним фактам міжнародних відносин.

Погодившись на певний компроміс, картографи впродовж XVIII століття зображували Угорщину як окреме політичне утворення, не пов'язане ані з Ґабсбурґською, ані з Османською імперіями. Невловність політичних реалій на початку XVIII століття зумовлювалася повстанням Ракоці, під час якого політична доля Угорщини була справді невизначеною, адже угорці боролися за свою незалежність. На мапах цей невизначений перехідний період надовго пережив Сатмарський мир 1711 року, коли право Ґабсбурґів успадковувати ці землі тріюмфувало разом із їхньою зброєю. Цілком випадкова подія лише посилила значення цього періоду для картографії наступних поколінь. У 1706 році, коли повстання було в самому розпалі, сталося сонячне затемнення, що викликало величезне зацікавлення вчених географів, які використовували його в астрономічних розрахунках, укладаючи карти різних територій. Момент сонячного затемнення став точкою відліку картографії, тож відтоді на мапах зображали світ таким, яким він був 1706 року. З наукового погляду цей факт не мусив вплинути на кольори мап, але розфарбовування не було наукою, і карти, як і раніше, відображали невизначений політичний статус Угорщини 1706 року, позначаючи її як незалежну державу. В 1720 році у Нюрнберґу Йоган Гоман видрукував карту «Затемненої Європи» («Europa Eclipsata»), тобто Європи 1706 року, де Угорщину й Семигород було ви-

* Європейської Туреччини (*фр.*).
** Найточніша (*лат.*).

ділено зеленим кольором. У 1743 році Йоган Гас уклав карту Європи, що її видали згодом нащадки Гомана, де теж наголошувалося на окремішності «Угорщини», яка в цьому випадку також охоплювала Молдавію, Волощину та Болгарію. Цю мапу було перевидано 1777 року[46]. Отже, незалежність Угорщини як загальний культурний стереотип, породжений політичною невизначеністю, підтверджувався та зберігався на мапах упродовж сторіччя габсбурґського панування. Карта Моля, укладена для Малборо, була політично достовірною, але не змогла подолати глибоких уявлень та асоціяцій, що формували концепцію Східної Європи.

Якщо Угорщину, Молдавію, Волощину та Болгарію як суміжні землі можна було легко зафарбувати одним кольором, то культурний і географічний зв'язок між Угорщиною та Богемією був значно менш очевидним. 1720 року Анрі Абрагам Шателен опублікував в Амстердамі свій «Atlas Historique», пообіцявши не лише нові мапи, але також «наукові студії п. Ґудвіля про історію кожного краю». Ґудвіль був тим-таки французьким еміґрантом у Голандії, який під час повстання Ракоци відстоював інтереси Габсбурґів. Він, звісно, допасував історію до власних політичних поглядів. «Кажуть, що угорці походили від скитів, жорстокого народу, що живився лише кров'ю». Вони були «варварами», котрих середньовічна Священна Римська імперія «справедливо покарала за їхні розбої та звірства»[47]. Втім, політичні погляди Шателена і Ґудвіля найяскравіше відбилися в самій організації атласу. Перша частина другого тому охоплювала «Німеччину, Прусію, Угорщину й Богемію», що нагадувало мапу Моля, складену для Малборо в 1712 році. Крім того, історичний та географічний описи цих земель було впорядковано так, що Угорщину розглядали разом із Богемією.

Спершу в атласі йшла мапа Угорщини, а потім Богемії. Їх не можна було зобразити на одній мапі, бо вони не мали спільних кордонів. Тому таке поєднання залишалося незвичним. Потім ішла карта «різних держав і країн, розташованих уздовж Дунаю», і тут уже дві країни з'являлися поруч. Ця карта також була незвичною, адже зображувала «минувшину й теперішність», розташовуючи поряд Угорщину і Панонію, Україну і Сарматію, Болгарію і Мезію, Во-

шину і Дакію, Богемію і Бойогемум. Проте ці поєднання цілком доречні на мапі Східної Європи, що й сама перебувала десь між давниною та сьогоденням; і якщо Богемія не мала античної назви, її належало винайти, навіть коли довелося б фальшити латину. Окремі карти Угорщини й Богемії містили «хронології королів», що натякало на зв'язок між двома королівствами. Карта придунайських земель, яка їх об'єднувала, пропонувала «примітку»: «Позаяк королівства Угорщини і Богемії, а також землі Силезії та Моравії вважаються спадковими володіннями Імператора, то, аби не повертатися більше сюди, визнано за доречне ввести їх до історії Імперії і по змозі подати скорочений опис народів, що населяли ці держави у давнину»[48].

Цей зв'язок ще яскравіше підкреслювала подана далі таблиця: «Генеалогічна схема королів Угорщини й Богемії та короткий опис уряду цих двох королівств». Дві королівські генеалогії викладено паралельно до 1526 року, коли у битві з турками при Могачі загинув Людовік Яґелон, король Угорщини і Богемії. Більша частина Угорщини перейшла до Османської імперії, але Габсбурґи успадкували обидві корони. Після цього дві королівські хронології перетворюються на одну — династію Габсбургів. Незважаючи на те, що атлас опубліковано 1720 року, до цього переліку додали анахронічну згадку про угорське повстання: «Ціле королівство нині збурене, адже більшість станів пішла за князем Ракоци, а інші залишилися вірні імператорові, тому королівство пережило великий смуток і нещастя»[49]. Далі йшло зауваження про те, що «Богемія, як і Угорщина, також знала часи неспокою та заворушень», і згадувалися «повстання», які врешті-решт були ліквідовані Габсбурґами під час Тридцятирічної війни. Відтак Угорщина і Богемія разом потрапили до атласу як дві належні Габсбурґам корони: відповідно корони святого Стефана і святого Вацлава, землі, де неспокій і заворушення кидали виклик імперській владі. Об'єднавши їх на одній карті та в одному генеалогічному ряду, Шателен і Ґудвіль обіцяли Угорщині 1720 року майбутнє, подібне до долі Богемії, переможеної у битві біля Білої Гори в 1620 році.

Підкреслюючи цю паралель, що зводила Угорщину до статусу Богемії, автори водночас звертали увагу на відмін-

ності між Богемією та іншими землями Священної Римської імперії. Для Ґудвіля це було картографічним парадоксом:

> Хоча цю країну і зображають на всіх картах Німеччини, хоча вона входить до складу Імперії, проте залишається самостійною державою. Її закони і звичаї відрізняються від німецьких, навіть мова її інша; і через ці дві причини та держава – вид одиничний і неповторний у цьому просторому краї[50].

«Atlas Historique», наполягаючи на подібностях між Угорщиною та Богемією, врешті-решт зауважив, що Богемія не була німецькою землею. На карті Богемії з'явилася «зауважа» про те, що «Богемія, колись залежна від Імперії, потроху відокремлювалася»[51]. Палко підтримуючи приєднання Богемії та Угорщини до Габсбурґської монархії, амстердамський атлас нарешті знайшов для Богемії нову «окремішність» («вид одиничний і неповторний»), засновану на звичаях і мові. Мала на увазі опозиція слов'янського й німецького, але вона не акцентувалася відкрито; хоча вона й підкреслювала зв'язки Богемії з деякими іншими країнами Східної Європи, проте ставила під сумнів її суміщення із Угорщиною.

Географія XVIII століття могла містити найрізноманітніші спостереження та зауваження, й карта Угорщини також рясніла «примітками» про історію, звичаї та мову. «Їхня мова майже ні на що не схожа», – повідомляла карта про угорців, наче повторюючи примітку на попередній карті Богемії. Що ж стосується їхніх звичаїв (moeurs), то вони «не вельми відрізняються від турецьких». Угорці – народ «непостійний» і «схиблений на війні», вони «шалено люблять коней, полювання, багате життя і недолюблюють німців»[52]. Навіть така характеристика угорців була детальнішою, ніж деякі ранніші «географічні» спостереження, зокрема зі «Вступу до географії», виданого 1708 року в Парижі, де повідомлялося, що угорці «люблять війну і коней»[53].

Мало того, Ґудвіль усвідомлював, що Угорщина, попри свої начебто турецькі звичаї, вже не входила до складу Османської імперії. Европа повернула собі Угорщину, і він оцінював її якості вже з погляду майбутніх мандрівників, а то й колоністів: з одного боку, родюча земля і пасовиська

ний, а з другого – нездорове повітря і вода, й навіть «провалля», схоже на вхід до пекла, «смердюче» настільки, що птахи, пролітаючи над ним, гинули. Але найцікавіше географічне спостереження стосувалося сили-силенної риби в угорських ріках. Ґудвіль покликався на тогочасну думку, що для людей, схильних до споглядального життя, риба поживніша, ніж м'ясо, адже вона розріджує кров, а дух робить чутливішим до нових ідей. Якщо так, тоді «Угорщина – оздоровниця Республіки листів ("Lieu de Santé de la Republique des Lettres"): цим нам, маленьким письменникам, які, можливо, через густу кров розбещують публіку своїми шкідливими й гидкими творами, не зашкодило б податися туди на спочинок»[54]. Не, звісно, іронічний жарт – неможливо уявити Угорщину, країну скитів, татар і гунів, місцем відпочинку європейських інтелектуалів. До того ж такий гумор свідчив, що інтелектуали, які поділяли з Габсбурґами їхні завоювання, залюбки привласнили б собі й Угорщину. Вони могли, якщо хотіли, виїхати до Угорщини на спочинок, приєднавши її до Республіки листів як санаторій. «Маленькі письменники» належали до наймолодшого покоління Просвітництва, що пишалося своєю густою кров'ю і вирізнялося грубою самовпевненістю, не поступись тих, хто критикував їхні «шкідливі й гидкі твори». Одне слово, це було те Просвітництво, що процвітало в Голландії П'єра Бейля ще до того, як дісталося Франції. Від самого початку воно потребувало іншої Європи, на противагу якій можна було б підкреслювати вищість власної цивілізації. Ніхто з громадян Республіки листів не збирався відходити на спочинок в Угорщину та їсти там рибу.

Після того як політики завоювали Угорщину, географи вивчили її, а інтелектуали заволоділи нею, око Імперії звернулося до решти земель османської частини Європи. Історик Карл Ройдер у «Східному питанні Австрії протягом 1700–1790 років» показав, що це питання, яке традиційно відносили до кінця XVIII століття, постало вже на самому його початку. В 1715 році, за чотири роки після поразки Ракоци, резидент Габсбурґів у Константинополі вже радів з нової нагоди «перемогти турків», а «також, якщо на те буде Божа ласка, вигнати їх із Європи»[55]. Протягом XVIII століття «східне питання» стане дилемою віденської політики зосередить,

бо увагу кожного двору і столиці на землях османської частини Європи, які можна або не можна було відібрати в Сходу. Коли Угорщину не об'єднували з габсбурґською Богемією, то її наносили на карту й зафарбовували одним кольором із підосманськими Волощиною та Молдавією. Парадокс «Turquie d'Europe» – Європи, що належала до Сходу, – був вузловим для виникнення ідеї Східної Європи, до того ж амбіції Габсбурґів, незважаючи на військово-політичні можливості їх реалізації, також зробили внесок до розвитку цієї ідеї.

1717 року вся Європа говорила про перемогу князя Євгенія Савойського, котрий скористався туманом і захопив Белґрад. Він повернув Європі східну фортецю, місто, де пів року тому леді Мері Монтеґю вивчала арабську поезію. І вже мало важило те, що у 1739 році Австрії довелося знову втратити Белґрад: як і в випадку з Азовом, що також переходив із рук у руки, на такій невизначеності політичного статусу й трималася ідея Східної Європи. Після падіння Белґрада австрійський імператор міркував про здобуття Молдавії та Волощини, а військові експерти віденського Гофкріґсрату* розробляли план походу на Софію[56]. Затяжна Війна за іспанську спадщину на певний час унеможливила реалізацію таких цікавих намірів, тому 1718 року Габсбурґи уклали Пожаревацький (Пасаровіцький) мир з Османською імперією. Проте взяття Белґрада після відвоювання Угорщини перетворювало всю османську частину Європи на ласий шматок – і не лише для віденських державців. Картографи не вагаючись об'єднували Угорщину, Волощину, Молдавію та Болгарію, незважаючи на тогочасні політичні кордони, а мешканці Республіки листів, здавалося, збирали валізи спуститися Дунаєм до Чорного моря у пошуках рибних місць. Князь Євгеній Савойський, що дивився на завоювання з погляду військових можливостей, а на імперію з погляду управління, мав сумніви у потребі поширювати владу Габсбурґів у глиб теренів південно-східної Сербії. Він написав імператорові: «Я не думаю, що володіння тими далекими землями буде корисним для Вашої Величности, адже відстань до них і комунікаційні проблеми створять більше

* Від *нім.* Hofkriegsrat – Придворна воєнна рада (*нім.*).

незручностей, ніж вигід»[57]. Заволодіння Східною Європою було не лише справою зброї та урядування, воно стало викликом для філософії та географії. Якщо державні діячі розмірковували про турків і про те, як «їх вигнати з Європи», географи прагнули вивчити османську частину Європи і тим самим «завершити європейську географію».

«Поступ географії»

Міжнародні конфлікти перших двох десятиліть XVIII століття привернули до карти Східної Європи увагу Європи Західної, порушивши підходи і питання, що лишалися актуальними до самого кінця сторіччя. Карловіцька угода 1699 року, битва під Полтавою 1709 року, Сатмарський мир 1711 року, падіння Белґрада 1717 року і, нарешті, Ништалтська угода 1721 року – все це викликало геополітичні проблеми, пов'язані з російською експансією і османським відступом, а також підкреслило невизначеність польської та угорської корон. Ставленик Карла XII – Станіслав Лєщинський пробув польським королем з 1704 до 1709 року, не змігши втриматися на троні після поразки свого покровителя під Полтавою. Авґуст II, курфюрст Саксонії, знову отримав польську корону в 1709 році, за два роки перед тим, як Габсбурґи 1711 року закріпилися в Угорському королівстві. Ракоці знайшов притулок в Османській імперії, оселився на березі Чорного моря; його спогади було посмертно опубліковано в Парижі. Лєщинський, втративши трон, осів у Франції. У 1725 році його донька стала королевою Франції – їй випало бути багатостраждальною дружиною велелюбного Людовіка XV, а сам Лєщинський залишився королем без королівства, людиною, що шукала свого місця на карті. Вирішення територіяльних проблем короля Станіслава, тестя французького короля, викликало міжнародний конфлікт і Війну за польську спадщину, що завершилася у 1730-х роках мирною угодою.

У 1731 році Вольтерова «Історія Карла XII» надала широкого розголосу короткому правлінню Лєщинського в Польщі за двадцять років перед тим. Вольтер скористався його свідченнями яко першоджерелом: «Король Станіс-

лав виявив мені честь, переповівши свою латиномовну розмову з королем Швеції». Лєщинський також виявив Вольтерові честь, підтвердивши достовірність його оповіді про Польщу: «Він розповідав про Польщу й усі події, що там відбулися, так, наче він був їх свідком»[58]. 1733 року помер Август II, і польська шляхта знову обрала королем Лєщинського, який цим разом протримався на троні лише шість місяців. Під час Війни за польську спадщину російська армія вигнала короля Станіслава й посадила на трон Августа III, законного сина померлого короля Августа II (який мав понад три сотні незаконних нащадків). Французька військова допомога прибула запізно, аби зберегти за Станіславом трон, але Віденський мир 1738 року нарешті вирішив його проблеми: він став герцогом Лотарингії та Бара, зберігши за собою також титул короля Польщі. Бар з його герцогського титулу стосувався міста Бар-лє-Дюк у Лотарингії, але існував ще один Бар, на Поділлі, в польській Україні, місто, яке у наступному поколінні стане відомим символом антиросійського опору. Можливість такої двозначности підкреслювала ненормальність ситуації, за якої Польща мала ще одного короля, що правив Лотарингією, пародіюючи справжнього короля Польщі, двір якого перебував у Саксонії. Карта Східної Європи стала об'єктом поділів і переділів в атмосфері дедалі більшої непевности, що пронизувала уяву, політику і владу.

Двір Станіслава Лєщинського, короля Польщі, розміщувався в Люневілі, також він відкрив академію в Нансі, де бували всі філософи-просвітники. Саме в Люневілі Вольтер утратив своє найбільше кохання, маркізу де Шатле: 1748 року вона пішла до іншого, а 1749-го – померла під час пологів. У 1749 році Лєщинський опублікував у Франції книжку про свободу й устрій Польщі «Вільний голос». 1751 року він захищав мистецтва й науки від закидів із трактату Русо «Роздуми про науки і мистецтва». 1761 року абат Ґабрієль-Франсуа Коє під впливом «Вільного голосу» видав «Історію Яна Собєського», що зажила великої популярности, і 1763 року його вже вітали в академії у Нансі[59]. Ця книга стала головним джерелом для Люї Жокура, котрий писав статтю про Польщу для великої «Енциклопедії» – головного проєкту Просвітництва. Жокур замкнув інтелекту-

ельше коло, згадавши у статті того, «хто в одній із французьких провінцій показує, чого б він досяг у королівстві»[60]. Лотарингія Лєщинського стала невеличкою моделлю Польщі, перенесеною на карту Західної Європи, й ілюструвала можливість поступу просвіти супроти припущення про відсталість Східної Європи.

У Нансійській академії був також свій географ. Паризький «Atlas Universel» 1757 року створив придворний географ Людовіка XV Робер разом зі своїм сином Робером де Воґонді, членом Нансійської академії, що називав себе географом польського короля, герцоґа Лотарингії та Бара. Започатковано у 1740-х роках, цей атлас був виразно просвітницьким, адже виходив із принципу, що «науки, які скрізь розвиваються у наш вік, дуже посприяли поступові географії»[61]. Тут карта Польщі, яку створив французький географ, що служив польському королю, котрий правив французькою провінцією, наслідувала французькі зразки. Найважливішим із них була карта Польщі, котру уклав Ніколя Сансон у кінці XVII століття і котра, своєю чергою, містила карту України Боплана. Але упорядники істотно покращили її, додавши карту Литви авторства якогось польського єзуїта, видану 1749 року в Нюрнберґу. Цей атлас уклали батько і син; відповідно географ Людовіка XV і географ Лєщинського. Серед замовників на атлас були коханка короля мадам де Помпадур, міністр закордонних справ Шуазель, секретар французького посольства у Варшаві та пів десятка людей із двору Авґуста III, саксонського курфюрста, справжнього короля Польщі. Отож французька географія стала посередницею між двома королями Польщі, адже академія в Нансі постачала карти Польщі до Варшави. Робер де Воґонді також створив карту Європи, опубліковану 1770 року в Лондоні, яка пояснювала політичний устрій Польщі так: «Поляки мають одного правителя, що має титул і живе у розкоші як король, але його влада настільки обмежена, що фактично він посідає не більше місце, ніж перший, або головний реґент Республіки»[62]. Така оцінка польського устрою в XVIII столітті була звичною, але ніхто не знав ліпше за Робера де Воґонді, «члена Академії Нансі», від 1738 року і до самої смерти Станіслава Лєщинського у 1766 році, коли Лотарингія знову перейшла у французьке во-

лодіння, Польща фактично мала двох «правителів», один з яких був ще номінальнішим за іншого.

Габсбурґсько-російський союз проти Лєщинського у Війні за польську спадщину 1733 року переріс у спільну війну проти Османської імперії. В міжнародних стосунках склався зв'язок між Османською імперією та Річчю Посполитою: обидві стали об'єктами аґресії, анексії та панування. Цей зв'язок сприяв кристалізації ідеї Східної Европи. У 1732 році в Гаазі Луїджі Фердинандо Марсильї надрукував італійською мовою свій твір про військову слабкість Османської імперії, доводячи, що іслам можна витіснити «до найвіддаленіших закутків Аравії». Князь Євгеній помер 1736 року, а 1739 року Габсбурґи мусили віддати Белґрад. Незважаючи на те, що росіяни повернули собі Азов, ця війна була цікава радше масштабними амбіціями учасників, аніж реальними успіхами. У 1737 році військове міністерство Габсбурґів мріяло про загарбання майже всієї османської частини Европи й навіть перераховувало землі, що начебто будуть завойовані: «Такий кордон об'єднає під владою імператора Сербське королівство, більшу частину Болгарського королівства, королівство Македонське, турецьку Далмацію, ціле Боснійське королівство, а також провінції Албанію, Епір, Тесалію, Ахею». Водночас Росія дала зрозуміти, що планує захопити Волощину, Молдавію і Крим[63]. Підвищений інтерес військовиків і дипломатів до цих країн оприявнив недосконалість тогочасної картографії, адже, наприклад, у Лондоні годі було дістати мапу театру російсько-турецької війни. Двадцять років по тому «Atlas Universel» і далі скаржився на брак географічних відомостей для карти «Turquie d'Europe»: «Щодо Молдавії, Болгарії і решти Туреччини ми взагалі не маємо потрібних відомостей»[64]. Габсбурґські й російські державні мужі прагнули завоювати саме ті землі, що їх географи хотіли вивчити. Обидва бажання неминуче пов'язувалися й залежали одне від одного.

Якщо в 1730-х роках у центрі міжнародних подій перебували Польща й Османська Европа, то в середині століття Европа стежила за Війною за австрійську спадщину 1740–1749 років і Семирічною війною 1756–1763 років. Постійна боротьба між Марією-Терезою і Фридрихом Великим почалася із захоплення Фридрихом Силезії в 1740 році й за

ську імператриці повернути її. Силезія належала до володінь богемських королів і потрапила 1526 року під владу Габсбургів разом із Богемією. Тож, приєднавши Силезію до Прусії, Фридрих відняв Силезію від віденського уряду, Богемського королівства й від самої ідеї Східної Європи. Втім, Силезія згодом знову повернеться до Східної Європи, відійшовши 1945 року до Польщі після поразки Німеччини. З моменту вторгнення Фридриха до Силезії 1740 року ця війна у свідомості Європи асоціювалася саме з цією провінцією, хоча не меншу увагу буде приділено Богемії як головному поприщу битви. «Погляди всієї Європи було звернено до Праги», – писав, до речі, сам Вольтер. Як придворний історик Людовіка XV він видав у 1752 році свою «Історію Війни 1741 року»[65]. Погляд Вольтера був поглядом Просвітництва, а двір і король теж цікавилися цими подіями, позаяк саме французька армія окупувала Богемію після того, як Фридрих захопив Силезію. Одним із французьких офіцерів був батько де Сеґюра. Вольтер, пишучи про Богемію, так само, як і про Польщу в «Історії Карла XII», виступав «очевидцем» подій, дарма що спостерігав за ними на віддалі.

1741 року Прагу взяли французи і баварці, а 1742 року Марія-Тереза, котру Вольтер і Фридрих визнавали лише «королевою Угорщини», відрядила свої війська повернути Прагу. Для Вольтера королева Угорщини з її угорськими військами асоціювалася з чимось варварським. Він розповідає своїм читачам, як Марія-Тереза замовила «костюм амазонки для переможного в'їзду верхи до Праги». Марія-Тереза, звісно, не була амазонкою, але Вольтер відверто співчував французьким військам в обложеному місті, яке здалося наприкінці 1742 року: вони «...опинилися в такій ситуації, далеко від батьківщини, серед людей, мови яких вони не розуміли і які їх ненавиділи»[66]. Вольтерова чуткість на незрозумілі мови, коли він привернув увагу Європи до Праги, зробила Богемію ще чужішою. Французька окупація і падіння Праги 1742 року, які так зацікавили Вольтера, що він заходився читати про Яна Гуса й релігійну історію Богемії, були першою із кількох битв, які Празі доведеться пережити в найближчі роки[67]. В 1744 році Фридрих сам узяв Прагу і знову здав її на початку Семирічної війни; 1757 року він виграв бит-

ву за місто, але був змушений зняти облогу фортеці. Ці облоги й захоплення за декілька десятиліть перетворили Прагу на основний воєнний об'єкт, подібний до Белґрада чи Азова в першій половині століття. Якщо Азов стояв на Дону, на розмитому східному кордоні, а Белґрад на Дунаї був прикордонною твердинею османського Сходу, то Прага стала – і надалі залишилася – найзахіднішим рубежем Східної Європи.

Посмертне видання 1739 року у Франції спогадів Ракоци відображало антигабсбурґські настрої, що поширилися наприкінці Війни за польську спадщину в 1738 році й передували вибуху Війни за австрійську спадщину в 1740 році[68]. Втім, під час Семирічної війни такі настрої стали недоречними, позаяк 1756 року французи й австрійці раптово подружилися проти Прусії та Англії. Тепер Франція розраховувала на вірність угорських вояків Марії-Терези, а ім'я Ракоци викликало лише збентеження. Натомість ім'я Пєтра Великого набуло у Франції нової популярности, адже союзницею Людовіка XV виявилася російська цариця Єлізавєта, Пєтрова донька. Не дивно, що перший том Вольтерової історії Пєтра з'явився саме 1759 року, в розпал Семирічної війни.

Пьотр свого часу сподівався віддати свою доньку Єлізавєту за Людовіка XV і зробити її королевою Франції. Натомість саме французький посол у Санкт-Петербурґу став душею змови, що 1741 року звела Єлізавєту на російський трон. Упродовж її царювання в Росію прийшли французька культура, французька мода, манери й мова. В Росії з'явилися актори та митці з Франції; французький лікар, присланий Людовіком XV стежити за здоров'ям цариці; сюди прибув навіть географ Жозеф-Ніколя Деліль, який нарешті завершив працю над довгоочікуваним атласом Росії, що побачив світ 1745 року. Росія приєдналася до Франції та Австрії під час Семирічної війни і 1757 року вторглася до Східної Прусії. Вольтерова «Історія Пєтра Великого», яка з'явилася 1759 року, містила описи козаків у російській армії, що набули несподіваної актуальности, адже тепер козаки стали союзниками французів: «Вони служать в армії як нерегулярні війська, й горе тому, хто потрапляє до їхніх рук»[69]. У 1760 році до рук козаків потрапив Берлін, тож російська армія дістала ся кордонів Західної Европи. В листі до Вольтера Фридрих

без особливого захоплення відгукнувся про «Історію Пєтра Великого»:

> Скажіть мені, благаю, що змусило вас написати історію сибірських вовків і ведмедів? І що ви можете розповісти про царя, чого немає у «Житті Карла XII»? Я не читатиму про життя цих варварів, мені хотілося б узагалі не зважати на те, що вони живуть у нашій півкулі[70].

Але росіяни були не лише у тій самій півкулі, що й Фридрих; вони вже були в Берліні. Сам Фридрих в «Історії мого часу», написаній 1746 року, але виданій з доповненнями 1775-го, пояснював успіхи росіян «незліченністю татар, козаків і калмиків, що були в їхньому війську». «Сусіди» Росії мали всі підстави боятися цих «мандрівних орд розбійників і палію»[71]. Це й були вовки та ведмеді.

Семирічна війна засвідчила, що Західна Європа й Європа Східна були географічними сусідами. У 1760–1761 роках у Лондоні Олівер Ґолдсміт видав у журналі «Паблік леджер» [The Public Ledger] свої «Китайські листи», які 1762 року ввійшли до книжки під назвою «Громадянин світу». Фум Гоам писав до Лянь Чі Альтанчжи: «Я не можу не вбачати в Російській імперії природного ворога західніших частин Европи». Ґолдсмітові китайці вважали, що Росія перебуває «на етапі розвитку між вишуканістю й варварством, який найсприятливіший для воєнних звитяг», і загрожує «затопити цілий світ варварським нашестям»[72]. Цариця померла 1762 року, а її наступник Пьотр III вийшов із війни проти Прусії, але натоді Лондон уже знав про географічну поляризацію між східною і західною частинами Европи.

«Ці варварські землі»

У 1762 році Джеймс Портер, пробувши від 1746 року англійським послом у Константинополі, пішов у відставку й повернувся до Англії. У XIX столітті його онук пояснював, чому 1762 року Портер не вирушив Середземним морем: «Відчуваючи непоборну відразу до морських подорожей, він відмовився повертатися на фреґаті, котрим прибув його наступник, і здійснив подорож до Англії суходолом – за-

вдання, складність якого наше покоління, зіпсуте вигодами добрих доріг і залізниць, ледве чи може уявити»[73]. Як і маршрут суходолом до Росії через Польщу залишав у подорожніх незабутні враження, шлях до Константинополя й у зворотному напрямку був такою ж мірою цікавим, якою і незручним. 1762 року маршрут Портера ускладнила тривала війна, адже європейські союзи часів Євгенія Савойського й герцоґа Мальборо розпалися, а Австрія та Англія виявилися ворогами, тож Портер не міг прямувати звичайним шляхом із Константинополя через габсбурґську Угорщину до Відня. Разом зі своєю дружиною, двома дітьми (дівчинкою чотирьох років та хлопчиком двох років) і кількома супутниками він вирушив через Болгарію та Молдавію до Польщі. Звідти вони потрапили до союзницької Прусії, на шляху до Берліна бачили «села, зруйновані та спалені росіянами», а далі їхали через Голландію, звідки нарешті дісталися Англії[74].

Незручності під час подорожі мандрівники намагалися сприймати з гумором. Коли через епідемію чуми в одному турецькому селі подорожнім довелося мешкати в наметах, дружина Портера знайшла собі розвагу, спостерігаючи за одним із їхніх супутників. «Падре Бошкович, – занотувала вона, – дуже насмішив нас, метушливо й заклопотано намагаючись облаштувати ліжко і пожитки у найбездоганнішому порядку, котрий тільки можна собі дозволити в нашій ситуації». Потім, коли затримали його багаж, «його хвилювання й розпач дуже нас розважили»[75]. Мова йшла про Руджера Йосипа Бошковича, який не тільки розважав своїх супутників, а й був єзуїтським священиком, астрономом-коперниканцем, фізиком-ньютоніянцем з міжнародною репутацією, а також блискучим науковцем-географом. Він народився 1711 року в Дубровнику, тодішньому Рагузі, звідти походить і його слов'янське прізвище. Батько Бошковича був сербом, а мати – італійкою, у чотирнадцять років його відправили вчитися до єзуїтської колеґії в Римі, тому за культурою він був справжнім італійцем. У 1740 році Бошкович став професором математики Римського коледжу [Collegio Romano] і 1744-го постригся у чернці єзуїти. Після першої публікації 1736 року про сонячні плями він надрукував низку наукових трактатів про північне сяйво, ґравітацію, телескопи, сферичність землі, орбіти планет, до-

ління дробів тощо. 1724 року папа римський попросив його привернути математичну увагу до такої проблеми, як можливе падіння купола в соборі Святого Петра. В 1750 році Бошкович відмовився від запрошення короля Португалії взяти участь у картографуванні Бразилії і зайнявся географічним проєктом, ближчим до дому, взявшись за складання карти Папської області. Спостерігаючи за його роботою з геодезичним приладдям, селяни гадали, що він чаклун. Звіт про цей проєкт було опубліковано 1755 року латиною у Римі, але саме назва французького перекладу, «Подорож астрономічна та географічна» [«Voyage astronomique et géografique»], що вийшов 1770 року, підкреслювала важливий узаємозв'язок між спорідненими науками. 1760 року під час перебування у Лондоні Бошкович познайомився з Бенджаміном Франкліном, був обраний до Королівського товариства й видав епічну поему латиною мовою про затемнення Сонця. З Лондона він вирушив до Константинополя, сподіваючись поспостерігати за проходженням Венери через сонячний диск у 1761 році. Дорогою він зупинився у Нансі, де його вітав один із патронів Просвітництва Станіслав Лещинський[76].

Коли 1762 року Бошкович виїхав із Константинополя разом з родиною Портера, він прямував до Санкт-Петербурґа, позаяк нещодавно його обрали членом Російської академії наук. Травми і хвороби завадили йому потрапити до російської столиці, але через Болгарію та Молдавію він дістався до Польщі. Ще п'ять років тому автори «Atlas Universel» шкодували, що «доступ до цих країн обмежений для просвічених людей», додаючи, що звістки, отримані від подорожніх, не могли принести користи, адже «для цього подорожнім довелося б студіювати математику». Саме Бошкович був одним з найвідоміших математиків та астрономів Европи. Дружині англійського посла він міг видатися метушливим, але географічну науку її думка не вельми цікавила.

Протягом 1762 року Бошкович вів подорожній щоденник; його французький переклад вийшов у Лозані 1772 року, а в 1784 році побачив світ італійський оригінал з передмовою автора. Передмова свідчить, що від самого початку своєї подорожі цими малознаними землями він завжди пам'ятав про потреби географічної науки.

> Я написав звіт про ці декілька моїх подорожей землями, так малознаними («paesi tanto meno conosciuti»), детально записуючи... місця, через які або поблизу яких проїжджав, а також час вирушення та прибуття до кожного з них, що допомогло уточнити карту цієї частини Османської імперії, яку Заноні склав у Версалі за наказом графа де Вержена. [...] Прикро, що я не мав при собі жодних переносних інструментів, аби з точністю визначити географічне розташування цих місць[77].

Насправді Бошкович мав із собою декілька астрономічних приладів, що справили велике враження на господаря Молдавії у Ясах, серед них був «маленький інструмент із рухомим металевим дзеркальцем, що я виготовив у Лондоні. З його допомоги я проєктував на стіну сонце у камері-обскурі, показуючи сонячні плями й затемнення». Щоденник Бошковича свідчить, що, незважаючи на бідкання через брак переносних інструментів і неможливість точних розрахунків, він дуже захопився визначенням довготи й широти Галаца на Дунаї. Спостерігаючи опівдні за відбиттям горизонту на водах Дунаю, він установив, що його широта дорівнює 45 градусам 23 мінутам, «це трохи менше за подану на різних картах». З довготою йому пощастило менше, адже для її встановлення слід було знати «розташування Місяця, точно визначене цього дня у якійсь добре відомій країні (paese cognito)»[78]. Тож укладання карти невідомої Східної Європи залежало не лише від рідкісних візитів астрономів із Заходу, але також від достовірних астрономічних даних, доступних за тих часів лише в Західній Європі.

Науковий і географічний поділ між «добре відомими» і «малознаними» землями точно відбивав культурні відмінності різних частин Європи й чудово пояснював, чим Східна Європа приваблювала просвіченого мандрівника.

> Мене вабила нагода побачити Болгарію та Молдавію — країни, що дуже відрізнялися від тих, які я спостерігав у розвиненіших частинах Європи (nella piu colta parte d'Europa); землі, якими мандрівник не може проїхати, не відчувши великих незручностей і не зазнавши небезпеки. Тому я вирішив не змарнувати такої нагоди і приєднався до почту посла, якому сприяє державна влада[79].

«Малознані землі» у такий спосіб протиставлялися «розвиненішим частинам Європи», що також передбачало протиставлення добре відомих земель менш розвиненим частинам континенту. Бошкович навіть згадує про варварство, наводячи, що не зміг підготувати детальнішого звіту:

> Брак відповідних приладів, незнання мови країни, яку я минав (хоча подеколи в мене були перекладачі), і поквапливість нашої подорожі, що дозволила нам зупинитися лише на декілька днів на кордонах Молдавії та в її центрі, – все це внеможливлювало спостереження на місці й дослідження кількости об'єктів, необхідних для повнішого й кориснішого твору (un'opera piu compita); проте цей короткий звіт не буде марним або нудним уже тому, що містить відомості про те, як можна подорожувати з королівським послом цими варварськими землями[80].

Західна Європа нічого не знала про Східну Європу, тому й вважала її культурно відсталою, тож Бошкович визнав за можливе просвітницьке завдання створити «повніший» опис цих варварських земель. Його праця була якщо й не opera*, то принаймні, як він писав у передмові, – operetta**[81].

У 1758 році придворний топограф принца Вельського Джон Рок уклав карту «Поштові шляхи Європи», прикрасивши її малюнками кінних екіпажів, що перевозили пошту; карта показувала два головні шляхи на схід. Один провадив на південний схід від Відня, уздовж Дунаю до Буди й Белґрада і далі теренами Османської імперії; другий – на північний схід, з Відня до Варшави[82]. Бошкович, подолавши шлях із Константинополя до Варшави, перетнув дорогою обидва транзитних маршрути і відкрив вісь Східної Європи. Небагато мандрівників до кінця усвідомили, що країни Східної Європи лежать так близько одна від одної, як у цьому пересвідчився Бошкович, перетнувши Дністер на кордоні між османською Молдавією і польською Україною. Англійський посол і його дружина-голандка, подорожуючи разом з італійським астрономом, представляли іншу, паралельну вісь Західної Євро-

* твір, праця, трактат (*італ.*).
** невеличкий твір, праця, трактат (*італ.*).

пи – від Ротердама до Рима; саме ця вісь визначала культурні погляди мандрівників.

Хоча Бошкович і шкодував, що не мав із собою надійних приладів і вдосталь часу для географічних спостережень, саме через це його картографічна свідомість підказала йому інші способи укладання карти Східної Європи. Бошкович був італійцем далматійського походження, тому, попри свої заяви про незнання «місцевої мови», він був сприйнятливим до слов'янських і романських мов. Це дозволило йому в подорожньому щоденнику здійснити спробу приблизної етнографічної характеристики Болгарії та Молдавії у контексті Східної Європи. До того ж як єзуїт він відчував релігійні відмінності у цих землях – і не лише між ісламом і християнством та між православ'ям і католицтвом, а й між різними рівнями релігійної освіченості. Тож Бошкович зміг накидати нетрадиційну карту цих земель, запропонувавши нову, сучаснішу систему відліку, засновану на мові й релігії, яким він приділяв увагу у своєму щоденнику. Згодом ця система координат стане типовою для будь-якої карти Східної Європи, де політичні кордони втратили стабільність ще у XVIII столітті, а складні комбінації етнографії можна було подати лише за допомоги нових конвенцій картографії.

Мандрівники вирушили з Константинополя 24 травня 1762 року. Через два дні Бошкович зауважив татар «з луками і стрілами», що переганяли табуни коней, а невдовзі й караван верблюдів, який прямував до Константинополя[83]. Тридцятого травня подорожні приїхали до містечка, чиїми мешканцями, за спостереженням Бошковича, були «здебільшого турки», хоча траплялися серед них і греки. Дім, де він зупинився, видався йому брудним і темним, але найбільше вражало те, що господар пишався ним. «Так багато залежить від браку освіти й ідей, і також правда, що й люди тут відповідні». Пізніше він відвідав будинок місцевого православного священика і виявив, що той «незрівнянно брудніший»[84]. Тож не дивно, що його метушня з приводу початківлі привернула увагу пані Портер, адже він відразу зрозумів, що на його подальшому шляху будуть чинними інші, «відповідні», стандарти цивілізації.

Першого червня, за тиждень після виїзду з Константино-

села, мандрівники знову зустріли на своєму шляху татар і табуни коней, а потім дісталися до Канари – першого болгарського села, де їм довелося залишитися на ніч. На думку Бошковича, хати були бідними, але чистими. Можливо, ще більше його здивувало те, що він розумів місцевих селян: «Їхня мова – це один зі слов'янських діялектів, як і моя рідна мова, мова Рагуси, тож я розумів дещо з того, що вони казали»[85]. Це був рідкісний, майже унікальний для XVIII століття випадок, коли західноєвропейський учений, який мандрував Східною Європою, представник просвіченої цивілізації, через збіг обставин і власне слов'янське походження міг упізнати в тих, кого він зустрічав дорогою, слов'ян і навіть спробувати з'ясувати особливості їхньої ідентичности у звичайній розмові. Виявилося, що інструмент для складання етнічної та мовної карти Східної Європи Бошкович завжди мав при собі, загалом припускаючи існування єдиної слов'янської мови з багатьма діялектами. І цим інструментом виявилася його рідна мова.

Падре Бошкович розшукав у болгарському селі місцевого священика, «молодика двадцяти п'яти років, одруженого і вже з дітьми». Від православних священиків не вимагали целібату, зауважив Бошкович, провівши між собою і молодиком чітке церковне розмежування. «Він народився у цьому селі, – писав Бошкович. – І був висвячений, наскільки я зрозумів, у Константинополі». Невідомо, чи вони зрозуміли правильно один одного, але Бошкович збагнув достатньо, аби дійти висновку, що священик і селяни животіли в цілковитому невігластві:

> Його невігластво, як і невігластво навколишніх злидарів, неймовірне. Вони не знають про свою релігію нічого, крім постів і свят, хреста, поклоніння деяким образам (серед яких часом трапляються зовсім жахливі й потворні) та самого слова «християнин». З того, що я міг довідатися того вечора, розмовляючи своєю рідною мовою, а також розпитуючи дещо через перекладача турецькою, яку вони всі розуміють, вони не знають ані «Отче наш», ані «Вірую», ані головних церковних таїнств[86].

Бошкович використав своє знання слов'янської мови, аби підтвердити, що між ним і болгарами немає нічого спіль-

ного. Традиційна неприязнь католиків до православ'я тут нетрадиційно сполучалася з визнанням етнічної тотожності слов'ян, відкритої завдяки не зовсім вдалій розмові їхньою рідною мовою. Саме цього вечора Бошкович спіткнувся на якихось сходах – «з найгрубшого дерева, до того ж напівзруйнованих», – і пошкодив собі ногу. Травма спричинила запалення і зрештою змусила його зупинитися у Польщі й забути про поїздку до Санкт-Петербурга.

«Широка смуга відсталого варварства»

Другого червня Бошкович дістався села Фаті, в якому було «88 хатин, усі належать болгарським християнам». Четвертого червня він прибув до Карабунара, «напрочуд великого села, що налічує від п'яти до шести сотень турецьких і болгарських хат». П'ятого червня він проминув татарське село Гарманлі, яке султан подарував кримському ханові. Того ж дня Бошкович побачив цікаву картину: «кози і вівці змішалися в одному стаді»; 6 червня він потрапив на ярмарок у Карабунарі, де снували «турки, греки та євреї, з тисячею звичайних дрібничок». Єврей із Константинополя продавав дзеркала, що могли б знадобитися Бошковичеві як рефлектори для астрономічних чи географічних спостережень. Його щоденні записи вже дають складний етнографічний образ Болгарії, мішанину народів, цікавішу за мішанину кіз і овець. Десятого червня у Сейлі-Каваку Бошкович нарахував 200 болгарських і 50 турецьких будинків: «Болгари сказали нам, що вони живуть у добрій згоді з турками; вони також укладають мішані шлюби». Там були навіть цигани, що «грали на якихось інструментах, спонукаючи хлопчика й дівчинку танцювати»[87].

Тринадцятого червня в Єнібазарі, «містечку, де перемішалися турки й християни», Бошкович нарахував п'ятдесят (чи трьохсот) будинків, що належали болгарським християнам, але сам зупинився у валаській родині. Релігійне невігластво панувало і тут: «Розмовляючи з різними християнами цього міста, я побачив, що і вони не мали нічого спільного з християнством, крім імен, обряду хрещення та хреста, не знаючи, як і багато хто у цих нещасних землях, навіть "Отче наш"». Готовий до подальших узагальнень, 15 червня Бошко

[illegible] потрапив до Козлуджи*, «великого селища, яке нараховує [illegible] християнських і 300 турецьких будинків». Мандрівники [illegible] у будинках християн, що виявилися цілком привітними, порівняно з «болгарськими звичаями і злиднями [illegible] земель». Бошкович читав книжку, коли до нього прийшов православний священик: «Я тримав у руках Светонія, якого хотів, аби розвіятися». Бошкович міг спілкуватися «рідною [illegible]ською мовою», а книжка допомагала йому утвердити [illegible] свого співрозмовника:

> Про Рим він не знав нічого, як і про папу та релігійні суперечки; він запитав мене, чи у Римі є священики. Аби переконатися в його невігластві, не покладаючись лише на власне розуміння, я користувався послугами кількох перекладачів[88].

Іншу погане знання мови ставало засобом, за допомоги якого Бошкович переконувався в невігластві людей, яких він розумів лише наполовину. Православний священик ще яскравіше довів свою віддаленість від цивілізації, коли поцікавився, чому ані Бошкович, ані Портер не носять бороди. «Він запитав мене, – повідомляв єзуїт, – чи не наклали на мене покарання, змусивши зголити бороду, і здивувався, що в наших землях такий звичай»[89]. Тож Бошкович дивився на все очима Італії та Англії, протиставивши «звичаї болгар» звичаям «наших земель».

Дев'ятнадцятого червня подорожні прибули до Балтаджикоя, «села, поділеного на дві частини», турецьку й болгарську. Вони переговорили з кількома болгарами і дізналися, «що мешканці їхньої частини завжди були досить здорові, а в турецькій – траплялися смертні випадки, підозрювали, що це чума»[90]. Не без поганих передчуттів мандрівники рушили далі й 21 червня досягли Дунаю, що відокремлював Болгарію від Молдавії. Цей кордон порушив цілу низку політичних, етнографічних і географічних проблем.

Тепер Бошкович зустрічав людей, що «розмовляли валаською мовою, цілком відмінною від болгарської». Завдяки дитинству, проведеному в Далмації, він розумів болгар-

* Нині с. Суворово в Болгарії.

ську і міг також розуміти румунську, якою говорили у Волощині та Молдавії, бо валаська, як він зауважив, була «мішаниною (miscuglio) різних мов, переважно італійської та латини». Бошкович жив в Італії з чотирнадцяти років (тепер йому йшов п'ятдесят перший), і його латина напевно була досконала, позаяк свої наукові трактати він писав нею, не згадуючи вже епічної поеми про сонячне затемнення. Але, здається, румунська давалася Бошковичеві важче, ніж болгарська. Прийхавши до Пуцені 29 червня, він помітив, що будинки були «трохи кращі, ніж у Болгарії»; аби дізнатися більше, він відшукав місцевих православних священиків: «Молдавани за походженням, вони розмовляли лише молдавською, тож я не розумів їх, а вони не розуміли мене». Він міг лише проаналізувати складники цієї «мішанини» і знайшов у ній не лише латину та італійську, а й «щось від слов'янської і від турецької мов». Це саме слово визначало і його перші враження після перетину Дунаю, адже населення Молдавії було «мішаниною (miscuglio) вихідців із настільки різних країн», що Бошковичу, який вирахував у Болгарії етнічний склад населення сіл, довелося забути свої математичні нахили. Він побачив таку саму плутанину на найвищому рівні, де його спантеличили турецьке панування у Молдавії, її грецький господар, її православна церква, підпорядкована Константинопольському патріархові, й, урешті-решт, її католицька меншість, що перебувала під протекцією Польщі. Проте, зупинившись на ночівлю, Бошкович переконався, що у Молдавії він таки трохи наблизився до цивілізації. Подорожні провели ніч у монастирі на шляху до Яс, і незважаючи на те, що він видався «бідним порівняно з будинками у розвинених країнах Европи», однак був «величним порівняно з будинками чи, радше, хатинами у болгарських селах»[91]. Бошкович вважав, що нерозвинені країни Европи можна було впорядкувати на шкалі відсутности культури.

Слов'янське походження Бошковича допомогло йому провести потрібні вимірювання, а на Дунаї він зробив деякі етимологічні спостереження, що дозволили пов'язати Болгарію та Польщу, стрибнувши через Молдавію. Взявши до уваги, що турецький правитель Болгарії звався Алі-ага Войвода, він пояснював, що «Войвода – слово слов'янського походження», а «в Польщі правителі провінцій називають

Європи на карті Робера де Вогонді, географа номінального коро-
Польщі Станіслава Лєщинського. З «Nouvel Atlas Portatif», Париж,
рік. До земель Східної Європи входили європейська Туреччина й
ська Росія, чиї володіння збігалися в «Малій Татарії», а також
, Угорщина й Богемія, відокремлені жирною лінією, аби показати,
вони не виходять до сусідньої Німеччини. Робер де Вогонді навіть напи-
статтю «Географія» до просвітницької «Енциклопедії», заявивши, що
XVIII століття «має вважатися епохою загального відновлення географії
Франції і відтак у всіх інших європейських землях, яким Франція, зда-
подала приклад». (З Гарвардського зібрання карт, Гарвардський
верситет)

«Подорож данця» 1744 року, на цій особистій карті показано Європу, якою мандрував пересічний мандрівник. Маршрут закінчується у Відні, а південно-східну Європу взагалі не картографовано: на її місці зображено гори й шатра. Данець подорожував із півночі на південь, але вказівний палець на карті показує напрямок зі сходу на захід. (З Гарвардського зібрання карт, Гарвардський університет)

ми водами». На маленькому острові на Дунаї він знайшов село під назвою Мокрова і зауважив, що «*мокро* слов'янською мовою означає "вологий"». У Молдавії він звернув увагу на вживання слов'янського слова *място* – «так тут, а також у Польщі, називають міста». Йшлося про місто Бирлад, що видалося Бошковичу звичайнісіньким селом. Тут зв'язок із Польщею для нього підтверджувала й присутність євреїв: «...Вони вдягаються так, як і у Польщі, – в якусь довгу чорну одежу». Він також довідався, що кілька років тому містечко захопили і зруйнували татари[92]. Тож відчуття слов'янської мови допомогло йому впорядкувати власні враження і пов'язати в одне ціле подорож з Болгарії через Молдавію до Польщі.

Молдавія здалася Бошковичу «напрочуд гарною», але водночас занехаяною та необробленою, «наче пустеля». Якось подорожні побачили вершника, але той, зауваживши їх, утік, через побоювання, що турки, які їх супроводжували, відберуть у нього коня (так би воно й сталося). Бошкович почув, що господарі Молдавії, які походили з греків-фанаріотів, купували свої посади у Константинополі й намагалися повернути витрати «у будь-який спосіб – крадіжками, стягненнями, пограбуваннями» своїх підданців. Як справжній син доби Просвітництва мандрівник засуджував «дикий деспотизм» у «нещасній країні». Втім, йому було приємно, коли господар Григорій Калімах особисто запросив його до себе: «...Він сказав мені, що вже чув про мене, і дуже зрадів, дізнавшись, що я їхатиму через Яси». Господар привітав свого знаменитого гостя, почастувавши його кавою та солодощами. «Я був щиро здивований, – писав Бошкович, – адже не сподівався такої вишуканості у цій країні», й не думав, що такий «книжник», як він, міг потрапити на «чудовий прийом у країні невігластва і варварства»[93]. Ця, вочевидь, приємна несподіванка означала, що Молдавія мала зв'язок із Республікою листів і визнавала її провідних світил.

Така другосортна причетність до цивілізації була ще вираженішою в Польщі, якою її побачив Бошкович. На польській Україні він став почесним гостем Станіслава Понятовського, чиї землі від османської Молдавії відокремлював лише Дністер. Його син, Станіслав-Авґуст, згодом стане королем Польщі, але Бошкович виявив пошану саме до батька, «великий

геній котрого знаний усій Європі». Цією славою слід було задячувати «Історії Карла XII» Вольтера, цій справжній біблії в усьому, що стосувалося Східної Європи; серед іншого там ішлося про військову й дипломатичну службу Понятовського у шведського короля на початку століття. Тепер Бошкович захоплювався зразковим містом Понятовського під назвою Заліщики. Бошкович розмістився в недобудованому палаці «у чудовому помешканні, мебльованому за звичаєм цивілізованих країн Европи, куди ми врешті дісталися і де знову дихнули вільно після такої широкої смуги відсталого варварства». Османська Європа була «відсталою» землею, але і Польща тоді ще не належала до «цивілізованих країн Європи». Бошкович зауважив, що тут жили німецькі колоністи, які «сприяли численним мистецтвам і ремеслам, неймовірно занедбаним у Польщі». Вочевидь, для Бошковича Заліщики втілювали лише можливість розвитку цивілізації в Польщі, і саме ця можливість, а не переконаність у варварстві місцевих мешканців, зумовлювала у XVIII сторіччі уявлення про Східну Європу. Знов-таки, коли Бошкович повідомляв, що за обідом у палаці він зустрів «усіх найкультурніших людей країни», їхній «розвиток» він оцінював вельми критично[94].

Спіткнувшися на поганих сходах у Болгарії, Бошкович прокульгав усією Східною Європою і вже у Польщі серйозно занепокоївся: «Моїй нозі ставало дедалі гірше, на ній почали утворюватися чорні плями, які скидалися на ґангрену». Пізніше, у Заліщиках, неуважний учений впав «до чогось на кшталт великого колодязя», що мав якийсь зв'язок з місцевою зразковою мануфактурою. Це викликало пошкодження стегна, безпосередньо над старою раною, і майже не давало змоги пересуватися. Його швидко перевезли до єзуїтської колегії у Кам'янці, де він очікував належної медичної допомоги від своїх братів по ордену:

> Мій власний [лікар], послугами якого я користувався в Римі, лікував мене з усією належною увагою, але поза тут не було ані доброго лікаря, ані доброго хірурга, я потрапив, на моє превелике нещастя, до рук справжнього невігласа, що просто покалічив мене, довівши до внутрішніх розладів і запалення крові, внаслідок чого у мене почалася страшна лихоманка[95].

Ось так Бошкович мусив відмовитися від поїздки до Санкт-Петербурґа і провести деякий час у Варшаві, відновлюючи сили. Нездійснені надії знайти доброго лікаря у Кам'янці стали підсумком подорожі, протягом якої його власні жалі, на додачу до постійних чуток про чуму, перетворили Східну Європу на край хвороб і нещасть, що їм не могла зарадити медицина. «Та все ж навіть тут, – писав Бошкович у Болгарії, намагаючи зберегти філософський настрій, – хворі одужують і помирають, [а люди] доживають до різного віку, як і деінде»[96].

Останні слова про хворобу в Східній Європі належали Мадам Портер, що «байдуже» залишила нещасного Бошковича з гангреною у Заліщиках (в її написанні «Салічиках») і вирушила з маєтків Понятовського до маєтків Чарторийських.

> Зрештчай, виходячи з екіпажа, я потрапляла до вестибюля, повного дрібних дворян, утриманців чи васалів князя, одягнених у вишуканий польський одяг. Наближаючись до мене, вони схилялися на одне коліно, підносячи край мого вбрання до уст чи чола, цілували його й бажали мені процвітання. Серед них траплялися деякі з ковтуном, бідою цієї країни. Мені здається, один з її симптомів – просочування крові з коренів волосся[97].

Ця сцена яскраво відбивала відносини між Західною Європою та Європою Східною. Голандка стояла, коли поляки на колінах цілували поділ її вбрання на знак пошани, чи то пак поваги. Коли вони схилялися, вона не марнувала нагоди вивчити їхнє волосся на предмет ганебних симптомів польського ковтуна. Ця недуга вказувала на їхню польськість навіть більше за їхній «вишуканий польський одяг», підтверджуючи медичними фактами їхню відсталість: хвороба була позначена кров'ю. Цей проникливий і владний погляд Західної Європи був поглядом цивілізації і клініки. Згодом, коли мадам Портер повернулася до Голандії, вона занотувала свої враження: «Мені здавалося, що я в раю, я була такою щасливою, що повернулася до Голандії – довколишня чистота безмежно тішила мене і ще більше вражала тому, що я провела так багато місяців у країні, яка перебуває у цілком протилежному стані»[98].

У Варшаві Бошкович гостював у молодшого Понятовського, майбутнього короля, й так зацікавився польськими

справами, що написав «Essai politique sur la Pologne»*, ви
даний 1764 року в Парижі, у рік виборів нового короля в
Польщі. Натоді Бошкович уже повернувся до Рима, де ви
дав технічний трактат про осушення Понтинських боліт
Того самого року він поїхав до Мілана, де заснував й очо
лив нову астрономічну обсерваторію з найсучаснішим об
ладнанням. Але заздрісні колеги плели проти нього інтриги
і через цілком надумані звинувачення у надмірних витратах
він був змушений звільнитися 1773 року. Цей рік був на
справді нещасливим для Бошковича, позаяк саме тоді папа
ліквідував єзуїтство, позбавивши його церковного ордену
ну й ідентичности, тож він залишився, за його ж словами
«майже сиротою»[99]. Наступні десять років він мешкав у Па
рижі, де провадив дослідження для французького флоту й
видав французький переклад своєї поеми про затемнення
Сонця з присвятою новому покровителеві, Людовіку XVI
У 1782 році він повернувся до Італії, аби простежити за пу
блікацією зібрання своїх творів, укупі з «Щоденником по
дорожі з Константинополя до Польщі».

Цей опис південно-східної Европи був значним кроком
уперед, порівняно з концепціями середини століття. Мапа
Гаса 1743 року, передрукована 1777-го, зображувала Болга
рію, Молдавію, Волощину та Сербію у складі великої «Угор
щини». На туристичній карті 1744 року під назвою «Подо
рож данця» европейські маршрути не сягали далі Відня, а у
порожньому південно-східному кутку були зображені гори
й шатра[100]. Звіт Бошковича, у якому підкреслювалися мовні
й релігійні характеристики етнічности, пропонував набагато
витонченішу карту Східної Европи.

Можливо, для самого Бошковича його подорож не минула
безслідно. У 1768 році в Мілані він звернувся, свідомий
свого слов'янського походження, до австрійського намісника
ка Ломбардії, протестуючи проти неправильного написання
(stroppiatura) свого імені як «Boscovik» замість належного
«Boscovich» у каталозі університетської бібліотеки Павії. Не
втрачаючи зацікавлення незвичайними народами, 1785 року
він писав про існування життя на інших планетах:

* «Політичний есей про Польщу» (*фр.*).

Величезний простір між нами і зірками значно більше населений, ніж можна собі уявити. Один Бог знає, скільки істот і яких видів, – можливо, щось на кшталт кротів, котрим не потрібне світло, – існує в тих велетенських просторах, які ми вимірюємо відповідно до власної незмірної дрібноти; у просторах, що можуть вмістити безліч істот, і таких, як ми, і набагато більших за нас[101].

Якщо «Atlas Universel» зображав османську частину Європи краєм пітьми, позбавленим «світла» просвітницької географії, то її мешканці теж були чимось «на кшталт кротів». На 1785 рік Бошкович уже страждав від психічних розладів, що проявлялися у меланхолії, маячні, нав'язливих ідеях, спробах самогубства тощо. Він помер 1787 року. Пам'ятником цьому географові стало його власне ім'я, котре тепер має не якесь там болгарське село, а кратер на Місяці.

«В Азії та в Європі»

Бошкович визнавав, що написав лише «короткий звіт» про недовгу подорож, і закликав до створення «повнішого і загалом кориснішого твору». Прикметне для XVIII століття прагнення до повноти знань найяскравіше відбилося в «Енциклопедії» Дидро і д'Алямбера, останні томи якої готувалися до публікації саме тоді, коли Бошкович мандрував Східною Європою. В основі «Енциклопедії» лежало припущення, що у XVIII сторіччі знання про всі речі від «А» до «Я» можна переглянути на новій, раціональнішій основі. Країни Східної Європи, що зазвичай розглядалися як географічні об'єкти, були розкидані в абетковій послідовності по всіх сімнадцяти томах видання, але разом узяті ці статті відображали загальний стан просвітницького знання про Східну Європу на середину XVIII століття.

У першому томі, що з'явився 1751 року, серед інших статей на літеру «А» була одна про «Agnus Scythicus», славнозвісне скитське ягня, напівросли, напівтварину, диво російської природи, до якого «Енциклопедія» підійшла дуже критично, аби висміяти релігійні чудеса[102]. У другому томі (1752 року) землям Східної Європи було приділено небага-

то уваги: лише дві статті на літеру «Б»: «Богемія» та «Болгарія». Після кожного терміна в «Енциклопедії» в дужках подавалося скорочення, яке вказувало на галузь знань, до якої цей термін належав, у цьому випадку до географії «BOHEME (Géog.), royaume de l'Europe», європейське королівство. Далі у короткому абзаці згадувалася столиця Богемії Прага, родючий ґрунт, багаті рудники й скляні мануфактури цього краю. У висновках підсумовувалася політика, звичаї та етнічний склад: «Це королівство належить до Австрійського дому. Богемці дуже працьовиті, їхня мова – один зі склавонських діялектів (l'Esclavon)»[103]. Стаття про Болгарію була так само короткою, але цікаво, що йшлося про два географічні об'єкти. З одного боку, «BULGARIE (la grande)», названа «азійською провінцією в російській Татарії», з іншого – «BULGARIE (la petite)», що була «турецькою провінцією в Європі»[104]. Розглядаючи Болгарію як суто географічне поняття, «Енциклопедія» розташовувала її як в Азії, так і в Європі, причому азійською частиною, що належала до Російської імперії, управляли з Європи, а європейською частиною, що входила до складу Османської імперії, керували з Азії. Болгарія енциклопедистів, географічно розташована між Європою та Азією, насправді була країною Східної Європи.

Така стратегія географічного розташування найяскравіше далася взнаки у більшій статті про Угорщину – «величезний край в Азії та в Європі», – що з'явилася у восьмому томі «Енциклопедії». Восьмий–сімнадцятий томи побачили світ 1765 року під фіктивною маркою швейцарського видавця, аби обійти королівський декрет 1759 року, що забороняв друкувати їх у Франції. Розлогі статті про Угорщину, Польщу, Росію і Татарію, відповідно у восьмому, дванадцятому, чотирнадцятому і п'ятнадцятому томах, відзначалися певною концептуальною єдністю, оскільки їх усі написала одна людина, вічний енциклопедист, шевальє Люї де Жокур. Вольтер, переглядаючи томи, що вийшли 1765 року, зауважив, що «шевальє де Жокур зробив три чверті з них». Насправді внесок Жокура був дещо скромніший, але також визначний: він написав близько чверти всіх текстів. Француз, що здобув освіту в Женеві, Лейдені й Кембриджі, Жокур зачепив усі ті

теми, які лежали в основі західноєвропейського Просвітництва. Хоча він особливо цікавився наукою і медициною, це не завадило йому писати статті для енциклопедії на будь-яку тему; не всі його колеґи-філософи ставилися до цього схвально. Дидро, що мав би бути йому вдячний за чверть енциклопедії, зауважував: «Шевальє де Жокур? Не бійтеся, що йому колись набридне вимучувати з себе статті, сам Бог створив його для цього». Ґрим писав у тому ж дусі: «Безліч статтей на найрізноманітніші теми, зокрема дуже важливі, було доручено шевальє де Жокуру, людині надзвичайно сумлінній і невтомно працьовитій, але безжальному компіляторові, який лише збирав матеріял з найвідоміших і часто посередніх книжок»[105]. Такий метод компіляції ґарантував, що його статті відбивали усталені для XVIII століття думки: розміщуючи Угорщину «в Азії і в Європі», де Жокур відобразив не лише власні упередження.

Насправді його погляд на Угорщину в «Енциклопедії» був цілком аналогічним поділові Болгарії на дві частини. В обох випадках там, де сучасна географія розміщувала країну на карті Європи, нехай і Східної, «Енциклопедія» зверталася до стародавньої географії, аби показати зв'язок цієї країни з її азійським минулим.

> Азійська Угорщина, або Велика Угорщина, була у старовину батьківщиною гунів, або угорців, що прийшли до Європи під час занепаду Римської імперії: п. Деліль розташовує її на схід від Болгарії в Азії. [...] Волощина лежала на південь від Угорщини; тож усі три народи: болгари, угорці та волохи були сусідами в Азії, подібно до того, як тепер у Європі[106].

Тут суміжне розташування, що поєднує сусідні країни Східної Європи, стає чимось на кшталт географічної долі. Якщо Угорщина, Болгарія та Волощина на тогочасній карті Європи зафарбовувалися одним кольором, то це було наслідком не лише їхньої недавньої належности до східної Османської імперії, але також давніших історичних зв'язків з Азією. Стародавні азійські країни охайно перенесено на сучасну карту Європи разом з народами, що «прийшли до Європи» й відновили там колишні географічні зв'язки.

Середньовічна Угорщина розглядалася крізь призму її складників, що ще більше підкреслювало зв'язки між країнами Східної Європи.

> Угорська монархія на початку XIV століття охоплювала власне Угорщину, Семигород, Молдавію, Волощину, Хорватію, Боснію, Далмацію та Сербію; але розширення її меж нагадувало море, що іноді здіймається й виходить з берегів лише для того, аби невдовзі туди повернутися. Успіхи османської зброї надзвичайно зменшили розміри цієї монархії: цілі провінції було відібрано в неї, але за Пожаревацькою мирною угодою Імператор повернув деякі частини Волощини, Болгарії, Сербії, Боснії та Хорватії[107].

Східна Європа нагадувала море, її мінливі кордони рухалися, наче хвилі припливу й відпливу. Ці землі рішуче ухилялися від войовничих зазіхань Європи і Сходу, тож ані географи, ані енциклопедисти не могли сказати з певністю, де ж вони розміщені.

Жокур допускався посутніх помилок, вдаючись до поширених стереотипів. «Мова Угорщини є одним зі слов'янських діялектів, – помилково стверджував він. – А відтак вона частково споріднена з мовами богемців, поляків і росіян»[108]. Угорська мова, що належить до угро-фінської мовної родини, не мала жодного стосунку до чеської, польської та російської мов, і ця помилка свідчить не тільки про огріхи «Енциклопедії», а й про притягальність новонародженої ідеї Східної Європи. Аби уявити цілий регіон, вистачало однієї країни, позаяк Угорщина в «Енциклопедії» географічно була нерозривно пов'язана з Болгарією і Волощиною, а лінгвістично – з Богемією, Польщею та Росією.

Зв'язки Угорщини з Польщею ставали дедалі очевиднішими, особливо у політиці й суспільному устрої: «Колись в Угорщині існувало таке самоуправління, як дотепер у Польщі: угорці самі обирали свого короля на сеймах». До того ж «[вона] мала такі самі привілеї, як у Польщі», особливо щодо селян, адже «населення було і досі залишається поневоленим»[109]. Угорщина і Польща знову згадувалися разом в описі правління Людовіка Великого у XIV столітті, який правив обома королівствами: «Його народи справедливо назвали моїм

за Великим; але він був майже незнаний в Европі; він правив людьми, що не вміли донести до інших народів його славу». Ця опозиція між Угорщиною та Польщею, з одного боку, й Европою, з другого, базувалася на мінливому співвідношенні відомих і невідомих країн, що його підтримувало Просвітництво протягом цілого століття. Цитуючи Вольтера, який вважав, що угорці нездатні скористатись із власних багатств, Жокур приєднався до вже усталених просвітницьких поглядів.

> Даремно, каже п. де Вольтер, природа наділила цю землю золотими і срібними копальнями, а також справжніми скарбами – вином і зерном; даремно вона виростила тут людей міцних, добре збудованих і одухотворених! Там не побачиш майже нічого, крім пустки[110].

Отже, Жокур, який, либонь, ніколи не *бачив* Угорщини, міг просто зацитувати Вольтера, котрий також ніколи не *бачив* Угорщини, переконуючи, що в цій країні можна *побачити* тільки пустку. Погляд Просвітництва демонстрував дива своєї проникливости. Згадка про змарновані природні багатства й неторкані скарби цілком природно наштовхувала на думку про ефективніше їх використання, і Жокур наприкінці розсипався у надмірних похвалах Марії-Терезі, «королеві сердець» і королеві Угорщини. Французька енциклопедія, не згадуючи про дражливе тепер ім'я Ракоци, у дусі нового союзу 1756 року вітала входження Угорщини до складу імперії Габсбургів[111].

Опис Польщі в «Енциклопедії» починався з короткої статті про «географію», розташування «великого европейського королівства», за яким ішла розлога стаття, присвячена «історії та устрою» Польщі. Жокур обіцяв, що «загальний нарис» про Польщу – «її опис, який я збираюся накидати», – буде «корисним» для політичних і філософських дискусій; а також відсилав читача до основного джерела, «Історії Яна Собеського» Коє[112]. Ця книга викликала неоднозначну реакцію у монархічній Франції Людовіка XV, позаяк автор симпатизував польським республіканським інституціям, підставою яких був маніфест Лєщинського про реформи. Хоча Жокур і запозичив багато у Коє й прихильно відгукнувся про Лє-

щинського, він дійшов критичних висновків про політичний устрій Польщі. Захоплюючись «величним видовищем» польського сейму, що його, далебі, ніколи не бачив, він, проте, засуджував право вето, яке «хоча і робить часом добро, все ж приносить більше зла». Загалом, підсумовує він, «це королівство на півночі Європи так невдало використовує свої свободи і право обирати короля, що, здається, стане розрадою для тих сусідніх народів, які втратили обидві ці переваги». Ще нещаднішим був Жокур щодо польського кріпосного права, яке порівнював з рабством в Азії. Він малює образ «голих дітей, що потерпають від холодного клімату, мерзнучи разом з худобою», та співчуває кріпакові, котрий ніколи не зможе сказати «моє поле, мої діти, моя дружина». Жокур цікавиться, що швидше зруйнує Польщу – «крайнощі рабства чи надмір свободи»[113].

Поляки, «коли вони ще були сарматами», володіли імперією, яка простягалася від Дону до Вісли і від Чорного моря до Балтійського, тобто охоплювала всю Східну Європу, з Богемією вкупі. Жокур пояснював це «диким інстинктом» «варварського народу». Але полякам не пощастило зберегти «спадщину» своїх сарматських предків, і впродовж століть вони були змушені поступово обмежитися кордонами сучасної Польщі. Уявлення про Польщу як територію, що постійно зменшується, і про польську історію як про процес скорочення передбачало, що «історія і устрій» мали свої географічні наслідки, які провіщали цілковите зникнення Польщі після поділів з карти Європи. Цікаво, чи не тому географія та устрій розглядалися в окремих статтях, що Польща вже уявлялася як приклад невдалого державного устрою, без власної географії. Так само як поляки втратили імперію своїх сарматських пращурів, вони не цілком зберегли свій давній варварський характер: «Поляки менше схожі на своїх сарматських предків, ніж татари на своїх». Але Жокур пояснював цю різницю, в дусі Русо, як зміну на гірше: «Вони забули простоту й поміркованість своїх предків сарматів». Він не схвалював того, що поляки переймають французьку моду, «змішану зі східними розкошами». В окремій примітці про церемонію коронації польського короля Жокур описав її так, наче бачив *чив* на власні очі: «Тут бачиш азійську розкіш, змішану з

європейським смаком»[114]. Саме завдяки цьому змішуванню європейського і східного, варварства і цивілізації Польща належала до Східної Європи.

З огляду на антиклерикальний дух «Енциклопедії», прийняття Польщею у X столітті християнства навряд чи могло свідчити про кінець варварства. Жокур описував епоху, коли навернення відбувалося за допомоги тортур: тим, хто їв м'ясо на Великий піст, виривали зуби, а перелюбників вішали на шиях, вбитому в «знаряддя їхнього злочину». А те, що згодом Польща стала толерантнішою в релігійних питаннях, ніж інші країни Європи, і навіть «раєм для євреїв», то це була випадкова перевага, зумовлена її відсталістю: «Польща, проте, перебувала у стані варварства довше, ніж Іспанія, Франція, Англія чи Німеччина; це доводить, що напівученість небезпечніша за грубе невігластво». Вказані країни підкреслювали контраст між польським варварством і сумнівною напівцивілізованістю Західної Європи. Католицька ревність поляків додатково свідчила про відсталість, бо «надмірна відданість наказам з Рима», тобто «сліпий послух поляків» пояснювався їхнім «забобонним страхом»[115].

Польщу, як і Угорщину, засуджували за марнування природних багатств: «Природа дала цій державі все, що потрібне для життя, – зерно, мед, віск, рибу, дичину; й усе, що потрібне для того, аби розбагатіти, – збіжжя, пасовиська, худобу, вовну, шкіру, сіль, метали, мінерали. Але в Європі немає біднішого народу». Це поєднання багатої землі й бідного народу вказувало на парадоксальну невідповідність суспільства навколишньому середовищу. Жокур описував брак економічного розвитку як географічне безглуздя, коли земля варта не більше за її абстрактний образ, нанесений на мапу:

> І земля, і вода – все закликає тут до розвитку торгівлі, але торгівлею тут і не пахне. Безліч струмків і чудових річок – Дунай, Буг, Дністер, Вісла, Німан, Дніпро – слугують лише позначками на географічних мапах. Давно помітили, що було б легко поєднати каналами північний океан і Чорне море і, відповідно, комерцію Сходу і Заходу. Польща, на яку вже кілька разів нападали ворожі флотилії, не те що не побудувала торгових суден, а й не подумала навіть про маленьку військову ескадру[116].

Отож польські річки були лише лініями на мапі, непотрібними самим полякам, але водночас розпалювали уяву західноєвропейських географів, котрі цілком природно розглядали Східну Європу як місце зустрічі Сходу й Заходу. Дезорієнтацію викликав намір поєднати схід із заходом за допомоги річок, які фактично текли з півночі на південь. До того ж «Енциклопедія» припускалася елементарної помилки, згадуючи про вихід Польщі до «північного океану», коли насправді північне узбережжя Польщі омивалося Балтійським морем. Хоч би якою поширеною була думка, що Польща – північна країна, вона таки не була арктичною.

Можливо, Жокур сплутав Польщу з Росією, бо лише Росія могла з'єднати Чорне море з Арктичним океаном, до того ж будівництво штучних каналів у Росії також зацікавило спостерігачів із Західної Європи у XVIII столітті. «Подорожі Росією» Кокса також містили «План Вишнєволоцького каналу, що з'єднає Балтику з Каспієм» і незавершений «План Ладозького каналу», який мав поєднати Біле море з Балтійським[117]. Існував ще один довготривалий проєкт Волго-Донського каналу, що сполучив би Чорне і Каспійське моря з Балтійським. Волго-Донський проєкт Пьотр довірив англійському інженерові Джону Пері. Упродовж цілого століття такі плани для Польщі й Росії надавали комерційного забарвлення самій ідеї Східної Європи, зображаючи на карті її суто східні терени у вигляді внутрішніх водних шляхів від північних до південних морів.

«Ця держава, більша за Францію, нараховує лише п'ять мільйонів мешканців», – повідомляла «Енциклопедія» про Польщу, але просвітницька демографія, як і просвітницька географія, теж могла помилятися. Насправді населення Польщі становило близько дванадцяти мільйонів. «Енциклопедія» настирливо пропонувала картину змарнованих природних ресурсів і нерозвиненої економіки, підкреслюючи в такий спосіб саму ідею розвитку. Жокур далі перераховував негативні культурні риси Польщі: «Там немає своєї школи живопису, немає театру, архітектура перебуває в зародковому стані, до історії ніхто не розуміється, математика малорозвинена, не важна філософія майже невідома». Але залишалася надія на розвиток за західними зразками: «З часом дозріють ви-

Можливо, колись і Польща досягне всього того, що вдосконалено в інших кліматичних умовах». Поняття незрілости й недосконалости допомагали означити недорозвиненість Східної Европи у стосунку до Европи Західної. Жокур залишив Угорщину Марії-Терези й підсумував статтю про Польщу закликом знайти «великого короля». Описуючи такого короля, він цитував Коє: потрібен той, «хто, побачивши навколо родючі землі, чудові річки, Балтійське і Чорне моря, дасть своєму королівству кораблі, мануфактури, комерцію, фінанси й людей», той, хто, скасувавши кріпацтво, зможе принести в Польщу «конкуренцію, ремесла, мистецтва, науки, честь і процвітання»[118]. Такий король зважатиме на географічну ситуацію Польщі й скерує країну на курс розвитку, виводячи цивілізаційні форми з географічних фактів.

«Кінське м'ясо й кобиляче молоко»

Статтю про Росію в чотирнадцятому томі «Енциклопедії» поміщено під рубрикою «сучасна географія». Розпочинається вона тим, що розташовує Росію на двох континентах: «...Величезні землі, що утворюють цю велику імперію, [лежать] і в Европі, і в Азії». Незважаючи на цей чітний поділ, Жокур описує Росію одночасно як азійську і як европейську країну, й попри означені принципи «сучасної географії» майже одразу береться за проблему давніх слов'ян. Посилаючись на опис Росії у допіру виданому першому томі записки Вольтера про Петра, Жокур побіжно оглянув провінції імперії, назвавши Новгород найдавнішим поселенням слов'ян. «Але звідки вони з'явилися, ці слов'яни, – дивувався він слідом за Вольтером, – чия мова поширилася на північному сході Европи?»[119]. Ані Жокур, ані Вольтер не могли відповісти на це питання, проте важливо, що вони розмістили тогочасних слов'ян «на північному сході Европи», вже на крок далі від традиційної «Півночі» і кроком ближче до сучасної концепції Східної Европи.

Пояснюючи значення постаті Петра, Жокур робив виразний східний наголос, майже дослівно цитуючи Вольтера: «До царя Петра звичаї, одяг і традиції у Росії завжди більше нагадували Азію, ніж християнську Европу». Жокур знаходить у

минувшині подібності між устроєм Росії і Туреччини, порівнює стрільців з яничарами, припускаючи, що царський титул «походить радше від перських шахів, ніж від цезарів Риму»[120]. Щодо комерції, то «у світі лише російський народ має торгові контакти з Китаєм суходолом», а щодо громадських лазень, то «вони так само поширені серед росіян, як і серед турків». І саме Пьотр схилив Росію до Європи:

> За царювання Пєтра російські люди, що цінували Європу («qui tient à l'Europe») й жили у великих містах, набули цивілізованости, схильности до комерції, інтересу до наук і мистецтв, любові до вистав та оригінальних новацій. Велика людина, котра започаткувала ці зміни, на щастя, народилася у сприятливий для них час. Він запровадив у своїх володіннях мистецтва, які вже сягнули досконалости в його сусідів. З'ясувалося, що серед його підданців уже були люди, готові сприйняти їх; ці мистецтва за п'ятдесят років досягли успіхів більших, ніж деінде. Проте вони ще не пустили настільки глибоких коренів, аби певний період варварства не міг зруйнувати цю чудову споруду, зведену в малолюдній та деспотичній імперії, яка ніколи не знала доброчинного впливу природи[121].

Для Росії стати цивілізованою означало зробити європейський вибір, і цей вибір мав зробити не лише Пьотр, але й цілий російський народ, цього очікували мистецтва й науки цивілізації, що їх удосконалили його сусіди. Східна Європа з такими сусідами, з одного боку, й численними азійськими впливами, з другого, могла або обрати рух до цивілізації, або повернутися до варварства.

Найпотужнішим джерелом східного впливу на Росію, яке вважалося однозначно варварським, були татари. Час Просвітництва міг визнати Китай, Персію і Туреччину за споріднені східні цивілізації, але татари намарно чекали такої поступки. Якщо Росія належала до Татарської імперії за часів хана Батия, то Татарія належала до Російської імперії за часів Петра. Хоча вони й помінялися місцями, татари і далі впливали на баланс сил між Європою та Азією, цивілізацією та варварством. Стаття Жокура в п'ятнадцятому томі про незмінне татарське варварство була необхідним додатком до його статті

у чотирнадцятому томі про розвиток цивілізації в росіян. У цьому випадку увага зосереджувалася не на території, а на народі, позаяк після великої статті про татар ішла лише коротка згадка про Татарію; і народ, і країна описувалися як об'єкти «сучасної географії». Залежно від політичної належности Татарія поділялася на три частини: китайську, російську та самостійну. Окремі примітки стосувалися Кримської Татарії та Малої Татарії; ці терміни подеколи вживалися як синоніми на позначення Кримського півострова й земель Північного Причорномор'я, на відміну від Великої Татарії, яка, подібно до таємничих стародавніх царств Великої Болгарії та Великої Угорщини, розташовувалася в Азії[122].

Наприкінці XVII століття Велику Татарію ще можна було знайти на картах. У «Новому вступі до географії» Сансона (1695 рік) карта світу зображувала «Московію» як окреме утворення між «Європою» на заході і «Великою Татарією» на сході. Проте «Мала Татарія» з'явилася на карті Європи як частина «Туреччини в Європі» («Turquie en Europe»)[123]. Карта Європи Гійома Деліля, опублікована 1700 року в Парижі, вже розрізняла «Європейську Московію» та «Азійську Московію», подібно до «Європейської Туреччини» і «Туреччини Азійської». На голандській карті Європи Цюрнера (1712 рік) на право континенту з'являється назва «Сибір», яка впродовж століття поступово витісняє Велику Татарію з карти північної Азії[124]. У 1730 році в Стокгольмі Штраленберґ на своїй карті «північно-східної частини Європи та Азії» пообіцяв детальніший опис «Росії, Сибіру й Великої Татарії». Після того як абат Жан Шап д'Отрош видав 1768 року в Парижі «Подорож до Сибіру», Сибір стає самостійним предметом опису. Отже, якщо протягом XVIII століття «Велика Татарія» ставала дедалі менш важливою географічною концепцією, то «Мала Татарія», разом із Кримом, збереглася на карті світу і що найважливіше, на карті Європи. Хоча вона формально належала від Константинополя, її часто забарвлювали окремим кольором, як на карті Цюрнера 1712 року. А згодом, коли Велика Татарія у сучасній географії перетворилася на Сибір, Мала Татарія стала Кримом.

Коли Жокур писав статті для «Енциклопедії», географія Татарії цікавила його набагато менше, ніж етнографія татар.

Він описав їх як «народи, що заселяють майже всю північну Азію», зігнорувавши їхню присутність на півдні Європи. Опісля, у дусі Лінея, він подав класифікацію, за якою татари поділялися на п'ятнадцять основних «народів», перелічених за абеткою. Барабинські татари були розміщені у Великій Татарії, а буджацькі татари, звісно, проживали в Європі, на західному узбережжі Чорного моря, поблизу гирла Дунаю. Калмики не мали «постійного осідку, а жили у повстяних наметах, які вони розбивають і складають в одну мить, на території від Монголії до Волги»[125].

Кримські татари, за Жокуром, скидалися на калмиків, «але вони не такі потворні». Вони невисокі на зріст і кремезні, зі «засмаленою шкірою (teint brûlé), напіввідкритими свинячими оченятами (yeux de porc), пласколиці, з маленьким ротом, білими, наче слонова кістка, зубами і майже безбороді». Вочевидь, Жокур намагався схарактеризувати їх як окрему расу, до того ж вельми неприваблиу. Для повноти цього відразливого образу кримських татар залишалося повідомити, що «кінське м'ясо й кобиляче молоко – їхні улюблені ласощі»[126]. Коли Робер де Вогонді майже одночасно, 1762 року, опублікував у Парижі «Новий кишеньковий атлас», одна мапа в цьому атласі була присвячена кольору шкіри. Вона показувала, що вся Європа заселена білою расою. Ще одна мапа – мапа типів обличчя – показувала, що всі мешканці Малої Татарії «з плоскими обличчями й вузькими очима» расово відрізнялися від європейців[127]. Жокур, котрий під час написання «Розмаїтості людського роду» чимало позичив з Бюфонової «Природничої історії», дотримувався просвітницьких уявлень про расові характеристики, доводячи, що кримські татари, хоч і мешкали в Європі, залишалися чужинцями з Азії.

Черкеські татари жили на узбережжі Каспійського моря навколо гирла Волги, але Жокур не зауважує, що вони також були мешканцями Європи. Їхні «мова, звичаї, нахили й навіть зовнішність» зраджували в них татар. Щодо зовнішності, то вони «досить потворні», хоча їхні жінки вважалися красунями, як колись виявив Сеґюр. Чоловікам робили обрізання, і вони «дотримувалися деяких інших мусульманських обрядів». Дагестанські татари жили навколо Каспійського моря, і їм випало бути «найпотворнішими з усіх мусульман

ських татар». Шкіра в них «дуже смаглява (fort basané)». Монгольські татари «населяють найбільшу частину Великої Татарії», на схід від калмиків аж до самого «Східного моря». Ногайські татари, котрі жили на Волзі й Каспії, скидалися на дагестанських татар, «за винятком того, що вони мали зморшкуваті обличчя, наче у старих бабів». Узбецьких татар, останніх у абетковому переліку, Жокур розмістив у Великій Бухарі, «величезній провінції Великої Татарії»[128].

Порівнюючи історію татар з історією інших варварів, Жокур зауважив, що ґоти, які підкорили Римську імперію, принесли монархію та свободу, а татари, хоч би кого вони захопили, приносили із собою лише рабство та деспотизм. Утім, масштаби їхніх завоювань «вражають уяву». «Для людської природи принизливо, що ці варварські народи підкорили майже всю нашу півкулю» і що «цей люд, такий огидний на вигляд (vilain de figure)», став «володарем всесвіту». Жокур натякав на часи Чингізхана, при дворі якого «можна було бачити суміш татарського варварства й азійської розкоші» та «давні скитські колісниці, що їх і досі використовують кримські татари». Жокур «бачив» татар як мішаницю варварів, що вражали Західну Європу, але він таки міг розташувати їх за абеткою від башкирів до узбеків, близьких за мовою, звичаями, схильностями й зовнішністю. Але те, що так багато цих народів жили в Європі, властиво у Східній Європі, було набагато більшою проблемою. «Це величезне вмістилище неосвічених, сильних і войовничих людей вивергало свої потоки, що розсіялися майже по всій нашій півкулі», – писав Жокур. Він запевнив своїх читачів, що татари і досі воюють за допомоги луків і стріл, тому цивілізація у безпеці: «Не слід більше боятися великих переселень цих народів, рафіновані народи захищені від нападів цих варварів»[129]. Насправді переселення, потоки й виверження були тут ні до чого, позаяк татари вже жили в Європі, вздовж Чорного і Каспійського морів, у гирлі Дунаю та в гирлі Волги. В 1944 році Сталін депортував 250 тисяч кримських татар – всіх до одного – до Сибіру й Центральної Азії; нині вони нарешті повертаються додому, до Криму, до Європи.

Саме Жокур написав для шостого тому «Енциклопедії» коротку статтю про європейський континент, ще перед тим,

як узявся до статтей про Угорщину, Польщу, Росію і Татарію. Він географічно не визначив східного кордону континенту. Хоча Європа була «найменшою з чотирьох частин світу», вона вважалася найважливішою «завдяки своїй комерції, мореплавству, родючим землям, просвіченості й працьовитості своїх народів, знанню мистецтв, наук і професій, і передовсім завдяки християнству»[130]. У наступних статтях Жокур писав про народи і країни Європи, які, за його критеріями, не досягли відповідного рівня цивілізації, а тому для цих народів перераховані чесноти Європи мали бути радше поштовхом до розвитку, ніж предметом самозамилування. Хоча всі ці географічні статті написав Жокур, поглиблюючи тематику Європи в «Енциклопедії», проте автором статті про географію в сьомому томі була інша людина – Робер де Вогонді, який разом із батьком видавав «Atlas Universel», член Нансійської академії Станіслава Лєщинського. В цій статті згадувався Бошкович та його карта папських земель. Також там розповідалося про Пєтра Великого, котрий приніс у Росію «науки», зокрема й картографію. Згадувався Жозеф Деліль, який прибув до Росії скласти її атлас. «Початок нашого століття, – заявив Робер, цілком у дусі "Енциклопедії", – має вважатися епохою загального відновлення географії у Франції і відтак в усіх інших європейських землях, яким Франція, здається, подала приклад»[131]. У XVIII столітті географія була одним із засобів панування: вона встановлювала ієрархію між Францією й іншими європейськими країнами та рештою світу. Як в атласі, так і в «Енциклопедії» географія встановлювала межі Східної Європи та укладала її карту в свідомості Просвітництва.

Розділ п'ятий

Звертаючись до Східної Європи.

Частина 1: Росія Вольтера

«Швидким галопом до Адріянополя»

«Вашій Величності доводиться керувати військами, – писав Вольтер Єкатєріні у 1770 році, – у Волощині, Польщі, Бесарабії, Грузії, і при цьому Ви ще знаходите час писати мені». Щоправда, війна не перешкоджала їхньому листуванню, навіть навпаки, саме під час першої тривалої війни Єкатєріни проти Туреччини та Польщі, у 1768–1774 роках, вони листувалися з такою частотою, якої не бувало у мирний час. В основі зовнішньої політики Єкатєріни лежали амбітні плани завоювання Польщі й Туреччини і панування над ними; поступово північно-східний та південно-східний квадранти Європи зливались у єдиний простір Східної Європи, що відбивалось як на військових картах генералів і державних мужів, так і в свідомості просвіченої громадськости. У тогочасних листах Вольтер пропонував Єкатєріні свої філософські міркування про її воєнні походи; Волощині, Польщі, Бесарабії та Грузії там було відведено роль будівельних блоків для нової європейської географії. «Уява п. д'Алямбера та моя, – писав Вольтер Єкатєріні у тому ж 1770 році, натякаючи на колективну свідомість Просвітництва, – летить до Дарданелів та Дунаю, до Чорного моря, до Бендер, до Криму та, особливо, до Санкт-Петербурґа»[1]. Це ментальне картографування Східної Європи було продуктом уяви, і створювалося воно саме завдяки епістолярному жанрові, адже Вольтер міг залишатися вдома у Ферне в Швейцарії, тоді як його власні слова на крилах пролітали над Європою до Санкт-

Петербурґа. Якщо воєнні кампанії об'єднували територію Східної Європи від Санкт-Петербурґа до Дарданелів, то поштові шляхи підкреслювали одночасно і географічну віддаленість, й інтелектуальну досяжність цих країв, прибравши вигляду адреси на конверті, надісланому на схід. Коли у 1758 році з'явилася мапа «Поштові дороги Європи», Росії на ній ще не було, а шлях з Відня зникав десь на східних околицях Варшави[2]. У 1770 році Вольтер міг легко листуватись із Єкатеріною, але цей поштовий зв'язок не лише поєднував двох кореспондентів, а й підкреслював ту величезну відстань, яка їх розділяла.

Вольтерові було аж ніяк не вперше вирушати в уявну подорож до Східної Європи, він уже побував тут разом з Карлом XII, який, до речі, під час гостювання у татар отаборився саме в Бендерах. Пишучи свої листи до Єкатеріни, Вольтер відчував легке дежа вю, коли заново відкривав сліди та місця, які вперше дослідив 40 років тому, пишучи про Карла XII. Але якщо у «Карлі XII» Вольтер-історик мусив ховатися за спину свого героя, аби описи країн та народів виглядали автентично, то епістолярна форма давала Вольтеровій уяві цілковиту свободу. І Вольтер, і Єкатеріна частково оприлюднювали своє приватне листування, а після смерти Вольтера у 1778 році Бомарше підготував окремі листи до друку. Відтак вони зробили свій унесок до загального витворення Просвітництвом Східної Європи.

Пізніші критики, яким не дуже подобалось, що Вольтер вирішив написати історію такого завойовника, як Карл XII, не зрозуміли всієї важливости уявного відкриття Вольтером країн і народів Східної Європи. Ще більше обурення викликало те, що Вольтер палко вихваляв воєнні успіхи Єкатеріни, проте його критики не змогли догледіти вагомости епістолярного хвилювання, з яким він повертався у ті самі місця, але вже з іншим завойовником. «Досить того, – вигукував він, хоча йому цього було не досить, – що невдовзі Ви станете абсолютною володаркою Молдавії, Волощини, майже всієї Бесарабії, азовського і кавказького узбереж Чорного моря». Єкатеріна прочитала ці листи й відповіла у 1771 році, відреагувавши на його географічну обізнаність та перелік назв:

> Хіба ж не правда, що тут багато матеріялів, аби поправити та доповнити географічні мапи? Під час цієї війни можна було почути назви місць, про які досі ніхто не чув і які географи вважали пустками[3].

Цими словами вона підкреслює тісний зв'язок між геополітичним завоюванням і географічним дослідженням Східної Европи у XVIII сторіччі. Вольтерова відповідь виходила з припущення про цей самий зв'язок. Оскільки війська Катєріни тільки-но увійшли до Криму, він чекав, коли буде складено мапу цієї землі. «Задовільних досі не було», – зауважив він і тут-таки засудив турків за їхнє географічне невіґласство: «Ви володієте чудовою землею, але не знаєте її. Моя імператриця змусить вас її вивчити»[4].

Однак географічна важливість цієї війни полягала не лише в увазі, яку вона привернула до окремих місць та назв, але передовсім у їх взаємозв'язках та сполученнях. Війна Росії з Туреччиною та Польщею 1768–1774 років перетворила майже всю Східну Европу на величезне поле воєнних дій, розмістивши її на одній військовій мапі. Наприкінці свого царювання у 1787–1795 роках Єкатєріна знову воюватиме з Туреччиною і Польщею, і ці війни завершаться остаточним поділом Польщі, який стане вінцем попередніх геополітичних та географічних проєктів. Як блискучий мислитель доби Просвітництва Вольтер у своїх листах сформулював ідею Східної Европи, охопивши весь театр воєнних дій Єкатєріни. «Моє побажання до долі і Вашого генія скромне, – писав він у 1773 році, – лише розплутати (débrouillement) той хаос, в який поринули землі від Данциґа до гирла Дунаю», та досягти перемоги «світла» (lumière) над «темрявою» (ténèbres)[5]. Вольтер зробив опанування Східної Европи завданням Просвітництва: привести до ладу ті краї-ни, де панував безлад, – і лише тому, що він так постановив. З такою самою інтелектуальною зверхністю Східну Европу проголошували землею хаосу й пітьми. Але справді новим і, мабуть, неможливим до початку цієї війни було те, що в уяві Вольтера сполучилися східноєвропейські річки, пов'язавши Ґданськ у гирлі Вісли на Балтійському морі з гирлом Дунаю на Чорному морі.

У листуванні Вольтер постійно висловлює типові для Просвітництва погляди на владу та імперію, вихваляючи Єкатєріну як «абсолютну володарку» маловідомих земель, і ця його формула східноєвропейського абсолютизму поєднувала елементи політичної теорії з особистими фантазіями. Натомість Русо у роздумах про Польщу, всупереч поглядам Вольтера та Єкатєріни, провіщав визволення Східної Європи на основі принципу національної окремішности. Однак і цю версію так само було накинуто західноєвропейським Просвітництвом, і що цікаво, Русо виклав свої міркування у формі відкритого листа до поляків. Звертаючись у листах до Східної Європи, Вольтер і Русо могли самі взяти участь у політичних відкриттях незнаних земель. «Мені здається, що це я сам переправився через Дунай», – написав Вольтер у 1771 році. «У своїх мареннях я сідлаю коня і скачу швидким галопом до Адріянополя»[6].

«Я старший за Вашу імперію»

Вперше Єкатєріна написала до Вольтера у 1761 році, аби подякувати йому за другий том «Пєтра Великого». Вихід цього твору й завершення Семирічної війни того-таки року ознаменувало кінець першого етапу відкриття Східної Європи Просвітництвом та початок нової фази ще динамічнішого культурного й дипломатичного інтересу до цього регіону, причому в центрі уваги опинилася сама дивовижна постать Єкатєріни. Будучи німецькою принцесою, вона прибула чотирнадцятирічною до Росії 1744 року, щоб узяти шлюб зі спадкоємцем престолу, онуком Пєтра Великого. У 1762 році (за новим стилем) він успадкував трон після Єлізавети під ім'ям Пєтра III, але незабаром після успішного придворного перевороту Єкатєріна його усунула; згодом цар без корони був убитий. Отож, коли наступного року Єкатєріна писала до Вольтера, їй було 34 роки, вона була царицею лише один рік і намагалася зміцнити свої політичні позиції як удома, так і за кордоном. Вона знала, що імператриця Єлізавета прихильно ставилася до Вольтера, адже на її замовлення він написав історію її батька, Пєтра I, при цьому одержуючи потрібні матеріяли від її фаворита Івана Шувалова. Єкатєріна

подякувала Вольтерові за його працю недбалою фразою, котра могла стосуватися як автора, так і самого героя: «Справді, не можна надивуватися генієм цієї великої людини»[7].

У своєму листі 1763 року Єкатєріна спробувала налагодити особисті контакти з Вольтером. Вона чула, що Вольтер улесливо висловлювався про неї; він і справді славився тим, що розсипав похвали на адресу коронованих осіб, а постать Єкатєріни незабаром буде вивищено над усіма іншими. Наразі вона скромно застерегла його від надмірних похвал – аж доки сама не стане гідною їх (адже царювала вона лише один рік), до того ж передчасні привітання можуть зіпсувати «репутацію» їм обом. Це слово якнайточніше характеризує їхні майбутні стосунки, які понад усе були союзом двох гігантських репутацій, на вищому щаблі культури, політики та міжнародних відносин. У 1763 році Вольтер користувався навіть більшим авторитетом, ніж Єкатєріна, бо хоча їй і пощастило зорганізувати один блискучий переворот, філософ уже ціле покоління панував над просвітницькою Європою. Цариця писала, що 1746 рік був поворотним пунктом в її інтелектуальному розвитку, бо саме тоді «ваші твори випадково потрапили мені до рук» і «відтоді я не переставала їх читати». Вона би хотіла прочитати й інші, такі ж добрі книжки, «але де їх узяти?»[8].

Озирнувшись у минуле, Єкатєріна у 1763 році назвала точну дату свого знайомства з творами Вольтера, котра майже збігалася з її прибуттям до Росії і набуттям російської ідентичності. Вона приїхала 1744 року й того-таки року урочисто прийняла російське православ'я: вона відмовилась навіть від свого імені – Софія – і стала Єкатєріною, відтепер і назавжди. Наступного року вона остаточно утверджується як росіянка, взявши шлюб, що, мабуть, так і лишився неконсумованим. Невдовзі, у 1746 році, вона відкрила для себе Вольтера, тож її російськість трохи зменшується, коли вона стає шанувальницею французького Просвітництва – принаймні так вона описувала себе та свої інтереси з висоти 1763 року. 1746 рік був також важливим і для Вольтера у його ставленні до Росії, бо саме тоді його обрали членом Академії наук у Санкт-Петербурґу. Але Академія була загалом невдоволена тим, що писати про Пєтра доручили саме Вольтерові, й такі академічні столпи, як німець Герард Мілєр і росіянин Міхаіл Ломоносов,

розкритикували рукопис Вольтера[9]. Згадуючи у своєму листі події 1746 року, Єкатєріна натякає Вольтерові, що він також, можна сказати, був чужоземцем, який прибув до Росії слідом за нею. Вона, велика княгиня, зіткнулася зі значними особистими та політичними неприємностями при дворі, а він, як чужоземний член Академії, мав інтелектуальні непорозуміння з цією установою. Заколот 1762 року приніс Єкатєріні політичну владу, яка суперечила династичній легітимності, а її листування з Вольтером від 1763 року, попри недоброзичливість академіків, допомогло йому здобути філософську перемогу в Росії і стати дорадником і повірником цариці.

У своєму першому листі 1763 року Єкатєріна зневажливо відгукнулася про Русо, аби підкреслити свою прихильність до Вольтера. 1762 рік, рік політичного перевороту Єкатєріни, був також роком інтелектуального перевороту Русо, який видав «Суспільну угоду» та «Еміля», які ознаменували прихід нового покоління просвітників. Навіть старий Вольтер не міг не відчути у цих творах виклик. У «Суспільній угоді» серед багатьох нових ідей Русо також сперечався з поглядами Вольтера на Росію.

> Геній Пєтра – геній наслідування, він ніколи не був тим справжнім генієм, що здатен творити, виробляючи усе з нічого. Деякі з його справ були гарними, більшість – недоречними. Він бачив, що має варварський народ, але не бачив, що той ще не дозрів до громадянського устрою. Він прагнув його цивілізувати, його ж слід було лише призвичаїти до цивілізації. Він із самого початку хотів створити німців, англійців, тоді як починати слід було із створення росіян. Він завадив своїм підданцям стати коли-небудь тими, ким вони могли б стати, переконуючи їх, що вони є тими, ким вони насправді не були. Це нагадує французького вихователя, який готує свого учня до того, щоб він виблиснув у якусь мить свого дитинства – і більше ніколи. Російська імперія захоче поневолити Європу, але сама зазнає поневолення. Татари, її підданці, чи сусіди стануть її володарями, а також і нашими**[10].

---

* Див.: Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Пер. з фр. О. Хома. – К.: «Port-Royal», 2001. – С. 54–55.

Бачення Русо Росії, де він ніколи не бував, до певної міри збігалося із образом Східної Європи у «Карлі XII» Вольтера: нецивілізовані, недисципліновані народи, які разюче відрізнялися від французів, англійців та німців.

У першому томі історії про Петра I, написаному 1759 року, Вольтер в дусі безсоромного самовихваляння називає свого героя «можливо, одним із усіх володарів, чиї діяння найбільше заслуговують на безсмертя». Вольтер майже у біблійному стилі зображував звершення царя: «Пьотр народився, і постала Росія»[11]. Русо, очевидно, кидав йому виклик, коли вмістив у «Суспільну угоду» зневажливі зауваження про Петра, відмовляючи йому у «справжньому генії» якраз перед виходом другого Вольтерового тому. Коли Єкатєріна шанобливо визнала геній Петра («не можна надивуватися»), вона тим самим ставала на бік Вольтера проти Русо, обіцяючи, що викриє брехливе «пророцтво» останнього. Тим пророцтвом мала стати перемога татар, а філософський двобій, напевно, збільшив запал, з яким Вольтер підтримував у листах Єкатєрінині війни, котрі від 1768 року провадились проти поляків, турків і татар. Зрозуміло, що в ході цих воєн Русо став ревним захисником поляків. У 1783 році Єкатєріна захопила Крим, а у 1772-му, 1793-му та 1795 роках узяла участь у поділах Польщі. Але якщо на мапі Єкатєріна вийшла переможницею, то два протилежні філософські світогляди – Вольтера й Русо – зберегли свої впливові ідеологічні позиції й разом задали сучасну політичну концепцію Східної Європи.

Щодо Вольтера, то його листування з Єкатєріною почастішало від 1765 року, коли він присвятив їй свою «Філософію історії», котра вийшла під псевдонімом «абат Базен» і начебто була «відредагована» небожем цього скандально антицерковного церковника. Вольтер повідомив Єкатєріні, що книгу абата Базена у Франції ще не спалили, а крім того, «гадають, що вона написана у Ваших володіннях, бо істина приходить з півночі»[12]. Ніхто впертіше за Вольтера не тримався поняття «півночі», однак саме він позбавив його будь-якого сенсу, відкривши Східну Європу. До того ж йому дуже тонко вдалося подолати відстань між Східною Європою та Європою Західною, вигадавши такого собі Базена, який начебто писав у

володіннях Єкатєріни, при тому, що сам Вольтер залишався у своєму маєтку у Ферне. Цікаво, що 1758 року Вольтер спершу думав осісти у Лотарингії, у володіннях номінального короля Польщі Станіслава Лєщинського[13]. Вольтерові не вдалося втілити вигадки у реальність, символічно емігрувавши у Східну Європу, і він був змушений шукати притулку у Ферне, на кордоні між Францією та Швейцарією, рятуючись від ворогів Просвітництва з обох боків кордону.

«Небіж Базена повідомив мені, – писав Вольтер Єкатєріні, – що він дуже відданий мадам принцесі Цербстській, матері Вашої Величности, він каже, що вона теж була дуже вродливою і одухотвореною». Насправді сам Вольтер зустрічався з матір'ю Єкатєріни, а «відданість» «небожа» була простим ввічливим перебільшенням його справжнього ставлення. Визнання краси й одухотвореності поряд із великою відданістю до принцеси натякало на можливий роман між Вольтеровим alter ego і матір'ю Єкатєріни, отож сама Єкатєріна ставала дитям французького Просвітництва. Здається, Єкатєріна підхопила цю гру, відповівши: «Відданість небожа Базена моїй покійній матінці викличе до нього ще більшу пошану в мене (chez moi)». Чи означало це, що Базен-небіж перебував з нею у Росії? У наступному Вольтеровому листі виявляється, що Єкатєріна була з ним у Ферне, хай навіть всього-на-всього на медальйоні, який «зображав» її: «Найкоштовнішими для мене є медальйони з Вашим зображенням. Риси Вашої Величности нагадують мені Вашу матінку принцесу»[14]. Листування дозволяло їм погратися з часом і простором, поки їхні листи самі рухались по мапі Європи. Вольтер і Єкатєріна використовували власне листування, аби вивчити можливості спілкування між Західною Європою та Європою Східною, і для цього вони спершу вигадали історію стосунків між собою – Єкатєріною, котра захоплюється у Санкт-Петербурґу з його книжками, і Вольтером, котрий зустрів у Парижі її матір.

Роль Єкатєрининої матері у листуванні була дуже важливою, бо підкреслювала, що сама Єкатєріна була чужинкою в Росії. У 1770 році Вольтер, зустрівшись із якимось російським князем, зізнався у листі до Єкатєріни, що він «вражений надзвичайною вишуканістю її підданців». Він при

писував цю заслугу самій цариці та її матері: «Ви принесли із собою (apporté) до Вашої імперії всі чесноти її світлості принцеси, Вашої матінки, які ви ще більше прикрасили». Отож Вольтер стверджував, що все, що Єкатєріна дала Росії, вона принесла з-за кордону. «Мене завжди вельми тішить, – відповідала Єкатєріна, – що ви зберегли пам'ять про мою матір»[15]. У їхніх листах ця пам'ять була нагадуванням про неросійське походження й ідентичність цариці.

Набуту Єкатєріною російську ідентичність Вольтер поставив під сумнів уже у своїх перших листах 1765 року: «Наважуся я, Ваша Величносте, сказати, що трохи серджуся, що Ви називаєте себе Єкатєріною». Адже Єкатєріна – це ім'я святої, а він же з поетичних міркувань волів називати її Юноною, Мінервою або Венерою. Здавалося, Вольтер теж поділяв глибоке переконання Просвітництва, що будь-який чоловік чи жінка, від Казанови до Єкатєріни, прибувши до Росії, могли імпровізувати зі своєю ідентичністю яко владним привілеєм. При цьому Єкатєріна могла стати богинею, а сам Вольтер, огортаючись в ауру мітологічної одвічности, порівнював себе з російським правителем.

> Мадам, я старший за місто, в якому Ви панує́те і яке Ви прикрашаєте. Навіть наважуся додати, що я старший за Вашу імперію, якщо відносити її початки до творця Пєтра Великого, працю якого Ви досконалите[16].

Якщо Росія була царством творчости, де Єкатєріна досконалила працю Пєтра і примножувала чесноти своєї матері, то Вольтер також випробовував і вдосконалював свою власну інтелектуальну програму, застосовуючи її принципи до незавершеного образу Східної Европи. Вольтер оспівував Єкатєрину як богиню Просвітництва в Росії і оголосив її своєю музою, котра надихатиме його на гармонійне завершення філософської праці свого життя. Отож якщо «Історія Карла XII» у 1731 році знаменувала собою блискавичне й захопливе відкриття Вольтером Східної Европи, то наступним кроком була «Історія Російської імперії за Пєтра Великого», два томи якої побачили світ у 1759-му та 1763 роках, а фантастичним фіналом стало листування з Єкатєріною, яке Вольтер підтримував від 1763 року і до самої своєї смерти у 1778 році.

«Розплутуючи хаос»

Історик Альбер Лортоларі описав «російський міраж у Франції» впродовж XVIII століття – той ілюзорний образ, який створили зачаровані філософи і який розпочався із «міту про Пєтра», а закінчився «леґендою про Єкатєріну»[17]. Перший міт бере початок із візиту самого Пєтра до Франції у 1717 році й панегірика на смерть Пєтра, написаного у 1725 році Бернаром де Фонтенелем спеціяльно для Французької Академії наук. Цей міт особливо розвинувся у творчості Вольтера, чий авторитет і вплив перетворили Пєтра на головного політичного героя Просвітництва, незважаючи навіть на те, що Русо в «Суспільній угоді» вдалося зберегти і неґативне тлумачення його діяльности. У 1759 році, коли вийшов перший Вольтерів том про Пєтра, міт почав побутувати в цілком новому жанрі: Антуан Тома під впливом Вольтера розпочав роботу над епічною поемою «Пєтреїда», на взірець Верґілієвої «Енеїди». Заохочений самим Вольтером, Тома присвятив решту свого життя цій поемі, навіть влаштовував читання рукописів, але до своєї смерти 1785 року він так і не встиг дописати й надрукувати її. У початкових піснях підкреслювались ті уроки цивілізації, які Пьотр засвоїв протягом своїх подорожей до Англії, Франції та Голандії. Вірші, у яких Тома викладав уже усталені банальності міту про Пєтра, часом були просто жахливі:

> Я бачу: деспотизм в твоїх руках повсюду
> Зненацька починa служити щастю люду...
> [Je vois le despotisme en tes heureuses mains,
> Etonné de servir au bonheur des humains...]
>
> І доля сліпо вже по-звичному не йде,
> Десятки-бо століть стискаються в одне*
> [Et, du trop lent destin changeant l'ordre commun,
> Que dix siècles pressés viennent s'unir en un][18].

У міті про Пєтра тісно переплелися просвічений деспотизм і пришвидшений поступ, котрі задавали ідею Східної Европи як краю відсталости.

---

* Переклад Тараса Цимбала.

Вольтер стверджував, нібито бачив Пєтра, коли той прибув до Парижа у 1717 році, але говорити про це він почав лише після 1759 року, вже перед самою публікацією першого тому «Петра Великого». «Побачивши його 40 років тому, коли він заходив у паризькі майстерні, – згадував Вольтер, – ані він, ані я не підозрювали, що колись я стану його істориком»[19]. Можливо, молодий Вольтер справді бачив Пєтра у 1717 році, але спогади про цей епізод, як і про матір Єкатєріни, були частиною гри, що мала налагодити особисті зв'язки в літературному спілкуванні, котре породжувало відмінний матеріал для міту і леґенди. Інші очевидці перебування Пєтра у Парижі спростовували його причетність до «варварства» Росії. Зокрема, маршал Вілєруа вважав, що «цей начебто варварський володар зовсім не такий». Однак Сен-Симон стримав своє захоплення Пєтром, бо зауважив у ньому «чіткий відбиток давнього варварства його країни», тож дещо зловтішно вітав «цього монарха, який хотів підняти себе і свою країну від варварства»[20]. Отож розвиток варварської країни залежав від цивілізаційних реформ варварського володаря. Однак рецепт просвіченого абсолютизму як найдієвішого ліку для Східної Европи кінець кінцем оминув цю дилему й тріюмфально утвердився, коли правителькою Російської імперії стала Єкатєріна, особа неросійського походження.

У 1717 році Пьотр відвідав Французьку Академію наук і став її почесним членом. Під час цього візиту він подарував їй дуже високо оцінені мапи Росії. На смерть Пєтра у 1725 році секретар Академії Фонтенель створив панегірик (а через два роки по тому він написав панегірик на смерть сера Ісаака Ньютона). Посмертний панегірик був жанром, який найкраще вдавався Фонтенелю, авторові славнозвісних «Діалогів мерців»; а риторичне відкриття Росії не менше пасувало авторові «Множинности світів». Твір Фонтенеля відбиває основні риси міту про Пєтра у XVIII сторіччі, описуючи процес розвитку, в якому сама Росія правила за чисте полотно для царя, перебуваючи на нульовому рівні цивілізації: «Все у Московії належало зробити (tout était à faire), бо нічого було вдосконалювати». Пьотр мусив «створити новий народ». Ця теза припускала варіювання рівнів цивілізації, отож Росія могла вчитися у «мудріших і витонченіших націй» і

незабаром досягнути «їхнього рівня», пришвидшено крокуючи навздогін «повільному розвитку, через який вони мусили раніше пройти»[21]. Ці формули у 1750-х роках явно стали програмними, і Вольтер, працюючи над «Пєтром Великим», лише трохи змінив означення Фонтенеля, аби чіткіше висловити ідею відносного розвитку допєтровської Росії: «майже все ще належало зробити»[22].

Коли Пьотр уперше з'явився у творах Вольтера як герой і як історична проблема, він був суперником Карла XII у боротьбі за панування над Східною Європою і його погибеллю. Протягом 1730-х років, коли виходили нові успішні видання цієї історії, Вольтера почало бентежити, що він сам зачарований завойовницьким духом Карла. В редакції 1739 року він додав нові матеріяли до образу Пєтра як альтернативного героя: «Одна людина самотужки змінила найбільшу імперію в світі». Але при цьому, на думку Вольтера, який намагався ставитися до Пєтра критично, цареві бракувало «гуманности»: «Жорстокість у розвагах, дикість у манерах, варварство у помсті поєднувалися з багатьма чеснотами. Він цивілізував (poliçait) свій народ, хоч сам був дикуном». Пьотр особисто карав злочинців, і Вольтер не забув згадати, що «в Африці є володарі, котрі власноруч проливають кров своїх підданців, але ці володарі вважаються варварами». Філософ навіть наголошував на те, що Пьотр засудив на смерть власного сина, і це заплямувало «все те добро, яке він зробив своїм підданцям»[23]. Перемістивши увагу з Карла на Пєтра, він трохи видозмінив концепцію панування у Східній Європі: тепер воно уявлялося як процес цивілізування, а не як просте завоювання. Образ Пєтра ілюстрував проблему місцевого протагоніста – росіянина, котрий скидався на африканця, що вважався варваром, – на противагу чужоземному пройдисвіту зі Швеції або чужоземній принцесі з Німеччини.

У 1748 році Монтеск'є подав кілька зауважень про Пєтра у «Дусі законів», а Вольтер навіть видав «Оповіді про царя Пєтра Великого» як начерк до майбутньої вичерпної праці. Монтеск'є зробив Пєтра головним героєм розділу про «природні способи міняти манери та звичаї народу». Ламану звичаїв за допомоги законодавства він вважав за щось неприродне, а примусове гоління борід та укорочення одягу

за наказом Пєтра називав «проявами тиранії», зайвими в російських умовах:

> Вправність та легкість, з якими цей народ обтесав себе, свідчать про те, що його володар мав гіршу думку про своїх підданців, ніж вони заслуговували, і що вони не були тваюками, хоча йому подобалося їх так називати. Жорстокі заходи, яких він уживав, були зайвими; він незгірш досяг би своїх цілей м'якшими засобами[24].

Монтеск'є віддавав перевагу теорії про «вплив клімату» на звичаї та манери, провівши головне розмежування між Європою та Азією, а також між Північчю та Півднем самої Європи. Увага до клімату як до політичного чинника приховувала виникнення Східної Європи протягом XVIII сторіччя, однак Монтеск'є, котрий невідступно тримався поняття «Північ», без вагань розміщував Росію в Європі. У допетровській Росії звичаї, що їх принесли татари-завойовники, «не відповідали клімату», а отже, варварство було там аномалією. Тому Пьотр не йшов проти природи, коли «давав європейські манери європейському народу»[25]. Припускаючи можливість існування країн Європи без європейських манер, Монтеск'є накреслив контури важливого нового підходу до філософського поділу континенту.

Монтеск'є писав про Росію здалеку, виводячи висновки із суворих кліматичних умов, яких він так і не відчув. У 1728 році він побував у Відні і отримав запрошення відвідати Санкт-Петербург; вагаючися, чи їхати, чи ні, він замовив примірник Фонтенелевого панегірика про Пєтра. Врешті-решт він дістався лише до Угорщини, а звідти подався назад до Венеції. «Я хотів побачити Угорщину, – писав він, – бо колись усі держави Европи перебували у тому стані, в якому Угорщина перебуває досі, і я хотів ознайомитися зі звичаями наших предків»[26]. Угорщина, яку він бачив, і Росія, яку він уявляв, на думку Монтеск'є, належали до Европи, але між їхніми звичаями і західноевропейськими лежала прірва, котру можна було подолати лише за допомоги теорії відсталости й розвитку.

Вольтерові «Оповіді» вийшли 1748 року після відмови росіян надати йому необхідні матеріяли для повнішої істо-

рії Пєтрового царювання. У 1745 році він звернувся до Єлізавєти з пропозицією написати про її батька, аби «звести монумент на його славу мовою, якою тепер розмовляють майже по всіх дворах Европи»[27]. Однак Російська Академія все ще сумнівалася, чи можна сповірити на чужоземця життєпис Пєтра Великого. Вольтер, якого таким робом відкинули росіяни, був ще більше схильний затято сперечатися з Монтеск'є, стверджуючи, що росіяни всім зобов'язані Пєтрові. «До нього його народ, – писав він на початку «Оповідей», – засвоїв лише основи ремесел, яких учить необхідність». У висновках гадана примітивність цього народу підкреслювалась народійними математичними розрахунками, мовляв, малоймовірно, щоб хтось, подібний до Пєтра, «геній, настільки відмінний від духу свого народу», з'явився поміж варварами, аби цивілізувати їх. Вольтер прирівнював Пєтра до Прометея; натомість Монтеск'є не бачив у досягненнях Пєтра нічого титанічного, бо той лише дав европейські манери европейській нації. Однак для Вольтера процес цивілізування Росії означав відверте перенесення ремесел і мистецтв з протилежного кінця континенту: «Наразі у Санкт-Петербурґу є французькі актори та італійські опери. Велич і навіть смак у всьому перевершили варварство». Навіть французька мова при дворі Єлізавєти (як «майже по всіх дворах Европи») переважала, «мірою того (à mesure), як ця країна ставала цивілізованою». Тут шкала розвитку стає вимірюваною, і з'являється модель розвитку, яку Вольтер вважав універсальною: «В Африці є такі великі регіони, де людям потрібен свій цар Пьотр»[28]. Саме у Східній Европі просвічений абсолютизм виявився життєздатним як політична теорія і формула розвитку та цивілізування.

Нарешті у 1757 році, коли Франція та Росія стали союзниками у Семирічній війні, Санкт-Петербурґ згадав про давнішнє зацікавлення Вольтера повною історією Пєтра. «Ви пропонуєте мені, – відповідав він, – те, що я працював от уже 30 років; я не міг би ліпше завершити свою діяльність, ніж присвятивши мої останні дні та зусилля цій праці». Для Вольтера ця праця була логічним продовженням зацікавлення, що з'явилося десятки років тому, і коли через два роки вийшов перший том, він не поставив на ньому свого прізвища, а просто зазначив, що книжку написав «автор

"Історії Карла XII"»[29]. Попри риторичне пишномовство про «останні дні та зусилля», Вольтерові лишалося жити ще 20 років. Перебільшення власної немічности (у 1757 році йому було 63 роки) пояснювалося наміром Вольтера відхилити запрошення Єлізавєти приїхати до Санкт-Петербурґа для архівних досліджень.

Ця відмова означала, що під час роботи Вольтер здебільшого покладався на листування з фаворитом Єлізавети Іваном Шуваловим, який забезпечив йому прихильність цариці й угамовував гнів досі невдоволеної Російської Академії. Майже одразу Шувалов надіслав Вольтерові деякі джерела, тож Пьотр, цей прославлений мандрівник, вирушив до Европи ще раз – позувати для свого філософського портрета[30]. Від самого початку біографію Пєтра задумано як твір европейського масштабу, її написано французькою для всіх дворів Европи. Вольтер у листі до Шувалова нагадував йому про це, відкидаючи вузький погляд: «Ми говоримо про всю Европу, отже, ні ви, ні я не повинні обмежувати свій погляд петербурґськими дзвіницями»[31]. Вольтер, звісно, ніколи не бачив цих дзвініць, не кажучи вже про те, що з них видно, але в листах він нібито поділяє точку зору свого російського кореспондента («ні ви, ні я») – аби разом вони швидше подолали її обмеженість.

Вольтер був цілком свідомий того, що саме завдяки його авторству книжка про Пєтра стане загальноєвропейською подією: «Я постану перед усією Европою, піднісши їй цю історію». Саме тому він опирався тискові росіян, які домагалися від його твору ще більшого потоку лестощів. «Чимало освічених людей Европи вже засуджують мене за те, що я збираюся написати панегірик і грати роль підлесника», – писав він Шувалову 1758 року, за рік до виходу твору в світ[32]. У 1763 році, коли обидва томи вже було опубліковано, д'Алямбер у приватному листі написав, що цей твір «викликає нудоту своєю ницістю та заяложеними вихваляннями», а принц де Лінь пізніше запевняв, що сам Вольтер нібито зізнавався, мовляв, його підкупили розкішні хутра, які він отримав у подарунок. Двадцяте століття винесло не менш суворий присуд цій книжці. Пітер Ґей називає її «зібранням грубих лестощів, замаскованих під історію»[33].

Безперечно, під час написання твору, протягом 1757–1763 років, Вольтер перебував під тиском Росії, але найбільше він залежав не від лисячого хутра, а все-таки від потреби одержувати документальні джерела про Петра. Вольтер, сам чужоземець, писав історію про Петра, користуючись працями інших чужоземців, зокрема географічним дослідженням Штраленберґа (виданим німецькою у Стокгольмі 1730 року та французькою в Амстердамі 1757-го, коли Вольтер почав працювати над своєю книжкою), а також спогадами Джона Пері про перебування на московській службі морським інженером (виданими англійською в Лондоні у 1716 році й французькою у Парижі 1717 року, в рік візиту Петра до Франції). Однак Вольтер чекав на російські джерела, і таки дочекався. Спершу, в 1757 році, надіслали карти, потім переклади російських спогадів, із безліччю воєнних деталей. Його вчена робота полягала «в розплутуванні хаосу петербурґських архівів», що нагадувало його власне бачення імперської місії Катерини, яка мала «розплутати весь той хаос» у Східній Європі, від Ґданська до гирла Дунаю[34].

Вибіркові архівні матеріяли, звісно, зумовили форму та зміст праці, але з Росії також надходило листування, в якому пропонувалися конкретні настанови і прискіплива критика, тому Вольтер почав побоюватися, що він справді опиниться «у ролі підлесника». В 1758 році він одержав від Ломоносова три тексти про Петра: «Слово хвалебне Петру Великому», «Порівняння із Александром Великим і Лікургом», а також «Заперечення супроти деяких авторів», котрі не оцінили належно заслуг Петра; серед останніх згадувався і сам Вольтер за його «Карла XII». Такі попередні настанови з боку Ломоносова свідчили, що обурення Петербурґської Академії не зменшується. Це також підтвердила реакція Ґерарда Мілєра на Вольтерів завершений рукопис, що містила сотні виправлень, звертаючи особливу увагу на транслітерацію російських імен французькою. Вольтер ухилився від унесення цих правок, видавши свій рукопис 1759 року в Женеві начебто для того, щоб випередити появу піратських версій у Гамбурґу та Гаазі. Отже, непереборна цікавість Західної Европи до Вольтера і Петра, здавалося, звела нанівець зусилля Російської Академії диктувати, яким буде образ царя. У передмові

до другого тому в 1763 році Вольтер кепкує з правок, які він одержав до першого тому. Описуючи, наприклад, примітивні народи Російської імперії, він згадав, що вони поклоняються овечій шкурі, а тепер його виправили: не овечій, а ведмежій. «Ведмежа шкура все-таки більше варта поклоніння, ніж овеча, – саркастично прокоментував Вольтер, – і треба носити ослячу шкуру, щоб так багато розводитись про такі дурниці»[35]. Отож він перетворив академіків на ослів, але насправді ці «дурниці» були не просто невинними антропологічними неточностями. Адже овчина, яка протягом XVIII сторіччя раз у раз зринає у численних описах Східної Європи, була загальновизнаним символом відсталости, тож, можливо, не випадково саме її Вольтер зробив об'єктом тотемного поклоніння.

Найсерйознішою проблемою, яка постала під час листування, була доля царевича Алєксєя, сина Пєтра. «Сумний кінець царевича трохи мене бентежить, – писав Вольтер до Шувалова у 1759 році, міркуючи над другим томом, до якого Мілєр уже підготував численні виправлення. Безперечно, Вольтер був готовий виправдати Пєтра, який засудив на смерть власного сина. Це виправдання зумовлювалося загальними поглядами Вольтера на Пєтра і Росію, тобто переконаністю в тому, що «одна людина самотужки змінила найбільшу імперію в світі». Алєксєй хотів повернути Росію до старих порядків, «занурити її знову в темряву (la replonger dans les ténebrès), і тому Пєтрові не залишалось нічого іншого, як «принести у жертву свого рідного сина заради безпеки імперії»[36]. Такою була позиція Ломоносова, але загалом Вольтер мав дуже неприємний досвід спілкування із Санкт-Петербурґом з приводу загадкової смерти царевича у в'язниці. Вольтера просили повірити, що той помер своєю смертю, ймовірно, приголомшений смертним вироком, але в жодному разі не внаслідок убивства за наказом Пєтра. Вольтер натомість написав із легкою іронією, що «дуже рідко» молода людина вмирає, тільки-но їй зачитають смертний вирок, але додав: «Лікарі вважають, що це можливо»[37]. Смерть царевича Алєксєя і подібні питання «бентежили» Вольтера, бо нагадували йому власне твердження про Пєтра: «Він цивілізував свій народ, хоч сам був дикуном». Аби якось обійти ці свої слова, Вольтер пише у листі до Шувалова 1757

року, що його не цікавить приватне життя Петра; працю буде присвячено не стільки життю Петра, скільки «Історії Російської імперії за Петра Великого»[38].

Вже від 1745 року Вольтер називав свій твір «пам'ятником» Петру, а потім і прямо «статуєю», «чарівний ефект» якої залежав від згладжування дрібних деталей та особистих вад. Як і в класичних творінь Фідія, ці дрібниці «затьмарювалися та стиралися тими великими чеснотами, якими Пьотр був зобов'язаний лише собі, й тими героїчними вчинками, що їх породили його чесноти»[39]. Цей твір мав стати скульптурою скульптури, оскільки Пьотр був творцем і його шедевром була Росія, так само як сам Пьотр – шедевром Вольтера. Цей шедевр завершено з виходом у1763 році другого тому, а вже 1766 року Фальконе прибув до Санкт-Петербурґа, щоб розпочати роботу над справжньою статуєю. Бронзовий вершник на кам'яній брилі за проєктом Фальконе, як і пам'ятник, що його звів Вольтер, символізував творчу працю героїчного царя, для якого за сирий матеріял правила сама Росія.

У творі Вольтера кам'яним п'єдесталом був довгий вступ до першого тому під назвою «Опис Росії», її примітивних племен, що поклонялись овечим шкурам тощо. Книжка побачила світ якраз учасно, аби стати головним джерелом для статті Жокура про Росію в 14-му томі «Енциклопедії». Вольтер описав землі, де «межі Европи та Азії досі розмиті», де «скити, гуни, масаґети, слов'яни, кімерійці, ґети та сармати дотепер є піддани́цями царів»[40]. Перший том закінчувався перемогою Петра над Карлом XII під Полтавою, і хоча колись Вольтер уже побував у Карловому таборі, тепер він став досвідченішим і знав, що на карту було поставлено саму цивілізацію. Якби Пьотр програв, тоді Росія знову б «поринула у хаос», а якби переміг, тоді змогби «цивілізувати (policer) велику частину світу»[41].

У праці про «Вольтерову Росію» Каролін Вілберґер дійшла висновку, що «Вольтерів оптимізм стосовно Росії не знав меж, оскільки був проявом його загального оптимізму з приводу цивілізації як такої»[42]. Це очевидно з опису Полтави як тріюмфу цивілізації, але у 1759 році, коли вийшов у світ перший том, з'явився «Кандид», де оптимізм було безжально висміяно, а провидіння названо безглуздою оманою. На цей критич-

ний поворот в інтелектуальному розвитку Вольтера безумовно вплинула жорстокість Семирічної війни; він дотепно висміяв філософський оптимізм доктора Панґлоса, але сам виявився таким самим Панґлосом, коли з безоглядним оптимізмом вихваляв успіхи цивілізації у пєтровській Росії. В «Кандиді» Европа постає полем битви примітивних народів-грабіжників Східної Европи – болгар та аварів, а в «Пєтрі Великому» та сама Европа несе надію цивілізації скитам, гунам, слов'янам і сарматам. Через рік, 1760-го, працюючи над поемою «Росіянин у Парижі», Вольтер видавався менш упевненим: «Чого ви можете навчитися на берегах Заходу?»[43].

У Вольтеровій історії Пьотр звертав свій погляд на «нашу частину Европи», він «хотів запровадити у своїх володіннях не турецькі й не перські звичаї, а наші». Перша особа множини вказувала на Західну Европу, «нашу частину Европи». Пьотр намагався запровадити «вбрання наших народів», на відміну від одягу інших народів, яких перераховує Вольтер, зауваживши подібність російського одягу до одягу «поляків, татар і угорців у давнину»[44]. Ці народи не належали до турецького чи перського Сходу або до «нашої частини Европи», це була явно Східна Европа, яка лежала десь поміж цими світами. Працюючи над «Пєтром Великим», Вольтер постійно консультувався поштою з росіянами, і його твір став своєрідним дзеркалом (але не залізною завісою), в якому читачі могли бачити своє власне відображення, захоплюючись Пєтром так само, як він захоплювався нашим одягом, нашими звичаями, нашою частиною Европи. Становище обох сторін у книжці нерівне: Вольтер описував мандри Пєтра по Західній Европі (навіть згадує, що бачив його у Парижі 1717 року), але сам відмовився від дослідницької поїздки до Санкт-Петербурґа. Цей твір, що постав за допомоги листів, спричинився до ще важливішого листування, котре почалося тоді, коли у 1763 році Вольтер надіслав Єкатєріні другий том своєї праці.

«На вечерю до Софії»

«Мені здається, – писав Вольтер до Єкатєріни у 1766 році, – що якби та інша велика людина, Пьотр I, осів у м'якішому кліматі, ніж на Ладозькому озері, якби він обрав

Київ або якесь інше місто на Півдні, то я неодмінно, незважаючи на свій вік, опинився би біля Ваших ніг». До кінця життя Вольтер насолоджувався такими епістолярними фантазіями про подорож до Єкатеріни. Насправді гадана перепона – холодний північний клімат Санкт-Петербурґа – давала свободу його фантазії і змогу зустрічатися з Єкатеріною в будь-якому куточку Східної Европи. «Тепер усі погляди мусять звернутися до зірки Півночі», – проголосив Вольтер у своєму наступному листі, хоча ніхто завзятіше за нього не намагався підірвати утверджений стереотип про Російську імперію як північний край. Його погляд, як і Єкатерінині амбіції, блукав із півночі на південь, відкриваючи там терен, який інакше ніж східним не можна було назвати. «Якщо Ви хочете здійснювати дива, – писав він у 1767 році, – спробуйте лишень зробити Ваш клімат трохи теплішим». Ішлося не про якесь метеорологічне диво, а радше про географічне переміщення самої Росії: «Коли Ви розмістите Росію на тридцятому градусі широти замість 60-го, я попрошу Вашого дозволу приїхати туди і дожити там свої останні дні»[45]. У Східній Европі навіть міри географічної науки були у розпорядженні просвіченого абсолютизму й примхливої філософії. Якби Петербурґ перемістився з 60-го градуса широти на 30-й, то він би опинився десь поблизу Каїра, а компромісний варіянт у 45 градусів був би на широті Криму, де через 20 років, у 1787-му, Єкатеріну таки відвідали представники Західної Европи, як-от Сеґюр і принц де Лінь. Але ще задовго до того, у 1773 році, Дидро довів, що навіть шлях до Санкт-Петербурґа був здоланним для літнього філософа.

Єкатеріна підігрувала фантазіям Вольтера про Східну Европу, оповідаючи про власні мандри. Вона шкодувала, що не може чудом змінити клімат у Росії, але пообіцяла висушити навколишні болота, щоб очистити петербурґське повітря. Кінець кінцем, вона оголосила про свій намір здійснити подорож по Волзі: «І в найменш очікувану мить ви одержите листа, відісланого з якоїсь халупи (bicoque) в Азії». Єкатеріна зверталася до ідеї самого Вольтера про імперію, де «межі Европи та Азії досі розмиті», натякаючи, що він може знепацька почати листуватися з Азією. Вона додержала слова і за два місяці написала йому з Казані: «Ось я і в Азії, яку я хотіла побачити на власні очі»[46]. Насправді Казань, розташова-

на на східному березі Волги, належала до Азії лише згідно з гнучкими географічними уявленнями XVIII століття, котрі вже поступалися сучасним поглядам, за якими Казань безумовно належить до Європи. Якщо сама Єкатєріна, перебуваючи в Казані, насолоджувалася певною розмитістю кордонів між Європою та Азією, то що вже казати про її далекого французького кореспондента, який ще гостріше відчував цю географічну лімінальність, адже в «Описі Росії» з «Історії Пєтра Великого» Вольтер зазначав, що за Азовом «уже ніхто не знає, де закінчується Европа й починається Азія»[47].

Єкатєріна свідомо гралася з Вольтеровою уявою, коли, наприклад, писала йому з Казані про свій намір уніфікувати російські закони: «Прошу вас, уявіть, що вони мають служити в Європі та в Азії: яке величезне розмаїття клімату, народів, звичаїв і навіть поглядів!» Вольтер відповів риторичним запитанням: «Хто б міг подумати у 1700 році, що величний і вишуканий двір буде засновано на краю Фінської затоки?», яким починалася його передмова до «Пєтра Великого». Тепер, обговорюючи з Єкатєріною її Законодавчу комісію, він розвинув цей погляд. «Я і гадки не мав у 1700 році, що колись Розум, – писав Вольтер, якому в 1700-му було лише 6 років, – прибуде до Москви в особі принцеси, народженої у Німеччині, і що вона збере у великій залі ідоловірців, мусульман, православних, латинян, лютеран, і всі вони стануть її дітьми». Він підкреслював її німецьке походження і теж «у душі» визнав себе її підданцем. Він навіть уявив своє псевдонімне втілення десь у гирлі Волги, на границі між Європою та Азією: «Покійний абат Базен часто казав, що страшенно боїться холоду, але якби він не був таким старим, то осів би десь на південь від Астрахані, аби тішитися життям за Вашими законами»[48]. Захоплення Вольтера з приводу Єкатєрининої кодифікації законів було логічним продовженням міту про Пєтра, що його він сам кодифікував і де абсолютна влада ставала беззастережним знаряддям цивілізації і просвіти серед народів відсталої Східної Європи. Пітер Гей у своїй книжці «Політичні погляди Вольтера» зауважив, що Вольтер найочевидніше проявляв свою прихильність до просвіченого самодержавства тоді, коли йшлося про Єкатєрину: «...Доброчинне самодержавство, можливо, недоречне у

західних країнах, але цілком підходить країні, населення якої досі існує на майже примітивному рівні»[49].

Від 1768 року Єкатєріна воювала з Польщею і Туреччиною, тож Вольтер віддавався яскравим фантазіям про розширення й консолідацію Східної Європи під владою Розуму, який уособлювала постать німецької принцеси.

> З одного боку, вона примушує поляків бути поміркованими і щасливими, наперекір папському нунцієві, з другого – вона, здається, має справу з мусульманами, наперекір Магомету. Ваша Величносте, якщо вони розпочнуть із Вами війну, то дійде до того, про що мріяв колись Пьотр Великий, тобто до перетворення Константинополя на столицю Російської імперії. Ці варвари заслужили на те, щоб героїня покарала їх за брак пошани, який вони досі виявляли до дам. Зрозуміло, що народ, котрий зневажає всі красні мистецтва і тримає жінок під замком, заслужив винищення. [...] Я прошу дозволу Вашої Величности приїхати і примоститися біля Ваших ніг, провести кілька днів при Вашому дворі, коли його перенесуть до Константинополя, бо я справді вважаю, що якщо колись турків буде вигнано з Європи, то це зроблять росіяни[50].

Тут перший філософ Просвітництва запропонував сучасний підхід до східного питання. Турків слід вигнати з Європи за їхні варварські звичаї та зневагу до мистецтв; вони заслужили покарання, навіть винищення, аби Європа могла повернутися до цивілізації. Тим часом Єкатєріна засвідчила свою відданість науці й цивілізації, зробивши собі щеплення проти віспи та порадивши читати «Кандида» яко чудовий знеболювальний засіб. Казка завершується щасливо, всі герої зустрічаються у Константинополі, а Єкатєріна з ентузіязмом зреагувала на фантазію Вольтера, котрий збирався там її відвідати. Вона пообіцяла, «коли він в'їде до Константинополя», подарувати йому грецьке вбрання, підбите «найціннішим сибірським хутром»[51]. Ця згадка про моду свідчила, що відкриття й відновлення Східної Європи зачіпало навіть Грецію, яка була частиною того самого східного питання, хоч незабаром еллінізм відсортує спадкоємців стародавньої цивілізації від нащадків тогочасного варварства.

У 1769 році Вольтер був як ніколи переконаний у тому, що

турків слід «назавжди прогнати в Азію». У той час як Єкатєріна читала Вольтерового «Кандида», він читав французький переклад її «Наказу» Законодавчій комісії і стверджував, що царица перевершила Солона та Лікурга. Під час публічного читання «Наказу», що його Вольтер улаштував у Ферне, якийсь 16-річний швейцарський хлопець, шести футів на зріст, вигукнув: «Боже мій, як би я хотів бути росіянином!» Вольтер відповів: «Це залежить лише від тебе» і згадав швейцарського секретаря Єкатєріни Франсуа Пікте. Він міг би так само навести приклад самої Єкатєріни. Стати росіянином можна було за власним бажанням чи навіть забаганкою, як і здійснити подорож по Східній Європі тільки у власній уяві. Наразі Вольтер був готовий відіслати замість себе 16-річного хлопця, так само як раніше він відправив вигаданого абата Базена. Цей швейцарець був достатньо молодим, аби витримати суворий ризький клімат, вивчити там німецьку та російську і потім вступити на службу до Єкатєріни у Санкт-Петербурґу. Але уявна мандрівка Вольтера на цьому не завершилась: «Якщо Ваша Величність вирішить, як я сподіваюсь, облаштуватися у Константинополі, він швидко вивчить грецьку, бо турецьку мову слід вигнати з Європи разом із тими, хто нею розмовляє»[52]. При цьому Вольтер указує на цілком новочасну ідею Європи, означену на основі мови через протиставлення азійському ареалові орієнтальних мов. Саме в цей час Гердер уже працював над формулюванням зв'язку між мовою і культурою.

У 1769 році Вольтер пильно стежив за успіхами військ Єкатєріни, а його уява чекала на них у кожному закутку Східної Європи. У травні він запитує: «Азов уже у Ваших руках?» і «Ви тепер також володарка Таґанроґа?». Потім, звернувши свою епістолярну увагу на інші землі, він уявляв царицю «на шляху до Адріянополя». Він вважав це місто гідним «північної законодавиці», незважаючи на те, що Адріянополь жодного стосунку до півночі не мав. Сам Вольтер присвоїв собі роль імператора Йосифа II, уявляючи, що «якби я був молодим римським імператором, мене невдовзі споглядали б Боснія та Сербія, а потім я запросив би Вас на вечерю до Софії чи Філіпополя*». Очевидно, Вольтер сам приєднувався до за-

* Давня назва м. Пловдив (Болгарія).

войовницьких фантазій, уявляючи себе повелителем Боснії та Сербії і готуючись побачити Єкатєріну в Болгарії, – «після чого ми по-дружньому все поділимо (nous partagerions)». Дуже важливе тут дієслово «partager» (ділити, ділитися) було вжите за три роки до поділу Польщі – події, яка начебто шокувала всю Европу, зокрема й самого Вольтера. Поки що не було потреби називати конкретні землі, які вони спільно ділитимуть, бо коли на столі лежала ціла Східна Европа від Азова до Константинополя і від Болгарії до Боснії, об'єкт для поділу легко знайшовся би. У кінці листа Вольтер карбував уявні медалі на честь Єкатєріни – «Triomphatrice de l'empire ottoman, et pacificatrice de la Pologne»*[53].

У вересні Вольтер назвав перемоги Єкатєріни під Азовом і Таганрогом «перлинами» її корони й гадав, що «Мустафа більше ніколи не зіпсує Вам зачіски». У їхніх листах султан завжди був об'єктом насмішок, а те, що католицька Польща стала союзницею мусульманської Туреччини проти Єкатєріни, на думку Вольтера, «варте італійського фарсу». Однак, по суті, саме двоє учасників листування перетворили простір Східної Европи на фарс, зокрема плануючи спільну вечерю в Софії. Водночас народи Східної Европи були у цій комедії жаданою нагородою, за яку змагалися султан, цариця і підстаркуватий філософ: «Хоч я і немолодий, мене цікавлять ті прекрасні черкески, які дали Вашій Величності клятву вірности і які, безперечно, дають такі ж клятви своїм коханцям. Слава Богу, Мустафа не торкнеться до них»[54]. Це й справді фарс.

Однак Вольтер у тому-таки вересневому листі, здається, цілком щиро оголосив про те, що нарешті зважився сам поїхати до Санкт-Петербурга:

> Правда, мені буде 77 років, і в мене не турецьке здоров'я, але я не бачу, хто міг би, за доброї погоди, перешкодити мені вирушити привітати зорю Півночі та прокляти Півмісяць. Наша мадам Жофрен дуже вдало з'їздила до Варшави, то чому б мені у квітні не здійснити подорож до Санкт-Петербурґа? Я прибуду в червні, а повернуся у вересні, та якщо мені доведеться померти у дорозі, я звелю написа-

* «Переможниці Османської імперії та утихомирниці Польщі» (*фр.*).

ти на своїй маленькій могилі: тут спочиває прихильник августійшої Єкатєріни, якому випала честь померти у дорозі, коли він їхав висловити їй свою глибоку пошану[55].

Мадам Жофрен побувала у Варшаві 1766 року, але Вольтера, радше, спонукала подорож Декарта до Стокгольма, де він помер у 1650 році, гостюючи у королеви Христини. Проте Єкатєріна не потребувала таких кволих гостей, тому, грайливо відповівши на його пропозицію зустрітися у Константинополі й повечеряти у Софії, вона, проте, негайно ж відхилила план його приїзду до Санкт-Петербурґа. Єкатєріна не бажала, аби він вимучував себе «такою довгою і виснажливою подорожжю», бо «її ніщо не розрадить», якщо він підупаде на здоров'ї: «ані я сама, ані вся Европа не вибачать мені»[56].

Відтепер Вольтерове епістолярне захоплення Східною Европою дедалі більше перетворювалось на захмарні фантазії. «Мадам, – заявив він у жовтні, – Ваша імператорська Величність дає мені життя, вбиваючи турків». Він був готовий зіскочити з ліжка «з криком "Аллах, Катаріна!"» і навіть «Te Catharinam laudamus, te Dominam confitemur»*. Сам він ставав її пророком: «Архангел Гавриїл повідомив мені про цілковитий розгром османського війська, про взяття Хотина і показав мені своїм перстом шлях на Яси». Отож Єкатєріна «помстилася за Европу». І тепер, коли Єкатєріна ставала владаркою (domina), її володіння в Европі, на які вказав своїм перстом архангел, охоплювали серце Східної Европи, тобто Україну і Молдавію. В березні 1770 року, коли весна була вже не за горами, Вольтер не пакував речей у дорогу до Санкт-Петербурґа. Натомість у новому пориві фантазії він почав уявляти свою зустріч уже не з Єкатєріною, а з Пєтром, «до якого я незабаром висловлю свою пошану в іншому світі». У цьому іншому світі, уявному світі Вольтера, він міг також зустрітися із султаном: «Чому б йому не побувати у Венеції під час карнавалу 1771 року, разом із Кандидом?»[57].

* «Тебе, Єкатєріно, хвалимо, тебе, Владарко, сповідуємо» (*лат.*). Перефразування католицького похвально-подячного піснеспіву «Тебе, Боже, хвалимо».

Адже саме у Венеції Кандид зустрівся щонайменше із шістьма повваленими монархами, зокрема з одним султаном, двома королями Польщі й одним царем, Іваном VI. Останній у дитячому віці правив Росією декілька місяців протягом 1740–1741 років, але згодом його на руку цариці вбили у в'язниці 1764 року, невдовзі після сходження Єкатєріни на престол. Чим більше східноєвропейських земель Єкатєріна прибирала до рук, тим більше монархів Вольтер готувався вітати на цьому карнавалі повалених і зміщених.

У 1770 році Вольтер, випереджаючи на кілька кроків війська Єкатєріни на Дунаї, відкривав уздовж його берегів східноєвропейські землі.

> Мені й досі хотілося б, щоб течія Дунаю і судноплавство на цій річці належали Вам, через усю Волощину, Молдавію і навіть Бесарабію. Не знаю, чи я прошу забагато, а чи замало: це Вам належить вирішувати[58].

У будь-якому разі, Вольтер вважав, що може давати Єкатєріні поради, хоча й віддавав їй право остаточно розпорядитися придунайськими землями. «Я боявся, що Дунай буде важко перетнути», – писав він, заскочений цією кампанією у вересні. «Я, звісно, знаю про це надто мало, тому не насмілюся розмірковувати, чи зможуть Ваші війська переправитися через Дунай», – писав він у жовтні. «Я лише можу висловлювати побажання». Однак його побажання таки випереджували реальні воєнні досягнення, тож сумував, що «турецьке плем'я досі не вигнано з Європи». В тому таки листі він вітав Єкатєріну, котра намагалася завоювати «імперію Сходу». Але яку ж східну імперію Вольтер побачив на берегах Дунаю? Якщо турків виженуть з Європи, землі, які вони залишать, будуть, вочевидь, європейськими. У наступному листі він вітав Єкатєріну зі взяттям Бендер, але дивувався, чому вона досі не в Адріянополі. Обидва міста, безумовно, були частиною Європи, чи радше Східної Європи. Хворого Вольтера у Ферне могли вилікувати лише звістки про нові перемоги Єкатєріни. В грудні він зізнавався, що Єкатєріна викликала у нього фантазійний настрій (un peu romanesque) і що він напевно помре з розпуки, якщо вона не захопить Константинополя. На початку 1771 року

його розпалену уяву (mon imagination) цікавили лише Дунай, Чорне море, Адріянополь і Грецький архіпелаг. Вольтер був готовий «на ношах вирушити» до Константинополя, завойованого Єкатеріною[59]. Не підводячись із ліжка, він здобув у Східній Європі власну імперію.

«Твориться новий усесвіт»

Вольтер підтримував майстерні годинникарів у Ферне і замість зброї надіслав Єкатеріні у 1771 році партію швейцарських годинників. Він написав, що хотів би заснувати в Астрахані на Волзі колонію годинникарів – там, де раніше він поселив вигаданого абата Базена. Єкатеріна підтримала його фантазії, повідомивши, що вона відвідає Вольтера в Астрахані, але запропонувала йому натомість подумати про Таганрог, на Азовському морі, де клімат м'якший і ліпший для здоров'я. Вона запевнила його, що колись Пьотр навіть думав перенести столицю саме до Таганрога, але згодом обрав Петербург[60]. Вольтер відповів: «Тоді я накажу, щоб мене на ношах перенесли прямо у Таганрог». Він збирався закінчити там свій життєвий шлях, але ні à la grecque*, ні à la romaine**, тобто без жодних релігійних обрядів: «Ваша Величність дозволяє кожному вирушати на той світ так, як йому заманеться». Коли Вольтер справді помер у Парижі 1778 року, проблема з соборуванням викликала запеклу дискусію; але у 1771 році він уявляв Східну Європу як фантастичний край, де можна уникнути цієї дилеми.

Довідавшись, що Єкатеріна захопила Крим, Вольтер знову дав волю фантазії, спрямувавши її на новий об'єкт – землі «прекрасної Іфігенії». Він пригадав, що Аполон подарував татаринові Абарису чарівну стрілу, яка могла переносити його з одного краю землі в інший. Тепер, завдяки завоюванням Єкатеріни, Вольтер присвоїв собі ці чари як власний мітологічний трофей: «Якби у мене була ця стріла, я сьогодні вже був би у Петербурґу замість того, щоб по-дурному виявляти із передгір'я Альп мою глибоку пошану і мою незмінну відда-

* На грецький манер (*фр.*).
** На римський манер (*фр.*).

ність володарці Азова, Кафи і мого серця». Єкатеріна запропонувала відправити кримського хана танцювати у «Комеді Франсез», хоча Вольтер був би не проти привітати його, поруч з Кандидом, на карнавалі у Венеції[61]. На самий Новий рік 1772 року Вольтер уявив землі Єкатерінининих перемог, що нерозривно тяглися від Криму до Польщі і які об'єднувала їх забобонна відсталість. Крим ставав «країною, де жриця Іфігенія перерізала горло всім чужинцям на честь огидної дерев'яної статуї, дуже подібної до чудотворної Ченстоховської Божої Матері». Через два тижні Вольтер вітав Єкатеринину присутність у всій Східній Європі, в'являючи останню як об'єднання земель: «Ваш дух витає у Криму, Молдавії, Волощині, Польщі та Болгарії»[62].

У 1769 році Вольтер готувався вечеряти з Єкатеріною в Софії і ділити Османську Європу, а тепер, у 1772 році, коли Росія, Прусія та Австрія зібралися поділити Польщу, він вихваляв цей поділ яко «шляхетну» і «корисну» справу, яко засіб проти анархії. Та крім цього, він, як і раніше, закликав просуватися далі у глиб Османської імперії, бо Єкатеріна, здійснивши «цей великий проєкт» у Польщі, тепер могла взятися за «інший», аби якогось дня стати володаркою одразу «трьох столиць – Петербурґа, Москви та Візантія»[63]. Вольтер уявляв воєнну кампанію проти турків як пародійний хрестовий похід, не без елементів італійського фарсу, сценарій якого наприкінці 1772 року він надіслав до Санкт-Петербурґа:

> От уже протягом чотирьох років я проповідую цей маленький хрестовий похід. Деякі нероби, як-от я, вважають, що наближається той час, коли свята Марія-Тереза разом зі святою Катериною почують мої ревні молитви. Вони кажуть, що немає нічого легшого, як узяти в ході однієї кампанії Боснію та Сербію і віддати під Вашу верховну руку Адріанополь. Чудове видовище буде, коли дві імператриці намнуть вуха Мустафі та відправлять його геть в Азію.
> Вони також кажуть, що коли ці дві відважні дами так добре зрозуміли одна одну, що змінили вигляд Польщі, то вони ще краще порозуміються і змінять Туреччину.
> Ось настав час великих революцій, ось твориться новий усесвіт – від Архангельська до Бористена[64].

Фрагмент «Nuova carta geografica per servire alla storia della guerra presente tra la Russia e la Porta Ottomana», нової мапи «історії теперішньої війни» між Росією та Османською імперією. Мапу виготовлено у 1770 році, поміщено в «Storia della Ultima Guerra tra la Russia e la Porta Ottomana», опублікованій у Венеції 1776 року. Війни Єкатерини привернули увагу до південно-східної Європи, зокрема до географічної суміжности Болгарії, Волощини, Молдавії, України, Криму й татарських земель на чорноморському та азовському узбережжях. На цій мапі біля Полтави вказано «1709»; завдяки цьому місту, де Росія здобула перемогу, Західна Європа на початку століття вперше звернула увагу на ці землі. Лінія (за межами фрагмента) позначає «межу Европи та Азії» уздовж Волги, засвідчуючи, що всі землі до цієї лінії належали до Европи. (З дозволу Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

Єкатєріна фактично відсвяткує створення нової імперії в 1787 році, вирушивши разом із Сеґюром униз по Бористену, тобто Дніпру. Мова нових творінь і великих революцій дуже скидалася на мову «Історії Пєтра Великого», але у 1772 році Вольтер уявляв дещо більше за нову Російську імперію (хоча і менше, ніж новий усесвіт): дивовижні простори Европи від Архангельська до Адріянополя. «Нероби, як-от я», тобто філософи західноевропейського Просвітництва, очевидно, грали роль суфлерів імператриці, проповідників хрестових походів, і, нарешті, глядачів цього видовища. У 1773 році Вольтер написав чернетку листа, з яким Єкатєріна мала звернутися до Марії-Терези, «моєї дорогої Марі», і нагадати їй, що турки двічі брали в облогу Відень, а тепер настав час знищити їх. Ця воєнна кампанія для двох імператриць буде «розвагою щонайбільше на три-чотири місяці, а потім Ви вирішите всі справи разом, як вирішили їх у Польщі». Вольтер був у розпачі від того, що мир мали укласти надто швидко, а турки досі залишалися в Европі, тому він хапався за свої фантазії, начебто сам (c'est moi) перепливає Дунай і мчить на коні «швидким галопом до Адріянополя»[65].

Марія-Тереза, як Вольтер і підозрював, не виявляла особливого бажання взяти участь у поділі Османської імперії. Вона вважала поділ католицької Польщі за ганебний учинок, можливо навіть за смертельний гріх, який вона вчинила в інтересах держави, і з таким самим осудом дивилася на розчленування мусульманської імперії. Крім того, вона була переконана, що країни Османської Европи, на кшталт Боснії та Сербії, «нездорові» й «малолюдні» і що вони радше послаблять, ніж зміцнять її імперію. Кауніц, який схвалював поділи, у 1771 році дійшов такого ж висновку, мовляв, унаслідок приєднання Волощини та Молдавії до Габсбурґської імперії ввійдуть «найдикіші народи»[66]. Сам Вольтер, попри його настійливе бажання у 1773 році помчати галопом до Адріянополя у Тракії, зневажливо писав про цю землю у своєму «Есеї про звичаї» 1756 року: «Наша частина Европи напевно має у своїх звичаях та у своєму дусі характер, якого бракує Тракії, де турки заснували столицю своєї імперії, або у Татарії, звідки вони колись прийшли»[67]. Проте для Вольтера відсталість Східної Европи, мірилом чого були її манери, не лише не за-

важала її захопити, але навпаки, виправдовувала імперські спроби врятувати її задля цивілізації.

Одним із попереджень, які Вольтер надсилав «моїй дорогій Марі» у 1773 році, було те, що якщо тепер не вигнати турків із Європи, то барон де Тот, «котрий має багато розуму», захистить їх у майбутньому. З 1770 року ім'я Тота часто зустрічалося у листах Вольтера до Єкатєріни: «Мене яко француза трохи засмучують чутки, що якийсь шевальє де Тот укріплює Дарданели»[68]. Вольтер вважав Тота представником Франції у Константинополі, а відтак не лише ворогом Єкатєрини, але й своїм особистим конкурентом у справі підкорення Східної Європи західноєвропейським розумом. Хоча найвідповіднішим суперником для нього був Русо, котрий мав протилежні погляди на Польщу та Росію і так само був філософом, однак Вольтера все одно непокоїв Тот, бо він міг боротися за Східну Европу так, як не зміг би цього зробити Вольтер – як офіцер, як інженер, навіть як мандрівник. І коли у 1785 році Тот опублікував свої спогади, йому одразу кинув виклик вигаданий суперник, барон Мюнхгаузен. Присутність Тота у Константинополі спонукала Вольтера витворити майже гомерівську концепцію ведення війни, в якій французи, наче олімпійські боги, брали участь з обох боків. У 1771 році Тот удостоївся іронічного привітання як «захисник Мустафи і Корану»; тим часом були й інші французи, котрі билися проти Єкатєріни на боці Барської конфедерації у Польщі. Одним із них був письменник Станіслав-Жан де Буфлєр з Лотарингії, син коханки Станіслава Лєщинського. «Я благаю Вашу Величність узяти його в полон», – іронічно писав Вольтер до Єкатєріни. «Він Вас дуже розважить». Він також «складатиме для Вас пісні, намалює Ваш портрет, правда, не так добре, як мої колоністи у Ферне малюють Вас на своїх годинниках». Вольтер завжди вважав французів за посланців наук і мистецтв у Східній Європі, незалежно від їхніх ідеологічних переконань. Коли Тот і Буфлєр опинилися серед ворогів Єкатєріни, сам Вольтер ще завзятіше виявляв їй свою відданість. Вона була «першою особою всесвіту», і він був певний, що цариця «принизить османську гордість однією рукою, а другою заспокоїть Польщу». Хоч він і не міг будувати фортеці на Дарданелах або боротися з фанатизмом у

Польщі, проте сподівався, що разом зі своїми годинникарями у Ферне «колись попрацює на всю величезну Російську імперію»[69].

Якось Вольтер міркував про те, що французи билися проти Єкатєріни, а деякі татари, навпаки, стали на її бік; він дійшов висновку: «...Саме татари виявилися цивілізованими, а французи стали скитами». Що ж до самого Вольтера, то «якби я був молодшим, то став би росіянином»[70]. Ефект риторичного обернення балансу цивілізації між Західною Європою і Європою Східною досягався явно іронічним подивом: французи стали скитами! Вольтер – росіянин!

Вольтер також чудово усвідомлював, що користь, яку він здатен принести Єкатєріні, мізерна. «Мадам, – писав він на початку 1772 року, – я боюся, що Ваша Імператорська Величність може стомитися від листів старого швейцарського резонера, котрий ні в чому не може Вам прислужитися, окрім як запропонувати Вам лише свій безплідний запал, котрий усім серцем ненавидить Мустафу, котрий зовсім не любить польських конфедератів і котрий у своїй пустелі лише волає до форелі Женевського озера: "Хвалімо Єкатєріну II"». Хоча у листах він міг тільки вітати царицю з воєнними перемогами, саме листування було своєрідним засобом культурного обміну інколи тривіяльними символами цивілізації. У 1772 році Вольтер пообіцяв відредагувати п'єси Мольєра, аби зробити їх придатними для вихованок Смольного інституту в Санкт-Петербурґу. «Ця невеличка праця мене тільки розважить, – писав він, – і не зашкодить моєму здоров'ю». Він також порадив підхожу, на його думку, нову п'єсу, де діяли «татари двох видів (espèces)», та пообіцяв надіслати її, тільки-но вона з'явиться друком. Єкатєріна відповіла, що дівчата якраз ставлять Вольтерову «Заїру». Вона зі вдячністю прийняла його пропозицію бодлеризувати французьку класику й не без легкого еротичного натяку запевнила старого, що молоді дівчата були чудовою картиною: «Якби ви тільки могли їх бачити, я переконана, вони заслужили б на Ваше схвалення». Саме тоді Єкатєріна приймала у себе молодого татарського пашу з Криму, чиї землі вона щойно підкорила. У неділю він відвідував з нею вистави вихованок Смольного інституту. Аби Вольтер не боявся, що вона пускає «вовка в кошару», Єкате-

ріна запевнила його, що пашу під час вистав відокремлює від дівчат подвійна балюстрада[71]. Тут яскраво проявилися цивілізаційні турботи обох, цариці й філософа: Вольтер постачав Петербурґові французькі п'єси про татар, тоді як Єкатєріна у Петербурґу знайомила татар із французькою драмою у виконанні російських дівчат.

Навесні 1772 року Єкатєріна надіслала Вольтерові у Ферне насіння сибірського кедра. У травні він посадив його і замислився над його східноєвропейським походженням: «Можливо, колись у затінку цих кедрів сховається кілька женевців, але женевці принаймні не зустрінуть у цьому затишку жодних сарматських конфедератів». Єкатєріні сподобалось, що він посадив кедри, і вона відповіла йому, що, кожен у себе, вони займаються схожими справами.

> Ви сієте насіння у Ферне, цієї весни я роблю те саме у Царському Селі. Можливо, цю назву вам буде трохи заважко вимовити, однак це місце мені видається чудовим, бо саме там я саджу і сію. Баронеса Тундер-тен-Тронк вважала свій замок найпрекраснішим з усіх замків. Мої кедри вже завбільшки з мізинець, а як ваші? Я тепер страшенно люблю англійські сади[72].

Єкатєріна і Вольтер знайшли світ, де зникали основні відмінності між Ферне і Царським Селом, між Західною Європою та Європою Східною, – той найкращий з усіх можливих світів, що його винайшов Вольтер, аби Кандид міг там обробляти свій сад. Лише назва, яку було «трохи важко вимовити», нагадувала про те, що розділяло їх обох. Вольтер саркастично відповів на цю фразу через рік, згадавши про «Ченстоховську Божу Матір, назву, яку дуже важко вимовити»[73]. Гра була надуманою, бо в листах не треба було вимовляти імен і назв. Однак визнання взаємних труднощів допомагало створити простір невимовлюваної слов'янської фонетики, який простягався від російського палацу Єкатєріни до монастиря-фортеці її ворогів у Польщі.

«Я просив Вашу Величність про сибірські кедри, – писав Вольтер. – Тепер я наважуюся просити Вас про петербурґську комедію». Можливо, йшлося про її власну аматорську п'єсу, але у будь-якому разі її треба було надіслати у французько-

му перекладі, адже Вольтер заявив, що він надто старий, аби вчити російську. Наприкінці 1772 року він відрядив у Росію вчити російську замість себе ще одного подорожнього — молодика, «який на третину німець, на третину фламандець і на третину іспанець, [але] бажає змінити ці третини і стати в усій повноті росіянином». Така формула знову підкреслювала відмінності між Росією і Західною Європою, одночасно залишаючи можливість перетворення і пересаджування на новий ґрунт. Але у 1773 році найважливішим гостем Санкт-Петербурґа став не молодий протеже і не вигадане «я» самого Вольтера, а побратим Вольтера по перу, філософ Дені Дідро. Вольтер писав Єкатєріні, що Дидро «найщасливішій француз, бо він вирушає до Вашого двору». Однак ця подорож дуже непокоїла Вольтера, бо загрожувала вигадкам, на основі яких розгорталося його листування з Єкатєріною: нібито філософську та географічну завісу між Західною Європою та Європою Східною можна було подолати лише за допомоги чарівних стріл та листів. Тепер Дидро збирався побачити російську дійсність на власні очі, а Вольтерові залишалося віддаватися своїм літературним фантазіям і поставам: «Я лише здіймаю руки до зорі Півночі»[74]. Зрештою, йому так і не довелося мчати швидким галопом до Адріянополя.

«Мріяння, звернені до себе»

У 1762 році Жак-Анрі Бернарден де Сен-П'єр прибув до Санкт-Петербурґа, всього за кілька місяців після перевороту, що його здійснила Єкатєріна. Разом із ним на балтійському кораблі були англійці, французи та німці, котрі сподівалися розбагатіти у Росії яко співаки або танцівники, а то і яко перукарі. Вони несли мистецтва цивілізації у країну, де їх начебто бракувало. Ця компанія могла видатись дивною для Бернардена де Сен-П'єра, який пізніше, у 1788 році, прославився як автор «Поля та Віргінії», описавши любовну ідилію на безлюдному острові, далеко від цивілізації, – але 1762 року він також був шукачем пригод, який намагався нажити багатства, інвестуючи в розвиток цивілізації в Росії. Мало того, саму Єкатєріну можна вважати чужоземною авантюристкою, яка того-таки року зірвала джекпот у Росії. Бернарден де Сен-

Бернарден де Сен-П'єр сподівався заснувати «маленьку республіку європейців» у її імперії, десь на Аральському морі, – аби чужоземні шукачі пригод стали посередниками у торгівлі між Європою та Азією. Однак російський уряд відмовився підтримувати його план, і розчарувавшись, він у 1764 році перебрався до Польщі, згодом опинившись серед французів, які спантеличили Вольтера тим, що воювали з поляками проти Єкатеріни[75].

Того-таки 1764 року, коли Бернарден де Сен-П'єр залишив Росію, туди прибув набагато фривольніший пройдисвіт Казанова. У Санкт-Петербурґу він опинився в оточенні французьких та італійських співачок і танцівниць, серед яких були і його колишні пасії, – одним словом, той самий пустовп, що плив на кораблі разом із Бернарденом де Сен-П'єром. Казанова теж сподівався справити враження на Єкатерину. У своїх спогадах він пише, що прогулювався з царицею в Літньому саду та намагався переконати її запровадити в Росії григоріянський календар. Він хотів стати до неї на службу, «хоча не знав, на яку посаду я придатний у країні, котра, зрештою, мені й не сподобалася», а розчарувавшись, у 1765 році теж перебрався до Польщі[76]. Оповідь про прогулянки разом із Єкатеріною, під час яких можна було давати їй настанови щодо просвітницьких реформ, була чудовим символом фантазій про Східну Європу, які плекали західні філософи й авантюрники. Ці фантазії про вплив, наставляння і раду були дуже добре пристосовані до епістолярного жанру; Вольтер і Єкатеріна саджали однакові кедри у своїх садах, але їм не довелося прогулюватися разом у жодному з них. Побувавши у Санкт-Петербурґу, Дидро дуже вдало втілив ці фантазії в життя. Барон Мюнхгаузен довів їх до абсурду, навіть переплюнувши Казанову у претензіях на милості цариці: він домігся ні більше ні менше як запрошення «розділити з нею трон і ложе», від чого барон «в найделікатніших висловах» відмовився[77].

Така філософська відмова Єкатеріні не просто була витівкою, а й відсилала принаймні до одного дуже відомого і публічно відхиленого запрошення, щоправда, менш екстравагантного, ніж те, яке отримав Мюнхгаузен. Йдеться про Жана д'Алямбера, котрий разом із Дидро працював над «Енциклопедією»: Єкатеріна запросила його у 1762 році ста-

ти вихователем її сина і спадкоємця. Лист із запрошенням надрукувала Французька Академія як акт данини Просвітництву, а Тома́, котрий саме тоді працював над епопеєю про Пєтра, похвалив стиль Єкатєріни наче щось неймовірне для «країни давніх татар і сарматів». Відмовою д'Алямбера захоплювалися як проявом незалежности, хоча у листі до Вольтера він пояснив це дещо інакше: «Я також страждаю від геморою»[78]. Відмова д'Алямбера звучала трохи саркастично тому, що сама Єкатєріна приписала вину за смерть свого вбитого чоловіка «гемороїдальним колькам». Згадаймо, що у 1765 році в Санкт-Петербурґу Казанова теж дуже потерпав від геморою. Коли ж д'Алямбер написав Єкатєріні 1772 року, вступившись за полонених французів у Польщі, закликаючи її в ім'я філософії повернути їм свободу, Єкатєріна відписала із холодною байдужістю. Через десять років відмова д'Алямбера вже втратила свою дошкульність, а Єкатєріна 1773 року вже готувалася до зустрічі з Дидро.

Дидро замислився про подорож до Росії ще у 1765 році. Саме того року Казанова прогулювався з Єкатєріною в саду, і якраз тоді вона почала листуватись із Вольтером. Саме в цей рік Дидро, потрапивши у фінансову скруту, вирішив продати свою бібліотеку, а Єкатєріна, почувши про це, не лише її придбала, але також залишила бібліотеку в його довічному розпорядженні й навіть платила йому щорічну платню за догляд за книжками, які відтоді належали їй. Вольтера зачарувало те, як Єкатєріна змістила баланс цивілізації: «Хто б міг подумати п'ятдесят років тому, що скити колись так щедро відшкодують Парижу чесноти, науку і філософію, які нині у нас не надто в пошані?» Листи вдячности до Росії були, однак, недостатньою платою за таку щедрість: «Якщо я туди не поїду, – мучився Дидро, – я почуватимуся винним і перед нею, і перед собою»[79]. Бібліотеку після його смерти перевезуть до Санкт-Петербурґа, а йому довелося здійснити цю подорож ще за життя. Однак він вагався, прославляючи її на відстані, – привертав увагу філософів до її починань, купував для неї книжки та картини і надсилав до Петербурґа, відряджаючи своїх протеже.

Фальконе вирушив до Росії 1766 року для роботи над пам'ятником, який Єкатєріна хотіла поставити Пєтрові. Її

1773 році він зустрів у Петербурґу Дидро і залишався там після від'їзду останнього аж до 1778 року. В листі до мадам Жофрен Єкатеріна визнала, що запрошення скульптора було узгоджене між нею і великим філософом: «Пан Дидро порадив мені взяти людину, котрій, на мою думку, немає рівних. Я маю на увазі Фальконе, який все збирається розпочати роботу над статуєю Пєтра Великого»[80]. Дидро відрядив до неї у 1767 році ще одного, менш приємного гостя, фізіократа Мерсьє де ля Рив'єра. Цей візит також було добре підготовлено заздалегідь, бо Дидро просив Фальконе, який перебував у Петербурґу, відрекомендувати Мерсьє Єкатеріні. «Коли в імператриці буде ця людина, навіщо їй тоді всі ці Кене, Мірабо, Вольтери, д'Алямбери, Дидро?» Мерсьє навіть «примирить її зі втратою Монтеск'є», який помер у 1755 році. Отож один-єдиний економіст-філософ, автор однієї славнозвісної книжки, тільки-но надрукованої 1767 року, міг замінити собою ціле західноєвропейське Просвітництво і, зокрема, самого Дидро, який усе ще не зважувався на подорож до Росії. Однак історія з Мерсьє наочно демонструє складнощі, які виникають під час особистої зустрічі абсолютного монарха і філософа-просвітника, особливо у Східній Європі, де будь-хто міг плекати фантазії про владу і цивілізацію. В 1767 році, коли Єкатеріна скликала Законодавчу комісію, вона виявила, що покійний Монтеск'є був менш зародумілим філософським дорадником, ніж живий Мерсьє. Він нещодавно повернувся з Мартиніки, де обіймав посаду королівського інтенданта, і відчув себе інтендантом Просвітництва в Росії. Він вирішив переглянути найвідоміший рядок із Фонтенелевого панегірика: «tout était à faire»*, й у листі до іншого знавця Вест-Індії, абата Рейналя, виголосив остаточний вердикт для Росії: «Усе ще належить зробити у цій країні, а якщо точніше, все ще належить зруйнувати і зробити наново»[81].

Єкатеріна зненавиділа Мерсьє, і навіть після його повернення до Франції у 1768 році вона не забула його. В 1774 році вона писала Вольтерові про Мерсьє, «який шість років тому вирішив, що ми ходимо на чотирьох лапах, і який люб'язно

* «Усе належало зробити» (*фр.*).

завдав собі клопоту приїхати з Мартиніки, аби навчити нас ходити на двох ногах». У 1787 році на шляху до Криму вона повідомила Сеґюрові, що Мерсьє «вбив собі у голову, нібито я покликала його допомогти мені правити імперією, вивести нас із мороку варварства завдяки всюдисущому світлу його знань». 1788 року цю історію було поставлено як комедію в театрі петербурґського Ермітажу під назвою «Реґіманія», а карикатурний образ Мерсьє був у центрі дії. «Я напевно вирушу до Росії, – писав Дидро до Фальконе у 1768 році, після фіаско місії Мерсьє, – але я більше нікого туди не посилатиму»[82]. Проте він збирався ще цілих п'ять років.

Перший том «Енциклопедії» Дидро вийшов 1751 року, а останній том з'явився лише у 1772 році. Завершивши працю всього свого життя, він нарешті вирушив до Росії і прибув до Петербурґа у жовтні 1773 року. З погляду Західної Європи ласку в цій ситуації робив саме Дидро, погодившись на подорож. Той самий Тома́, що так оспівував Пєтра, вважав «зустріч філософа з імператрицею» надзвичайною подією. Загал, на думку Тома́, не схвалював подорожі Дидро, вважаючи його «божеством», яке ніколи не повинне «виходити зі свого святилища». Самого Дидро турбувала відстань, яка відділить його від друзів «напівдіяметром Землі». Він боявся, що помре, як Декарт, на чужині[83]. Однак Дидро перебував у Санкт-Петербурґу протягом шести місяців упродовж зими 1773–1774 років; він деколи хворів, але вижив. У Санкт-Петербурґу постійно зустрічався і довго розмовляв із Єкатеріною. Як стверджував Ґрим, який тоді також перебував у російській столиці, Дидро зовсім не ставав у гордовиті пози, як того вимагали «зустрічі філософа з імператрицею»; навпаки, він «хапає її долоні, тягне її за руку, стукотить по столу, наче він серед синагоги на Королівській вулиці». Їхня бесіда настільки затягувала їх фізично, що Єкатєріні начебто довелось поставити між ними маленький столик, аби філософ не надавав їй синців. При цьому вона вихваляла «невичерпну уяву» Дидро і зараховувала його до «найвидатніших людей, які будь-коли жили на світі»[84]. Його уяву живила сама Єкатеріна, її необмежена влада над Росією та важливість цієї влади для прикладення філософії на благо цивілізування – все це на відстані напівдіяметра Землі, у Східній Європі.

Ті самі пахощі насичували сторінки листування між Єкатериною та Вольтером на полях і поміж рядків їхніх узаємних вихвалянь. Те, якою мірою Дидро міг проговорювати ці проблеми віч-на-віч з царицею, хапаючи її за руку і стукаючи по столу, видно з його надзвичайно цікавих нотаток, складених для Єкатеріни впродовж перебування у Петербурґу. Дидро писав довжелезні есеї у формі листів, не маючи потреби їх надсилати, адже він часто бачився із царицею. Проте у цих нотатках було записано не те, що Дидро сказав Єкатеріні (хоча пізніше їх надрукували у вигляді «бесід» (entretiens)), а радше те, що він хотів сказати, можливо, навіть те, чого не міг сказати прямо. Єкатеріна залишила ці послання у себе разом із записником Дидро, оправленим у червону марокканську шкіру. Все це зберігалося у Росії протягом XIX сторіччя, доки їх не отримав Морис Турне у 1882 році й не опублікував у Парижі 1899 року[85].

«Бесіда», яка найкраще відбиває всю незвичність цієї літературної форми, мала багатозначну назву «Мріяння, звернені до себе, Дені-Філософа». Твір написано у формі листа, адресованого «Вашій Імператорській Величності», іноді – безпосередньо «Мадам», але попри це, для самого Дидро він зберігав дух рефлексії над своєю уявою, зверненою до себе. Як і Вольтер у Ферне, Дидро навіть у Санкт-Петербурґу, тримаючи Єкатеріну за руки, не міг позбутися пут своєї невичерпної уяви, яка давала простір його фантазії, але заважала реальному спілкуванню. Завіса між Західною і Східною Європою розділяла, наче бар'єр, філософію та владу, а це означало, що Дидро подолав відстань у напівдіяметр Землі лише для того, аби розмовляти із самим собою. Суперечність потаємних фантазій та епістолярного звертання були недоладно переплетені від самого початку: «Я насмілюся звернутися до Вашої Імператорської Величности з цими мріяннями». Наприкінці записів Дидро благав Єкатеріну поблажливо поставитися до цих «мріянь», які пропонували «картину наївних і незвичних зусиль мислителя, котрий убив у свою нерозумну голову, що може керувати великою імперією»[86]. Дидро доводиться принизливо називати свої нотатки просто мріяннями, переадресувавши їх від Єкатеріни до себе самого, бо його амбіції виявилися надмір-

ними. Мріяння Дидро дуже скидалися на фантазії барона Мюнхгаузена.

Дидро вирушив у Росію не лише з візитом вдячности, він також одержав завдання від французького уряду налагодити кращі стосунки з Росією. У «Мріях, звернених до себе» він окреслив культурні узи між Францією та Росією, розпочавши із самого культу Єкатєріни:

> Нема жодної чесної людини, жодної людини у Парижі, хоч трохи одухотвореної й просвіченої, яка б не захоплювалася Вашою Величністю. На її боці всі академіки, всі мислителі, всі письменники, і вони не роблять з цього таємниці. Люди вихваляють її велич, її чесноти, її геній, її доброту та зусилля, яких вона докладає, щоб запровадити науки і мистецтва у своїй країні[87].

Та попри всі ці похвали, на думку Дидро, французи недостатньо цінують Єкатєріну. Відкинувши формальності імператорського титулу, він звертається до неї безпосередньо у другій особі: «Мої добрі співвітчизники вважають, що знають Вас (vous connaître)!» Дидро пообіцяв навчити їх знати її ще ліпше. Але, наближаючись до завершення твору, Дидро вже звертався не до самої Єкатєріни, а таки до своїх співвітчизників. Він пропонує їм фантазію, головна героїня якої — сама Єкатєріна: «Ах, мої друзі! Уявіть цю жінку на французькому троні!» Ледве встигнувши зробити своїх французьких друзів її підданцями, він запрошує їх усіх до Росії: «Приїжджайте хоча б на місяць у Петербург. Приїжджайте звільнитися від пут, які довго принижували вас; і тоді ви відчуєте себе тими, ким ви є насправді!»[88]. Вже наприкінці століття особисті мріяння Дидро, які, вочевидь, поширювались і на його співвітчизників, стали основою сюжетів водевілів на кшталт «Allons en Russie» («Гайда до Росії»), поставленого у Парижі 1802 року. Ця подорож тоді проголошувалася не просто «модою», а й «фурором». Серед персонажів були художник, акторка, танцівник, перукар і письменник, які сподівалися знайти щастя у Росії[89]. Через десять років, 1812-го, Наполеон підхопить рефрен «Гайда до Росії!».

Дидро у своїх мріяннях заявляв, що, перетинаючи російський кордон у Ризі, здобув нову душу, і повідомив друзям,

що «ніколи не почувався вільніше, ніж тоді, коли перебував у країні, яку ви називаєте країною рабів, і ніколи не відчував себе більшим рабом, ніж тоді, коли жив у країні, яку ви називаєте країною вільних людей». Він майже дослівно повторив цю фразу у листі до Єкатеріни з Гааґи у 1774 році, куди він тільки-но прибув із Росії, і з сумом повідомив їй, що у Ризі до нього повернулась назад «підла, боязка душа, яку я тут залишив». Те, що Дидро не почувався у Росії рабом, не повинно дивувати, адже там він не працював, як кріпаки, а провадив бесіди з царицею. Нова душа вільної людини, яку він начебто знайшов у собі, була насправді колбою інтелектуальної екстериторіяльности, що відмежовувала його від інших і замикала в мріяннях, звернених до нього самого. Коли Дидро намагався звертатися до Єкатеріни, він натомість звертався до своїх друзів у Франції, бо лише їх цікавив його російський досвід. Вони могли відрізнити вільну країну від країни рабів; він тільки переставив місцями слова, залишивши ту саму роздвоєну мапу; новою була лише легенда для її тлумачення. Він почувався так вільно у нібито країні рабів частково через те, що відвідувачі із Західної Европи сприймали цю країну за обшир свого панування.

Духовна метаморфоза Дидро у Ризі стала початком безперервних російських мріянь, які знайшли своє літературне відбиття у «Мріяннях, звернених до себе». Ця бесіда завершувалася бурхливою міжнародною фантазією:

> І тоді, справді, я з радістю перенісся б (transporté) подивитися на мій народ, об'єднаний з Росією, безліч росіян у Парижі і безліч французів у Петербурґу. Жодна нація в Европі не офранцужується (se francise) швидше за Росію, як у мові, так і у звичаях[90].

Подвійне значення слова «transporté» («перенестися») свідчить про те, що для Дидро подорож до Росії означала духовне перенесення, котре відбулося всередині нього, подібне до того відчуття, яке дозволяло Вольтерові подорожувати по Східній Европі, навіть не залишаючи Ферне. Радісна фантазія Дидро про культурні обміни нагадувала водевільний рефрен «Гайда до Росії»: хоча подорожі здійснювались у двох напрямках – із заходу на схід і зі

сходу на захід, напрямок культурного впливу не змінювався. У Санкт-Петербурґу Дидро оспівує офранцужену Росію, і якщо він і уявляв єдину Європу, вона мусила бути французькою Європою. З іншого боку, наглядаючи за російськими студентами у Парижі на прохання Єкатєріни, він переконався у тому, що росіяни могли також переймати і французькі пороки, якщо «не підпорядковувати їх суворій дисципліні»[91]. Отож перетворення на французів, на цивілізовану людину здійснювалося завдяки дисципліні, а набуття російської ідентичности для Дидро і Вольтера було справою фантазії та мріяння.

«Виконати план цивілізування»

Дидро міг спілкуватися з Єкатєріною, хапати і тримати її за руку, але коли доходило до розмов про Росію, він починав говорити сам із собою. Його пасивна присутність була потрібна для «зустрічі філософа з імператрицею», але відвести філософії активнішу роль він так і не зважився. В одній із бесід Дидро насмілився дати конкретну пораду, але при цьому розсипався у численних вибаченнях за свою самовпевненість, і саме ця конкретність підкреслювала неможливість масштабнішого філософування. Казанова порадив Єкатєріні поміняти календарі, а Дидро порадив їй поміняти столицю. Нарис називався «Про столицю і про справжній центр імперії. Міркування сліпця, який судить про кольори». Епістемологічна позиція сліпця, котра завжди цікавила Дидро і Просвітництво загалом, тут знову позначала бар'єри між філософією і владою, а також між Західною Європою та Європою Східною. Дидро розпочав з висміювання Мерсьє і з упослідження себе:

> Я не писав з Риги до Петербурґа, як це робив француз – із Берліна до Москви, людина гідна і чесна, але до смішного самовпевнена, вважаючи, ніби її обдарування й колишні посади роблять її великою. «Мадам, зачекайте: не можна зробити нічого доброго, не послухавши спершу мене; якщо хтось знає, як керувати імперією, то це я (c'est moi)!» Навіть якщо він і мав рацію, сам цей тон уже викликав сміх[92].

За 15 років до прем'єри «Регіманії» в Ермітажі Дидро, щоб розважити Єкатєріну, представив у своїх листах Мерсьє як бурлескного персонажа. Одначе саме Дидро рекомендував Мерсьє Єкатєріні у 1767 році, і згадки про це можна знайти у бесідах: зрештою, це була «людина гідна і чесна». Дидро підозрював, що також міг видатися «мислителем, який убив у свою нерозумну голову, що може керувати великою імперією», тому намагався згладити це враження глибокою рефлексією та постійними обмовками. Вибачаючись за себе, він визнавав, що Єкатєріна потурала йому так само, «як вона дозволила б комусь зі своїх дітей казати всі ті невинні дурниці, які спадають їм на думку»[93]. Потім він запропонував, щоб цариця перенесла столицю з Петербурґа до Москви.

Усе це були спекулятивні маніпуляції, які Західна Європа здійснювала на мапі Східної Європи протягом XVIII століття, адже фактично вже кілька років Вольтеровим улюбленим заняттям були міркування про переміщення Єкатєрининої столиці до Києва, до Азова, а то й до Константинополя. XX сторіччя показало, що Дидро був ближчим до мети, але у XVIII столітті обидва філософи доходили до зухвальства, якому Єкатєріна потурала, бо їхні настанови виглядали нешкідливими фантазіями. Дидро турбували манери (moeurs) Петербурґа – «мішанина всіх націй світу», тому місто набуло «манер Арлекіна». Напевно, він мав на увазі різнобарвну юрбу мистців, акторок і перукарів, які пливли на одному кораблі разом із Бернарденом де Сен-П'єром. Серед них могли бути навіть виконавці італійської комедії дель арте, вкупі з самим Арлекіном. Звичайно, тут часом траплялися французькі філософи, на кшталт Дидро. Всіх цих чужоземців можна було розглядати як супутників цивілізації, але зневажливе ставлення до них Дидро, ймовірно, свідчило про зароджену недовіру до просвітницької цивілізаційної програми для Східної Європи. Можливо, він сам був лише Арлекіном при дворі Єкатєріни? Притлумивши свої сумніви, він гадав, що у Москві все буде інакше: «Чи Ваша Величність збирається освітлювати (éclairer) величезне приміщення лише одним світильником? Де вона має поставити світильник, аби весь навколишній простір був освітленим якнайкраще?»[94]. Звичайно, у центрі, тобто у Москві, але він не уточнював, чия ж

рука повинна тримати світильник просвіти – його чи цариці. Так само він не подумав, що танцівники та перукарі, яких світильник притягуватиме, наче вогонь метеликів, також неминуче посунуть слідом за двором до Москви.

Віра Дидро у Москву також була ще одним мріянням, бо він ніколи її не бачив. «Я втратив нагоду побувати у Москві і трохи шкодую про це», – писав він. «Петербург – це лише імператорський двір, мішанина палаців і хат». У типовий для XVIII сторіччя спосіб його власне спантеличення було перенесене на ціле місто. Він зізнавався, що «ледве бачив щось інше, крім самої імператриці»[95]. А якщо він бачив лише імператрицю, то як він міг розмовляти з нею про Росію, бо що він міг знати про неї? Завершуючи свої бесіди, Дидро благав її вибачити йому «мріяння» та вітав її зі «звільненням» від дитячого «заїкання» того, «хто називає себе філософом»[96]. Висловлювати свої філософські погляди у Східній Європі легше було на епістолярній відстані. Адже в епістолярних стосунках Вольтера і Єкатєріни не було місця для заїкання, а було багато розмов про подорожі, які живилися захватом від своєї постійно відкладуваної консумації.

Дидро залишив Петербург у березні 1774 року і, несподівано вирішивши, що особисте прощання буде надто болісним для обох, повідомив Єкатєріні про свій від'їзд листом. Незважаючи на те, що протягом свого перебування у Петербурґу він також писав їй листи – так звані «бесіди», – тепер його від'їзд мав відновити звичний спосіб спілкування за допомоги листування.

> Все своє життя я вітатиму себе з поїздкою до Петербурґа. Все своє життя я нагадуватиму собі про ті миті, коли Ваша Величність забула про безмежну відстань, яка розділяла нас, і не погидувала опуститись до мене, аби приховати мою малість. Я згораю від бажання розповісти про це моїм співвітчизникам (entretenir mes compatriotes)[97].

Дидро вже був готовий перейти від бесід із Єкатєріною до нових бесід зі своїми земляками-французами, що було цілком природно, зважаючи на те, як часто він, розмовляючи з Єкатєріною, звертався до своїх співвітчизників: «Ах, мої друзі!» Позаяк Дидро писав прощального листа Єкатєріні на са-

моті, зрозуміло, що у його міркуваннях з'явився зворотний займенник: він вітав себе і нагадував собі. Хоча він і писав про те, що Єкатєріна поблажливо забула про безмежну відстань між ними, між імператрицею і філософом, проте сам він, провівши пів року в одному місті з нею, часто зустрічаючись і довго розмовляючи, був схильний забувати про реальну близькість між ними. До самого від'їзду дух епістолярних мрянь віддаляв його від Єкатєріни і від Росії.

По дорозі назад у Західну Европу Дидро волів їсти і спати в кареті, не виходячи з неї аж до Гааґи. У Гамбурґу він надіслав Карлу Філіпу Емануелю Баху свої вибачення, відрекомендувавшись йому, що свідчило про спроби повернути свою колишню ідентичність:

> Я француз, мене зовуть Дидро. Мене трохи знають у моїй країні як письменника. Я автор кількох п'єс, серед них – «Батько сімейства», можливо, вона Вам відома. Я їду з Петербурга[98].

Рига вже була позаду, і, опинившись удома, в Західній Європі, він знову став самим собою. В листі до Єкатєріни з Гааґи він розповідав про свою подорож, про постійний холод і сніг до самої Риги, після якої настала чудова погода. Він подав їй загальну формулу своїх розмов:

> – То чи випала вам честь наблизитися до Її Імператорської Величности?
> – Безперечно.
> – А часто ви її бачили?
> – Часто.
> – Чи вона великий правитель?
> – Дуже великий[99].

Здавалося, що він не здатен відповісти більше, ніж кількома словами, і вибачався перед Єкатєріною, покликаючись на провали у пам'яті: «Ах! Якби я міг пригадати все, що відчував у присутності Вашої Величности!» Найважливіший досвід їхніх особистих розмов, віч-на-віч, про які він щойно обіцяв пам'ятати все життя, почав зникати з його пам'яті й нарешті залишився десь позаду, може, в Ризі, – бо там він знов став почуватися французом на ім'я Дидро, котрого трохи знають

як письменника. Він закінчив листа дуже емоційно: «Знову я омиваю Ваші руки своїми слізьми»[100]. У найкращому разі він омив слізьми сторінку листа, позаяк насправді він не пролив їх на її руку навіть під час прощання у Петербурґу, бо і воно відбулося в листах.

Перебуваючи у Гаазі у вересні (збираючись у жовтні повертатися до Парижа), він привітав Єкатеріну із Кючук-Кайнарджийським миром з Османською імперією: «Який мир! Який славний мир!» Дидро, так само як і Вольтер, захоплювався «вістрям меча біля горла ворога» і проголосив себе так само щасливим, як «найкращий з її підданців». Можливо, у такий спосіб він нагадував собі і їй, що хоча він і радіє «як людина, філософ і росіянин», проте не є її підданцем. Як і Вольтер, він міг, коли сам цього хотів, стати росіянином, не стаючи при цьому підданцем Єкатеріни, хоч у записці до Баха він підкреслено відрекомендувався французом, котрий повертається додому із Санкт-Петербурґа. Дидро сподівався, що мир виявиться тривалим і що Єкатеріна доведе свій геній не лише воєнними тріюмфами: «Завдяки поступові розуму наше захоплення викликають не ті доблесті, якими пишалися александри та цезарі». Тут, на безпечній епістолярній відстані, у Західній Європі, філософи-просвітники впевненіше визначали, хто вартий «нашого захоплення». Дидро нагадував Єкатеріні про наміри Пєтра щодо Росії, протиставляючи її Франції: «Ви маєте створити нову націю, а ми повинні омолодити стару». Він провіщав, що коли імператриця досягне «певного ступеня досконалости» у реформуванні Росії, світ стане свідком того, що «як колись відвідували Спарту, Єгипет і Грецію, так відвідуватимуть Росію»[101]. Варто зазначити, що Дидро писав так, начебто відвідини Росії належали до утопічного майбутнього і неначебто він сам не повернувся звідти пів року тому. Отож, хоча він там уже побував, ця подорож до Росії видавалася йому, як і Вольтерові, чимось уявним, надуманим, відкладеним і в кінцевому підсумку фантастичним.

У тому-таки листі Дидро, щоб зробити приємне Єкатеріні, пообіцяв виправити статтю Жокура про Росію у новому виданні «Енциклопедії», але при цьому натякнув, що і саму Єкатеріну треба виправляти: її «Наказ» він «набрався зухвалости перечитати з пером у руці»[102]. Однак слідом за цією свідомою

декларацією філософської самовпевненості не йшло жодних критичних коментарів. Тому, коли Єкатеріна одержала після смерти Дидро у 1784 році його книжки і папери, які вона придбала 1765 року, вона, напевно, вже й забула, на що він «набрався зухвалости». Серед цих паперів був рукопис під назвою «Спостереження про "Наказ" російської імператриці», які викликали у неї невдоволення. «Цей твір, – писала розгнівана Єкатеріна завжди вірному Ґриму, – справжнісінький дитячий белькіт (babil)». Так само Дидро описував власне дитяче белькотіння і заїкання у своїх «Бесідах». «Напевно, він написав оце, коли повернувся додому, – припустила Єкатеріна, – бо в розмовах зі мною ніколи не згадував про це»[103]. У 1787 році, коли їй довелося розмовляти про Дидро із Сеґюром, вона, очевидно прочитавши його посмертну критику, цілком змінила думку про його відвідини. Вона твердила, що під час розмов Дидро хотів усе «перевернути догори ногами» у Росії, «замінити непрактичними теоріями». Вона запевняла, що він без угаву говорив і «якби нас хтось побачив, подумав би, що він строгий учитель, а я – його слухняна учениця». Дидро читав їй лекції з права, управління, політики, економіки. Нарешті, «щиро кажучи», вона поставила його на місце:

> Месьє Дидро, я прослухала з превеликою приємністю те, що надихнув вам ваш блискучий розум, але з усіма вашими високими принципами, які я дуже добре розумію, можна писати чудові книжки і чинити недобрі діяння. У своїх реформаторських планах ви забуваєте різницю між нами; ви, ви творите лише на папері, який усе стерпить; він гладенький, податливий і не чинить перешкод ні вашій уяві, ні вашому перу; тоді як я, бідолашна імператриця, творю на людській шкірі, а вона чутлива і делікатна[104].

Ось це, згідно з її запевненнями Сеґюрові 1787 року, вона буцімто сказала Дидро у 1774 році; без сумніву, вона захотіла так сказати Дидро, ознайомившись із його критикою «Наказу». Однак із записів самого Дидро видно, що у Санкт-Петербурґу він так і не зважився напучувати Єкатеріну в царині законодавства чи політики і що його найсміливіші фантазії зводились лише до поради перенести столицю в Москву. Отже, гостра відповідь, яку дала йому Єкатеріна, можливо,

була апокрифом, але вона свідчила, що цариця чудово розуміла прагнення філософів «працювати» над Східною Європою, яка приваблювала їх як абстрактна царина, яка «не чинить жодних перешкод» ні уяві, ні перу.

Дидро, тільки-но повернувшись із Росії у 1774 році, одразу взявся за перо і зауважив, що у політиці єдиним носієм суверенітету є нація, а єдиним законодавцем – народ. Далі він заявив, що Єкатєріна – «деспот», і засумнівався у тому, що її «Наказ» передбачав запровадження такого правового кодексу, завдяки якому вона насправді «зречеться» свого деспотизму. Саме цю проблему йому хотілося б порушити у Санкт-Петербурґу, на що він так і не зважився, тому тепер, пишучи лише для себе самого, він уявляв, що перебуває поруч із жінкою, з якою недавно бачився так часто, але якої більше ніколи не побачить:

> Якщо, читаючи те, що я написав щойно, і дослухаючись до свого сумління, її серце затріпоче від радости, тоді вона більше не хоче правити рабами; якщо вона затремтить, якщо її кров похолоне, якщо вона зблідне, тоді вона вважає себе кращою, ніж є насправді[105].

У своїх фантазіях філософ прагнув сказати імператриці правду, розбудити її сумління, здобути над нею майже сексуальну перемогу та залишити її у тремтінні і трепеті. Проте Єкатєріна прочитала це вже після смерти Дидро і помстилась йому у розмові з Сеґюром, сказавши, що в Дидро вона розчарувалась із самого початку. Те, що Дидро та Єкатєріні довелося згодом штучно виправляти й переробляти чимало своїх розмов, свідчило, наскільки скутими вони були під час безпосереднього спілкування у Петербурґу.

«Росія – европейська держава» – проголосила Єкатєріна у своєму «Наказі». Це було не просто постулювання географічного факту, а радше програмова політична заява, яка відштовхувалася від відкриття Просвітництвом Східної Европи. «Мало важить, – коментував Дидро з пером у руці, – чи вона азійська, чи европейська», а щодо манер у цілому, то про них можна судити як погані або добрі, а «не африканські, азійські чи европейські»[106]. Дидро відкидав усталену концепцію особливих континентальних впливів, оскільки не-

Визначене розташування Східної Європи не вкладалося у дихотомію Монтеск'є між Азією та Європою. В «Наказі» Єкатерини було сказано, що «Російська імперія простягається на 32 градуси широти і 165 градусів довготи» – це якнайкраще підтверджувало, що така величезна держава потребує абсолютного монарха. Однак Дидро гадав, що це не так проблема політики, як цивілізації: «Цивілізування такої величезної країни одразу видається мені справою, яка перевищує людські можливості». Далі він дав три поради, і перша, безумовно, полягала в перенесенні столиці до Москви. По-друге, він запропонував створити у Російській імперії взірцеву область, де можна було б «виконати план цивілізування». Саме у цьому найкраще проявилася суть Просвітництва: створювати плани цивілізування земель, яких немає. Дидро пояснив можливі наслідки свого плану за допомоги аналогії: «Ця область стосовно решти імперії буде тим, чим Франція є в Європі стосовно країн, які її оточують»[107]. Те, що Дидро обрав Францію за головний взірець цивілізації в Європі, свідчило про його власну культурну упередженість. Він міг удавати, що не проводить жодної різниці між манерами Африки, Азії та Європи, але тільки тому, що ці три континенти керувалися однією моделлю розвитку із тією самою референтною країною.

Увага Дидро до Росії не була такою всебічною порівняно із Вольтеровим баченням Східної Європи. Натомість він був набагато радикальніший у своїх філософських амбіціях, коли виводив зі свого російського досвіду універсальну схему відсталости і розвитку, яку скеровує план цивілізування. Третя порада Дидро для Росії, – після зміни столиці й створення взірцевої области, – заснувати швейцарську колонію[108]. У своїх листах до Єкатерини цю фантазію постійно плекав і Вольтер, який хотів створити колонію годинникарів в Астрахані чи Азові.

«Ваш старий росіянин з Ферне»

У листопаді 1773 року Вольтер написав Єкатеріні про ту роль, яку він і Дидро, котрий перебував тоді у Санкт-Петербурґу, відіграють для Східної Європи, порівняно із роллю Тота у Константинополі або Буфлєра у Поль-

щі. «Ми не дозволяємо взяти себе у полон, як дурні, ми не ліземо до артилерії, в якій ми нічого не тямимо», – пояснював Вольтер. «Ми світські місіонери, які проповідують культ святої Катерини, і можемо похвалитися тим, що наша церква по-справжньому всесвітня». Вольтер ніколи не відділяв культу Єкатєріни від справи Просвітництва у Східній Європі. Однак Дидро, який побував у Санкт-Петербурґу, повернувся із потребою проповідувати для самої Єкатєріни, нехай і посмертно. У «світських місіонерів» місія була, безперечно, подвійна: поклонятися Єкатєріні у Західній Європі й вихваляти успіхи цивілізації в Європі Східній. Перше – справа публічного розголосу, якого легко досягали знаменитості Республіки Листів. Друге мало абстрактніший філософський характер, було задумане на відстані й розвивалося яко фантазія чи фарс. Ті, хто поклоняється Єкатєріні, писав Вольтер, чекають на її хрещення у Константинополі, «в присутності пророка Ґрима», а Марія-Тереза, яка створила у Відні комісію доброчесности для нагляду за мораллю, могла зробити те саме у Боснії та Сербії[109].

Мабуть, Єкатєріна тоді менше була схильна до цих грайливих домислів, бо якраз у цей час переживала найбільшу внутрішню кризу свого панування – народне повстання на чолі з козаком Пуґачовим, котрий проголосив себе ніким іншим, як скинутим і вбитим чоловіком Єкатєріни, Пєтром III. Дидро, здається, дуже мало знав про ці заворушення у глибині імперії, що приблизно збігалися у часі з його перебуванням у Санкт-Петербурґу. Проте у січні 1774 року Єкатєріна сповістила Вольтера, що якийсь «розбійник з великої дороги» спустошує Оренбурґську губернію, яку вона назвала землею татар і засланих злочинців, на кшталт тих, якими населяли британські колонії в Америці; ті колонії у 1774 році теж перебували на грані повстання. Щодо Пуґачова, то Єкатєріна запевнила Вольтера, що «ця потвора з людським обличчям зовсім не заважає мені насолоджуватися розмовами з Дидро»[110]. Вольтер відповів їй у лютому в звичному для нього стилі, згадавши одразу про іншу уявну подорож: «Мадам, лист від 19 січня, яким Ваша Імператорська Величність удостоїла мене, переніс мене думками до Оренбурґа і представив мене п. Пуґачову; це, мабуть, шевальє де Тот улаштував весь цей фарс».

Знову і знову Східна Європа виявлялася місцем фарсу, де західноєвропейські зайди з багатою уявою вигадували сцени і персонажів. Вольтера дуже вразила розповідь Єкатєріни про Оренбурґ, на півдні від Уральських гір, куди, на східний кордон континенту, його переніс його дух. Селянська війна під проводом Пуґачова справді розгорталася переважно між Уралом і Волгою, тобто на землях, які у XVIII сторіччі все ще вважались Азією, хоча сьогодні це Європа. У 1774 році Пуґачов спалив Казань на Волзі, звідки у 1767 році Єкатєріна вітала Вольтера фразою «ось я і в Азії». Так само, як Дидро мріяв про взірцеву область, котра просвітить решту Російської імперії, Вольтер уявляв оренбурґський край найменш цивілізованим тереном, «варварською країною», посилаючись на ту саму модель розвитку. «Ваші промені не можуть проникнути скрізь одночасно», – писав він до Єкатєріни. «Імперія, у дві тисячі літ завдовжки, може стати цивілізованою («se police») лише через багато років»[111]. Самого Пуґачова Вольтер відкидав як звичайнісіньку ляльку, витвір уяви Тота. Для Вольтера саме культурна географія Східної Європи була ключем до розуміння повстання проти Єкатєріни і проти цивілізації.

У листі до Єкатєріни Вольтер висловлював сподівання, що Дидро зупиниться у нього у Ферне по дорозі із Санкт-Петербурґа розповісти про зустрічі з Єкатєріною: «Якщо він не з'явиться на березі Женевського озера, я зберусь у дорогу сам, щоб мене поховали на березі Ладозького озера»[112]. Насправді він заздрив Дидро, який здійснив реальну подорож до Росії, і в серпні 1774 року Вольтерові тривоги з приводу «байдужости» Єкатєріни щодо нього вилилися в епістолярний протест: «Ваша Імператорська Величність забула про мене заради Дидро, або Ґрима, або якогось іншого фаворита». Він звинуватив її у невдячності, бо «заради неї він посварився з усіма турками, й от знову – із паном маркізом де Пуґачовим». Вольтер вирішив, що «ніколи в житті не полюбить іншої імператриці», і зміг дотримати слова, адже йому було 80 років і жити залишалося ще чотири. Все ж він примирливо підписав листа як «ваш старий росіянин з Ферне». Єкатєріна милостиво запевнила його у своїй прихильності й дружбі і прийняла його відданість у тому ж дусі, в якому він її запропонував: «Ви гарний росіянин». Заспокоївшись, він від-

повів, що, на жаль, його не буде «у натовпі європейців та аристократів», які поклонятимуться їй того року в Санкт-Петербурзі, але попросив дозволу з'явитися «наступного року або за два роки чи за десять». Замість себе він запропонував ще одного молодого швейцарського інженера, який хотів стати до неї на службу та міг «скласти план Константинополя і перешкодити (contrecarrer) шевальє де Тоту». Хоча насправді війна закінчилася, і Вольтер, безсумнівно, чув про Кючук-Кайнарджийський мир, вона все ще тривала в його уяві. Криза у їхньому листуванні 1774 року була спричинена не лише подорожжю Дидро, але й ущуханням війни, яка розпалювала його уяву та фантазії про імперію у Східній Європі. Географічні назви все ще трапляються у його листах, перемішуючися з відвертою заздрістю до власного протеже, швейцарського інженера: «Ваша Величність не може завадити мені заздрити всім тим, кому двадцять п'ять, які можуть вирушити до Неви чи Босфору і служити Вам головою і руками»[113]. Ідея Східної Європи, яка зародилася у його голові на службі в Єкатеріни, переживе їх обох, визначаючи хід історії Європи протягом наступних двох століть.

В останніх листах неподоланна тепер географічна відстань тлумачилась лише як необхідна умова духовного стану Вольтера, що залишався вірним культу святої Катерини. У листі за 1775 рік він писав, що замовив свій портрет, на якому він щось пише перед портретом Єкатеріни. Ця мистецька «фантазія», яка об'єднала їх на одному полотні, мусила нагадувати Єкатеріні про того, хто поклонявся їй, «як квієтисти поклоняються Богові». Ув останньому листі від 1777 року він назвав її нещодавній кодекс реформ «євангелієм всесвіту» і сподівався, що вона й надалі знає, як вигнати турків з Європи. У своїх останніх словах Вольтер звертався до Східної Європи з молитвою, яка переносила його через увесь континент з Ферне до Санкт-Петербурга: «Я падаю ниць біля Ваших ніг і ридаю в муках: аллах, аллах, Єкатеріна ресул, аллах»[114]. Фарс скінчився. Вольтерове обожнення Єкатеріни живилося культурними зміщеннями і географічними асоціяціями, які породили чільні фантазії їхнього надзвичайно пристрасного та вигадливого листування.

Розділ шостий

Звертаючись до Східної Європи.

Частина 2: Польща Русо

«Хай вам щастить, мужні поляки»

«Ми втрьох, – Дидро, д'Алямбер і я, – зводимо вівтарі на Вашу честь», – писав Вольтер Єкатеріні у грудні 1766 року. Набір жерців вражав, хай навіть д'Алямбер відхилив пропозицію вклонитися імператриці особисто, а Дидро ще не дав безсумнівних доказів своєї відданости. Але попри це, перелік ще не був повним, а Просвітництво не було одностайним; тогочасний місяця фаворит Єкатеріни Ґрігорій Орлов надіслав люб'язне запрошення найвидатнішому з незгодних – Жан-Жакові Русо. Орлов, якого англієць Джордж Макартні описав як чоловіка велетенського зросту, але «зовсім не вдосконаленого читанням», навряд чи плакав над «Новою Елоїзою» і не міг запросити Русо до Росії, якби за цим запрошенням не стояла сама Єкатеріна. Орлов ввічливо подякував Русо за «уроки, які я виніс з ваших книг, хоч ви і писали їх не для мене», та запросив філософа пожити у пасторальній простоті в маєтку поблизу Санкт-Петербурґа, де «мешканці не розуміють ані англійської, ані французької, а грецької та латини і поготів». Русо відповів з Англії, відхиливши запрошення майже тими самими словами, що й Вольтер, ухиляючись від реальної подорожі до Росії: «Якби я був не такий немічний, рухливіший, молодший і якби ви були ближче до сонця...»[1]. Пізніше філософ виправдовувався, що він недостатньо товариський для такого візиту, не вміє підтримувати розмову, самітник і, взагалі, цікавиться лише садівництвом.

У 1762 році, працюючи над «Суспільною угодою», Руссо вже критично ставився до Петра, а за десять років у своїх творах про Польщу – саме під час її першого поділу – він проголосив себе противником Єкатєріни. І Руссо, і Вольтер померли 1778 року, уславившися на той час цілком протилежними прихильностями до Східної Европи: Вольтер був на боці Росії і проти Польщі, а Руссо – на боці Польщі проти Росії. Незважаючи на цю переконану опозицію, вони обидва майже в однаковій формі відхиляли запрошення відвідати Східну Европу: Руссо не побував у Варшаві так само, як Вольтер не відвідав Санкт-Петербурґа. Польща і Росія були для Руссо і Вольтера радше цілком протилежними візіями Східної Европи, лабораторіями для ідеологічних експериментів, під час яких Просвітництво вивчало політичні перспективи за допомоги теоретичних операцій в гіпотетичному просторі.

«Якщо не знати досконало Нації, для якої працюєш, – попереджав Руссо на самому початку своїх "Міркувань про врядування в Польщі", – праця, здійснена для неї, хоч би якою чудовою вона була, завжди зазнає невдачі на практиці, а що й казати, якщо це стосується вже цілком розвиненої нації, чиї смаки, звичаї, упередження і вади надто добре вкорінені (enracinés), аби якісь нові пагони (semences) змогли їх заглушити (étouffés)»[2]. Отже, 1766 року Руссо відмовився їхати до Росії, зіславшися на те, що його цікавило лише садівництво. Через п'ять років, коли він погодився писати про Польщу (в якій так і не побував), він пояснив цю філософську проблему мовою садівництва. У «Суспільній угоді» Руссо картав Петра за те, що той «завадив своїм підданцям стати коли-небудь тими, ким вони могли б стати, переконуючи їх, що вони є тими, ким вони насправді не були». Він порівняв російського царя з французьким ментором, який тисне на свідомість своїх учнів, не зважаючи на їхні природні здібності й нахили. Руссо також міг порівняти Петра з творцями класичних французьких садів із їх строгим плануванням, які тільки-но у XVIII сторіччі поступилися місцем «природним» садам відповідно до англійського смаку. Один із них був, звісно, в Ермонвілі, де мешкав Руссо. Втім, навіть природні сади також потребували планування й вирощування, щоправда, менш помітних; а за пошаною Руссо до польських «коренів», тобто смаків, звича-

ло упереджень і вад, важко не побачити його руки садівника-філософа. Сам він погоджувався, що справу політичних новацій, за яку взявся у «Міркуваннях», ліпше було б доручити самим полякам або принаймні тому, «хто добре вивчив на місці польську націю та її сусідів». Він сам був лише чужоземцем, адатним хіба що на «загальні погляди»[3]. З другого боку, саме завдяки своїй цілковитій необізнаності й незнанню польської нації та її сусідів він міг висувати нестандартні теорії, а також сформулювати протилежну до Вольтерової концепцію Східної Европи, водночас поглиблюючи свої «загальні погляди» на політичну теорію патріотизму.

Русо задумував «Міркування» яко твір не лише про Польщу, а й для Польщі: «Нації, для якої (pour laquelle) працюєш». Ці слова містили подвійний сенс покровительства й наставляння; Польща замовила твір, а тепер він наставляв її. У першому реченні Русо вказує і замовника, і основне джерело: «Опис врядування Польщі, що його склав граф Вєльгорський, і міркування туди додані, повчальні для кожного (quiconque), хто забажає скласти план перетворення (refonte) цього врядування»[4]. Конкретним «кожним» (quiconque) у цьому випадку був сам Русо, але Польщу він подавав яко предмет для роздумів кожного, загалом запрошуючи всіх – просвічену публіку – висловлювати свої міркування. Роки, що минули між антиросійським повстанням Барської конфедерації 1768 року і шоком першого поділу 1772 року, справді привернули до Польщі увагу загалу. Крім Вольтера і Русо, котрі відкрито займали у цьому питанні кардинально протилежні позиції, цей період також надихнув такі незвичні твори, як-от роман у листах «Мандри молодого графа Потовського» Марата й довга та пристрасна «Історія неспокою в Польщі» Казанови.

Міхал Вєльгорський прибув до Парижа у 1770 році яко представник Барської конфедерації. Там він намагався перетворити просту симпатію Шуазеля на активнішу підтримку з боку французького уряду, але міністерство Шуазеля не втрималося до кінця року, тож найбільшого дипломатичного успіху Вєльгорський досягнув серед філософів-просвітників. Вєльгорський, нібито збираючи поради для конституційної реформи в Польщі, консолідував інтелектуальну під-

тримку справи конфедератів і не тільки заручився нею, а й навіть надихнув на створення відповідних рукописів абата Маблі й самого Русо. «Спосіб врядування та закони Польщі» Маблі та «Міркування» Русо було написано між 1770 і 1772 роками, але жоден з них не вийшов тоді друком. Твір самого Вельгорського, який Русо визнав за головне джерело своїх «Міркувань», вийшов французькою мовою 1775 року в Лондоні; у ньому автор уже покликається на Русо для обґрунтування своїх ідей. Тією самою мірою, якою «Міркування» Русо спираються на «опис» Вельгорського, рекомендації щодо виправлення польського врядування, які вийшли з-під пера першого, були інтелектуально далекими від свого предмета – від самої Польщі.

Русо намагався знайти літературне розв'язання проблеми відстані між собою й предметом дослідження, вдавшись до епістолярної форми. Він був чужоземцем, який нічого не знав про Польщу «на місці», тому відмовився від образу експерта, який усе знає, і написав «Міркування» здебільшого у формі відкритого листа до поляків і Польщі. Інтелектуальна прірва, яка відділяла автора від його предмета, перетворювалася на епістолярний простір, що відокремлював Західну Європу від Східної. «Хай вам щастить, мужні поляки», – писав Русо, несподівано вдаючись до прямого звернення у вступному розділі під назвою «Стан питання». Відтепер друга особа стала наративним засобом, який відображав його філософський зв'язок із темою Польщі у вигляді епістолярного зв'язку з поляками: «Ви любите свободу, отже ви гідні її, ви захищали її від могутнього й підступного загарбника»[5]. Написані у формі листа, адресованого цілій нації, «Міркування» за формою і за змістом разюче відрізнялися від приватних листів Вольтера до однієї особи, абсолютного монарха, яка й була тим самим «могутнім і підступним загарбником» з листа Русо.

Розглядаючи політичні інституції Польщі, Русо виступав радше за дрібні покращення, ніж за великі реформи, аби не заглушити рослин, які вже проросли, новим насінням: «Виправте, де вийде, вади вашої конституції, але не зневажайте того, що робить вас тими, ким ви є». Ось так за допомоги другої особи Русо переформулював свої критичні зауваження на адресу Пєтра, котрий намагався зробити росі-

ди тими, «ким вони не були». Шануючи польські установи, Русо навіть радив зберегти liberum veto – принцип, що виник за парламентарної одностайности, але при цьому засуджував надмірне «варварське» застосування цього принципу і пропонував карати на горло за зловживання ним. Загалом, попри те, що в «Суспільній угоді» Русо відвів «законодавцеві» надзвичайно важливу роль, він стримано зреаґував, коли Вельгорський запропонував йому місію такого законодавця для Польщі. Натомість він порадив, щоб зміни здійснювалися лише «з граничною обережністю». Оскільки закон мусив керувати «серцями громадян», основне питання для Русо полягало в тому, «як керувати серцями і прищепити їм любов до країни та її законів?»[6]. Порушивши це питання, «Міркування» перетворилися з критики польського устрою на оригінальне дослідження з політичної теорії доби Просвітництва.

Спершу Русо сформулював проблему Польщі низкою звичних просвітницьких формул щодо Східної Европи. Польщі, вважав філософ, бракувало «економічного ладу» та «військової дисципліни». Через це єдиним шансом на виживання для країни в оточенні аґресивних сусідів – і тут Русо пориває з усталеними поглядами – було «встановлення республіки в серцях поляків», тобто «унікального притулку, куди груба сила не могла б ані дістати, ані зруйнувати його». Русо попереджав, що сусідні сили можуть «вас проковтнути» (vous engloutissent), але не «перетравити» країну, яка живе у серцях своїх громадян. Тільки «патріотичний запал» міг урятувати республіку, і Русо, пишучи «Міркування», наводив за взірець Барську конфедерацію, яку тоді ще не було остаточно розбито; закріпившись у Ченстохові, конфедерати відбивали напади росіян до самого 1772 року. Проте ані неминуча поразка, ані навіть поділ не змогли похитнути політичної теорії Русо, якою він обдарував Польщу, адже, за його уявленнями, вона переховувалася в серцях її громадян й була непідвладна силам ззовні. «Якщо ви досягнете того, що поляк ніколи не стане росіянином, я запевняю вас, Росія ніколи не підкорить Польщу»[7]. Це був дуже важливий епістолярний момент у взаєминах філософа («я») і нації («ви»); Русо вже визнав поляків «гідними» свободи, а тепер ще й ґаранту-

вав їм свободу, інакше витлумачивши її значення. Крім того, це був революційний момент в інтелектуальній історії, адже наведені вище фрази доклалися до ідеологічного становлення новочасного націоналізму. Русо звертався до поляка, котрий ніколи не стане росіянином; поляка, котрий беріг рідну країну у своєму серці, а два наступні століття європейської історії довели правдивість цих пророчих слів.

У своєму «Карлі XII» Вольтер подає нарис «природничої історії» Східної Європи у вигляді таблиці країн і народів, упорядкованих за приципами Лінея. Таблиця Вольтера перетворювала Східну Європу на об'єкт опанування як із боку завойовника, так і з боку філософа. Через сорок років Русо використав ті самі принципи природничої історії, але повністю змінив у таблиці акценти, вважаючи унікальність окремих видів ознакою сили, а не неминучого підкорення. На дослідницькому полі Східної Європи Русо побачив поляків, що не були схильні ставати росіянами, і це дало йому змогу протиставити їхню нескориму ідентичність Вольтеровому баченню цивілізації та імперії.

Але природнича історія Русо базувалася не лише на дослідженні й класифікації природи. Самобутність нації можна культивувати, що наділяє метою політичне життя і дає роль політичним мислителям на кшталт Русо, в яких шукають поради. Він порадив запровадити у Польщі інституції для «формування генія, характеру, смаків і манер народу, які робитимуть його собою, а не іншим, та зародять у ньому пристрасну любов до країни, що триматиметься на звичаях, які неможливо викоренити». Фактично від початку він виходив із засновку, що кожна нація, як і біологічний вид, самобутня, і її самобутність проявляється у смаках, звичаях, упередженнях і вадах, «надто добре вкорінених, аби якісь нові пагони змогли їх заглушити». Постійні звернення до образу коренів підкреслювали, що національна ідентичність діялектично формується на перетині природи і культури – між ботанікою і садівництвом. Культивувати самобутню національну ідентичність слід саме тому, що повсякчас діють сили, спроглі її знищити. «Немає більше французів, німців, іспанців або навіть англійців, – оголошував він, либонь, передчасно. – Є лише європейці». Під так зневажливо згаданою Європою він

ційно, розумів Європу Західну, де «всі мають однакові смаки, однакові пристрасті, однакові манери». Але Польща могла уникнути цієї долі: «Спрямуйте пристрасті поляків в інший бік, і ви дасте їхнім душам національні риси, що відрізнятимуть їх від інших народів»[8]. Звертання «ви» стосувалося спочатку тих самих «мужніх поляків», але тут він передбачав якогось зовнішнього аґента впливу на національні риси Польщі. З тією самою певністю, з якою в «Суспільній угоді» вся повнота влади передавалася законодавцеві, а в «Емілі» – вихователеві, Русо вважав, що такий всесильний дієвець має бути і в Польщі.

Але створення національного характеру вимагало знання деталей, і Русо тут щиро зізнавався у своїй необізнаності:

> Стислого викладу манер поляків, яким я завдячую люб'язності пана Вєльгорського, не вистачає для того, аби запізнатися з їхніми громадянськими і домашніми звичаями. Але велика нація, яка ніколи занадто не змішувалася із сусідами, напевно, має багато власних [звичаїв], що, мабуть, з дня на день псуються через загальну схильність (pente) Європи переймати смаки і манери французів[9].

Вибагливість, з якою Русо шукав націю, «яка ніколи занадто не змішувалася із сусідами», не тільки відповідала його уявленню про біологічний вид, а й долала традиційне недбальство, із яким змішувалися народи Східної Європи. Приміром, Вольтер помічав подібності в одязі поляків, росіян, татар і угорців, а Русо зібрався відкрити неповторний польський національний костюм, збережений та захищений від усіх чужоземних впливів, особливо французьких. «Робіть усе точнісінько навпаки, як робив той цар, яким усі так захоплюються», – наказував Русо, приписуючи полякам певне вбрання не менш владним тоном, ніж це робив згаданий цар Петр у Росії. «Нехай жоден поляк не наважиться з'являтися при дворі зодягненим по-французькому», – писав Русо про варшавський двір, де він ніколи не бував[10]. Натомість Дидро, котрий побував у Санкт-Петербурґу невдовзі після того, як Русо дописав свої «Міркування», повернувся, захоплюючись тим, з якою швидкістю російський народ «офранцужується». Такі суперечності свідчать, що насправді йшлося не про одяг,

а про французький стиль, цивілізацію загалом. Виклик, який Русо кинув Просвітництву, полягав у сумніві, а то й відмові від цивілізації. Концепція Східної Європи Русо пов'язувала Польщу і Росію яко країни, яким доводилося робити вибір – підкоритися чи опиратися «загальній схильності Європи».

Головна порада «Міркувань», навіть важливіша за пропозиції про реформу устрою, стосувалася системи національної освіти.

> Саме освіта покликана дати душам національну форму і так спрямовувати їхні думки й смаки, аби вони стали патріотами за власною схильністю, пристрастю, потребою. Коли дитина розплющує очі, вона повинна бачити свою країну і до самої смерти не бачити нічого іншого. Кожен справжній республіканець всмоктує любов до своєї країни з молоком матері[11].

Завдяки цим спостереженням Русо став інтелектуальним зачинателем модерного націоналізму, і саме Польща надихала його політичну уяву. Філософ, котрий ніколи не бачив Польщі, визначав, що має бачити кожен поляк від народження до смерти. В той час як Вольтер листувався з самодержавною імператрицею, пануючи разом з нею над народами Східної Європи, Русо звертався безпосередньо до цих народів, нав'язуючи їм ту чи іншу ідентичність. «Француз, англієць, іспанець, італієць, росіянин майже нічим не відрізняються одне від одного», – проголосив Русо, але поляк «має лишатися поляком»[12]. Додавши росіянина до цього переліку безособових європейців, він лише підкреслив згубність Петрових планів, щоправда, перебільшуючи його успіхи й непрямо попереджаючи поляків, що вони теж опиняться в кінці того списку, якщо не дослухатимуться вказівок Русо.

Проте у «Суспільній угоді» Русо передбачив іншу небезпеку, що загрожувала Росії: «Татари, її підданці, чи сусіди стануть її володарями, а також і нашими». Східна Європа Русо зіткнулася з загальноєвропейською кризою й перебувала десь поміж французькими смаками й манерами, з одного боку, і татарськими спустошливими набігами, з другого. Він не зобразив цей конфлікт у вигляді традиційного протистояння між цивілізацією і варварством або між Європою та Азі-

ків, бо не був готовий захищати ані цивілізацію, ані Європу. Натомість він намагався представити Східну Європу яко лабораторію, де народжується національна ідентичність.

Конструювання Східної Європи для Вольтера було передовсім картографічною справою: він відкривав і збирав її частини, стежачи на мапі за завоюваннями Карла, а потім Катерини. Коли Русо переніс Польщу в серця поляків, він цим самим звільнив її від пут картографії. Насправді Русо не цінував географії і звільнив Еміля від вивчення карт як безглуздих абстрактних відбитків. Якби Емілеві довелося вивчати карти, він би засвоїв лише «назви міст, країн і річок, про існування яких десь-інде поза аркушем паперу, який йому показують, він не має зеленого уявлення»[13]. Листування Вольтера з Катериною чудово відбивало синдром, який Русо терпіти не міг: мапи давали змогу філософові, перебуваючи у Ферне, мчати до Дарданелів та Дунаю, до Чорного моря, до Бендер, до Криму та, особливо, до Санкт-Петербурґа». Польща була приречена стати лише позначкою на мапах Вольтера і Єкатєріни – мапах завоювання і поділу. А Польщі Русо це не загрожувало, завдяки філософу вона була у безпеці, бо перемістилася ще за двадцять років до свого знищення з карти Європи до сердець своїх громадян. Позаяк напередодні першого поділу Русо збагнув, що Польщі на карті загрожує небезпека, він перетворив цю країну на відправний пункт політичної теорії національної ідентичности. Єкатєріна могла бути володаркою мап, але для Русо справжніх росіян більше не існувало. Так само Польща могла зникнути з мап, але попри це зберегти свої «національні риси». Для Русо Польща була тим пунктом, з якого він почав перевертати Вольтерову карту Східної Європи.

Жан Старобінський розглядав життя і працю Русо як боротьбу за подолання перешкод на шляху до «прозорости», до безпосереднього розуміння інтелектуальної та емоційної істини. Польща Русо виднілася через непрозору завісу, яка відділяла філософа та його читачів від Східної Європи; за допомоги епістолярної форми «Міркувань» Русо намагався знайти шлях до сердець поляків, приписуючи їм їхню польську ідентичність. Русо і справді вдалося розгледіти суть польської ситуації – проблему національного виживання без політичної

незалежности. Однак створені ним образи та ідеологія патріотизму мали великий вплив на революційну ґенерацію у самій Франції. Русо знав про Польщу надто мало, аби бути певним у тому, що він досяг своєї мети, тож закінчив «Міркування» тим самим інтелектуальним самоупослідженням, яке Дидро продемонстрував у розмовах з Єкатеріною. «Можливо, все це лише купа безглуздих фантазій», – писав Русо, а потім значуще назвав свої міркування «мріяннями»[14]. Як і у випадку з Дидро, текст у формі прямого звертання виявився рефлексивним мріянням, особистою фантазією. Польща, як і Росія, умовно визнана за частину Европи, змушувала добу Просвітництва переглянути свої політичні цінності й уявлення.

«На край світу»

«Чи не збираєтесь ви до Польщі разом з мадам Жофрен?» – писав Вольтер до Жана-Франсуа Мармонтеля. Це був жарт, адже Мармонтель збирався до Польщі не більше за самого Вольтера. Іронічність цього запитання свідчила про те, що подорож мадам Жофрен, господині найславетнішого паризького салону доби Просвітництва, була подією суспільного значення й викликала неабияке зацікавлення, даючи змогу філософам здійснювати уявлювані мандрівки разом з нею. Ґрим, цей фахівець із поширення інтелектуальних пліток, заявив, що візит мадам Жофрен 1766 року до польського короля Станіслава-Авґуста був «предметом розмов та інтересу публіки впродовж усього літа». Ґрим вважав, що ця подорож засвідчувала «подиву гідну мужність» і показувала громадськості «приватну особу, що вирушила на край світу, аби розважитися у дружньому товаристві великого короля»[15]. Можливо, її приклад додав йому самому мужности, коли він за кілька років вирушив ще далі на схід, аби побачитися зі ще славнішим монархом у Санкт-Петербурґу. Вольтер з Ферне писав мадам Жофрен до Варшави, на край світу, шкодуючи, що не може здійснити «таку саму подорож», і назвав її мандрівку «епохальною подією для всіх мислячих людей Франції». Натомість мадам Дефан, господиня конкурентного паризького салону, в листі до Ґораціо Волпола збиткувалася з мандрівниці, називала її «мадам Жофренською», – так, наче

та була героїнею східноєвропейської комедії[16]. Незважаючи на те, чим насправді була подорож 1766 року мадам Жофрен до Польщі – комічним курйозом чи епохальною подією, – вона, безсумнівно, стала найславнішою зустріччю Просвітництва зі Східною Європою, – аж до самої поїздки Дидро до Санкт-Петербурґа 1773 року. Мадам Жофрен також здобула славу найревнішої захисниці Польщі, аж поки Русо не написав «Міркування», так і не побувавши у цій країні.

Марія-Тереза Роде, або мадам Жофрен, була дружиною багатого паризького буржуа; у 1750-х роках заснувала успішний салон, куди навідувалися найвідоміші філософи. Вона приймала таких батьків-засновників Просвітництва, як Фонтенель і Монтеск'є, а також редакторів «Енциклопедії» Дидро і д'Алямбера. Мармонтель, завсідник її вечорів по середах, повідомляв, що «вона не мала зеленого уявлення ані про мистецтво, ані про літературу й лише випадково щось читала або дізнавалася», проте «чудово вміла спрямовувати розмову» й заспокоїти запал своїх гостей, «встановлюючи межі їхньої свободи й зупиняючи їх у разі потреби словом чи жестом, наче смикаючи за невидимі нитки»[17]. Станіслав Понятовський, вірний послідовник Карла XII, 1753 року рекомендував їй свого сина, коли 21-річний майбутній король Польщі перебував протягом шести місяців у Парижі. Вона ставилася до юнака по-материнському, а той завжди називав її «маман»; крім неї, майбутній король також справив добре враження на її філософів завдяки своїм бездоганним французьким манерам, котрі Русо назве згодом згубними для Польщі. Фонтенель навіть запитав, чи молодий поляк знає «польську так само досконало, як і французьку»[18]. 1758 року мадам Жофрен приймала у Парижі принцесу Ангальт-Цербстську, матір Єкатєріни, котра справила настільки незабутнє враження на Вольтера. Отже, коли 1762 року Єкатєріна захопила трон у Росії й зробила 1764 року свого коханця королем Польщі, мадам Жофрен стала повірницею та кореспондентом відразу для двох коронованих осіб. Обоє її кореспондентів незабаром почали запрошувати мадам Жофрен до Східної Європи.

У вересні 1764 року Станіслав-Авґуст писав з Варшави до мадам Жофрен, своєї «дорогої маман», гордо повідомляючи, що він став королем Польщі:

> Я мав приємність бути названим вустами всіх жінок і всіх чоловіків мого народу, присутніх на цих виборах; адже, коли примас проїжджав повз їхні екіпажі, він робив їм ласку, питаючи, кого вони бажають за короля. Чому вас не було там? Ви би назвали вашого сина![19]

Її там не було, адже вона не належала до його нації, не була полькою, а навпаки, справжнісінькою парижанкою; народилася 1699 року в Парижі і померла 1777 року там само, майже не виїжджала з міста, за винятком подорожі до Варшави 1766 року. Втім, з часу виборів Станіслава-Авґуста 1764 року вони постійно пишуть одне одному про її малоймовірну подорож до Польщі, а король нарікає, що її все немає.

> Моя дорога матінко (Ma chère maman), невже я вас більше ніколи не побачу? Невже я більше не тішитимуся свіжістю, мудрістю ваших думок (vos avis)? Звідти, де ви перебуваєте тепер, ви можете посилати мені тільки свої максими (maximes), але для порад (conseil) я поза межею досяжности (hors de portée)[20].

Цими словами Станіслав-Авґуст дав зрозуміти мадам Жофрен, а може, навіть попередив її про політичну дилему західноєвропейського Просвітництва щодо просвіченого абсолютизму у Східній Європі. Адже саме там філософи бачили простір політичної гри, край можливостей і експериментування, де «все ще належить здійснити». Однак уся їхня мудрість обмежувалася відстанню, «межами досяжности». Хоча йшлося не лише про версти, які їх розділяли, бо, як зрозумів Дідро, приїхавши до Санкт-Петербурга 1773 року, він опинився як ніколи далеко від сфери впливу філософії. Станіслав Авґуст за допомоги листування чітко усвідомив, що існує різниця між загальними максимами – прерогативою Парижа – та конкретними порадами, які він відкидав заздалегідь, тому що Східна Европа перебувала за «межами досяжности» навіть найславетнішого паризького салону.

У жовтні він писав про це відвертіше: «Оскільки кожному годиться на початку правління підтверджувати давні угоди, я починаю з того, що якнайщиріше, якнайурочистіше, якнайпевніше уповноважую вас і надалі щиро висловлювати

мені ваші думки». З такою чарівною вдаваною урочистістю він «уповноважив» епістолярний обмін думками. Потім він звернув увагу на відстань між Парижем і Варшавою: «Я надалі залишаю за собою право не завжди точно дотримуватися ваших порад, адже неможливо, щоби ви на такій відстані завжди докладно знали всі факти»[21]. Найбільше в їхньому листуванні вражало те, що вони цілком свідомо обговорювали проблему епістолярних порад через цілий континент. Незважаючи на те, що Станіслав-Авґуст був монархом із вельми обмеженою владою, іноді майже маріонеткою, а мадам Жофрен була радше господинею популярного салону, ніж філософом, ця проблема цікавила їх, коли йшлося про роль просвіченого абсолютизму у Східній Європі.

У першому своєму листі до нового короля мадам Жофрен звернулася до нього в стилі несерйозного блюзнірства, в якому Вольтер писав Єкатєріні: «Мій найдорожчий сину, мій найдорожчий королю, мій найдорожчий Станіславе-Авґусте! Ось і ви – три особи в одній, ви моя Трійця!» З таким самим пародійним релігійним запалом вона малює картину щасливої долі Польщі: «Я бачу, як Польща відроджується з попелу, і бачу, що вона сяє наче новий Єрусалим!» Подібно до того, як він уявляв, що вона була у Польщі під час його виборів, вона твердила, що бачить Польщу, його Польщу в уяві. І нетрудно згадала про те, що могла б приїхати:

> Моє серце рветься до вас і моє тіло прагне йти услід. Отак! Мій дорогий сину, якщо ви такий великий король, яким я бажаю і сподіваюсь вас бачити, то чому б мені не вирушити до вас і не захоплюватися вами, як новим Соломоном? Не хочу вважати цю подорож за неможливу[22].

Умовний спосіб свідчив про те, що подорож, про яку вони наважилися розмірковувати, мріла на обрії, гойдаючись між можливим і неможливим, кидаючи виклик уяві. Це все видавалося якоїсь миті біблійною алегорією, де Варшава ставала Єрусалимом, а Станіслав-Авґуст – Соломоном. Уявляючи себе царицею Савською, мадам Жофрен уже передбачала, що таке паломництво матиме неабиякий розголос серед публіки. «Коли цариця Савська вирушила зустрітися з Соломоном, у неї, безперечно, був зброєносець», – писав Вольтер до

Мармонтеля за два роки, вочевидь, відводячи йому цю ро «Ви здійснили б чудову подорож!»[23].

Як тільки мадам Жофрен визнала подорож за бажану можливу, вона одразу обґрунтувала її причини, згадуючи р нішого листа: «Ваша Величність цілком має рацію, що мої поради за межами досяжности, а максими, навіть найкращі дуже загальні». Отже, вона не збиралася обмежуватися с ними лише максимами, тому мала їхати до Варшави. Попер усе вона розпитувала і давала йому поради стосовно майбут нього шлюбу молодого короля, але відстань і потреба збер гати конфіденційність листування не сприяли належному обговоренню. Станіслав-Авґуст відмовився відповідати на П розпитування: «Ви перебуваєте на відстані п'ятиста льє, а я ко роль, і хто може мене запевнити в тому, що цей лист не потра пить до невідповідних рук?» Обмеження епістолярної форми спілкування знову змусили його повернутися до ідеї подоро жі: «Ах, чому ви не можете приїхати побачитися зі мною!» Наразі він міг тільки запропонувати, щоби їхнє листування цього приводу було однобічним: «Я не можу вам зізнаватися, чи я одружуся і кого я пошлюблю, але мені буде дуже прием но одержувати від вас усілякі ідеї, думки, поради, здогади на цю тему». Хоча це вже мало скидалося на листування взагалі, бо король надав мадам Жофрен цілковиту свободу висло лювати все, що їй заманеться, а себе він звільнив не лише від необхідности дотримуватися її порад, але навіть від чемности відповідати на листи. З його листа мадам Жофрен нічого не могла дізнатися про його шлюб, там був лише опис карети, яку король замовив у Франції за її посередництва. Він волів жовте оббиття зсередини і світильник для читання[24]. У XVIII сторіччі саме французький смак та французька філософія ви значали стандарти цивілізації, якими вимірювалася відстань між Західною та Східною Європою, але мадам Жофрен і Про світництво загалом претендували на більший вплив, ніж об биття.

Зрештою, король переймався епістолярною таємницею цілком слушно, особливо зважаючи на те, що його приватне листування з мадам Жофрен, як і листування Єкатерини з Вольтером, принаймні почасти було публічним і мало пропа ґувати просвічений образ польського короля у Західній Ев

далі. «Всі мої друзі були дуже вражені першим листом, який Ваша Величність написали до мене після свого обрання, – писала мадам Жофрен. – Я прочитала їм першу сторінку, вони всі були нею зачаровані, але лист не покидав моїх рук». Отже, вона обіцяла йому водночас і широкий розголос, і таємницю, і сама ця сцена відбивала складну гру потреб у публічності та приватності, які визначали форму їхнього листування. Але за рік до цього вона, здається, менше турбувалася про долю листа від Єкатеріни, адже лист опинився на сторінках газети, – що вкрай збентежило обидві сторони. «Я боялася писати вам удруге, – незадоволено писала імператриця, – аби ви не подумали, що я прагну прославитися завдяки листам»[25].

Коли Станіслава-Авґуста було обрано на польський трон, Єкатеріна, яка сама влаштувала його обрання, написала мадам Жофрен, вітаючи її з успіхом «вашого сина». Царина благоговійно пояснила результати виборів втручанням Провидіння («навіть не знаю, як він став королем Польщі») і навіть приписувала надзвичайну роль мадам Жофрен: «Кажуть, що ваш син чудово поводиться, і я дуже рада цьому, тож доручаю вашій материнській ніжності наставляти його в разі потреби». Але наставляти себе саму Єкатеріна не доручила б жодній парижанці, до того ж вона сама мала намір направляти поведінку Станіслава-Авґуста, коли та не відповідатиме принципам її польської політики. Наприкінці 1764 року, коли мадам Жофрен уже марила візитом до Варшави, Єкатеріна уявляла її візит до Санкт-Петербурґа й навіть описала їхню майбутню зустріч у листі до Парижа. Там не мало бути церемоній і падіння ниць у перському стилі:

> Коли ви зайдете до моєї кімнати, я вам скажу: «Мадам, сідайте, і просто потеревенимо (jasons)». Ви матимете крісло напроти мого, між нами буде столик»[26].

Це була фантазія про зустріч Філософії і Влади на рівних за одним столом, нехай навіть задля теревень, але коли Дидро прибув 1773 року до Санкт-Петербурґа, між ним і Єкатеріною поставили маленький столик, аби філософ тримав руки далі від імператриці. Крісло, запропоноване мадам Жофрен, нагадувало крісла всіх мандрівників XVIII століття, що вирушали до Східної Европи, не встаючи з нього.

Коли Станіслав-Авґуст зустрів мадам Жофрен у Парижі, він був ще дуже молодим чоловіком; пізніше він усе життя шкодував, що не побував у Римі і не зустрівся з Вольтером. Єкатєріна ніколи не була в Парижі, як вона сама з ноткою іронічного самопринижения зізналася мадам Жофрен; залишаючись у Росії, імператриця вдавала подив, що «за дев'ятсот льє звідси люди цікавляться мною». Пьотр побував у Парижі, але у випадку Єкатєріни величезна відстань у дев'ятсот льє, яку вона долала за допомоги листів, була потрібна, щоб зберігати ауру її таємничости на Заході. Вона запрошувала своїх кореспондентів відвідати її і навіть повідомила мадам Жофрен (позаяк Єкатєріна любила применшувати своє знання письмової французької), що «якщо ви вивчите російську, мене це вельми влаштує». Вочевидь, це було сказано з іронією, бо ніщо не вказувало на те, що мадам Жофрен збиралася вивчати російську – навіть французькою вона писала не вельми добре, в неї було не все гаразд із правописом.

Листи мадам Жофрен до Єкатєріни не збереглися, але, поза сумнівом, вона якось відгукнулася на пропозицію посидіти вдвох за одним столиком, адже навесні Єкатєріна знову повернулася до цієї теми. «Я дуже добре пам'ятаю, мадам, – писала цариця, – місце, яке я запропонувала вам навпроти себе, відокремлене від мене лише столиком». При цьому Єкатєріна не питала жодних порад і не цікавилась її думками, як управляти Росією. «Люди у вас (chez vous) мають хибні уявлення про Росію», – спокійно заявила імператриця, й це її «vous» охоплювало «вас теж, мадам, попри вашу чудову обізнаність і просвіченість»[28]. Єкатєріна жорсткіше за Станіслава-Авґуста визначила обмежений вплив листів, але навіть відвідини Санкт-Петербурґа не означали нічого іншого, крім нагоди потеревенити. Так само Дидро описав свої власні розмови з Єкатєріною, звісно, з належною ввічливістю, але й відчуваючи роздратування через невдалий діялог: маленький столик був перешкодою між ними і, зрештою, унеможливив відверте спілкування тет-а-тет.

У березні 1765 року Станіслав-Авґуст почав серйозніше обмірковувати ймовірний візит мадам Жофрен: «Чи таке можливе, що ви почнете думати про здійснення подорожі до

Польщі?» Попри те, що він надалі писав в умовному способі, подорож виглядала щоразу реальнішою, і це викликало в нього суперечливе ставлення:

> O, ma chère maman! Невже це можливо? Невже це можливо? Але ви добре знаєте, що мені вже тепер хотілося б турбуватися лише про те, аби були чудові дороги, мости, гарний нічліг, одне слово, все, що потрібно, аби ви не сказали: «Що за паскудне (vilain) королівство в мого сина!»[29]

Тож він наперед приписав їй усі скарги мандрівників XVIII століття на Східну Європу, пообіцявши водночас усунути ці вади. Певність короля в тому, що вона зглянеться на його королівство, відображала їхні відповідні ролі в листуванні, встановлюючи стосунки між двома особами і між двома окремими обшарами Європи. В її відповіді питання подорожі вперше звучало вже як вирішене, а не як фантазія в умовному способі, – подорож планувалася на наступний рік: «Я виїду з Парижа першого квітня і їхатиму поволі, так довго, як земля нестиме мене до підніжжя вашого трону, і там я помру у ваших обіймах від радости, втіхи і любові!» Однак вона перебувала ще не в повному екстазі, аби не нагадати королеві, що він обіцяв турбуватися про зручність під час подорожі.

> Мій найдорожчий сину, всі дороги, що вестимуть мене до цієї щасливої миті, здаватимуться мені чудовими, я не судитиму про них доти, доки не поїду від вас, бо тоді вони напевно здадуться мені жахливими. Я сміялася, читаючи, що ви думаєте, ніби я вигукну: «Що за паскудне королівство в мого сина!» Звісно, я вважатиму його негідним вас[30].

Так само, як Русо, котрий поквапився проголосити поляків «гідними» свободи, мадам Жофрен готувалася визнати їх нетідними просвіченого монарха. Вона сміялася з короля, який очікував від неї несхвального вигуку, але тільки тому, що він мав рацію.

«Паскудність», недостойність кожного шляху, кожного місту у Східній Європі робила просвічений абсолютизм таким украй необхідним для неї. Західноевропейське Просвітництво збудувало власну імперію приписового впливу, а ма-

дам Жофрен, готуючись до подорожі, навіть приміряла на себе корону. «Так, так, я вирушу, як цариця Савська, захоплюватися вашою мудрістю», – проголосила вона. «Якщо мій син король, я можу порівнювати себе з королевою». Так відбулась уявна коронація мадам Жофрен, яка щосереди увечері головувала над паризькими філософами, смикаючи за непомітні віжки. Чи спадали їй думки про владу й завоювання? Її донька, мадам де ля Ферте-Імбо, твердила, що мадам Жофрен мала «душу Александра»[31].

«Ніби спускаючись із іншої планети»

Мадам Жофрен написала до короля у травні, аби підтвердити, що подорож не здавалася їй «неможливою», і оголосити, що вона «не налякана й не схильна до жіночих слабкостей», а також поміркувати про причини, через які її подорож до Польщі була невідкладна.

> Я не зможу роками підтримувати з вами спілкування, не оновлюючи уявлень про ваш дух, його широту, його природу і його здібності. [...] Наше спілкування стане нудним, якщо все, що я казатиму вам, уже не стосуватиметься того всього, що ви відчуваєте і що вас оточує[32].

Тож подорож ставала необхідною задля життєздатності їхнього листування. Бо саме лист був основною формою «спілкування» між їхніми далекими країнами, і кількамісячне перебування мадам Жофрен у Польщі мало виправдати багаторічне листування. Без цієї подорожі вона не знатиме по-справжньому свого кореспондента і нічого не знатиме про все, «що вас оточує». Оточувала його Польща. Вона писала про його двір та придворних як про «численне і різнорідне оточення (d'entours)». Лист закінчувався потрійним заклином дотримуватися високих стандартів їхнього листування: «Щирість, щирість і ще раз щирість!»[33]. Так само, як Русо, мадам Жофрен, пишучи до Польщі, відчувала, що їх розділяє завіса нез'ясованої проглядности.

Король також хвилювався: «Ma chère maman, я віддав би всі скарби світу, аби тільки мати змогу щодня проводити хоча б годину з вами, і все-таки мене лякає страшенна різниця, що

ви побачите між тим, що оточує вас у вашій країні, і тим, що ви знайдете тут». Географічна відстань позначала «страшенну різницю», нездоланну прірву:

> Безумовно, ви побачили багато, але вам не доводилось пересуватись на таку відстань, ви ніколи, так би мовити, не залишали Парижа, а тепер одразу потрапите в далечезну Польщу (jusqu'en Pologne)! Ні, я повірю в це лише тоді, коли побачу вас тут, і, зізнаюся, боюся цього майже так само, як і прагну[34].

Листування могло затерти страшенну різницю, навіть із далечезною Польщею, а пересування у просторі долало бар'єр між двома окремими світами-середовищами. Заскочений емоціями між побоюваннями і бажанням зустрічі, король у червні 1765 року, за рік до приїзду мадам Жофрен, визнав, що це переміщення вимагає належних приготувань:

> Ви зупинитеся в моєму палаці, на одному поверсі зі мною. [...] Ви будете обідати і вечеряти chez vous*, коли захочете, або зі мною. [...] У вашому розпорядженні буде карета. [...] Тільки-но я дізнаюся, чи ви їдете через Відень, Дрезден чи Берлін, я надішлю до вас людину, котра знає французьку, німецьку та польську[35].

В'їзд мадам Жофрен до Польщі розглядався з усіх можливих точок зору як кульмінаційний момент цілого пересування, мить, яку за двадцять років Сеґюр сприйматиме як прощання з Європою. Приготування до приїзду мадам Жофрен мали залагодити досвід «страшенної різниці»; в паризьких газетах навіть ходили чутки, що у Варшаві на неї чекав зведений будинок, планування й меблювання якого до найменших деталей повторювали її помешкання на вулиці Сен-Оноре. Ідея такої дзеркальної подібности, яка тільки підкреслювала різницю між Західною й Східною Європою, також бентежила уми після смерти Вольтера 1778 року, коли Катерина розмірковувала над створенням копії фернеського маєтку Вольтера в Царському Селі, де вона збиралася розмістити бібліотеку покійного французького філософа[36].

* У себе (*фр.*).

У червні 1765 року мадам Жофрен хотіла дізнатися, якої із трьох шляхів, що їх запропонував король, «найменш поганий», і чи добра вода у Варшаві: «Коли у мене є добра вода, я більше нічого не прошу». Готуючись до мандрівки, вона водночас стежила за тим, як роблять королівську карету, і надсилала до Варшави шматки жовтого оксамиту, аби король нарешті визначився з кольором. Також вона запропонувала свою допомогу в придбанні для Польщі діямантів мадам Помпадур, яка незадовго перед тим померла; проте головною темою того літа була таки поїздка самої мадам Жофрен.

> Увесь світ, тобто мої друзі і моє товариство, так захоплюються вашою прихильністю до мене, що вони всі в один голос кажуть мені, що я повинна поїхати до вас. Я завмираю, холодно стискаю губи і відповідаю, як оракул: «Немає нічого неможливого». Думка про те, щоб побачити вас, мій дорогий сину, мені така мила, що не минає і дня, коли б я не робила якихось приготувань, не купувала і не дізнавалася чогось із цього приводу[37].

Приємність цих планів істотно зростала ще й завдяки цікавості широкого загалу до її «неможливої» пригоди. Того літа мадам Жофрен здійснила прогулянки навколо Парижа, «наче ті пташенята, що вчаться літати», і всі її друзі здогадувалися, на її думку, що вона розправляє крила перед Варшавою[38].

Назвавши ідею поїздки до Польщі «милою», мадам Жофрен почала вживати цей прикметник до сусіднього об'єкта на мапі: «Я знову одержала милого листа прямо звідти, звідти (là-bas, là-bas). Справді, вона чарівна жінка». Цією чарівною жінкою була ніхто інший, як Єкатеріна, про її чари Станіслав-Авґуст знав дуже добре, і слова là-bas, là-bas почали у їхніх листах означати саме Росію, країну, що лежала за Польщею. Станіслав-Авґуст позначив розташування Росії відносно Польщі у листі до мадам Жофрен ще ухильніше, повідомляючи «новини з далечини» (les nouvelles de plus loin)[39]. Польща далеко, але Росія – ще далі. З делікатности й через інтимні та політичні міркування ані Росія, ані Єкатеріна у листуванні мадам Жофрен і Станіслава-Авґуста не згадувалися. Ставши королем, Станіслав-Авґуст усе ще продовжу-

він кохати Єкатеріну, можливо, навіть плекав надії на їхній шлюб і об'єднання двох корон, але вона знайшла собі інших коханців і воліла керувати ним з Петербурґа яко маріонеткою. Тепер він писав мадам Жофрен, що напевно вже ніколи не зможе кохати з такою «душевною відкритістю» і з таким палким обожненням:

> Але якщо правда те, що дружба зростає за рахунок кохання, maman отримає те, що було призначене для là-bas, là-bas! Ви маєте рацію, вона чарівна жінка! Але від мене до là-bas, là-bas так далеко![40]

У такий спосіб король перетворив свою романтичну пристрасть до Єкатеріни на синівську любов до значно старшої парижанки, на яку він тепер нетерпляче чекав у Варшаві. Тому хоча імператриця і залишатиметься його політичною покровителькою, своє серце він віддасть мадам Жофрен і паризькому Просвітництву. Русо підхопить цю тему і звертатиметься безпосередньо до польських сердець.

Та якщо король у 1765 році вибирав між двома жінками, мадам Жофрен вагалася між двома суверенами й надалі листувалася з ними обома. Щоб показати, хто їй ближчий, вона, скоївши епістолярну зраду, того-таки літа відіслала до Варшави листи від Єкатеріни, аби Станіслав-Авґуст їх перечитав. Можливо, серед них був березневий лист про «маленький столик» і «милий лист» за червень, у якому Єкатеріна повідомляла, що «живе, як калмик», постійно у дорозі, що «змусило б паризьких дам непритомніти»[41]. Але сама мадам Жофрен уже була готова залишити Париж, а Станіслав-Авґуст, повернувши їй «листи з là-bas, là-bas», урочисто чекав на її приїзд. «Те, що ви здійснюєте тільки задля дружби, надзвичайне, – писав він, – адже ви приїдете з Парижа до Польщі лише для того, аби мати змогу виявити мені ще глибшу любов, ніж досі, і, можливо, ця любов принесе ще більшу користь». У Варшаві в нього не було безкорисливих порадників, а мадам Жофрен, котра вирушила з Парижа до Польщі, «ніби спускаючись із іншої планети», говоритиме «без упередженості». Він відповів на її потрійний заклик до щирости своїм потрійним «їдьте, їдьте, їдьте»: «Oh, venez, venez, venez, ma chère maman!»[42]. Подорож із Західної Европи до Східної

Європи гіперболізовано зображувалася яко міжпланетне переміщення, а її присутність у Польщі несла практичну користь, адже це обіцяло безсторонні поради з планети Просвітництва.

У новому 1766 році Станіслав-Авґуст писав до мадам Жофрен, хвилюючись за те, як Єкатєріна поставиться до запланованої подорожі: «Я гадаю лише, що дехто là-bas, là-bas може загорітися ревнощами до того, що ви робите для мене, й, можливо, навіть намовлятиме вас, аби ви забажали проїхати ще чотириста льє»[43]. Нагромадження умовних конструкцій відбивало делікатність цих потрійних стосунків, але мадам Жофрен не боялася жодних заздрощів та запрошень. 1766 року, того самого, коли Русо відхилив запрошення Орлова, вона остаточно відкинула Росію й відкрила Східну Европу і Польщі.

У січні вона оголосила: «Я не боюся поганих доріг». Вона вирішила довіритися провідникові, що знав три мови: «Я заплющу очі і не думатиму ні про що, крім насолоди від зустрічі з Вашою Величністю». Подорож до Варшави відтак була справою сліпої віри, адже вона від самого початку відкинула всі побоювання: «Я вирушаю так, наче їду до Шало, найближчого села під Парижем». Вона виїхала наприкінці травня, а на початку червня вже була у Відні. Марія-Тереза прийняла її у Шенбруні, де паризьку гостю вразила краса одинадцятирічної доньки імператриці Марії-Антуанети, про що мадам Жофрен пообіцяла схвально відгукнутися у Франції, де вже обмірковували шлюб юної принцеси зі спадкоємцем престолу. Саме на шляху з Відня до Варшави мадам Жофрен перетнула кордони Східної Европи – так само, як леді Мері Вортлі Монтеґю, котра вирушила з Відня до Белґрада п'ятдесят років тому. У Відні вона зустрілася з провідником, якого відправив Станіслав-Авґуст разом з деякими предметами першої необхідности – ліжком, меблями, столовим сріблом. У своєму листі до Відня король наперед тішився з її прибуття до Варшави «во плоті і крові» й уявляв, що її появу там сприйматимуть яко «казкове диво (féerie)»[44]. Проте засоби пересування навряд чи скидалися на диво, адже, як і під час мандрівки Єкатєріни до Криму через двадцять років, усі чудеса на шляху були скрупульозно підгото-

вані заздалегідь. Коли мадам Жофрен вирушила 1766 року до Польщі, Станіслав-Авґуст особисто продумував усі практичні деталі її подорожі, йому самому ця поїздка до Східної Европи видавалась чимось фантастичним, своєрідним сходженням із іншої планети.

«Нікчемність поляків»

«Я прибула до Варшави так, наче просто підвелася з крісла», – повідомляла мадам Жофрен своїй доньці в Парижі, тим самим приймаючи версію про чарівний переліт, неначебто вона заснула у Відні й прокинулася вже у Варшаві. Король теж, вітаючи гостю, сприймав її прибуття як вдалий трюк штукаря: «Voilà, maman!» Вона потім пригадувала його «вибухи радости» при зустрічі, як у неї калаталося серце й тремтіли руки та ноги, коли він обійняв її. «Я не говоритиму про те, що може потішити моє самолюбство», – запевнила мадам Жофрен свою доньку, але одразу ж почала описувати свій «блискучий почет» у Варшаві: «старі та молоді панове, весь королівський двір до моїх послуг». Позбавлена будь-якої політичної проникливости, вона захоплено повідомила, що короля «обожнювали всі, хто його оточував». Позаяк у Західній Европі її подорож стала сенсацією, вона не втрималася від того, аби не виміряти зацікавлення до своєї персони: «Якщо люди говорили про мою подорож у Парижі, запевняю вас, у Відні про неї говорили ще більше». Мадам Жофрен трохи покартала свою доньку за те, що та давала читати її листи до Парижа всім – «думаю, ви трохи винні у тому галасі (tintamarre), який мені так не подобається». Але насправді цей галас не тільки не обурював мадам Жофрен, а, навпаки, вона сама підігрівала цікавість парижан: «Оскільки скромність не дозволяє мені самій розповісти про свої успіхи у всіх сферах, повернувшись до Парижа, я зроблю так, як робили у лицарських романах: візьму зброєносця, і нехай він про все розкаже»[45]. Польща, звісно, лежала біля її ніг, «до моїх послуг», але лише Париж міг стати місцем її справжнього тріюмфу.

Образ «зброєносця (écuyer)», котрий розповідатиме про її пригоди, цілком відповідав тій ролі, яку пророкував

Мармонтелеві Вольтер: «Коли цариця Савська вирушила зустрітися з Соломоном, у неї, безперечно, був збросно сець». Зрештою, природно, що філософи, особливо завсідники її салону, прославляли її подорож; коли мадам Жофрен перебувала у Варшаві, вона листувалася і з Мармонтелем, і з Вольтером. Мармонтель почав свого листа згадкою про абата де Сен-П'єра та його «Проєкт вічного миру» 1713 року – хартію своєрідної ліги націй XVIII сторіччя для збереження миру в Європі. Як міркував Мармонтель, абат, либонь, сподівався, що «колись Істина подорожуватиме дворами Європи». Тут під Істиною Мармонтель цілком прозоро натякав на мадам Жофрен, у будинку якої він власне і проживав, і цілком виправдано намагався надати міжнародної ваги її подорожі:

> Наш добрий абат вірив, що не лише знайдуться володарі, такі добрі, що дозволять їй зворушити і переконати себе, а що такі володарі з'являться навіть у краях, де протягом багатьох століть народжувалися лише біди людства, які були джерелом тих спустошень, які руйнували всесвіт[46].

Візит мадам Жофрен до короля Станіслава-Авґуста був «щасливим передвісником» майбутнього Європи, коли «вічний мир» запанує навіть у цих «краях», щоправда, вже врятованих від темних сутінків татарського жаху, тобто на землях Східної Європи. Саме такі уявлення оточували подорож шістдесятисемирічної мадам Жофрен, знаної з буржуазної респектабельности й розсудливости жінки, яка раптом опинилася в тих землях, що їх традиційно пов'язували з бідами та спустошеннями. Як посланниця Просвітництва вона мала зворушити і переконати монарха. Вольтер, який також писав до неї у Варшаву, порадив їй «стати свідком» того, чого міг досягти просвічений суверен. Цей останній лист до мадам Жофрен мав дуже мало спільного з приватною кореспонденцією, і в написі на конверті королю пропонувалося відкрити його, якщо вона вже виїхала з Варшави[47].

Хоч як це дивно, але про зміст найвідкритішого листа до мадам Жофрен ніхто нічого не дізнався. Надіслав його абат де Бретейль, почерк якого був геть нерозбірливий. Мадам Жофрен писала до Парижа про ці кривулі (griffonage):

> Аби віддати належне цьому чудовому посланню, я поклала його на стіл і закричала: поспішайте всі, князі і княгині, воєводи і воєводині, каштеляни і каштелянниці, старости і старостки, і ти, простий народе, поспішай: ось тут ієрогліфи, що їх треба розтлумачити, даю десять дукатів переможцеві. Прибули всі стани, але дукати лишилися в мене[48].

Перед нами цілий польський двір, поділений за статтю і рангами, до послуг мадам Жофрен. Жарт полягав у тому, що ніхто не міг прочитати листа з Парижа, але цей жарт справив відповідне враження лише тоді, коли мадам Жофрен описала парижанам, як цього листа сприйняли у Варшаві. Копії листа розійшлися Парижем, і, як стверджує Ґрим, його прочитало все паризьке товариство[49]. Загалом, ідеться про два сприйняття: сприйняття «ієрогліфів» придворними у Варшаві і сприйняття її власного розбірливого листа у паризьких салонах. Природа цього подвійного жарту полягала в тому, що жарт про невміння француза писати розбірливо став жартом про невміння поляків читати, їхню розгубленість перед таїною ієрогліфів. Листа розшифрувала сама мадам Жофрен, покладаючися на своє «прозорливе» серце. Лист з ієрогліфами, його сприйняття і розповідь про це сприйняття разом узяті ставали своєрідним «уроком письма», на кшталт того, про який згадує Кльод Лєві-Строс, описуючи плем'я намбіквара у Бразилії XX сторіччя. Згодом Жак Дерида витлумачив цей епізод як ключ до розуміння дисципліни граматології, що виникла за часів Русо[50]. Влада і престиж писаного слова, ієрогліфічного знака, допомогли мадам Жофрен розіграти пародійну містифікацію, яка, своєю чергою, переконала Париж, що в неї є власний польський двір – «до моїх послуг».

Проте невідомо, як розвивалася в Польщі її дружба з королем – те, що найбільше її пов'язувало з Польщею, – адже поки мадам Жофрен три місяці жила у Варшаві, їхнє листування перервалося. Незважаючи на те, що її зустріли «вибухами радости» і що вона рекомендувала Вольтерові короля яко празкового просвіченого монарха, вочевидь, у Варшаві трапилося щось таке, що вельми її стурбувало. Вона поїхала додому у вересні, і, пересилаючи їй до Відня Вольтерового листа, король у своєму власному листі вперше за весь час їхнього листу-

вання звернувся до неї на «ти». Але вона так розгнівалася, що у відповіді безцеремонно відкинула цю інтимність: «Для мене це “ти” схоже на сатанинську ману»[51]. Лише через два роки, 1768-го, вона вибухнула гнівом і висловила все своє обурення щодо того, що трапилося під час її візиту, але той лист було або загублено, або знищенийо, і залишилася тільки ця згадка про нього.

> Лист, який Ваша Величність називає «жахливим листом», був украй потрібним, щоб я могла полегшити своє серце. Відколи я повернулася з Польщі, я робила все можливе, аби стриматися, але серце моє було таке переповнене, що я не могла мовчати: тепер воно чисте і більше гіркота його не вразить[52].

Згадки про пропалий «жахливий лист» 1768 року вистачає, аби припустити, що безпосереднє спілкування мадам Жофрен зі Станіславом-Авґустом у Польщі було так само невдале, як і зустріч Дидро з Єкатеріною в Росії. 1772 року мадам Жофрен нарешті зізналася в листі до мадам Некер, господині ще одного салону, що вона ненавидить свою подорож до Польщі шестирічної давнини. Сталося майже так, як і побоювався король перед її від'їздом: якщо він не встигне підготувати «чудові дороги, мости, гарний нічліг», вона вважатиме Польщу «паскудним королівством». І справді, мадам Жофрен яскраво пригадувала «дороги, що їх не випадає назвати дорогами, ночівлі у стайнях, звідки треба було вигнати спочатку тварин, неїстівний хліб, огидну воду»[53]. Тут мало що залишилося від «казкового дива». І це вже нічим не відрізнялося від звичних нарікань подорожніх Східною Європою. Можливо, не випадково мадам Жофрен вирішила оприлюднити свої негативні враження саме 1772 року – коли Польща зазнала повного приниження внаслідок першого поділу.

Спогади Станіслава-Авґуста натякають на суперечки між ним і його гостею щодо смаків у мистецтві й декорі. У Варшаві хтось переказав мадам Жофрен, що король зневажливо висловлювався про її смак; це її дуже зачепило й обурило. Після цього вона влаштовувала королю «найбурхливіші сцени», які йому видавалися «навіть комічними», внаслідок чого спілкування з нею стало для нього радше обтяжливим.

ніж приємним. А крім того, він хвилювався, що вона оповість, коли повернеться до Парижа: «Вона така запальна, так не вміє стримувати свій язик, що коли її роздратувати, то може дуже нашкодити королю в очах чужоземного загалу». Він залишив за собою останнє слово у своїх спогадах, яких їй не довелося прочитати, запевнивши нащадків у тому, що «претензій» у неї набагато більше, ніж доброго смаку[54].

Так виглядала ретроспективна версія самого короля про те, що не склалося в них у Варшаві. Але існує також версія політичного ворога Станіслава-Авґуста, Каєтана Солтика, єпископа Краківського, який стверджував, що до незгод між королем і мадам Жофрен спричинилося ширше коло речей, ніж звичайне розходження у смаках і зачеплене самолюбство. У кінці серпня, за кілька тижнів до того, як вона залишила Варшаву, єпископ зауважив у листі, що «королю, либонь, мадам Жофрен уже остогидла, бо вона завжди говорить йому правду». Хоча єпископ і не був просвітником, його уявлення про мадам Жофрен майже збігалося з уявленням Мармонтеля. Для Солтика вона – втілення неприємних істин, для Мармонтеля – сама Істина. Мадам Жофрен прибула до Варшави, налаштувавшись на «щирість, щирість і ще раз щирість», але реальна зустріч західноєвропейського Просвітництва зі Східною Європою, поза будь-яким літературним контекстом та епістолярним відстороненням, могла виявитися жахливо травматичною. На думку Жана Фабра, який аналізував стосунки Станіслава-Авґуста і Просвітництва, в даному випадку «чари не витримали реальної зустрічі»[55].

У липні мадам Жофрен повідомляла д'Алямберові з Варшави, що її щирість наштовхнулася на обмеження: «Це жахливо – бути королем Польщі! Я навіть не наважуюся йому сказати, наскільки він мені здається нещасним». Вочевидь, його нещаслива доля була якось пов'язана із самою природою його королівства, та й сама мадам Жофрен нарікала, що в Польщі не могла вільно висловлювати свою думку. Ще задовго до поїздки вона передбачала, що не визнає Польщу «гідною» її сина, а побувавши там, дійшла висновку, що ця країна ще менш гідна її самої. Скажімо, вона писала д'Алямберові: «Все, що я бачила відтоді, як залишила свої пенати, змушує мене подякувати Богові за те, що я народилася француженкою і приватною особою!»[56]. Саме

так конструювали Східну Європу у XVIII столітті, підкреслюючи гадану вищість західноєвропейської цивілізації. Виглядало це так, ніби мадам Жофрен вирушила до Польщі тільки для того, аби відчути, як добре бути француженкою. Її радість, що вона приватна особа, а не монарх, могла б видатись несуттєвою, якби не той факт, що, побувавши у Польщі, вона приміряла корону цариці Савської. Того-таки літа д'Алямбер одержав ще одного листа зі Східної Європи, цим разом від справжнього монарха. Це був лист від Єкатєріни, яка дізналася про перебування мадам Жофрен у Варшаві й розцінила цю подорож яко нехтування Санкт-Петербурґом і своєю власною особою. У серпні вона холодно відписала д'Алямберові: «Я дізналася про подорож мадам Жофрен лише після її від'їзду. Я ніколи її не запрошувала і ніколи не запрошуватиму сюди». «Суворість клімату» буде нестерпною. Мадам Жофрен після повернення до Парижа отримала останнього довгого листа від Єкатєріни, де та хвалилася своїми стосунками з Вольтером і Дидро, а також тим, що «здобула для Санкт-Петербурґа Фальконе»[57]. Єкатєріна так і не пробачила парижанці, що та воліла відчувати всі переваги свого французького походження в Польщі, а не в Росії.

Хоча мадам Жофрен ще влітку 1766 року співчувала «жахливому становищу» польського короля, справжні проблеми у нього почалися тільки на початку осені, після її від'їзду. На сеймі 1766 року Єкатєріна заблокувала його програму інституційних реформ і викликала затяжну політичну кризу з російським втручанням у справи Польщі. Це призвело до утворення Барської конфедерації 1768 року, спрямованої проти короля і Росії. Станіслава-Авґуста усунули від влади, викрали і ледь не забили. Йому вдалося зберегти корону лише завдяки втручанню російських військ і коштом принизливого поділу королівства 1772 року. Русо, який підтримував Конфедерацію і зневажав короля за його зв'язки з Росією, в своїх «Міркуваннях» підсумував, що «він сьогодні всього-навсього невдаха». Як і мадам Жофрен, Русо співчував польському королю й навіть насмілився приміряти польську корону – «якби я був на його місці»[58].

Незважаючи на те, що мадам Жофрен була незадоволена подорожжю до Польщі, вона, повернувшись до Парижа, нічим не проявила цього. Її розповідь про прибуття до Варша-

ви – «так, наче просто підвелася з крісла» – повторювала розповіді Ґрима про те, якою вона прибула до Парижа: «трохи втомлена, неначе поверталася з прогулянки». На його думку, її подорож була «просто неймовірна», особливо зважаючи на її вік[59]. Перший лист, який мадам Жофрен у Парижі одержала від Станіслава-Авґуста, напередодні доленосного сейму, відновив між ними епістолярну дистанцію, роблячи їхнє спілкування зрозумілим для парижан і прийнятним для неї:

> Ma chère maman! Ох, ma chère maman! Ви уже так далеко звідси! Тим гірше для мене і тим краще для вас! Ви б не змогли витримати моїх клопотів, якби побачили їх зблизька[60].

Можливо, у цих словах ще звучав натяк на їхні незгоди у Варшаві, але вже наступної весни конвенції та ілюзії епістолярного спілкування взяли гору над усіма неприємними спогадами. «Ma chère maman, ви за п'ятсот льє від мене, – писав король, – але дружба, ця потреба душі, наближає мене до вас і спонукає мене писати вам так, наче я розмовляю з вами»[61]. Листування відновило чари, які була зруйнувала реальна зустріч.

На початку 1767 року мадам Жофрен знову заопікувалася станом цивілізації в Польщі. Вона цікавилася, чи можливо, зважаючи на певні політичні обставини, аби відома французька акторка мадемуазель Клерон виступила на варшавській сцені. Вона влаштувала так, що Станіславові-Авґусту почала надходити Ґримова газета «Correspondance Littéraire» з оглядом поточних культурних новин Просвітництва. Вона надіслала до Варшави примірник «Велізарія» Мармонтеля. До того ж вона відправила королю погруддя Вольтера, але відмовилася надіслати свій власний портрет, уперто пишучи про себе у третій особі:

> Ось що мадам Жофрен з вулиці Сен-Оноре відповідає з приводу свого портрета. Вона визнає, що у Варшаві, забувшись одного разу від любові до свого короля, вона пообіцяла йому надіслати ориґінал свого портрета роботи Натьє, але, повернувшись додому і почуваючи себе трохи більш sang-froid*, вона подумала, що надсилати свій портрет до Польщі було б з її боку зухвальством[62].

---

* Стримано (*фр.*).

Вона боялася стати «посміховиськом», зчиняючи галас навколо власного портрета, хоча те саме можна було закинути й усій торішній подорожі до Польщі. Вона подала свою адресу на вулиці Сен-Оноре, аби підкреслити, що вона більше не збирається до Польщі, навіть у вигляді власного портрета.

Наприкінці 1767 року вона визнала свою мандрівку до Польщі за «одинокий надзвичайний випадок» у своєму загалом розміреному й добре впорядкованому житті, із щотижневими понеділками для митців і середами для філософів. Зрештою, вона запевнила Станіслава-Авґуста, що подорож таки була успішною:

> Вона минула для мене дуже добре. Я побачила свого короля, я побачила його оточення, і, нарешті, те, що бачила, я роздивилася дуже добре, і я задоволена, що мені вистачило мужности здійснити цю подорож, і щаслива, що вона завершилася без пригод. Прибувши додому, я знову повернулася до свого звичного трибу життя[63].

Схвалення мадам Жофрен на адресу Польщі було висловлено дуже загадковою фразою: «те, що бачила, я роздивилася дуже добре»; цього було достатньо, аби показати гордість за те, що вона побачила Польщу на власні очі. На початку 1768 року вона, прагнучи виявити молодість духу, зауважила, що всупереч «здоровому глузду, мудрості й розміркованням» її серце, «можливо, змусить її повернутися до Польщі». Відтепер для неї, як і для Русо, Польща стала домівкою, куди серце має безпосередній доступ. Розмовляючи з одним польським гостем про Станіслава-Авґуста, вона уявляла себе біля нього: «Мені здається, що я досі у Варшаві»[64].

1769 року, коли політичне становище Станіслава-Авґуста ставало дедалі скрутнішим, мадам Жофрен не мала сили думати про Польщу: «Я затуляю вуха й заплющую очі»[65]. Але вже в наступному листі вона фантазує, що було б, якби вона залишилася у Польщі навічно: «Певна річ, якби я досі була у Варшаві, це все одно сталося б». Політичні вороги короля намагалися б очорнити її дружнє ставлення до нього, аби перешкодити будь-яким впливам з її боку. Зрештою, припущення, ніби вона могла залишитися в Польщі, можливо, було не таке фантастичне, як думка, що її присутність мо-

ли б змінити політичну долю країни, – мадам Жофрен міркувала про це, хай навіть і не була в цьому цілком переконана. До того ж мадам Жофрен вважала, що завдяки своєму візиту до Польщі вона добре орієнтується в украй складних політичних проблемах цієї країни.

> Тільки дружні почуття привели мене до Вашого двору, де я чудово побачила те, чого не могла побачити здалеку; але я побачила це так добре, що тепер звідси бачу все, що там відбувається[66].

Хоча вона поїхала саме напередодні сеймової кризи 1766 року, після її подорожі Польща стала для неї дуже прозорою – якщо із паризької відстані, навіть коли вона затуляла вуха й заплющувала очі. Русо, ясна річ, прагнув досягти такої глибини бачення навіть без відповідної подорожі. Хіба світло Просвітництва не могло сягати навіть найтемніших закутків?

Мадам Жофрен зберегла у пам'яті майже фотографічний образ Польщі літа 1766 року, вважаючи, що він досконалий, і оновлювати новими подіями його не слід. 1770 року вона відмовлялася розпитувати поляків, котрі приїжджали до Парижа, «боячись почути про нові нещастя». Вона навіть повідомила королеві: «Я не можу чути саме слово "Польща" не здригаючись»[67]. Її переляк від самої назви поєднувався з дивною байдужістю до будь-яких географічних деталей у її листуванні зі Станіславом-Авґустом, яка кардинально відрізнялася від листування Вольтера з Єкатеріною, які смакували різні географічні назви, «про які досі ніхто не чув» – назви на мапі Східної Європи. Станіслав-Авґуст час від часу виносив деякі назви на сторінки своїх листів, але мадам Жофрен ніколи не виявляла до них жодної цікавости, що так пасувало тому, хто подорожував із заплющеними очима і наче силою чар матеріялізувався вже у самій Варшаві. 1768 року король писав про Барську конфедерацію, яка виникла «на Поділлі, у сусідстві з татарами і турками» – такі відомості дуже зацікавили б Вольтера. Король повідомляв, що французький аґент у Криму підбивав турків оголосити війну Росії[68]. Він писав їй про селянське повстання в Україні, про те, що почалася різанина, але подібні новини дуже рідко виринали й були чужими духові їхнього спілкування.

> Я не можу вам сказати, висловити вам, наскільки моє серце просякнуте вами, вашою приязню і наскільки іноді, як-от зараз, коли я вам пишу, мені хотілося б поговорити з вами. Мені іноді здається, що я бачу вас, і, забувши про титули й пристрасті, ми сідаємо невимушено потеревенити, називаючи все своїми іменами і сміючись із усіх важливих нещасть, на які нам доводиться зважати[69].

Образ мадам Жофрен для короля був майже галюцинацією, а їй самій Польща з'являлася яко видіння, причому подільські конфедерати, українські селяни, кримські агенти маячили наче примари за спиною короля, але, пишучи листа, він забував про них, а вона їх не помічала, позаяк побувала у Варшаві і цього їй було досить. 1772 року Станіслав-Августу у своєму листі розміщує для неї останню твердиню конфедератів у Ченстохові – «маленькій фортеці біля кордону із Силезією, відомій завдяки чудотворній іконі Богоматері»[70].

Напередодні свого сімдесятиріччя мадам Жофрен повідомила Станіслава-Августа про те, що вона готується до смерті, «так само весело, як збиралася у подорож до Польщі». Тут Польща стає метафорою її останньої подорожі. І коли 1770 року король попросив її переслати трохи паризьких веселощів за п'ятсот льє до Польщі, вона відповіла, що прислати їй нічого. «Я бачила у Варшаві зародок усіх ваших невдач», – наполегливо твердила вона[71]. 1773 року, після першого поділу, вона наполягала на тому, що вона все це передбачала, засуджуючи Польщу ще більше:

> Я зізнаюся Вашій Величності, що несправедливість, нерозсудливість і нікчемність поляків завдали мені болю, але зовсім не здивували. Я бачила протягом тих двох місяців, що провела у Варшаві, зародки всього, що тепер вийшло назовні. Мені здається, що я дала змогу Вашій Величності кинути оком на них, але мені не хотілося показувати їх надто явно, бо я майже не бачила ліків і не хотіла позбавляти надії, яка так підтримувала Вас[72].

Погляд цей був пророчий, принаймні у ретроспективі. Польщі вже нічим не могла допомогти паризька філософія: «У мене немає жодних думок, мені нічого порадити, нічим утішити Вашу Величність». Їй не було що сказати про

Польщу, і вона лише повторила: «коли хтось говорить про Польщу, я затуляю вуха і заплющую очі». Станіславові-Августу вона радила зректися престолу, додавши: «Я би поїхала до Рима». Востаннє вона приміряла його корону і лише для того, аби показати, як її зневажати і як від неї відмовитися. Вона порадила йому стати кардиналом і жити у спокої. «І прошу пробачення за цю нісенітницю (radotage), – писала вона, – але Ваша держава виводить мене з рівноваги»[73]. Дидро, що був тоді в Санкт-Петербурґу, подаючи Єкатєріні свої інтенції у письмовій формі, так само недоладно просив у неї пробачення за нісенітниці.

Подорож Дидро до Санкт-Петербурґа згадувалася в листах мадам Жофрен і Станіслава-Августа через те, що філософ не зупинився у Варшаві. Дидро цим образив Станіслава-Августа, так само як мадам Жофрен образила Єкатєріну, не погодившись завітати після Польщі до Росії. 1774 року мадам Жофрен втішала короля тим, що з Дидро все одно нецікаво, він занадто великий «мрійник», рекомендуючи натомість Ґрима, який дорогою із Санкт-Петербурґа був не від того, щоби познайомитися ще з однією коронованою особою[74]. У тому самому листі вона писала про нового короля Франції Людовіка XVI і висловлювала думку, що парижани, на відміну від поляків, уміють «любити свого короля». Але тут мадам Жофрен виявилася поганою пророчицею, бо з усіх тодішніх королів саме Людовік XVI завершив своє правління нещасливіше за Станіслава-Августа. Коли парижани вітали нового короля, мадам Жофрен чекала на повернення Ґрима: «Мені буде дуже приємно поговорити про Вашу Величність». Але коли вона нарешті зустрілася з Ґримом і порозмовляла з ним про Польщу, приємність затьмарилася гіркотою:

> На жаль, він каже, що у Варшаві він побачив засмученим лише Вашу Величність. Я обурилася, коли почула, що люди там веселяться, танцюють і співають; загалом, що Варшава ніяк не реаґує на громадські лиха. Такому нечутливому народові призначено бути поневоленим[75].

Вона вже засудила поляків за їхню «нікчемність», а тепер, під впливом злісних розповідей Ґрима, остаточно погодилася з Вольтеровими поглядами на поділ Польщі. Адже поляки не

лише нікчемні, їм також «призначено бути поневоленими». Відданість Русо польській справі завершилася появою блискучої концепції Східної Європи, в основі якої лежала національна ідентичність, яку не можна поділити чи підкорити. Мадам Жофрен у своєму листуванні зі Станіславом Авґустом схилялася до традиційнішої концепції просвіченого абсолютизму, поєднання Філософії і Влади, що правитимуть у відсталих землях, де «дороги не випадає назвати дорогами» і навіть вода була «огидна». Зрештою, вона сама в образі алегоричної Істини мандрувала Східною Європою і те, що бачила, роздивилася дуже добре.

«Найостанніший європейський народ»

Сенсаційна подорож мадам Жофрен до Варшави 1766 року, а також затяжна політична криза в Польщі, яка завершилася поділом 1772 року, викликали небачену досі увагу чужоземців до цієї країни та її місця у Східній Європі. 1765 року стаття Жокура для «Енциклопедії» стала джерелом базового знання і критичних розважань про Польщу, а вже після 1766 року відбувся справжній вибух інтелектуального зацікавлення Польщею і творів про неї. «Міркування» Русо були лише одним, хоча й найвагомішим для загальної інтелектуальної історії, твором із цього приводу. Напружений інтерес до Польщі у цей час можна порівняти хіба що з інтересом до Угорщини протягом першого десятиріччя XVIII століття. Подібності з Угорщиною стали ще разючішими після вибуху повстання барських конфедератів проти Росії 1768 року. Війна конфедератів проти Єкатєріни поляризувала європейську громадську думку, особливо у Франції, так само, як свого часу і повстання Ракоци проти Габсбургів 1703 року. Маніфест Ракоци було негайно перекладено і видано у Франції. Так само 1770 року в Парижі було опубліковано маніфест барських конфедератів, аби виправдати Польщу в очах європейської громадськости. Нарешті, цікавість до Угорщини, породжена повстанням Ракоци, завершилася занесенням її на мапи Європи – звідки Габсбурги вже не могли її стерти, так само сенсаційна увага до Польщі перед першим поділом справила величезний вплив на нестабільну картогра

фію. Русо у «Міркуваннях» уже передбачав, що Польща перестане існувати яко держава, але передрікав, що вона назавжди залишиться закарбованою на мапах іншого штибу. Він назвав Барську конфедерацію рішучою настановою: «Треба закарбувати цю велику епоху священними літерами у кожному польському серці»[76]. Але заклик Русо стосувався не лише польських сердець, а передусім його читачів у Західній Європі, їхньої свідомости, пам'яті та ментальних мап.

Запал, з яким Русо підтримував Барську конфедерацію, частково був реакцією на Вольтерову зневагу до неї, котра, своєю чергою, була неминучим наслідком відданости останнього Єкатєріні. Ідеологічні розходження просвітників завершилися відкриттям Польщі та Росії як альтернативних утілень Східної Европи. Але зацікавлення Вольтера Польщею було так само старе, хоча й не таке палке, як і його інтерес до Росії, адже ще у «Карлі XII» він представив просвіченій публіці образи Станіслава Лєщинського і Станіслава Понятовського, батька Станіслава-Авґуста. Згодом Лєщинський приймав Вольтера і опікувався ним у Лотарингії і навіть ще раз з'явився яко персонаж «Кандида» посеред шести детронізованих королів: «Провидіння подарувало мені ще одне царство, де мені вдалося зробити більше добра, ніж усі королі сарматів зробили на берегах Вісли». 1761 року Вольтер вказав орієнтири для вимірювання відсталости Польщі у листі до французького дипломатичного представника у Варшаві П'єра Енína: «Як і раніше, я даю полякам п'ятсот років, аби вони навчилися робити ліонські тканини і севрську порцеляну». Енін сподівався прихилити Вольтера «на польський бік (du côté de la Pologne)», цим самим засвідчивши, що ставлення до Польщі вже стало гострополемічним питанням для філософів. Ідея вимірювати рівень розвитку у століттях походить з твору маркіза д'Аржансона «Міркування про давній і теперішній устрій Франції», в якому середньовічна Франція порівнювалась із сучасною Польщею. Ця книга вийшла 1764 року, але Вольтер ознайомився з рукописом ще в 1739-му. Саме до д'Аржансона звертався Вольтер, коли проголосив Польщу з її «нещасним урядом» «чудовим предметом для просторікування»[77]. Після 1766 року Польща і справді стала предметом для просторікування просвічених авторів.

«Carta seconda geografica del teatro della guerra presente», карта «театру теперішніх бойових дій між Росією, Османською імперією та Польщею, яка охоплює Польське королівство, поділене на воєводства, згідно з останніми спостереженнями і коментарями французьких географів, видана у Парижі 1770 року». Була вміщена у «Storia della Ultima Guerra tra la Russia e la Porta Ottomana», опублікованій у Венеції 1776 року. Ця карта «театру теперішніх бойових дій», призначена для венеційської або паризької публіки, розміщувала землі Східної Європи в одній міжнародній площині. Польщу 1770 року, котра перебувала вже на грані поділу, виділено жирною лінією як об'єкт міжнародної уваги. Вона межує з Моравією, Молдавією й Московією, – і поділена на воєводства відповідно до «спостережень і коментарів французьких географів». (З дозволу Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

Єкатеріна це чудово зрозуміла, коли під приводом захисту релігійної толерантности у Польщі втрутилася до її внутрішніх справ, надіславши Вольтерові різноманітні матеріяли на цю тему, підготовані у Санкт-Петербурґу. Впродовж 1760-х років Вольтер боровся з «ганьбою» католицької нетерпимости у Франції, зокрема у справах Каласа, Сирвена і Ля Бара. Доля некатоликів у Польщі була дуже близька Вольтерові і дуже вигідна для Єкатеріни, тож 1767 року Вольтер написав «Історико-критичне дослідження про незгоду церков Польщі», яке з'явилося під іменем Жозефа Бурдильйона, вигаданого професора-ерудита. Ця розправа, спрямована проти польського католицизму, була логічним продовженням періодичних видань і памфлетів XVIII сторіччя в протестантській Англії (а також Прусії), які засуджували польське насильство, зокрема заворушення й екзекуції у Торуні 1724 року. Проблема Польщі у Вольтеровому дослідженні розрослася, охоплюючи й сусідні землі та окреслюючи територію імперських зазіхань Єкатеріни: «Вона не лише встановлює релігійну терпимість вдома, а й хоче відродити її поміж своїх сусідів». Виправляючи закінчення відповідно до реалій поділу 1772 року, Вольтер дійшов висновку: «Таким було розплутування польського хаосу»[78]. Це зауваження перегукувалося з Вольтеровою концепцією Східної Европи в цілому, коли він писав про те, як Єкатеріна «розплутувала весь той хаос» від Ґданська до Дунаю.

Вольтерові не досить було розповідати про Польщу, не скориставшись нагодою поміркувати про вдачу поляків. 1767 року, коли Бурдильйон уже висловився на цю тему, Вольтер написав до Станіслава-Авґуста, закликаючи його вести політику просвіченого абсолютизму:

> Ваша Величносте, цей Бурдильйон думає собі, що Польща стала б набагато багатшою, населенішою, щасливішою, якби її кріпаків було звільнено, якби вони володіли своєю душею і тілом, якби залишки ґотико-слов'яно-римсько-сарматського врядування були колись знищені володарем, що замість титулу першого сина церкви візьме титул першого сина розуму[79].

Незграбність «ґотико-слов'яно-римсько-сарматського врядування» робила реформи ще потрібнішими для Поль-

щі, а епістолярна форма, лист до Східної Європи, була вер тором просвітницького впливу. 1768 року Вольтер виступи із закликом до польської нації у «Зверненні до католицьких конфедератів Кам'янця в Польщі» від імені пруського офіцера Кайзерлінґа. «Мужні поляки, – звернувся він до них, як і Русо кілька років по тому, – чи хочете ви сьогодні лишатися раба ми і прислужниками римської Церкви?» Вони наважилися скаржитися, що Єкатеріна ввела російські війська до Поль щі, наважилися питати, за яким правом: «Я відповім вам, що це те право, за яким сусід несе воду до будинку сусіда під час пожежі». Російська армія прийшла «встановити релігійну терпимість у Польщі». Вольтер нагадав полякам, що Єкате ріна придбала бібліотеку Русо, й зневажливо підсумовував «Друзі мої, спочатку навчіться читати, а потім хтось придбає бібліотеки для вас»[80]. Але, як і прихильніше звернення Русо до мужніх поляків, ці Вольтерові слова призначалися насам перед для західноевропейських читачів, котрі в такий спосіб могли стати свідками філософської проповіді для Польщі. Ілюзорність його позірної авдиторії стала ще очевиднішою у Вольтеровій «Проповіді отця Милосердського, виголошеній у церкві святого Терпимського, у литовському селі», написа ній 1771 року. Призначення проповіді для парижан, а не для литовських селян, ставало очевидним із того, що з'явилася вона у відповідь на маніфест Барської конфедерації, опу блікований торік у Парижі. «Я маю честь надіслати Вашій Імператорській Величності переклад литовської проповіді, – писав Вольтер Єкатєріні. – Це скромна відповідь на кричущі і сміховинні наклепи, що їх польські конфедерати надрукува ли в Парижі». Вольтер настільки перейнявся польською по літикою Єкатєріни, що 1769 року Станіслав-Авґуст надумав відкривати дипломатичний фронт у Ферне й надіслав агента, аби заручитися посередництвом Вольтера і почати мирні пе реговори з Єкатєріною заради встановлення миру в Польщі. Але Вольтер не пішов на співпрацю – або через те, що запад то захоплювався війнами та завоюваннями імператриці, або через те, що не мав достатнього впливу на польську політику імператриці й міг її лише виправдовувати та прославляти.

На те, що Вольтерову проповідь 1771 року звернено до західноевропейської публіки, вказувало також використання

народійних слов'янських імен, таких як «Милосердський» чи «святий Терпимський», що перетворили польську кризу на східноевропейську комедію. У той час коли Вольтер обернув польську ситуацію на літературну розвагу, молодий Марат пише роман у листах «Пригоди молодого графа Потовського», використовуючи тогочасну Польщу і війну конфедератів яко тло до романтичної історії. Поширеність інтелектуального зацікавлення Польщею впродовж 1770–1772 років вражає: у той час Русо і Маблі, натхнені Вєльгорським, писали свої трактати, Вольтер у Ферне звертався до поляків із сатиричними памфлетами, а майбутній революціонер Марат, котрий працював у Ньюкаслі ветеринаром, писав свій роман. Якщо у «Польських листах» Марат дивиться на Західну Европу очима поляка, то в «Пригодах» він описує, як поляки переживали політичну кризу, що стає перешкодою щасливого союзу двох закоханих. Марат використав польські і псевдопольські прізвища: Потовський, Пулавський, Оґіський, Собєський; усі ці герої висловлювали найрізноманітніші погляди на польську ситуацію – від палкої підтримки до не менш палкого осуду Варської конфедерації, що відбивало розбіжності поглядів як у Західній Европі, так і в самій Польщі.

Головний герой, нажаханий страхіттями громадянської війни й чужоземного втручання, врешті засудив конфедератів, назвавши їх «варварським військом». Але саме з розмови із заїжджим французом він по-справжньому зрозумів становище своєї країни. Марат скромно називає поляка «moi» (я), а француза «lui» (він):

> *Moi*: Але ви, здається, добре знаєтесь на цьому; мені було б приємно почути, що ви думаєте про справи нещасної Польщі.
> *Lui*: Ви пропали, можливо, безповоротно; але які б нещастя вас не спіткали, ви їх справді заслужили.
> *Moi*: Поясніть, будь ласка, бо я не розумію вас.
> *Lui*: У стані анархії, в якому ви живете, як одні з вас можуть не стати жертвами інших або здобиччю ваших сусідів? Ваш уряд найгірший з усіх, які тільки бувають[82].

Ця вигадана розмова поляка і француза, котрий виніс суворий вирок, наведена у вигаданому листі одного поляка до ін-

шого, й була частиною роману в листах, що його написав француз, який жив ув Англії. Таке нашарування літературного матеріялу підкреслювало першість Західної Европи. Роман Марата про Польщу опубліковано лише 1847 року, але, наприклад, Жан-Батист Луве дю Кувре написав й опублікував «Любовні походеньки кавалера де Фобляза» у 1780-х роках, обравши за сюжет події часів Барської конфедерації. Історія кохання Лозінського до Лодойської настільки сподобалася французам, що її переробили на драматичну комедію «Лодойська і татари». Цю комедію і написану за її мотивами оперу Луїджі Керубіні було поставлено 1791 року в революційному Парижі[83].

Вольтер використав історію Станіслава-Авґуста і барських конфедератів у своїй трагедії «Закони Міноса», написаній приблизно під час першого поділу; дія трагедії відбувалася не в сучасній Польщі, а на давньому Криті. Просвічений володар нарікав: «Фанатизм і повстання вічно тривожать мою нещасну країну»[84]. Ця п'єса так і не потрапила на сцену. Більшу публічність отримала сатирична поема про Польщу «Війна конфедератів», яку Фридрих Великий написав 1771 року, аби розважити Вольтера. Русо, Марат і Фридрих майже одночасно писали про польську кризу, але якщо Русо симпатизував полякам, а Марат був радше байдужий, то Фридрих зловтішався. Він навіть вигадав з цієї нагоди музу дурости:

> Втішно озира вона терени Польщі,
> Незмінної з часів світу сотворіння,
> Грубої, дурної, без просвіти проміння:
> Староста, жид, хлоп, воєводи п'янющі
> Байдужі, що живуть в такому стидовищі*[85].
>
> [Avec plaisir elle vit la Pologne
> La même encor qu'à la création
> Brute, stupide et sans instruction,
> Staroste, juif, serf, palatin ivrogne,
> Tous végétaux qui vivaient sans vergogne].

Римуючи Польщу зі словами «п'янющі» та «стидовище» (Pologne-ivrogne-vergogne), Фридрих ще й принагідно висміяв у своїй комедії Східну Европу, населену «сонмищем бо-

* Переклад Тараса Цимбала.

дурів із прізвищем на -ський». Однак таке поєднання комізму і зневаги, що вийшло з-під отруйного пера Фридриха, виявило приховані зв'язки між поезією і владою, типові для цієї літератури про польську кризу із західноєвропейського погляду. Фридрих саме обмізковував план поділу Польщі, і Вольтер не міг не оцінити аналогію між цією поемою і самим поділом 1772 року: «Ваші вчинки цілком відповідають вашій поемі про конфедератів. Приємно знищити народ та скласти про нього пісню». Вольтер вважав, що обидва ці таланти взаємопов'язані, лестив Фридрихові, що «ніхто ніколи не складав віршів і не захоплював королівства з такою легкістю». Вольтер фактично славив поділ яко витвір генія, неначебто це була поема: «Вважають, що саме ви, Ваша Величносте, надумали поділити Польщу, і я в це вірю, бо в цьому є щось геніальне». Сам Фридрих розпочав доленосний 1772 рік з листа Вольтерові, в якому назвав поляків «найостаннішим європейським народом»[86]. Саме ця прихована ієрархія європейських народів, що лишалися європейськими попри загарбання та приниження, в остаточному підсумку визначала для Фридриха поетичне й політичне значення Східної Європи.

«Економічні поради»

Таке ієрархічне впорядкування народів засвідчувало можливість розвитку; і прибічники найважливішої у XVIII столітті економічної течії – фізіократи – виявляли особливий інтерес до Польщі саме у роки її політичної кризи. Так само як за нашого часу, після 1989 року, коли зруйнована кризою польська економіка стала своєрідною лабораторією для перевірки ефективности ринкового капіталізму, і численні чужоземні економісти літали до Варшави з лекціями і порадами, так і два сторіччя тому фізіократи зі своїми протокапіталістичними поглядами використовували тогочасну польську економічну кризу для випробування власних економічних ідей. Франсуа Кене, засновник цієї доктрини й автор «Економічної таблиці» 1758 року, виступав за пріоритет сільського господарства над торгівлею, запровадження вільної торгівлі зерном відповідно до принципу laissez-faire та єдиного земельного податку. Дивлячись на

Східну Європу крізь призму таких ідей, фізіократи плекали надії на економічний уплив як у Польщі, так і в Росії. Саме завдяки своїй дисертації «Природний і посутній устрій політичних суспільств», написаній у дусі фізіократичних ідей, Мерсьє 1767 року дістав запрошення до Росії. Того самого року Мірабо-старший, батько відомого революціонера, взявся до організації руху фізіократів, започаткувавши у себе вдома обіди щовівторка, і вже наприкінці року хвалився у листі до Русо, що його салон відрядив Мерсьє до Росії «з кількома помічниками, щоби вирощувати там економічне законодавство»[87]. На них чекали розчарування, але, вочевидь, зверхність Мерсьє була не лише наслідком його характеру, а й наслідком упередженого ставлення до Східної Європи всієї економічної школи, представником якої він був.

Проєкт фізіократів щодо Польщі також почався у паризькому салоні Мірабо, коли 1767 року там з'явився Ігнацій Масальський, єпископ Віленський. Це був світський клірик та завзятий картяр, котрий цікавився економікою. Він утік до Франції, щоб пересидіти там небезпечну політичну ситуацію на батьківщині, маючи чудові зв'язки із закордоном, зокрема 1771 року мадам Жофрен улаштувала його небожеві й небозі навчання у Франції, а 1779 року Мірабо допоміг видати ту-таки небогу заміж за самого принца де Ліня[88]. У 1767 році Масальський виявив готовність підтримати діяльність фізіократів у Польщі, а відповідним кандидатом на поїздку туди став абат Ніколя Бодо, якому пообіцяли парафію у Литві. 1767 року він також написав трактат у фізіократичному дусі під назвою «Перше знайомство із економічною філософією», що засвідчив його критичний інтерес до питань деспотизму і несвободи в Росії та Польщі. Для Бодо економіка була нерозривно пов'язана з проблемами цивілізації Східної Європи: «Що може бути абсурднішим за ідею цивілізування імперії, коли її трудівники залишаться невільниками, прикріпленими до землі?» Тогочасна громадська думка розглядала його подорож до Польщі яко фізіократичний «додаток» до місії Мерсьє в Росії. Часопис «Ephémérides», що його редагував Бодо, повідомляючи 1768 року про його виїзд, проголосив, що він «бачить у Польщі ниву, гідну його любові до людськости». У Польщі його очікували із занепокоєнням, побоюючись, що, «призвичаєний

до приємностей і зручностей Парижа, він, можливо, сприйме життя в Польщі, а тим паче у Литві, як трохи дивне»[89].

Цілком природно, що Бодо у Польщі найбільше цікавило зерно, а його економічна програма загалом полягала у налагодженні експорту польського зерна до Франції. В повідомленні для «Ephémérides» він, по суті, оцінив розвиток сільського господарства Польщі, підрахувавши, що зерна, змарнованого на виготовлення поганого пива та горілки, вистачило б, аби «три роки годувати Французьке королівство». Звісно, інтерес фізіократів до сільського господарства Польщі не був позбавлений колоніяльного розрахунку, і якщо Польща цілком відповідала теоретичному ідеалові переважно аґрарної економіки, то це, крім усього іншого, було вигідне для Франції. Бодо прибув до Литви у розпал війни, страхіття якої Марат, перебуваючи у Ньюкаслі, міг лише уявляти; в кожному разі, їх вистачило, аби завадити втіленню аґрарної утопії. Провівши зиму в Литві, Бодо подався до Санкт-Петербурґа, звідки щойно відправили додому Мерсьє. Бодо, завдяки сприянню Фальконе, подарував поему Катерині, сподіваючись заручитися її підтримкою для мирного розв'язання польської кризи, але вона тільки відмахнулася від «бідолашного абатика». За її наказом 1769 року його вислали з Росії за засудження Фридрихових намірів щодо Польщі[90]. До кінця літа він повернувся до Франції, не протримавшись у Східній Європі навіть року.

Але цього було досить, аби Бодо почали вважати авторитетом у польських справах. Він почав писати «Листи про справжнє становище Польщі та про причини її бід», котрі періодично друкувалися протягом 1770–1771 років у часописі «Ephémérides». З'ясувалося, що в Польщі бракує не лише «мистецтв» і «торгівлі», а й навіть «сільського господарства, вартого такої назви», бо там забагато землі гуляє». Також Бодо опублікував «Економічні поради для просвічених громадян Польської республіки щодо збору державних прибутків». Цей твір, написаний у формі епістолярного звернення, переконував поляків, що вони готові сприйняти фізіократичні теорії. Він твердив: «Прямий податок на чистий прибуток від землі пасує вам більше, ніж іншим народам», обґрунтовуючи у такий спосіб претензії фізіократів на польські землі[91].

Як не дивно, не лише Бодо, повернувшись із Польщі, пи сав яко знавець польських справ, але також Мерсьє, прибу ши з Росії, теж знайшов що сказати про Польщу. Одночас но з Бодо він працював над трактатом «Спільна вигода по ляків, або Міркування про те, як утихомирити назавжди ме ворушення у Польщі, вдосконаливши її врядування і приве ривши її істинні інтереси з істинними інтересами інших на родів». Він також безпосередньо звернувся до поляків, як Русо, в дусі політичного схвалення, яке, можливо, зумовлю валося його недавнім вигнанням з Росії. «Шляхетні поляки підвалини вашого уряду гідні похвали, – проголосив Мер сьє. – Аби їх удосконалити, вам треба зробити лише декіль ка кроків». Його економічні поради по-дружньому відсилали до «Економічних порад» Бодо і підштовхували встановлення «права власности» та «вільної торгівлі». Навіть сам Русо, ко трий цікавився переважно політикою та культурою, не втри мався у «Міркуваннях» від роздумів про економіку; він нао лошував на першочерговій важливості сільського господар ства, обмежуючи, як і фізіократи, польську економіку аграр ним сектором. У дусі утопічних фантазій він переконував по ляків у шкідливості фінансів і навіть грошей, звертаючись до них з неприхованою зверхністю: «Добре обробляйте свої поля і не піклуйтеся про решту»[92].

І справді, близько 1770 року чимало інтелектуальних зусиль Франції спрямовувалося на вирішення польських проблем, і ця загальна увага переступала відмінності в політичних чи академічних поглядах. Маблі виступав за ра дикальніші політичні реформи у Польщі, ніж Русо, пропону ючи скасувати право вето, конфедерації і виборність короля. На відміну від Русо і Маблі, Бодо й Мерсьє більше цікави лися економічними питаннями. І все ж погляди цих француз зів об'єднувало те, що вони присвячували Польщі всю свою інтелектуальну енергію, маючи непоборне бажання писа ти про польські справи та звертатися до поляків. З тих ру кописів, котрі було поширено й опубліковано протягом 1770–1780-х років, видно, що насправді їх призначено для просвіченої західноевропейської публіки, а їх ідеологічною програмою було французьке Просвітництво. Польща стала всього-на-всього інтелектуальним приводом, для Бодо – мі

ражем гідної «кар'єри», ще привабливішої, ніж Росія, адже вона видавалася доступнішою. Щоби зробити кар'єру в Росії або зробити Росію своєю кар'єрою, треба було листуватися з Катеріною чи зустрітися з нею особисто, а до поляків – чужих і шляхетних – можна було звертатися безпосередньо й давати їм загальні поради на будь-яку тему.

Однак проєкти фізіократів стосовно Польщі не припинилися одразу ж після поділу. Новий російський посол у Варшаві після 1772 року Ото Маґнус Штакельберґ став найуплив-нішою людиною в Польщі, що применшувало королівську гідність Станіслава-Авґуста, який сам порівнював посла з римськими проконсулами. Крім того, Штакельберґ був переконаним фізіократом. Ба більше, саме він 1767 року невдало рекомендував Мерсьє Єкатеріні. В 1773 році він повідомив Санкт-Петербурґ про свої наміри щодо Польщі, зокрема про вільну торгівлю, ґарантування власности та «встановлення єдиного земельного податку за системою економістів»[93]. Отож усевладний посол Єкатеріни ставився до ідей фізіократів з ентузіязмом, Станіслав-Авґуст – із симпатією, а головою новозаснованої Комісії народної освіти, яку можна вважати за перше Міністерство освіти в Европі, став сам Масальський, віленський єпископ-фізіократ. Хоча освітня реформа була найпершим завданням «Міркувань» Русо, Масальський не був у близьких стосунках із ним, тому запросив натомість повернутися до Польщі Бодо, аби той узяв участь у роботі комісії. Але Бодо, порадившись із мадам Жофрен, вирішив, що Польщі йому вже вистачить, і відхилив запрошення. Це місце заповнив інший фізіократ – П'єр-Самюель Дюпон де Немур, який разом з Бодо видавав «Ephémérides». До того ж польський князь Адам Чарторийський запропонував саме Дюпонові стати вихователем своєї дитини[94].

Дюпон мав деякі обов'язки при Баденському дворі, але маркграф Карл-Фридрих, котрий прихильно ставився до фізіократів, написав Мірабо, що Дюпон, безперечно, має вирушити до Польщі, аби не втратити нагоди «зробити безмежне добро цілій великій нації». Сам Дюпон також ставився до цієї фізіократів з надмірною самовпевненістю, про що свідчить його прощальне звернення до салону Мірабо навесні 1774 року. Він проголосив перед своїми колеґами, що для від-

родження Польщі «було обрано ваших учнів», а отже, «дехто збирається керуватися вашими порадами, дехто прагне бути причетним до цієї академії». Цим безособовим «дехто», котрий потребує поради та прагне бути причетним, була сама Польща, і саме звертаючись до цього безособового «когось». Просвітництво утверджувало власну важливість. «Дехто спонукає мене взяти на себе, – просторікував Дюпон, – честь створення нації за допомоги народної освіти». Таку ж формулу – «створення нації» – французькі інтелектуали прикладали до Пєтрової Росії, починаючи від панегірика Фонтенеля, а тепер на них чекала така сама творча праця в Польщі. «Мої друзі, мої любі друзі, пролийте кілька сльозин, коли я піду», – звертався Дюпон до сентиментальних фізіократів, пообіцявши підтримати «честь бути вашим учнем», навіть якщо це означало віддати власне життя за Польщу. Хтось відвезе додому його прах, або «тіло, виснажене дванадцятьма роками праці». Перед самим від'їздом до Польщі його уявлення про те, що на нього чекає, набули ще більшої драматичності:

> Я вирушаю до Польщі, аби поринути в порожнечу, майже як Сатана в описі Мілтона, знемагаючи від зусиль так само неймовірних, як і безпорадних. Я вирушаю до краю інтриг, заздрощів, змов, деспотів, рабів, людей гордих, непостійних, слабких та шалених[95].

Тут Польща виступає як саме пекло, населене розмаїтими демонами, тобто поляками, які і були перешкодами титанічним зусиллям Дюпона «створити націю».

«Знаменитий і довгожданий пан Дюпон нарешті прибув разом із дружиною та дітьми», – дещо цинічно повідомив у вересні з Варшави колишній єзуїт. Формально Дюпон отримав посаду секретаря Комісії із закордонного листування і розпочав з того, що відхилив плани свого шефа Масальського стосовно парафіяльних шкіл. Його самовпевненість випливала із його західноєвропейського походження і віри в свою інтелектуальну вищість. Усе це відбилося на його проекті створення Польської академії. Він вважав, що ця академія має сприяти перекладам польською мовою найзначніших творів за порадами інших подібних академій Европи. Академія наук у Парижі пропонуватиме класичні роботи з матема-

ки, Лондонське королівське товариство оцінюватиме праці з хімії, електрики та фізики, Бернське Економічне товариство дбатиме про аґрарні науки. І, нарешті, паризькі фізіократи Мірабо займатимуться питаннями моралі, соціяльної економії, політики, публічного права та «рештою». В такий спосіб Англія, Швейцарія й Франція стали сузір'ям вищої західноєвропейської цивілізації, котре освітлювало Польщу, причому Париж фізіократів був його найяскравішою зіркою. Потім Дюпон склав навчальну програму для польських студентів, кульмінацією якої було вивчення творів Кене і Мірабо. Цинічний колишній єзуїт приписував цю програму «запаленням у голові Дюпона» й зауважував, що «жоден тутешній професор не взявся її виконувати»[96].

У Польщі, як і деінде, такі плани було легше вигадати, ніж утілити в життя, тож у жовтні Дюпон уже глибоко розчарувався, написавши до Бадена, що «нас обманули». Він навіть припускав, що Бодо перебільшив можливості Польщі, «послявши мене на службу, якої не хотів для себе». Польські школи він метафорично порівнював із «повітряними замками». Звісно ж, Дюпон звинувачував поляків і жалівся на їхню нецивілізованість і дикість:

> Мешканці Польщі дотепер невільники і дикуни, і як же тяжко вивести їх з першого стану, що неминуче провадить до другого! Я зробив з цього приводу кілька постанов, їм аплодують сьогодні, але забудуть завтра, до них звертатимуться, й, можливо, втілять у життя років за сто[97].

Відсталість вимірювалася століттями, хоча сто років було меншою перешкодою, порівняно з п'ятьмастами роками Вольтера, що знадобляться полякам, аби навчитися виготовляти севрську порцеляну.

1774 рік був не лише роком великих надій фізіократів у Польщі, а й роком великих можливостей для них у самій Франції. Коли на престол зійшов молодий Людовік XVI, прем'єр-міністром став славнозвісний Ан-Робер Тюрґо, переконаний фізіократ. Його указ про свободу торгівлі зерном було опубліковано зі вступом самого Дюпона. Ще перед виїздом до Польщі Дюпонові запропонували посаду інтенданта на французькому острові Маврикій в Індійському океані, на

схід від Мадаґаскару. Але він обрав Польщу. Вже у Варшаві його наздогнав указ Людовіка XVI про призначення до уряду Тюрґо, й він не без приємности погодився. Його «виснажене тіло» поверталося додому, і не після очікуваної дванадцятирічної боротьби, а всього лише після трьох місяців перебування у Польщі. Дорогою він написав з Німеччини листа до старого вісімдесятирічного Кене, котрий доживав останній рік, з характеристикою свого польського досвіду як «тортур», а очікуваного повернення – як «радости». Особливо «виснажливо» було вчити чотирирічного сина Чарторийського, хоч колись саме цей маленький князь стане одним із найвпливовіших польських політиків XIX сторіччя. Крім усього цього, Дюпон висловив Кене свою радість, що повертається до «першої країни Европи», тобто до Франції: «Адже, мій дорогий Учителю, я цілком переконався на власні очі, що французи навіть у нещастях, що сповнюють нас жовчю, були і є першою нацією нашого континенту»[98]. Дюпонові враження від Польщі переконали його у вищості Франції, так само як і мадам Жофрен, повернувшись із Варшави, була щаслива з того, що вона француженка. Тож Фридрихова зневага до поляків як до «найостаннішого европейського народу» і переконаність Дюпона у першості Франції відображали західноевропейську філософську концепцію Польщі, яка встановлювала ієрархію народів, міру відсталости і взірець для розвитку.

1776 року Адам Сміт видав у Лондоні «Багатство народів». Він захоплювався фізіократами і разом з ними виступав за свободу торгівлі, проте його економічна теорія капіталізму зробила доктрину фізіократів, з її недалекоглядним наголосом на сільському господарстві, вчорашнім днем. З побіжного зауваження про Польщу у «Багатстві націй» видно, як Сміт уявляв собі економічну ієрархію европейських народів:

> Польща, де досі існує феодальна система, сьогодні так само злиденна, як і до відкриття Америки. Проте ціна на зерно зросла в грошовому еквіваленті, а реальна вартість коштовних металів у Польщі впала, як і в інших країнах Европи[99].

Попри те, що для Сміта Польща була відсталою і злиденною, її ціни на зерно та вартість коштовних металів дово-

дили, що вона все-таки залишалася частиною Європи. Коли Сміт намагався визначити економічний рівень Мексики і Перу перед відкриттям Америки, він стверджував, що «в мистецтвах, сільському господарстві й торгівлі їх мешканці були набагато більшими невігласами, ніж сьогоднішні татари України»[100]. У такий спосіб «татари України» стали крайньою межею відсталости в Європі. Сміт вважав, що він достатньо компетентний, аби розмірковувати про невігластво «татар України», але чому тоді не козаків України або татар Криму? Саме ця недбала плутанина у відображенні етнічних категорій, це змішування сусідніх земель і народів засвідчують, як неперебopно поширювалися у XVIII столітті нові уявлення про Східну Європу.

«Анархія в Польщі»

Адам Сміт ушанував Польщу лише побіжною згадкою, тоді як Русо, Маблі, Бодо, Мерсьє і Марат майже одночасно присвятили Польщі цілі рукописи. Але для всіх них Польща залишалася тільки одним із численних зацікавлень упродовж їхньої творчости. Проте серед французів, які писали про Польщу, був один, котрий присвятив їй усі свої сили й енергію. Йдеться про Клода-Карломана де Рюльєра, автора «Історії анархії в Польщі». Рюльєр розпочав свої дослідження 1768 року, працюючи в Міністерстві зовнішніх справ під орудою Шуазеля, який загалом симпатизував справі Барської конфедерації. Після 1770 року Рюльєр, як і багато інших, підтримував тісні контакти з Вєльгорським у Парижі, угледівши в ньому невичерпне джерело відомостей про новітню польську історію. Рюльєр завершив першу чернетку свого рукопису десь у 1770–1771 роках, саме тоді, коли писали свої праці Русо і Маблі, з якими він часто обмінювався думками на польську тематику. На відміну від авторів, котрі використовували цю тему для ілюстрації своїх загальніших політичних та економічних поглядів, Рюльєр відшукав у Польщі власне покликання історика. Однак не його одного польська криза спонукала до історичних рефлексій, адже Казанова, який ще не відкрив свого справжнього покликання в еротичних мемуарах, написав італійською мовою розлогу «Історію завору-

шень у Польщі», яку анонімно видали у Ґориції 1774 року. Ще об'ємніша праця Рюльєра залишилася незакінченою й була надруковано лише на початку XIX століття. Навіть тоді цей твір видався багато кому вкрай контроверсійним, але упродовж значної частини сторіччя він вважався найкращою західноєвропейською історією Польщі, і нарешті 1862 року з'явилося його академічне видання.

Рюльєр почав свою кар'єру дослідника Східної Європи рівно за рік до цієї дати, але не в Польщі, а в Росії, де з 1762 року служив при французькому посольстві у Санкт-Петербурзі, ставши свідком перевороту Єкатєріни. За п'ять років, уже в Парижі, він почав читати в салонах свій рукопис під назвою «Оповіді про переворот у Росії», що починався так:

> Я був на місці подій і став свідком перевороту, що скинув онука Пєтра Великого з усеросійського трону й посадив натомість чужинку. Я бачив цю принцесу того самого дня, коли вона тікала з палацу, примусивши свого чоловіка віддати їй до рук і своє життя, і свою імперію[101].

Відвертість свідчень Рюльєра стривожила Єкатєріну, яка намагалася за сприяння Дидро та Ґрима викупити рукопис і заборонити його видання. Ці панове вдалися до посередництва мадам Жофрен, котра образила Рюльєра, запропонувавши йому великого хабара. Їй самій не дуже подобався його відвертий опис колишньої близькости між Єкатєріною та Станіславом Авґустом. Вона могла про це судити, адже сама запрошувала Рюльєра читати рукопис у себе в салоні, щоправда, після того, як він виступив у салоні її суперниці мадам дю Дефан. Навіть Дидро і Ґрим бували на цих читаннях, хоча й засуджували цей твір як «клубок побрехеньок». Талєйран у своїх спогадах зазначав, що твір Рюльєра став чи не найулюбленішим у салоні (разом із «Весіллям Фіґаро» Бомарше), який «гості мусили слухати» за кожним обідом. 1776 року, перебуваючи на дипломатичній службі, Рюльєр улаштовував читання у Берліні та Відні. Проте він обіцяв, що не публікуватиме «Оповіді» за життя Єкатєріни, котра, дарма що старша за нього, пережила Рюльєра. Вона померла 1796 року, і книга одразу ж, 1797 року, вийшла французькою мовою, а також в англійському, німецькому і голандському перекладах[102].

Сам Рюльєр вважав, що Єкатєріна не мала ображатися на його книжку, і, намагаючись здобути її прихильність, навіть написав невдалу улесливу оду, вихваляючи імператрицю у стандартних висловах за те, що вона перетворила пустелі на губернії й підкорила давніх скитів своїм законам. За словами Рюльєра, він описав прихід Єкатєріни до влади, щоб «ввести в оповідь про цю жахливу подію всі обставини, часом кумедні, пов'язані зі звичаями російського народу». Зображуючи «розпусність російських звичаїв», він мусив переповідати такі «сміховинні анекдоти», які робили навіть страхітливе «кумедним», надаючи його творові привабливості салонної комедії манер. «Російська нація ледача, весела, розпусна, – писав Рюльєр, – і хоча м'якість попереднього царювання додала трохи витонченості розуму й трохи вишуканості манерам, не багато часу минуло відтоді, як цей варварський двір святкував весілля блазня з козою». Він міг упевнено писати про Росію тому, що його епоха вже визначила набір формул для опису цього предмета, створивши ілюзію, що писати Росію дуже легко: «Досить провести вісім днів у Росії і вже можна доволі певно судити про росіян: усе в них так і впадає у вічі»[103].

Рюльєр провів у Росії не дні, а місяці, а у Варшаві 1762 року він затримався лише кілька годин, які до того ж проспав. Дорогою до Росії «у Варшаві я впав на ліжко, не роздягаючись, і проспав кілька годин». Решта мандрівки крізь Польщу запам'яталася браком харчів, позаяк поляки суворо дотримувалися великого посту: «жахливо подорожувати у цей час»[104]. 1768 року Шуазель замовив йому трактат про Польщу, що мав ознайомити з цією країною майбутнього Людовіка XVI; крім досить обмеженого досвіду сну й недоїдання, про компетентність Рюльєра в цьому питанні свідчили лише його рукопис про Росію і репутація ворога Єкатєріни. Для них обох – державного діяча Шуазеля й історика Рюльєра – Росія і Польща були двома тісно пов'язаними альтернативами. Цей тісний зв'язок підкреслюється у першому ж реченні трактату: «Поляки і росіяни є частинами того численного народу, що під спільною назвою словенів, або слов'ян, розійшовся дванадцять сторіч тому сходом Европи (l'orient de l'Europe). Його мовою розмовляють від гір Македонії й узбережжя Адрія-

тичної затоки до островів Льодовитого моря»[105]. Так, від самого початку, історія Польщі стала історією «сходу Європи», європейського Сходу, а у вступі було викладено короткий зміст праці – від спільного слов'янського походження росіян і поляків до їхнього політичного шляху – деспотизму і республіканського устрою відповідно, й, нарешті, до історії новітніх зазіхань Росії на незалежність Польщі.

Історик Східної Європи, на думку Рюльєра, мусить долати перешкоди, що випливають з самої природи Польщі та Росії:

> Як не згубити нитку подій серед бурхливих хвиль анархії? Як змалювати силу-силенну дійових осіб так, щоб вони не переплутались одне з одним? [...] Як потрапити до тих таємних покоїв, де в глибинах любострасности тиран вершить долі численних народів? [...] Довгі подорожі задля того, щоб особисто познайомитися майже з усіма дворами, володарями і міністрами, яких я маю змалювати, особисті зв'язки з головами ворожих партій, отримання найдостовірніших спогадів та безкінечні відомості, які надходять з усіх країн до французького міністерства, дають мені змогу з певністю говорити про більшість подій, інтриг та осіб[106].

Рюльєр розглядав свою працю як своєрідний інтелектуальний подвиг, шукаючи нитку подій та стежачи за нею, продираючись крізь нетрі анархії, піднімаючи завіси й дошукуючись таємниць, які приховували Східну Європу від Європи Західної. 1770 року, в розпал своїх досліджень, Рюльєр не лише мав тісні стосунки із Вєльгорським, а й заручився покровительством Шуазеля задля доступу до архівів Міністерства зовнішніх справ. Проте того-таки року Шуазеля усунули від влади, і Рюльєр також утратив свою офіційну посаду, щоправда, на той час він уже зібрав багато матеріялів і 1771 року завершив першу версію рукопису. В 1774 році престол посів Людовік XVI, і Вержен, новий міністр зовнішніх справ, порадив королеві повернути Рюльєра на його посаду, аби той завершив історію Польщі. Він мусив закінчити її історичним поясненням «такої неочікуваної розв'язки – розчленування республіки»[107]. 1776 року Рюльєра, який і надалі працював у міністерстві, відправили з дипломатичною місією

до Відня і Берліна, двох міст, що впродовж століття залишаються відправними пунктами для тих, хто їхав до Польщі.

Попри всі власні заяви про здійснені «тривалі подорожі», у 1776 році Рюльєр так і не побував у Польщі. Переконливі підстави для такого рішення було перераховано в листі з Польщі від Маблі, який нещодавно прибув туди зустрітися з Вєльгорським. Можливо, Маблі вважав, що двох французьких філософів у Польщі більш ніж вистачить, але, хоч там як, він відраджував Рюльєра їхати до Польщі, писав йому до Відня, щоб попередити «людину, яка написала історію останнього перевороту в Росії, що росіяни тут повні господарі». Та якщо Рюльєр таки зважиться їхати, він мусить взяти собі чуже ім'я і бути готовим до того, що його можуть заарештувати й вислати до Санкт-Петербурґа. Однак, на думку Маблі, росіяни були не єдиною причиною, через яку слід відмовитися від поїздки до Польщі. Проблема почасти полягала у самій цій землі, що через взаємопов'язаність східноєвропейських країн була проблемою всього регіону: «Що за країна Польща! Так само я міг би і в Татарію поїхати!» Маблі традиційно обурюється умовами подорожі Польщею, майже так само, як і мадам Жофрен. «Щоб вам не довелося спати на землі, візьміть із собою власне ліжко, – попереджав він Рюльєра. – Щоб не померти від голоду і спраги, візьміть із собою харчі й навіть воду, бо поляку властиві свинство (cochonnerie) й ледарство, що душать навіть зародки підприємливости»[108].

Такі листи писали один до одного двоє найбільших прихильників Польщі у Франції. Рюльєр, безперечно, повірив Маблі, бо йому вже доводилося мандрувати надголодь Польщею, коли 1762 року він квапливо перетинав усю країну на Страсний тиждень, під час тієї «жахливої подорожі». Маблі не зупинився ні перед чим, аби тільки відрадити Рюльєра від подорожі до Польщі, розпочавши з проблем відновлення сил і завершивши проблемами досліджень.

> Я не певен, що приїзд сюди допоможе вам кинути багато світла на ваші дослідження: тут панують найхимерніші забобони і найбільш варварське невігластво. Ви зустрінете людей, які не знають нічого ані про свою ситуацію, ані про становище в Європі[109].

Ніщо не зраджувало упередженого ставлення француза до Польщі, як ця переконаність, що до Польщі навіть немає сенсу їхати її досліджувати, бо поляки у своєму «варварському невігластві» не розуміли ані себе, ані своєї ситуації. Рюльєрові довелося шукати французьких джерел, які кинуть світло на його дослідження. Він переконався, що найкраще Польщу можна вивчити і пояснити на відстані, хоча Маблі запропонував йому власні спостереження і навіть пообіцяв написати свій звіт – «якщо матиму час на це»[110]. Отож Рюльєр так і не поїхав до Польщі, і, можливо, згодом скористався «Політичною ситуацією Польщі 1776 року» Маблі.

Рюльєр допрацював свій рукопис і в 1782 році вже читав його в паризьких салонах, навіть у салоні мадам Некер. Його переконали, що цю працю про Польщу, як і про Росію, не можна друкувати, бо вона зачіпає багато ще живих приватних осіб і володарів. Якщо 1770 року головним консультантом Рюльєра був Вєльгорський, то наприкінці десятиліття він найтісніше співпрацював з Леонардом Тома, блискучим стилістом і оратором, котрий був завсідником салону мадам Некер. Безсумнівно, літературний талант Тома допоміг надати рукописові салонної привабливости: «У зображенні Варшави під час сейму відчувається щось мальовниче, що вражає і тішить уяву». Відмовившись 1776 року від поїздки до Польщі, Рюльєр міг працювати у Парижі над мальовничими ефектами, які приваблювали «уяву», що так часто домінувала у створенні просвітницького образу Східної Европи. Тома видався занудним якийсь розлогий пасаж про козаків, але інший епізод він оцінив високо: «Яке страхітливе і глибоке враження справляють картини різанин в Україні!»[111].

Потреба надати козакам, а також татарам у цьому творі відповідну роль була суголосна намірові Рюльєра написати історію «сходу Европи». Адже новітня історія Польщі для француза неминуче ставала історією Росії й інших земель, а той, хто, подібно до Вольтера, сприймав Східну Европу крізь призму Росії, також відкривав інші країни, непрямо з нею пов'язані. Рюльєр зацікавився татарами, ознайомившись із «Суспільною угодою», де пророкувалося, що вони запанують над Росією. В 1763 році він писав Русо: «Правда, татари – жахливий народ, але чи треба їх аж так боятися, як ви тверди-

У десятій книзі «Анархії в Польщі» Рюльєр звертається до нового питання у контексті російсько-турецької війни, тісно пов'язаної з долею Барської конфедерації. Працюючи в архівах французького уряду, він міг ознайомитися з повідомленнями французьких аґентів у Константинополі й Криму, зокрема барона де Тота або Шарля де Пейсонеля[112]. Навіть історія Польщі Казанови, в якій події описувалися рік за роком, часто в хроніці, містила окремі розділи про «Походження козаків», а також «татар, турків, поляків і московитів»[113].

У Варшаві Станіслав-Авґуст справив найприємніше враження на Казанову, якого, мабуть, найбільше цікавив король, що зійшов на престол через ліжко Єкатєріни; у мемуарах Казанови король «гарний собою й мужній з вигляду». Але для Рюльєра і Русо король зовсім не був героєм і навіть його мужність ставилася під сумнів[114]. Героями Рюльєра були конфедерати, особливо Казимир Пуласький, з яким він познайомився у Франції після 1772 року. Фактично саме Рюльєр допоміг Пулаському через Бенджаміна Франкліна вступити до американської армії під час Війни за незалежність, і 1779 року поляк загинув під Саваною[115]. У 1783 році Рюльєр показав свій рукопис молодому Талєйранові, який вважав Польщу «чудовим» вибором предмета дослідження, погодившись, що з її республіканським устроєм вона, разом з Америкою, яка щойно здобула незалежність, була «єдиною країною, гідною історика». Отож Талєйран розумів, що Польща була для філософів Просвітництва на кшталт Рюльєра, Русо чи фізіократів лише ідеологічною моделлю, але відчував, що «Анархія в Польщі» була не вельми філософською. «Я так і не побачив ніде народу, який замешкує це королівство, – обурено писав він Рюльєрові. – Від сторінки до сторінки чекаєш, коли ж історика заступить філософ». Звісно, рукопис, що здобув успіх у салонах, ніс на собі відбиток ancien régime, але вже напередодні своєї смерти 1791 року він працював над історією Французької революції, що розгорталася на вулицях за його вікном[116].

По смерті Рюльєра розпочалася затяжна боротьба між його родиною і французьким урядом за долю ненадрукованого рукопису про Польщу. З обох боків виступили поважні особи, які в минулому були причетні до відкриття просвітника-

ми Східної Європи. Уряд репрезентував П'єр Енін, котрий писав Вольтерові з Варшави 1761 року. Родичі Рюльєра радилися з Мармонтелем, який, своєю чергою, писав 1766 року до мадам Жофрен до Варшави. Бурхливі події революції поклали край цій тяганині; зокрема, Рюльєрів брат загинув під час різанини у вересні 1792 року, а року 1805-го, вже за імперії Наполеона, рукопис придбав один паризький видавець. Його відредагували таким чином, аби позбутися антиросійської спрямованости, і відтак твір втратив початкову політичну перспективу. Слово «варварський» там, де воно стосувалося росіян, узагалі зникло[117]. Отже, відмінності між пропольським і проросійським табором долалися за допомоги звичайнісінького редагування, а розрізнення цивілізації та варварства легко надавалося до довільного оминання й кориґування. Проте 1806 року уряд раптово сконфіскував відредаґований рукопис напередодні публікації, аби зняти редакторські правки і повернутися до початкової версії. Міністром зовнішніх справ став Талєйран, котрий читав оригінал ще 1783 року й критикував автора за надто поміркований республіканський дух. Тепер Наполеон задумав відновити польську державу, щоб натиснути на Росію, яка тоді виступала у складі Третьої коаліції проти Франції, тому польські симпатії Рюльєра збіглися з міжнародною ситуацією. 1807 року імператор створив Велике князівство Варшавське, а всі чотири томи Рюльєрової «Історії анархії в Польщі» було нарешті повністю видано в Парижі.

Французьке інтелектуальне зацікавлення Польщею у кризовий період після 1766 року тепер потрапило на службу французькій імперській присутності у Східній Європі за часів Наполеона. Втім, на Рюльєрову посмертну долю чекав ще один різкий поворот, адже щойно 1807 року з'явилася його чотиритомова праця, Наполеон уклав Тильзитський мир з Росією, який протримався до 1812 року – до вторгнення Великої Армії в Росію. Тепер цар Алєксандр, онук Єкатерини, протестував проти публікації твору Рюльєра у Франції. Тому 1808 року національні архіви вирішили дослідити автентичність оригінальної версії рукопису. Директором архівів і відповідальним за розслідування був той самий Отерив, котрий захоплювався «мальовничою» Болгарією 178[illegible]

року дорогою до Молдавії. 1810 року національна академія засудила Рюльєра за історичну необ'єктивність, причому його найбагатослівнішим критиком був старий фізіократ Дюпон, який 1774 року вирушив до Варшави, претендуючи на «честь створення нації за допомоги народної освіти». Дюпон ненароком охарактеризував загальне інтелектуальне ставлення свого покоління до Польщі, вкупі зі своїм власним, коли порівняв твір Рюльєра з «одним із тих романів, які так несправедливо називають історичними»[118].

«Республіка Сходу»

За рік до Французької революції маркіза де Сада, небезпечного сексуального злочинця з незвичайним літературним талантом, було ув'язнено у Бастилії; там він працював над романом у листах «Аліна і Валькур». Один із його філософських протагоністів спочатку довів, що «інцест є людською і божественною річчю», а потім, між іншим, запропонував наново поділити Європу «на чотири республіки: Заходу (d'Occident), Півночі, Сходу (d'Orient) і Півдня». Тут концептуальна переорієнтація континентальної осі з північно-південної на східно-західну, що тривала впродовж усього XVIII століття, досягла рівноваги в непостійній уяві маркіза, котрий перетворив Східну Європу на республіку Сходу:

> Росія утворить республіку Сходу. Я хочу, аби вона віддала туркам, яких я відправлю геть з Європи, всі володіння Петербурґа в Азії... Яко відшкодування я приєднаю до неї Польщу, Татарію і всі турецькі володіння в Європі[119].

Аби провести чіткі розмежувальні лінії між Східною Європою та Азією, між європейською республікою Сходу і самим Сходом, мапу знову довелося перекроїти, й навіть Росія підпадала під поділи. Об'єднання Східної Європи задумувалося як компенсація Росії за втрати. Такі геополітичні фантазії недалеко пішли від задумів Вольтера, які він захоплено викладав у своїх листах до Єкатеріни, і поки де Сад працював над романом у Бастилії, ці фантазії вкотре ставали цілком реалістичними. З 1788 року Йосиф II і Єкатеріна II знову вели

війну проти Османської імперії. Габсбурґська армія знову почала облогу Белґрада, а росіяни увійшли до Молдавії. Дипломати міркували над складними схемами компенсацій, згідно з якими частини Польщі й Османської імперії раз у раз відрізалися й передавалися туди й сюди в ім'я пожадливого ідеалу рівноваги сил. Ця міжнародна криза досягла своєї кульмінації під час поділів Польщі 1793 і 1795 років.

Спершу турецька війна Єкатєріни виглядала як нагода для Польщі повернути собі незалежність, і таку спробу здійснив Чотирирічний сейм, що розпочався 1788 року. Коли у 1789 році спалахнула революція у Франції, одночасно тривала революція в Польщі, і обидві того самого 1791 року проголосили конституції. В польській революції Станіслав-Авґуст власною персоною відіграв провідну роль, до того ж його підтримували двоє італійців, які стали ланкою, що сполучала польську революцію з європейським Просвітництвом. Спіпіон П'ятолі прибув із Флоренції до Польщі яко ґувернер, а згодом узяв участь у написанні польської конституції. Філіпо Мацеї, котрий працював на Патрика Генрі й Томаса Джеферсона в Європі під час американської Війни за незалежність, тепер був представником Станіслава-Авґуста й Польщі в революційному Парижі і підтримував дружні стосунки з Лафаєтом. 1790 року, коли Станіслав-Авґуст пожертвував своїми коштовностями заради національної справи, Мармонтель із Франції вихваляв його патріотизм і надіслав нове видання «Велізарія», першу публікацію якого двадцять років тому було присвячено Єкатєріні. Польський король відповів, що похвала з Парижа нагадала йому слова Александра Македонського: «О атенці, чого тільки не зробиш, аби почути вашу похвалу!» Він наголосив, що не хотів нескромно порівнювати себе з Александром, а тільки уподібнити Париж давнім Атенам[120]. Ця формула підтверджувала ієрархію народів ув Європі, навіть незважаючи на те, що і Франція, і Польща опинилися в революційному вирі.

Французькі революціонери, своєю чергою, вітали польську конституцію 3 травня 1791 року з поміркованим ентузіязмом і дещо зверхньою байдужістю. У Західній Європі найбільше вихваляв польську конституцію Едмунд Берк, найрішучіший ідеологічний ворог Французької революції. Він

прославляв безкровність польської революції, аби сильніше підкреслити, як його налякала революція французька. При цьому він також дивився на Польщу очима Західної Європи, дивуючись, що поляки – «народ без мистецтв, промисловості, торгівлі й свободи» – раптово здійснили «щасливе чудо» мирної революції. А тим часом французькі революціонери поставили польських революціонерів на належне місце, особливо наголошуючи на відсталості Польщі. Каміль Демулєн 1791 року припустив, що, «зважаючи на точку, з якої польський народ рушив, можна побачити, що вони зробили до свободи так само відносно великий крок, як і ми», а ще один паризький революціонер дуже радів з того, що французький приклад «наслідують на краю Європи». У зверненні до французів ця відносність польської революції сприймалася як належне: «Польща щойно здійснила революцію, без сумніву, дуже почесну для цієї країни. Але, панове, чи хотіли б ви мати таку конституцію?» Французькі революціонери могли також звертатися безпосередньо до поляків, в улюбленій риторичній просвітницькій манері, закликаючи їх поглибити свої революційні досягнення, наприклад, звільнивши селян[121]. Жан-Кльод-Іполит Меге де ля Туш, який отримував гроші з Росії, стверджував, що «Франція не має нічого спільного з Польщею»[122]. Робесп'єр Непідкупний, котрий ні від кого грошей не брав, відкинув будь-які ієрархічні порівняння між революціями, безглуздо твердячи, що «французький народ, схоже, випередив решту людства на дві тисячі років».

У 1791-му, в рік прийняття польської конституції, громадська думка Англії зосереджувалася навколо російсько-турецької війни і російських намірів щодо Східної Європи. Вільям Пітт підготував ультиматум Єкатеріні, вимагаючи миру і збереження статус-кво у Східній Європі, погрожуючи вислати англійський флот до Чорного і Балтійського морів. Одна лондонська газета хвилювалася, що «Росія поступово проковтне одна за одною всі сусідні держави», але російське посольство в Лондоні у відповідь замовило декілька памфлетів, зокрема «Серйозне дослідження мотивів і наслідків теперішнього опору проти Росії», який написав французькою і переклав англійською Джон Парадайз[123]. Пітт відкликав свій ультиматум, і Єкатеріна завершила турецьку війну на власний розсуд.

Потім, у 1792 році, вона рушила на Польщу, аби знищити конституцію і здійснити другий поділ 1793 року. Вольтера вже не було в живих, тож він не міг похвалити її так, як похвалив за перший поділ. Натомість сімдесятирічний Ґрим ще жив і написав до неї в дусі непристойних жартів, які вона так любила. Він назвав Польщу «маленькою шльондрою» (petite égrillarde), що потребувала когось, «хто б укорочував її спіднички, допомагав з корсетом, навіть обстригав їй нігті». Ось так жартували про поділ 1793 року. Того-таки року Едмунд Берк, котрий підтримував польську конституцію 1791 року, змирився з останнім поділом, сказавши, що «порівняно з нами Польщу справді можна вважати країною на Місяці». Того-таки 1793 року Кондорсе реалістичніше описав географічні переміщення, створивши вірш про «Поляка, засланого до Сибіру»[124].

У 1795 році Польщу було остаточно поділено й вона перестала існувати яко держава. Хоча учасники поділу домоглися, що навіть назва Польщі «має віднині й назавжди канути в небуття», поетичне перо Томаса Кемпбела вхопилося за цю тему, порушуючи заборону:

> Там, де варварські орди у скитських горах блукають,
> Істина, Милосердя, Свобода все ще притулок мають...
> Та ось найкривавіша сцена на скрижалях Буття,
> Без провини й жалоб Сарматія йде в небуття*[125].
>
> [Where barbarous hordes of Scythian mountains roam,
> Truth, Mercy, Freedom, yet shall find home...
> Oh, bloodiest picture in the book of Time,
> Sarmatia fell, unwept, without a crime].

Просвітництво відкрило Польщу яко частину Східної Європи, а романтизм готувався оберігати цей тендітний конструкт, з такими властивими йому загадковими натяками на давню Сарматію, варварську Скитію і навіть Місяць. Русо закликав поляків зберегти Польщу у своїх серцях, але його «Міркування» й твори його колег-просвітників також допомогли вписати ім'я Польщі до загальної інтелектуальної програми Просвітництва.

---

* Переклад Тараса Цимбала.

Французька революція поклала край стосункам Єкатерини з Просвітництвом. Імператриця не приховувала своєї ворожості до революції, сприймаючи її яко міжнародну ідеологічну загрозу, – 1791 року навіть видання творів Вольтера в Петербурґу зазнало заборони. Вольней, один з філософів-просвітників, котрий писав про Османський Схід, повернув Єкатеріні колись одержану від неї почесну медаль, але Ґрим, від імені імператриці, зневажливо відписав Вольнеєві, запевнивши його, що Єкатєріна вже «забула ваше ім'я і вашу книжку»[126]. Тепер уже не юрби просвічених філософів, а емігранти-роялісти подалися до Санкт-Петербурґа, і через двадцять років після візиту Дидро російська столиця приймала брата Людовіка XVI, графа Артуа, що за часів Реставрації став Карлом X. Був навіть план заснувати для всіх емігрантів окрему колонію на Азовському морі – саме на тому місці, де двадцять років тому Вольтер і Єкатєріна мріяли створити колонію швейцарських годинникарів.

У 1795 році до Санкт-Петербурґа прибула Елізабет Віже-Лебрен – найулюбленіша портретистка Марії-Антуанети. У своїх спогадах вона, використовуючи традиційні тогочасні формули, писала про «глибини Росії, куди наша сучасна цивілізація ще не дісталася». Насправді вона мало що знала про ці глибини Росії, і навіть коротка поїздка за межі Петербурґа у супроводі слуги-росіянина нагадала їй «Робінзона Крузо та його слугу П'ятницю»[127]. У Санкт-Петербурґу вона намалювала Марію-Антуанету по пам'яті, але як тільки почала працювати над портретом Єкатєріни, імператриця 1796 року померла. Француженка ще могла намалювати портрет Станіслава-Авґуста, котрий утратив свою державу й прибув до Санкт-Петербурґа 1797 року, за рік до своєї смерти. Мадам Віже-Лебрен пригадувала, як багато років тому в Парижі вона вперше почула про нього «від кількох людей, що зустрічали його у мадам Жофрен», а тепер вона сама здобула його прихильність: «Ніщо так не зворушувало мене, як змога чути знову й знову, яким щасливим він був би, якби я приїхала до Варшави, коли він іще був королем». Вона намалювала два його портрети, «два великі портрети по пояс, на одному він – у обранні Генриха IV, на другому – в оксамитовому плащі». Самому Станіславові-Авґусту, мабуть, і справді було приєм-

но познайомитися з пані Віже-Лебрен, але найбільшою подією у Санкт-Петербурґу для нього стали відвідини Ермітажу, де розмістили бібліотеку Вольтера[128]. Єкатеріна придбала її по смерті філософа 1778 року й переправила книги до Санкт-Петербурґа, де вони зберігаються до сьогодні.

У 1801 році, на початку нового століття, Вільям Кобет в Англії надрукував у своїй газеті «The Porcupine» низку відкритих листів до міністра зовнішніх справ, яким тоді був лорд Гоксбері, майбутній лорд Ліверпул. У своїх листах Кобет засуджував перемовини про мир між Англією й Наполеоном, що на той час відбувалися в Ам'єні. Закриття європейського континенту для Англії та панування там Наполеона загострили Кобетове бачення обрисів Європи. Він з надією вдивлявся на схід, шукаючи країн, непідвладних Наполеонові. Але й там не знаходив міжнародної підтримки для Англії:

> Які політичні стосунки у нас можуть бути з країнами, розташованими за Німаном і Бористеном? Ми підтримуємо зв'язки з цими країнами через Ригу, так само як зв'язки з Китаєм підтримуємо через Кантон. Чи не правда тоді, що найкращу половину Європи підкорила Франція, а друга половина тепер лежить біля її ніг[129].

У цьому надзвичайному фраґменті Кобет підсумував конструювання Східної Європи у XVIII столітті й указав на його наслідки у XIX і XX століттях. Уявлення про неймовірно далекий край за Німаном і Дніпром перегукувалося з поглядом Берка, який дивився на Польщу ніби крізь телескоп, вважаючи її «країною на Місяці». Самоочевидну відповідь на запитання – «які політичні стосунки у нас можуть бути?» – незабаром дав Наполеон, вторгшись 1812 року до Росії.

Коли Кобет провів аналогію між Китаєм і країнами, що лежать за Німаном і Дніпром, він використав часто повторюваний просвітниками опис Східної Європи як «Сходу Європи». Рига для нього була точкою перетину кордону, так само як і для Дидро на шляху до Санкт-Петербурґа. У XX столітті Рига, столиця Латвії, стала головним пунктом, звідки американські дипломати, вкупі з молодим Джорджем Кенаном, повідомляли про події в післяреволюційній Совєтській Росії:

> Старий Петербург був тепер, звісно, мертвий, або майже мертвий, у будь-якому разі недоступний для людей із Заходу. Але Рига досі жива. Це один із тих випадків, коли копія пережила оригінал. Тому жити в Ризі з багатьох поглядів означало жити у царській Росії. [...] Під нами, у мокрій від дощу гавані, чути гудки паровозів і стукіт зношених ширококолійних товарних вагонів, що завершували свій місячний шлях до доків бозна-звідки, з просторих глибин Росії[130].

Кенан та американські дипломати свідомо зберігали уявлення про тяглість між царською Росією та Совєтським Союзом; але водночас можна відзначити й дивну тяглість поглядів у спогадах Елізабет Віже-Лєбрен, де глибин Росії «наша сучасна цивілізація ще не дісталася», і в мемуарах самого Кенана, який позначив ту саму територію як «бозна-звідки».

Кобет говорив про принципову різницю між «найкращою половиною Европи» й «іншою половиною», що також означувалася як «землі за Німаном і Бористеном». У висновку до цього листа він проводив лінію вздовж континенту, яка ще більше увиразнювала той поділ: «Европа, мій пане, закрита для нас; від Риги до Трієста ми можемо дістатися до неї лише через Францію»[131]. Лінія від Риги до Трієста позначала історичний поділ Европи до і після 1801 року. 1772 року Вольтер прославляв «творення нового всесвіту» від Архангельська до Бористена, а 1773 року вітав Єкатєріну з тим, що вона «розплутала весь той хаос» – від Ґданська до гирла Дунаю. Простір, який уявляв Вольтер від Балтики до Чорного моря, приблизно збігався з тим, що його накреслив Кобет, – від Балтики до Адріятики. Проте до XVIII сторіччя жоден з них не сприймався як внутрішньо пов'язане географічне угруповання земель і народів. Лише тоді Рюльєр або Сеґюр змогли писати про «европейський схід» або «Схід Европи», а де Сад виголошувати проєкт европейської «Республіки Сходу». Ось так винаходили Східну Европу. У XX столітті Джордж Кенан легко робив узагальнення про «незрозумілий інтелект», із яким він зіткнувся у «країнах на схід від Вісли та Дунаю». Саме там був простір Вольтерового «хаосу» – від Ґданська до Дунаю[132]. 1946 року Черчил описав залізну завісу «від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріятиці», проголосивши нову

епоху міжнародних відносин. Але лінія, яку провів Черчил, була зовсім не нова, адже подібну лінію, що починалася на Балтиці, пропонував у 1773 році Вольтер, а також Кобет у 1801-му, закінчуючи її в Трієсті. Залізна завіса XX сторіччя опустилася саме там, де епоха Просвітництва провела кордон між Західною й Східною Європами, щоправда, повісивши завісу культурну, зроблену не із заліза, а з набагато тоншої матерії.

Розділ сьомий

Залюднюючи Східну Європу.

Частина 1: Варвари у стародавній історії та новочасній антропології

«Розплутати мішаницю»

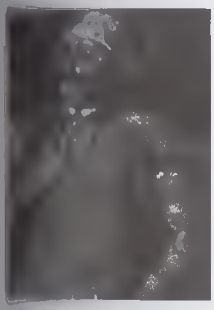

Барон де Тот був найвідомішим чужоземцем, котрий побував ув Османській імперії протягом XVIII сторіччя, ставши об'єктом кпинів з боку Вольтера і суперництва – з боку барона Мюнхгаузена; проте коли Рюльєр досліджував турків і татар, він використовував у архівах французького Міністерства зовнішніх справ не лише повідомлення Тота, а й Шарля де Пейсонеля. В 1755 році, коли Пейсонель вирушив до Криму яко французький консул, Тота відіслали до Константинополя. Вони не лише одночасно перебували на дипломатичній службі, але й сфери їхньої діяльности дещо перетиналися, позаяк Крим тоді все ще був політично пов'язаний із Османською імперією. Проте Тот передусім цікавився військовими справами й здобув міжнародний ореол таємничости яко консультант при османській артилерії, тоді як Пейсонель займався менш вибухонебезпечними речами. Він віддавав перевагу археології над артилерією і використав своє перебування у Криму, аби спокійно вивчати стародавню історію Східної Европи. Яко консул він спершу зацікавився чорноморською торгівлею і 1755 року надіслав до Міністерства зовнішніх справ власні «Нотатки про громадський, політичний та військовий стан Малої Татарії»[1]. Однак уже 1765 року Пейсонель передав королівській Академії написів і красного письменства свої «Історико-географічні спостереження за варварськими народами, що населяли береги Дунаю і Чорного моря», де його знання про сучасний Крим хронологічно зміщувалися і географічно розтягувалися, стаючи основою для

вивчення стародавньої історії значно ширшого регіону. Перший розділ був вступом до географії дунайського басейну – «землі, що завжди були місцем зустрічі й притулком для всіх варварів, які збиралися у цьому регіоні, аби розселитися звідси не лише на сусідні країни, а й по всій Європі, аж до найвіддаленіших регіонів Азії та Африки». Потім Пейсонель пообіцяв «розплутати надзвичайну мішанину», що виникла через цей наплив варварів, котрі рухалися в усіх напрямках[2]. Тож роль, яку він обрав для себе, досліджуючи стародавню історію та географію, відповідала тій ролі, яку Вольтер приписав імперській політиці Катерини, а саме – «розплутування» хаосу.

Пейсонель окреслив два основних напрямки варварських вторгнень. Він виділив «Barbares Orientaux»*, до яких належали перш за все скити, що рухалися зі сходу на захід, і «Barbares Septentrionaux»**, якими були передусім слов'яни, що прямували з півночі на південь. Він цитував Плінія, аби довести за допомоги таксономії, що «до східних скитів слід зарахувати всіх варварів, що посунули на захід, ім'ям даків, ґетів і сарматів». Вони походили з «Азійської Скитії», географічно означеної також яко «велика Татарія», тобто Центральна Азія і Сибір. Сам Пейсонель особисто знав лише «Малу Татарію» – Крим та узбережжя Чорного моря. «Беручи участь у воєнній кампанії разом із кримським ханом 1758 року, я мав нагоду помандрувати уздовж цього узбережжя», – писав він, побачивши, що в цьому регіоні можна знайти етнографічні матеріяли для написання стародавньої історії варварських вторгнень:

> Саме у цих країнах, що лежать навколо Чорного моря, можна знайти сліди народів Колхіди й Азійської Скитії – гунів, аварів, аланів, угорських турків, болгар, печенігів та інших, що за різних часів з'являлися тут і здійснювали набіги на береги Дунаю, куди ще раніше вторгалися ґали, вандали, бастарни, ґоти, ґепіди, слов'яни, хорвати, серби[3].

Вочевидь, Пейсонель переконався, що коли йдеться про встановлення варварських племен Східної Європи, то окол

---

* Східних варварів (*фр.*).

** Північних варварів (*фр.*).

хронолога допоможе йому реконструювати стародавню історію з класичних джерел.

Це переконання видається дедалі важливішим, якщо взяти до уваги, що багато тогочасних мандрівників Східною Европою часто відчували таке завалення хронології між сучасними спостереженнями та варварською передісторією. Через двадцять років після виходу праці Пейсонеля Сеґюр перетнув кордони Польщі й зауважив, що «опинився серед орд гунів, скитів, венедів, слов'ян і сарматів». Пізніше, у Росії, він виявив, що селяни «оживлюють перед вашими очима образи скитів, даків, роксоланів і ґотів, котрі колись наганяли жах на римський світ». Можна припустити, що Сеґюр використовує перерахування цих народів як літературний прийом, аби передати відчуття варварства; але, на відміну від нього, Пейсонель вважав власні пошуки «слідів» давніх народів радше науковими, ніж літературними. Зіставлення вражень Сеґюра і Пейсонеля – при тому, що вони обидва відкрили давніх варварів у сучасній Східній Европі – свідчить, що межа між літературним образом й антропологічним дослідженням ледь вловлювалася. Східна Европа була саме тим місцем, де ці сліди лежали на поверхні й де стародавня історія переходила в антропологію. В Пейсонеля, й особливо в Ґібона, категорії стародавньої історії, котрі описували варварів Східної Европи, не лише відповідали враженням сучасних мандрівників, а й безпосередньо увійшли до наукового апарату нової суспільної науки – антропології, що найкраще відбилось у відкритті слов'ян Гердером. Хоча слов'яни Пейсонеля і Сеґюра були лише одним з-поміж численних варварських народів, саме вони стали найсуттєвішим етнографічним складником новочасної ідеї Східної Европи.

Пейсонель, розплутуючи клубок варварських вторгнень, намагався з'ясувати, в якому напрямку вони рухалися – на захід, як скити, чи на південь, як слов'яни. Саме така «рухлива» фізична географія ускладнювала етнографічну класифікацію народів. Наприклад, булгари були «східними скитами», що прийшли з-за Волги до «Понтійської Скитії» на Чорному морі. А гуни – «істинними слов'янськими, або сарматськими скитами»[4]. Вони походили з «Европейської Сарматії» на Дону, тож «їх не слід плутати з угорцями», які пізніше при-

йшли з Туркестану. Класифікуючи гунів, Пейсонель користувався стародавніми джерелами й сучасними антропологічними спостереженнями:

> Описи, що їх залишили нам поет і історик про ці народи, напрочуд нагадують теперішніх татар, особливо ноґайців, надзвичайно потворних і брудних, спритних, невтомних, і завжди – на коні. [...] Хоча можна зауважити між цими двома народами цілковиту подібність звичаїв і хоча в далекому минулому вони, можливо, мали спільних предків, їх необхідно таки розглядати яко два різні народи, оскільки їхні мови не мають між собою найменшої подібности. Гуни належали до слов'янських, або сарматських, скитів, а ноґайці – до скитів татарських і черкеських[5].

У цьому випадку мова не дозволила пов'язати стародавніх варварів із сучасними, хоч методологія Пейсонеля спонукала до пошуку таких зв'язків.

У розділі, присвяченому «Першій появі авар і слов'ян, або славонців, на цьому боці Дунаю», Пейсонель визнав, що його дратує чисельність і розмаїття варварів, запитуючи, «як розплутати мішаницю цих народів». До VI століття береги Дунаю були помережані «залишками всіх тих варварських племен, котрі жили в Панонії» і які «настільки перемішалися, що було б важко, навіть якби ми жили за їхніх часів, визначити, які з тих народів були предками аварів»[6]. Уже тоді Східна Європа була тереном етнографічних уламків, і Пейсонель, досліджуючи їх сліди у XVIII сторіччі, вважав, що його власна розгубленість відбиває мішанину цих племен у минулому. Адже його намір «розплутування» мішаниці справді передбачав існування такої плутанини, причому його ж власні дослідження парадоксально її побільшували. Волохи видалися особливо заплутаними: «Ці народи слід розглядати яко мішаницю римлян і греків з даками, ґетами, ґепідами, язигами, сарматами, саксонцями, ґотами, гунами, аварами, слов'янами, печенігами, тюрками і всіма східними й північними варварами, що послідовно завойовували ту країну, яку молдавани й волохи населяють тепер». Він сам відвідав Волощину й був «надзвичайно вражений», коли почув, як селянин називає її «римською країною», тобто Румунією[7]. В східноевропейській

мішаниці Пейсонеля для таких простих відповідей не знаходилося місця.

Тогочасні мапи стародавнього світу були менш туманні, ніж уявлення Пейсонеля, бо вони мусили досягти хоч якоїсь графічної наочности. В Роберовому «Atlas Universel» 1757 року на мапі Римської імперії зображено на схід від Германії» широку смугу «Германо-Сарматії», що простягалася через усю Східну Европу від Балтики до Чорного моря. Ще далі на схід, на території сучасної Росії, лежала власне «Сарматія», а у північному Причорномор'ї – «Мала Скитія». На мапі імперії Карла Великого вказано народи і землі, де вони жили, причому східний кордон імперії заселяли самі «склавіни» та «гуни»[8]. У «Стародавній географії» д'Анвіля, виданій 1771 року, землі Східної Европи позначено яко Сарматію, а трохи далі на схід від них лежить «Скитія»[9].

Стародавня історія Пейсонеля гірше надавалася до картографування, позаяк описувала географію в русі, зокрема вторгнення різних варварських племен. Основна схема цих етнографічних сил поставала у вигляді вектора руху східних варварів, передовсім скитів, і пізніше – вектора руху північних варварів, тобто слов'ян. Скитів у XVIII столітті знаходили скрізь у Східній Европі, вони визначали її варварські риси, які, врешті-решт, асоціювалися із сучасними татарами. Скити були відомі тією важливою роллю, яку відводив їм Геродот у своїй четвертій книзі «Історії», де, зокрема, згадувалося, як вони протистояли персам, приносили у жертву бранців, пили кров своїх убитих ворогів тощо. Франсуа Артог припустив, що для Геродота і греків скити були втіленням культурної «іншости», а подальші суперечності античної географії перетворили геродотових скитів на «народ, що живе поміж двома різними світами, на кордонах між Азією та Европою»[10]. Таке розташування робило скитів особливо зручним матеріялом для конструювання Східної Европи у XVIII сторіччі. Хоча їх використовували й для інших цілей, наприклад, у Вольтерової трагедії «Скити», написаній 1767 року, вони втілювали громадян Женеви. Але навіть тоді Вольтер не міг позбутися асоціяцій зі Східною Европою, і, надіславши п'єсу до Угорщини Йошеві Фекете, писав: «Нащадок гунів хоче побачити мою готську драму». Попри те, що ототожнення стародавніх ски-

тів із сучасними татарами вважалося цілком переконливим, просвітницька етнографія, зрештою, усвідомила, що ще важливішу роль у поєднанні минулого і сучасного Східної Європи відігравали слов'яни. В античних джерелах слов'яни згадувалися як один з варварських народів, але в сучасному світі вони репрезентували розгалужену мовну групу, що пов'язувала різні країни Східної Європи. Пейсонель підкреслив їхнє значення, помістивши у передмові до своєї книжки нарис про походження слов'янської мови. Вольтер, зацікавившись цією книжкою після її виходу 1765 року, жартома заявив, що має намір «добре вивчити давню слов'янську мову»[11].

У своїй лінгвістичній передмові Пейсонель насамперед намагався довести, що слов'янська мова була не рідною мовою мешканців Адріятичної Ілірії, а принесеною туди варварами-завойовниками з-за Дунаю. Ці завоювання окреслили межі слов'янського мовного простору у стародавній історії, їх можна зауважити і в сучасному світі: «В Європі цією мовою розмовляють у Далмації, Лібурнії (або Хорватії), що є західною частиною Ілірії, в Західній Македонії, в Епірі, Боснії, Сербії, Болгарії, Росії, Московії, Богемії, Польщі, Силезії вона також жива ще в деяких азійських країнах». В усіх цих країнах, на думку Пейсонеля, розмовляли спорідненими діялектами однієї мови; щоправда, дослідник вилучив угорську мову зі слов'янської мовної групи, пов'язуючи її корені з татарською або турецькою і вважаючи, що виникла вона в Сибіру. Лінгвістичні пошуки походження слов'янської мови також перетворювалися на «розплутування» Східної Європи, адже так багато народів, «об'єднаних під іменем слов'ян, або славонців, витісняли й заступали один одного», що все легко «мішалося й переплутувалося». Пейсонель був готовий «розплутати хаос настільки, наскільки дозволятимуть мої дослідження слов'янської мови»[12]. Це було незмінною формулою дослідників Східної Європи XVIII століття; і хоча мова могла стати, і справді була, ключем до заплутаного коду, Пейсонель, шукаючи коренів слов'янської мови, перемістив її на інший рівень контекстуального хаосу. Покликаючись на Тацита, він завершує ці пошуки безглуздо широким відповіданням до стародавніх сарматів, «котрі внаслідок численних набігів заселили, під загальним ім'ям слов'ян, Польщу, Росію,

Моравію, Угорщину й усі інші землі, де їхня мова живе до сьогодні»[13]. Назва «Сарматія», що охоплювала землі Східної Європи у «Стародавній географії» д'Анвіля, також слугувала загальною назвою цього терену в етнографічних викладах Пейсонеля.

Лінгвістичну схему Східної Європи Пейсонель зобразив у вигляді концентричних кіл. У центрі опинилися Угорщина й Семигород, де говорили угорською мовою, «що походила від варварів Туркестану». Потім ішло коло, а радше півколо, Молдавії та Волощини (що дугою оточували Семигород), де розмовляли «своєрідною латиною, зіпсутою мішаницею всіх варварських мов, які одна за одною стікалися до цих країн». Слов'янська мова утворювала останнє і найбільше коло, що обрамлювало решту й визначало обшир Східної Європи. Це викривлення географії геометрією свідчило, наскільки ефективно мова могла правити за аналітичний критерій для конструювання цілісного простору. Пейсонель також запропонував «Нове зображення слов'янських народів», невимушено й легко розплутуючи той хаос, який він сам так сумлінно нагромаджував: «Більше немає потреби зважати на різне походження цих народів, що за минулих сторіч здійснили всі ці набіги, про які я досить детально розповів; всіх їх тепер треба вважати слов'янами»[14]. Вочевидь, Східна Європа утворювалася завдяки поглядові спостерігача і була справою фокусу, зосередження уваги; чи, можливо, після винайдення лінгвістичного критерію вона стала справою слуху.

Якщо Пейсонель зрозумів, що слов'янська мова може стати структуротворним елементом Східної Європи, то П'єр-Шарль Лєвек був першим французом, який усвідомив, що для написання стародавньої або нової історії цього регіону слід досконало знати цю мову. Його «Історію Росії» було опубліковано 1792 року в Парижі, коли Рюльєр розпочав публічні читання фраґментів зі своєї історії Польщі. Праці їх обох про Росію та Польщу стали історичними шедеврами французького Просвітництва і зберегли своє значення впродовж XIX століття. Якщо книга Рюльєра нарешті побачила світ 1807 року, коли Наполеон створив Велике князівство Варшавське, то працю Лєвека було перевидано 1800-го й 1812 року, у рік смерти автора й вторгнення Наполеона до Ро-

сії. Але коли Польща Рюльєра – результат наукових досліджень у Парижі, то Лєвек працював безпосередньо в Росії. Він вирушив туди 1773 року, одночасно з Дидро, навіть з його рекомендацією, але повернувся до Парижа набагато пізніше за філософа, 1780 року. Лєвек викладав літературу у кадетському корпусі в Санкт-Петербургу і водночас займався наукою, ставши найвидатнішим французьким славістом свого сторіччя. У передмові до «Історії Росії» він сам високо оцінив свої академічні заслуги:

> Даремно француз ставитиме собі за мету написати історію Росії, не покидаючи Парижа або задовольняючись розшуками у наших найбільших книгозбірнях. [...] Слід їхати до Росії, там приректи себе на кілька років нудних і впертих досліджень, вивчити не лише сучасну російську мову, а також давню слов'яно-руську, що нею написано всі літописи. [...] Саме так я і зробив[15].

Таке підготовляння не лише дало Лєвеку змогу написати повну історію Росії, але також додати до неї особливий вступ про «Слов'янську старожитність». Мовний простір, що його описав Пейсонель з такими труднощами, у Лєвека здобував певну культурну тяглість завдяки дослідженням релігійної мітології.

Рюльєрові в «Анархії в Польщі» нічого було сказати про стародавню історію, тож він просто назвав поляків і росіян частинами одного народу, «який під спільним іменем словенів, або слов'ян, розійшовся дванадцять сторіч тому по всьому сходу Европи». А Лєвек у своїй «Історії Росії» мав що сказати. Він не ототожнював росіян зі слов'янами, але припустив, що завдяки подібності мови, звичаїв, а також під впливом стародавніх джерел «їх почали плутати зі слов'янами». Навіть більше, самих слов'ян «древні плутали зі скитами». Лєвек вважав, що слов'яни «прийшли зі Сходу й заселили Росію, що відтак стала «їхнім першим осідком в Европі». Вони могли ринути на Римську імперію яко «північні» варвари, але, на думку Лєвека, за походженням належали, безперечно, до «східних» варварів. Племена, що колись підкорили імперію, були предками тих, хто «тепер населяє Богемію, Болгарію, Сербію, Далмацію, частину Угорщини,

навіть Померанію та Силезію у Німеччині, а ті, хто лишився у Росії та Польщі, розділилися на племена: «Ляхи на берегах Вісли, поляни на берегах Дніпра, полочани на берегах Полоти, що впадає у Двіну, дреговичі між Двіною і Прип'яттю»[16]. Так виглядала стародавня антропологія, структурована за географічними ознаками реґіону.

«Загалом вважають, – вів далі Лєвек, – що Пьотр I, зійшовши на трон, бачив навколо себе лише пустелю, заселену дикими звірами, яких він спромігся перетворити на людей»[17]. Простежуючи російську історію аж від доісторичних племен стародавніх слов'ян, Лєвек переходив до викладу історії часів Пєтра та Єкатєріни II, а не починав з них. При цьому він пропонував ширші погляди, ніж у старшого покоління просвітників, особливо Вольтера. Але сила традиційних уявлень була такою, що коли в часописі Ґрима рецензували «Історію Росії» Лєвека, оглядач не втримався від позіхання: «Неважко побачити, що в стародавній історії Росії мало цікавого, адже ці ранні епохи пропонують лише пам'ятки війни і диких звичаїв»[18]. Фактично вже тоді, коли історіографія стала чутливішою до ранніх періодів історії Східної Европи, парадигма Пєтра-деміюрга все ще викликала захоплення, навіть поза цариною історії Росії. «Загальна історія Угорщини» Клода-Люї де Сасі, видана 1780 року, майже одночасно з «Історією Росії» Лєвека, припонувала виклад «від перших завоювань гунів до наших днів». Подаючи Угорщину і Францію як опозиції «на двох кінцях Европи», Сасі несвідомо прийняв поділ континенту на Східну і Західну Европу. Відтак було цілком природно стверджувати, що правління Марії-Терези, котра померла 1780 року, стало для Угорщини «епохою революції, подібною до епохи Пєтра Великого в Росії». Ця «революція» провістила початок цивілізації: «Корисні ремесла почали процвітати у цій країні, навіть науки почали випромінювати добротворне напівсвітло (demi-jour)»[19]. Вживання слова «demi-jour» чудово ілюструвало те, що Східна Европа перебуває десь посередині між пітьмою варварства й світлом цивілізації. Завдяки цій концепції історія стародавніх набігів варварів, укупі з гунами, слов'янами, скитами та сарматами, стала невід'ємною частиною концепції Східної Европи у свідомості Просвітництва.

«Стародавній і теперішній стан Молдавії»

У своїй схемі слов'янського світу у вигляді концентричних кіл Пейсонель виділив Угорщину й румунські князівства Волощину і Молдавію як окремі мовні анклави. І Пейсонель у 1750-ті роки в Криму, Отрив у Молдавії в 1780-х роках з'ясовував уплив мови і стародавньої історії на сучасний стан провінції. Від 1785-го до 1787 року він офіційно служив як французький секретар і неофіційно як французький консул при дворі молдавського господаря у Ясах, підданого турецького султана. Одним з його попередників на цій службі у 1770-х роках був Жан-Люї Кара, майбутній месмерист і революціонер, автор «Історії Молдавії та Волощини», що починалася твердженням: «Франція, Англія, частина Німеччини й Італії займають центр континенту, звідки линуть промені, що освітлюють інші частини земної кулі». Молдавію і Волощину, на думку Кара, можна було успішно колонізувати, як і надто віддалені частини земної кулі, «адже відстань не така велика, тож тут можна покладатися на всі ресурси цивілізованої Європи». Передача світла Західної Європи до Європи Східної означала й зворотний рух: передачу новин і знання про країни на кшталт Молдавії та Волощини. Виконуючи це завдання, Кара прояснював співвідношення між країнами і народами:

> Не належить варварським і неосвіченим народам першими пізнавати нас; якраз навпаки, це ми маємо [...] відкривати (démêler) характер, геній, навіть фізіономію сучасних народів, розташованих на цій землі ніби для того, щоб стати об'єктами наших спостережень і нашої критики. Отож ми маємо пізнати ці народи до того, як вони пізнають себе самі і, своєю чергою, захочуть пізнати нас[20].

У 1787 році, провівши два роки в Ясах, Отрив уклав та і не опублікові «Міркування про стародавній і теперішній стан Молдавії», написані в епістолярній формі до нового фанаріотського господаря Александра Іпсиланті, названого тут «мій Володарю» («Mon Prince»).

Листи до князя, безперечно, виглядають як напучення просвіченого абсолютизму, адже Отрив обіцяє господарю, що історія принесе йому «світло та натхнення великих ви-

[illegible]». Але коли Отрив звернувся до стародавньої історії у її [illegible] до сучасних звичаїв молдавського народу, його міркування стали більше скидатися не на листування Вольтера, а на «Міркування» Русо.

> Якби я, мій Володарю, належав до народу, яким Ви правитимете, я заради Вас став би його істориком, понад усе присвятивши себе тому, щоб піднести його у Ваших очах, щоб відповісти на наклепи й забобони, які намагаються приписати його, неначе він негідний або нездатний тішитися щасливим правлінням. Мені вистачило б мужности проголосити, що з усіх народів, які нас оточують і славляться стародавнім походженням, ми єдині повністю дотримуємося звичаїв і законів своїх предків. [...] Ми одні, не будучи невилучною частиною великої імперії, але сплачуючи дайину, зберігаємо наше ім'я і наші громадянські норми. [...] Ми одні оберігаємо закони і мову першого народу всесвіту, як ознаки належности до найшляхетнішого походження, деякі його звичаї зберігаються як [наші] національні традиції, і, нарешті, ми бережемо безцінну й незнищенну простоту тих стародавніх римлян, що підкорили всесвіт, і тих скитів, що їх не підкорив ніхто[21].

Риторичне набуття молдавської ідентичности («ми [illegible]»), самовпевнене твердження, що цей народ «гідний» та [illegible]», і насамперед тлумачення стародавніх звичаїв як «національних традицій» страшенно скидається на звернення Русо до поляків. І справді, «Міркування» Русо опубліковано [illegible] року в Парижі, тож Отрив міг їх прочитати перед своїм [illegible] до Константинополя в 1784 році. Русо вважав, що в [illegible] Европі лише Польща зберегла відблиск античного духу [illegible] та римлян і що тільки «національні установи» створюють «національні риси», котрі відрізняють поляків від інших [illegible], отож украй важливо дотримуватися «давніх звичаїв», серед яких найцінніший – «простота вдачі»[22]. Позаяк [illegible] Европа загалом надавала такий багатющий матеріял [illegible] теоретичних імпровізацій з національною ідентичністю, [illegible] поляків, і молдаван можна було втиснути в один інтелектуальний формат.

Безперечно, Отрив значно краще обізнаний зі стародавньою та новітньою історією Східної Европи, ніж Русо. Він

подав докладний покажчик «народів, що оточують нас» у Молдавії, повідомивши, що у давнину «тут пройшли давн гуни, ґоти, візиґоти, остґоти, авари, вандали і кумани», а в недавні часи «на цій землі панували булгари, угорці, семи городці, козаки, росіяни і поляки»[23]. Майже двадцять років перед тим Вольтер захоплено уявляв, як війська Єкатерін перейдуть Дунай і підкорять Молдавію; тепер опір російському впливові став завданням Отрива як агента французького Міністерства зовнішніх справ. Головна мета його «Міркувань» – розвіяти в кожного молдаванина, а надто в господаря, «безумну надію на поліпшення своєї долі через зміну покровительства»[24]. Це було лише політичним завданням, але основна цінність міркувань Отрива полягала в тому, що йому вдалося сформулювати принципи цієї політики в термінах мовної споріднености та стародавньої історії.

Отож коли Пейсонель був вражений, дізнавшись, що Волощину вважали «римською країною», Отрив охоче сприйняв таке «походження» та «спорідненість», унаслідок чого Молдавія і Волощина ставали римськими землями, сьогоднішньою Румунією. Він вважав їхню мову мовою римлян, тобто мовою романською, мовою «першого народу всесвіту», а в самих молдаванах добачив «незгладимі риси» стародавніх римлян і стародавніх скитів! Це схрещення скитів і римлян у стародавній історії, що породило сучасних молдаван, було чудовою культурною протиотрутою російському імперіялізмові, позаяк скити і римляни аж ніяк не були слов'янами. Ця концепція яскраво відбивала тогочасні уявлення про Східну Европу, розташовуючи Молдавію в історичному плані між західною цивілізацією римлян і східним варварством скитів.

Отрив стверджував, що «братство народів мешкає між Дунаєм, Дністром та Чорним морем і розмовляє, як уся Італії, мовою, що безсумнівно походить від латини». Він вихваляв зв'язки молдаван з римлянами і в дусі Русо підносив молдавських бояр за «відданість стародавнім звичаям, сувору вдачу й не надто велику схильність до европейської цивілізації, яка, коли не подіє негайно, лише додає до старих вад нові»[25]. Він не уточнював, чи були ці стародавні манери, що уможливлювали спротив молдаван европейській ци

нації, римською спадщиною, чи походили від скитських орд. В іншій нотатці, не адресованій безпосередньо господарю, Отрив визнав, що коли він уперше прибув до Молдавії 1785 року, в нього викликав огиду брак європейської цивілізації: «Вигляд їхній спершу видався мені варварським, одяг – смішним, однострої – обшарпаними, будинки – брудними норами, священики – жебраками і лицемірними нікчемами, а мова – жахливою (épouvantable). Але згодом мої очі й вуха звикли до цього»[26]. Повернувшись 1787 року з Молдавії, Отрив у 1792 році отримав нове дипломатичне призначення до консульства в Нью-Йорку.

Молдавська мова, що спершу видалася Отриву такою «жахливою», була важливою темою в його міркуваннях, особливо ж його зацікавила проблема її старовинного походження. Хоча в ранішому повідомленні 1785 року він називає молдавську «мовою, що насправді походить від латини», у повідомленні за 1787 рік він подає значно складнішу схему мовної спорідненості, навіть випереджаючи до певної міри новітні академічні гіпотези про походження румунської мови. На його думку, молдавська мова походила не від класичної (чи зіпсованої) латини, а від «простонародної мови римлян», це підтверджують зв'язки між артиклями та іменниками. Цей погляд на мову також спричинився до розмежування Молдавії між цивілізацією та варварством:

> І все-таки це мова римлян, хоча й не мова Цицерона і часів Августа. Вона набагато давніша. Молдавська мова – це мова вояків Ромула, вона зберегла суворість їхніх звичаїв і грубість манер. Ті зміни, що під час поступу римської цивілізації пом'якшили просодію, зробивши вимову м'якшою, закінчення – мелодійнішими, не зачепили народної мови, або принаймні хлібороби не долучалися до цих особливостей цивілізації. Вони зберегли у своїй мові варварство ранніх часів[27].

Тож для Отрива молдавська мова давніша за латину, але менш цивілізована. Він підкреслював, що мова – найважливіший чинник для збереження національної ідентичности, поки звичаї, право, релігія можуть змінюватися з плином часу, але «націю не можна змусити забути свою мову»[28].

Отрив постійно згадував про загрозу молдавській мові з боку Російської імперії. Його непокоїло, що в православній церкві у Молдавії служба правиться церковнослов'янською мовою, а Росія заохочувала вживання кириличної абетки замість латиниці у писемній молдавській мові. Аби довести недоречність кирилиці у молдавській мові, Отрив малює гіпотетичну й абсурдну, на його думку, можливість використання кирилиці у французькій мові: «Якби святий Людовік привіз слов'янську абетку з Палестини і дав її французам, ми би говорили не mort, а moart. [...] Наша мова не змагала б до постійного пом'якшення, а ставала б дедалі жорсткішою і твердою»[29]. У цьому пасажі Отрив, мабуть, не стільки давав поради молдавському господареві, скільки хотів розважити французьких колег («наша мова») з Академії написів і красного письменства. Міркування Отрива було опубліковано аж на початку XX сторіччя, і 1902 року їх подали на розгляд Румунській академії в Бухаресті. Коли в 1859 році Молдавія та Волощина об'єдналися у незалежну Румунію, латинську абетку затвердили для писемної румунської, але в Молдавській Совєтській Соціялістичній Республіці для письма було впроваджено кирилицю. Розглядаючи випадок Молдавії у контексті Східної Европи, Отрив дійшов сучасного погляду на взаємодію міжнародної політики, національної ідентичности і мови.

Отрив охарактеризував молдавську мову як мову «вояків Ромула», а пов'язавши мову з етнографією, згадав вояків імператора Траяна, котрий підкорив Дакію на початку II століття. Буквально трактуючи ідею Русо про «національні риси», Отрив дивився на молдаван і добачав у них вояків з колони Траяна в Римі:

> Ще досі в них можна впізнати високі постаті і міцну статуру римських вояків; ті, хто бачив риси завойовників Дакії на барельєфах колони, зведеної на честь завоювань Траяна, не без радости зустріне їх знову в Молдавії, у зовнішності їхніх нащадків[30].

Колона Траяна справді мала величезне значення і була своєрідним тотемом, коли вісімнадцяте сторіччя відкривало Східну Европу. Скажімо, Сеґюр прибув до Росії в 1785 році,

саме тоді, коли Отрив опинився у Молдавії. Дивлячись на росіян, Сеґюр бачив «скитів, даків, роксоланів і ґотів, котрі колись наганяли жах на римський світ»; росіяни були «напівдикими постатями із барельєфів Траянової колони в Римі», що відродилися й ожили «перед вашими очима»[31]. Сеґюр, як і Отрив, не міг не думати про Траянову колону, подорожуючи Східною Європою. Отрив, приписуючи молдаванам національну ідентичність, ототожнював їх з римськими солдатами з відомої колони, які, своєю чергою, відзначалися «суворими звичаями і грубістю манер». Це, звісно, лише половина предків, що їх Отрив підшукав молдаванам; друга половина була скитською, а отже, цілком варварською. Але, на відміну від Отрива, Сеґюр, розглядаючи росіян, пригадував не римських вояків з Траянової колони, а радше полонених варварів – даків і скитів. Отже, Сеґюр і Отрив доповнювали один одного, мабуть, трішки заплутавшись, поки кружляли навколо колони Траяна, щоб розглянути її барельєфи до самісінького вершечка. Хто це – римські вояки чи, може, скитські варвари? Саме у Східній Європі ці постаті оживали «перед вашими очима», а світ стародавніх варварів поставав перед поглядом сучасного антрополога.

«Зграї дикунів»

«Занепад і падіння Римської імперії» Ґібона, одна з найвпливовіших літературних пам'яток Просвітництва, протягом XVIII століття сформувала погляди науки не лише на римську цивілізацію, а й на варварів, які прискорили занепад і падіння Риму. Ці північні й східні варвари, за класифікацією Пейсонеля, пройшовши через усю Східну Європу, напали на Рим, а згодом на Константинополь. 1764 року під час відвідин Рима на Ґібона зійшло натхнення – за рік перед тим, як Пейсонель опублікував свою працю про варварів з-над Дунаю і Причорномор'я. Ґібон народився 1737 року, був на десять років молодший за Пейсонеля і майже однолітком Лєвека, котрий народився 1736 року. Ґібон почав серйозно працювати над «Занепадом і падінням» на початку 1770-х років, а вже в 1776 році видав сенсаційно успішний перший том. Два наступних томи було опубліко-

вано 1781 року, коли Лєвекова «Історія Росії» мала ось-ось з'явитися у Парижі. Останні рядки свого шедевра Ґібон дописав у 1787 році, саме тоді, коли Отрив уже працював над своїми міркуваннями про Молдавію. Останні томи Ґібона вийшли друком 1788 року. Отож науковий шлях Ґібона майже збігся у часі з діяльністю Пейсонеля, Лєвека й Отрива більше, території, історію яких вони досліджували, географічно перетиналися. Події «Занепаду і падіння» загалом зосереджувалися на Римі й Константинополі, але немищуче виринали й географічні пункти та етнографічні спільноти Східної Європи, що набували дедалі більшої ваги у середніх і кінцевих томах твору. Безсумнівно, ця книжка була найпопулярнішим і найвпливовішим дослідженням античної історії Східної Європи.

Ґібон згадує Східну Європу на перших сторінках своєї довжелезної історії, вихваляючи Траянові завоювання Дакії та «цілковите підкорення варварів». Потім він окреслює кордони завойованої провінції:

> Її природними кордонами були Дністер, Тиса, або Тибіскус, Нижній Дунай і Евксинське море. Залишки військової дороги і досі можна побачити на берегах Дунаю і в околицях Бендер, місця, що уславилося в новій історії, ставши нині кордоном між Турецькою і Російською імперіями[32].

Географічні кордони свідчили, що тут Ґібон опинився на тій самій землі, про яку оповідав Пейсонель, тобто між Дунаєм і Чорним морем. Як і Отрив, Ґібон легко рухається між «стародавньою» і «сучасною» історією Східної Європи, згадуючи події нової історії та сучасні йому імперії. З тону оповіді могло видатися, що Ґібон на власні очі бачив залишки римської дороги від Дунаю до Дністра, але в примітці зазначалося, що це спостереження належить Данвілеві, картографові, що займався античною географією. Отож, коли йшлося про Східну Європу, Ґібон, як і Вольтер, виявлявся «кабінетним мандрівником». Заявивши, що Бендери були «місцем, яке уславилося в новій історії», Ґібон гадав, що його читачі вже знали про це місто з Вольтерового «Карла XII». Бендери, розташовані на Дністрі, між Молдавією і Татарією, були місцем, де Карл розбив табір, знайшовши притулок у татар після по-

ризки під Полтавою. Пізніше Бендери знову опинилися в центрі уваги, коли 1770 року війська Єкатєріни розпочали їх переможну облогу, а Вольтер з Ферне палко вітав цю подію. Такі зауваження Ґібона свідчать, що він мав конвенційну свідомість сторіччя, яке відкривало Східну Европу.

У десятому розділі першого тому, надрукованого у 1776 році, Ґібон розповідав про «Велике нашестя варварів», яке змусило його обдивитися уздовж і впоперек цілу Східну Европу. Варварами тут були ґоти. Ґібон погоджується з версією їхнього скандинавського походження, хоча й не виключав того, що коріння їхнє сягає ще далі – «Азійської Сарматії». Готуючись зобразити велике «нашестя» III століття, Ґібон описує попередню міґрацію через Балтійське море зі Швеції, «до гирла Вісли», а потім переходить до основної теми – «другої міґрації ґотів з Балтики до Евксину». Знову і знову він звертався до «Стародавньої географії» Данвіля, аби простежити за річковою мандрівкою ґотів униз Дніпром (для нього Бористеном): «Вигини цієї величезної річки, яка плине низинами Польщі й Росії, визначили напрямок їхнього походу»[33]. Вони стикалися з різними племенами, які Ґібон означив яко сарматські, на кшталт язиґів, аланів, роксоланів, аж доки нарешті не зустрілися зі «скитськими ордами». У такий спосіб міґрація ґотів дала змогу Ґібонові ознайомити читача з варварами, які жили у Східній Европі – від Балтійського до Чорного моря.

Цікаво, що ґоти у Ґібона прямують тим самим маршрутом, яким, услід за Карлом XII, здійснював свою уявну подорож Вольтер, вирушивши зі Швеції, перетнувши Балтику і через Польщу й Росію діставшись України та Криму. Вольтер використав цей шлях, аби зобразити Східну Европу у XVIII столітті, а Ґібон – аби показати її в III столітті. Хоч як це дивно, але Вольтер дорогою також зустрічається з варварами – сарматами: «У польських вояках і досі можна впізнати характер стародавніх сарматів». Ґібон пише про Україну як про ласий шматок для будь-якого завойовника, давнього чи нового: «...Країна значних розмірів і надзвичайної родючости, помережана судноплавними річками, які з обох боків вливаються в Бористен; вкрита великими і величними дубовими лісами». У примітці Ґібон пояснює своє аісто-

Фрагмент «Romani Imperii Tabula Geografica», тобто мапи Римської імперії з Роберового «Atlas Universel», Париж, 1757 рік. На схід від «Германії» та імперії точна локалізація назв місць поступається нечіткому нанесенню на мапу назв народів і племен стародавніх варварів; усі вони належать до широкої географічної смуги «Германо-Сарматії», що простягається по діягоналі з північного заходу на південний схід. Далі на схід аж до кінця карти лежить ще ширша смуга під назвою «Сарматія». Над Кримським півостровом бачимо напис «Parva Scythia», тобто «Мала Скіфія». (З колекції мап Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

річне змішування стародавньої та сучасної географії України: «Теперішній вигляд країни є близьким віддзеркаленням стародавнього, бо в руках козаків вона надалі залишається в природному стані»[34]. Вольтер у своєму «Дослідженні про звичаї» з такою самою легкістю переносив сучасних йому козаків до стародавнього світу:

> Їхнє життя нічим не відрізняється від життя стародавніх скитів і татар на берегах Чорного моря. На півночі і на сході Европи (l'orient de l'Europe) вся ця частина світу і далі живе сільським життям: це образ так званої героїчної доби, коли люди, маючи лише найнеобхідніше, відбирали це найнеобхідніше у своїх сусідів[35].

Тож Вольтер і Ґібон, створюючи історію Східної Европи, змішували стародавнє з новим, нове зі стародавнім.

Головним героєм тридцять четвертого розділу праці Ґібона став Атила, вождь гунів, яких із незрозумілих причин зараховано до скитів і розміщено на мапі Східної Европи: «Їхні переможні орди розійшлися від Волги до Дунаю». Портрет Атили побудовано на расових характеристиках, і тут Ґібон бере за взірець новітніх варварів: «Образ Атили виявляє справжню потворність сучасного калмика; велика голова, смаглява шкіра, маленькі глибоко посаджені очі, плаский ніс, декілька волосків замість бороди, широкі рамена і приземкувате кремезне тіло, мускулисте і сильне, але непропорційне». Примітка відсилала читача до «Природничої історії» Бюфона. Антропологічна подібність давнього скита до «сучасного калмика» ставила знак рівности між їхнім варварством. Згадавши про те, що гуни Атили, можливо, практикували людські жертвоприношення, Ґібон робить загальніший висновок, що вони не знали цивілізації. «Скитський цар, – зауважує він, – хоча й необізнаний з науками і філософією, либонь, міг шкодувати, що його неосвічені підданці не знали мистецтв, які б могли увічнити в пам'яті його діяння». Таким мистецтвом, звісно, виступало мистецтво самого Ґібона – мистецтво історика. Атила був настільки далекий від розуміння можливостей цивілізації, що не спромігся навіть використати римських бранців, «аби поширити у скитських степах паростки практичних і декоративних мистецтв». Такі уявлення

про поширення цивілізації свідчать, що, на думку Ґібона, ци-вілізація могла впливати на варварів і сприяти їхньому роз-виткові. Але сам Атила, заснувавши столицю «між Дунаєм, Тисою і Карпатськими горами, у низинах Верхньої Угорщи-ни», назавжди зберіг «простоту своїх скитських предків»[36]. Отож для Ґібона, як і для Пейсонеля та Отерива, скитський чинник лишився незамінним для етнографічної ідентифіка-ції варварів Східної Європи.

Уявлення Ґібона про Східну Європу найповніше ви-світлено у сорок другому розділі, що загалом був присвячений оглядові «стану варварського світу» в VI столітті та дослід-жував «племена і набіги слов'ян». Починає він з поділу народу на дві частини: «Дикі племена, що мешкали або блукали рів-нинами Росії, Литви і Польщі в епоху імператора Юстиніа-на, можна поділити на дві великі родини – БУЛГАР і СКЛА-ВОНІВ». Перші були татарами, «і нема потреби повторюва-ти простий і всім відомий опис татарських звичаїв». Проте склавони заслуговували на більшу увагу: дослідник описував їхню мову, расові ознаки й примітивну економіку.

> Їхні численні племена, віддалені одне від одного, а то й ворожі, розмовляли однією спільною мовою (різкою і невпорядкованою) і знані були подібністю свого вигляду, відрізняючись від смаглявих татар та наближаючися, хоча й не цілком, до високих і білошкірих германців. По провін-ціях Росії та Польщі було розкидано чотири тисячі шість-сот сіл, і позаяк тут бракувало каменю й заліза, хати буду-валися нашвидкуруч із неотесаної деревини. Вони височу-ли чи, радше, ховалися глибоко в лісах, на берегах річок або на болотах, і їх можна було б порівнювати зі спору-дами бобрів, на які вони скидалися і з суші, і з води; що-правда, таке порівняння полестило б диким мешканцям тих хат, менш охайним, працьовитим і товариським, ніж ті дивовижні звірі. Отож сільськогосподарські багатства склавонів забезпечувалися не так працьовитістю самих мешканців, як родючістю ґрунту[37].

Згідно з тогочасною традицією, Ґібон назвав слов'янську мову різкою і невпорядкованою. Отерив з цим цілком погод-жувався. Його твердження про расову вищість германців над слов'янами (вищі на зріст і з яснішою шкірою) стало те-

[illegible], наукову достовірність якої самі німці гарячково доводитимуть від XVIII аж до XX століття. Екскурс Ґібона до природничої історії, зокрема порівняння слов'ян з бобрами, був до великої міри його власним жартом, хоча йшлося про проблеми самої цивілізації. Він вихваляв бобрів за їхню архітектурну вправність і картав слов'ян за брак чистоти, працьовитости і товариськости.

В іншому місці Ґібон описав слов'ян як «простих, [illegible]ячих і гостинних» (утримавшись від будь-яких неодмінних зауважень щодо відповідної простоти бобрів). Як і Левек, Ґібон визнавав існування в слов'ян релігії – бога грому і великої кількости німф. Але політичного устрою вони не мали взагалі: «Слов'яни вважали негідним себе підкорятися тиранові, князеві чи навіть мировому судді». Їхній спосіб [illegible] війни поставав у Ґібона як утілення цілковитої дикости, бо вони воювали «майже голі», а їхньою зброєю був [illegible], сагайдак з невеликими отруйними стрілами й довга мотузка, яку вони спритно метали, ловлячи петлею ворога на [illegible]». Ще гидкішим у своїй дикості було їхнє ставлення до полонених: «Не оглядаючись на звання, вік або стать, полонених саджали на палю, здирали з них живцем шкіру або прив'язували до чотирьох стовпів і били палицями, доки ті не [illegible], або зачиняли у якійсь просторій будівлі й підпалювали її». Нагромаджуючи ці жахливі образи, Ґібон покликався на Прокопія, але припускав, що візантійський історик міг перебільшувати[38]. В епічній оповіді Ґібона про боротьбу цивілізації та варварства останнє було властивістю Східної Европи, поширеною поміж «диких племен, що мешкали або блукали рівнинами Росії, Литви і Польщі».

У п'ятдесятому розділі Ґібон детально розповідає про Магомета, іслам та арабів, що не вельми відрізнялися від скитів[39]. Ці теми мають першорядне значення і в наступних розділах, тому на початку п'ятдесят п'ятого розділу Ґібон перепросив читача за певні відступи, підкресливши, що «у війні, релігії, науці, за часів процвітання та занепаду, араби не можуть не викликати у нас цікавости». Проте це виправдання було лише вступом до справжньої теми цього розділу – Східної Европи, чиї народи проголошувалися негідними такого зацікавлення й уваги історика:

> Шкода витрачати такі зусилля на вивчення зграй дикунів, які у VII–XII сторіччях спускалися з рівнин Скитії, здійснюючи постійні набіги й переселення. Їхні імена грубі, їхнє походження сумнівне, вчинки незрозумілі, забобони безглузді, доблесть брутальна, а одноманітність їхнього приватного і громадського життя не пом'якшувалася невинністю й не ушляхетнювалася політикою. Візантійський престол у своїй величі витримав і пережив їхні безладні напади; більша частина цих варварів безслідно зникла, не залишивши по собі жодної згадки, а жалюгідна решта стогне і ще довго стогнатиме під владою тирана-чужоземця. У викладі стародавньої історії I. *Болгар*, II. *Угорців*, III. *Русів* я обмежуся лише тими фактами, які варті згадки[40].

Тут Ґібон знову конструює ідею цивілізації від супротивного, описуючи її відсутність у варварів. При цьому давня безладність заслуговувала на презирство сучасників. Політична формула, за якою він легко віддав народи Східної Європи на поталу чужоземним тиранам, звісно, була цілком традиційною, але вона тут доволі двозначна. Імовірно, історик мав на увазі болгар (вони стояли першими у його списку), що перебували під владою турецького султана. Але, з другого боку, у 1780-х роках, коли Ґібон писав цей розділ, угорці були підданцями віденських Габсбурґів в особі Йосифа II, котрий правив у дусі якнайсуворішого абсолютизму, а над росіянами панувала німецька принцеса Єкатеріна II, чиє царювання було не менш самодержавним. У будь-якому разі Ґібон мав схильність тлумачити підпорядкованість цих народів чужоземній тиранії яко заслужену відплату за надзвичайну дикість у давні часи.

Свою оповідь про болгар Ґібон починає з хибного твердження, що вони були слов'янами за походженням. Небезпідставно стверджуючи, що болгари розмовляли слов'янською мовою, він також недбало зараховує і волохів до числа споріднених народів:

> Їхня мова беззаперечно доводить, що болгари походять від склавонської, або, точніше, слов'янської раси; а споріднені з ними серви, боснійці, раски, хорвати, волохи тощо

> наслідували або норми, або приклад головного племені. Як полонені чи підданці, союзники чи вороги Грецької імперії вони розійшлися по всій цій землі від Евксину до Адріятики[41].

За термінологією Ґібона, слов'яни були окремою расою, яка складалася із чималої кількости племен. Картографічна конкретизація «від Евксину до Адріятики» фіксувала найзахіднішу межу Східної Европи. З приводу походження слов'ян він цитує латинське джерело – трактат Йоана Христофора де Йордана, опублікований 1745 року у Відні, але ставить під сумнів цінність цієї праці з огляду на походження самого автора. «Його зібрання і дослідження корисні для вивчення старожитностей Богемії та навколишніх земель, – пише Ґібон про Йордана, – але його погляди обмежені, його стиль варварський, його критика поверхова, до того ж придворний радник так і не позбувся богемських упереджень». Насправді власні упередження Ґібона і хибне твердження про слов'янське походження болгар дозволили йому використати давні богемські джерела під час роботи над історією Болгарії. Водночас він допускає скитські впливи, описуючи драматичну поразку візантійського імператора Никифора, якого 811 року розгромив болгарський хан Крум, зробивши з черепа імператора позолочений кубок. «Ця дикунська чаша має відблиск скитської степової вдачі»[42]. Ця дивна згадка про «відблиск» із кольоровими конотаціями вказує на расовий підхід до антропології, за допомоги якого тогочасний історик намагався пояснити походження і поширення звичаїв серед варварів давнього світу.

«Коли чорні зграї угорців уперше ринули на Европу, приблизно через 900 років після Різдва Христового, – писав Ґібон, представляючи наступний народ зі свого списку, – їх із переляку і через забобонність прийняли за Ґоґа і Магоґа зі Святого Письма, за знаки і передвісників кінця світу». Ґібон покликався на латинські твори угорських істориків XVIII сторіччя: книжку Ґеорґа Прая, що вийшла у Відні 1775 року, й працю Штефана Катони, що з'явилася між 1778 і 1781 роками в Пешті. «Їхня раціональна критичність уже не задовольняється марнославним родоводом від Ати-

ли й гунів», – зауважив Ґібон і сам не вагаючись приписав угорцям ще непевніше походження, називаючи їх «одним із скитських племен». Як і у випадку болгар, переселення угорців окреслило протяжність Східної Європи, від Волги до Дунаю, позаяк навіть після того, як вони осіли на теренах сучасної Угорщини, то на Волзі жили «давно втрачені брати» – «язичники і дикуни, що також звалися угорцями»[43]. У такий спосіб Ґібон констатує проміжне становище Східної Європи з різними ступенями й мінливим співвідношенням цивілізації та дикости.

Звертаючись до творів візантійського імператора X сторіччя Константина Багрянородного, Ґібон усвідомлював, що наука його часу здатна вдосконалити класичний поділ варварських народів. Лінґвістичні дослідження свідчили, що «угорська мова стоїть осібно, наче ізольована, серед склавонських діялектів; але вона має близький і виразний зв'язок з угро-фінською расою, расою примітивною і дикою, що колись населяла північні землі Азії та Європи». Також Ґібон наводив тогочасний «татарський доказ», який пов'язував угорську мову з мовами народів Сибіру[44]. Коли Ґібон працював над своєю історією, наука XVIII століття вже прийшла до сучасної лінґвістичної класифікації, за якою угорська належала до угро-фінських мов. Це було встановлено завдяки різним географічним дослідженням, які проводили передусім у Сибіру, десь від часів царювання Пєтра. Штраленберґ, швед, який потрапив у полон до Пєтра, протягом 1720-х років збирав лексику і порівнював мови Сибіру, приблизно одночасно з російським істориком Татіщевим. У 1730-х роках російський історик німецького походження Ґерард Мілєр працював над списками лексики Сибіру, а Й.-Е. Фішер, котрий продовжив цю справу в 1740-х роках, склав сибірський словник і чітко сформулював мовну спорідненість Сибіру й Угорщини. Працю Фішера про походження угорців було опубліковано 1770 року, а Ґібон згадує її в примітці[45]. Але в 1765 році Жокур абсолютно помилково повідомляє в «Енциклопедії», що «мова Угорщини є діялектом слов'янської мови». Сумніви науки з приводу цієї проблеми зростали через загальну тенденцію XVIII століття змішувати й поєднувати народи Східної Європи як у давній, так і в новітній історії. Зокрема

Ці порівняння дозволяли Ґібонові пов'язувати сучасних угорців з татарами, підкреслюючи і підкріплюючи його концепцію про близькість давніх угорців до скитів.

Образ усіх цих варварів у Ґібона сповнений мальовничої дикости: «Намети угорців були зі шкіри, одяг з хутра; вони голили волосся і робили надрізи на обличчях». Але до цих рук він вклав річ цілком визначеного антропологічного походження: «Їхньою традиційною смертельною зброєю був татарський лук». Порівняння зі стародавньою Скитією стали метафоричними й менш виразними; наприклад, коли угорці вирушали на розбій, то «у своїй скитській шаленій швидкості протягом одного дня викорінювали і знищували все навколо в радіусі п'ятдесяти миль». Ґібон визнає, що «їхня любов до сирого м'яса залишилася у народних леґендах про те, як вони пили кров і бенкетували серцями замордованих». Окрім цього, він часом міркує про менш емоційні речі, які, щоправда, також стосуються крові, але не випитої, а успадкованої – одного з чинників расової належности угорців. «Тутешня раса, тюркської або угро-фінської крові, – писав Ґібон, – перемішалася з новими поселенцями скитського або склавонського походження»[46]. В такий спосіб слов'янські та скитські складники Східної Европи перемішувалися в крові.

Нарешті, Ґібон звертається до питання походження «русів» – «споріднених зі шведами й норманами», котрі, як і ґоти раніше, перетнули Балтику і «відвідали її східні береги, тихий сегмент фінських і склавонських племен». «Тиша» цих східних берегів означала, що про народи, які жили тут, давня історія досі не чула, і Ґібон несподівано переносить назву «руси» зі скандинавських гостей на ці тихі племена. «Первісні руси з Ладозького озера, – писав він, – шкурками білих вивірок платили данину цим чужинцям, яких вони прозвали варягами, тобто розбійниками». Поступово чужинці «перемішалися з русами кров'ю, релігією і мовою». У XVIII столітті наука надала в розпорядження Ґібона достатньо даних як про угро-фінське походження угорської мови, так і про скандинаво-варязьке походження русів. Він переважно покликається на «Історію Росії» Лєвека, видану 1782 року, завдяки якій непрямо ознайомився з матеріялами руських літописів. Ґібонові також прислужилися подорожні нотатки Кокса, що

з'явилися друком 1784 року, підтримуючи загальний інтерес до Росії ще до того, як у 1788-му було опубліковано останні томи «Занепаду і падіння»[47]. Отже, Ґібон вивчав Росію за посередництвом чужих подорожей та зневажливих приміток.

Як географічне джерело він цитує д'Анвілеву «Російську імперію, її походження і зростання», але, вочевидь, він також мав під рукою його-таки «Стародавню географію», бо розташував Росію, покликаючись на «географію Скитії», згадавши навіть про «розпливчасту та нескінченну картину скитської пустелі». Ґібон відстежує, як руси заселили землі вниз за течією Дніпра до Чорного моря, визначивши торговельний шлях через Східну Європу «від Балтики до Евксину, від гирла Одри до константинопольського порту». Ґібонова оповідь зосереджується навколо руських походів на Константинополь протягом IX–X століть, які дали йому нагоду з уїдливою поблажливістю показати погляд варварів на візантійську цивілізацію: «Вони заздрили дарам природи, яких їх позбавив власний клімат, вони прагнули заволодіти творами мистецтва, що їх не могли відтворити з лінощів, а придбати – з бідности». Такі «піратські пригоди», як з'ясувалося, не були справою далекого минулого, адже «образ їхніх морських походів знову ожив у минулому сторіччі, коли козацькі флотилії вирушали з Бористена у плавання тим самим морем з тією ж метою». Ще раз впали кордони між давньою і новою історією, – і козаки XVII століття, сівши у свої «чайки» на Дніпрі, вирушили до X століття. Ця думка ще чіткіша у примітці: тут згадується Боплянів «Опис України», де сказано, що «якби не вогнепальна зброя, сучасних козаків можна було б прийняти за давніх русів». Таке бачення навряд чи було історичним, однак дозволило Ґібонові пов'язати давню історію з часами Єкатєріни: «За наших часів російські флотилії вже плавають не Бористеном, а навколо цілої Европи»[48]. Тож руси знову опинилися під Константинополем, уже не на козацьких чайках, але, либонь, з тією самою метою.

Кульмінацією цього розділу стає розповідь про прийняття християнства у Києві й відмову русів від людських жертвоприношень, а на завершення Ґібон висловлює певні міркування про прихід християнської релігії до европейських варварів. «Північні та східні землі Европи, – писав він, на

ближаючись до географічного означення Східної Європи, – прийняли релігію, яка відрізнялася від поклоніння їхнім місцевим ідолам більше в теорії, ніж на практиці». Хоча Ґібон не зміг утриматися, щоб не відважити такого ляпаса християнству, він не вважав, що прірва між цивілізацією та варварством була незначущою:

> Прийняття варварів до лона громадянського і церковного суспільства звільнило Європу від набігів норманів, угорців і русів з моря й суші, які почали вчитися жалувати своїх братів і вдосконалювати свої володіння. Запровадження законів і ладу здійснювалося за сприяння духовенства; так паростки мистецтв і наук з'явилися у диких країнах земної кулі[49].

Майже непомітно Ґібон змінює історичну перспективу, і точкою відліку стає не стародавній Рим чи Візантія, а Європа. З появою «склавонських і скандинавських королівств» він уже не потребує свого компаса, аби зорієнтуватися в географії цивілізацій: «Вони перейняли вільний і шляхетний дух європейської республіки і поступово прилучилися до світла знання, що линуло із західного світу»[50].

«Безліч дрібних диких племен»

1764 року, коли Ґібон вирушив у Рим, двадцятирічний Йоган Ґотфрид Гердер приїхав у Ригу, де став учителем і священиком. Рига разом із провінцією Лівонією, теперішньою Латвією, належала Росії з 1710 року, коли Пьотр Великий забрав її у Швеції після перемоги над Карлом XII. Однак Рига зберегла відносну автономію навіть у складі Російської імперії. Влада залишалася в руках німецького бюрґерства, а місто користувалося рештками ганзейської незалежности. Влітку 1764 року, незадовго до непомітного прибуття туди Гердера восени того самого року, Рига вітала набагато важливішого гостя – свою нову імператрицю Єкатерину. Саме вона у 1780-х роках знищить залишки лівонської автономії, відмовившись визнавати локальні обмеження свого просвіченого абсолютизму, але навіть після цього, як свідчитиме на зламі століть Кобет, Рига залишатиметься осо-

бливо відкритою до Балтики, будучи частиною Росії, але не самій її окраїні. Справді, протягом усього XVIII сторіччя узбережжя Балтійського моря аж до найсхіднішої його точки – Санкт-Петербурґа стало чимось на кшталт відкритого кордону Східної Європи. Гердер дістався до Риги через Балтійське узбережжя, з Кеніґсберґа, тільки-но прослухавши курс лекцій Канта; у Кеніґсберґу він був на території Пруссії підданцем Фридриха. На захід від Кеніґсберґа лежав Ґданськ, що належав Польщі, але, як і Рига, зберігав певну міську автономію. Ґданськ і Рига, розташовані відповідно на Віслі й Двіні, були пунктами доступу до Східної Європи.

Ґібон виїхав з Рима, настільки приголомшений його колишньою славою, що одразу розставив усіх варварів Європи на свої місця навколо цього безсумнівного центру цивілізації. Гердер покинув Ригу 1769 року, вирушивши через Балтійське море і Ля-Манш до Нанта у Франції. Звідти він згодом поїхав у Париж. Тож він здійснив мандрівку з краю Східної Європи до самого серця Європи Західної. Одна з Гердерів «Щоденник моєї подорожі 1769 року» був цілковито присвячений Східній Європі, яку він залишав позаду, дія розвивалася у напрямку, протилежному самій подорожі. І справді, перше речення щоденника зраджувало дезорієнтацію не тільки на місцевості, але й у часі – через використання іншого календаря в Російській імперії: «23 травня / 3 червня я вирушив з Риги і 25 травня / 5 червня поплив морем бозна куди»[51]. Гердерові довелося провести решту життя у тісному ваймарі, але ідея Східної Європи, яка зародилася в Ризі й розвинулася у щоденнику 1769 року, залишилася з ним назавжди. Ґібон розселяв варварів десь на околицях з величною зневагою, а часом з іронією блискучого класичного стиліста. Натомість Гердер під час морської подорожі був ладен писати про цих самих варварів із бурхливим захватом і непідробною цікавістю в стилі, котрий незабаром здобуде славу як «Буря й Натиск». Варварів давньої історії він вплітає до етнографічного сьогодення й навіть до майбутнього, створеного його шаленою уявою. Вони знайдуть спокій лише через двадцять років, на сторінках фундаментального твору Гердера «Ідеї до філософії історії людства», у частині четвертій (книга XVI, розділ IV) під назвою «Слов'янські народи»

Для Гібона слов'яни яко предмет давньої історії були чимось на кшталт бобрів, а то й навіть гірше. Для Гердера слов'яни стали об'єктом зачарування і захоплення, а їхні особливості й характер найкраще можна було пізнати за допомоги таких нових дисциплін, як антропологія і фольклор.

Величезний вплив на щоденник 1769 року справила сама Балтика, а починався він з розмірковувань про Північ, якою вона виглядала з моря: «Холодна Північ тут видається колискою морських чудовиськ, варварів, велетнів і руйнівників світу». Гердер, чий інтелектуальний компас у цю мить вказував на Північ, перемішав поняття давньої історії й казкової міфології. Але, заглиблюючись у давню історію, він дедалі більше відчував дезорієнтацію в просторі: «Північ чи Південь, Схід чи Захід були Vagina hominum*?» У відповідь Гердер пропонує навіяну мореплаванням метафору двох «потоків» первісного поширення культури. Один ішов зі Сходу до Греції та Італії, принісши із собою «музику, мистецтво, науку й звичаї». Другий потік спрямовувався «на Північ, з Азії до Європи», тобто паралельно до шляху самого Гердера з Риги до Нанта, створюючи мінливий простір нерівномірного розвитку[52]. Він думав про Ригу, яку покинув і куди сподівався колись повернутися, аби заснувати там національну школу й «гуманно перетворити природного у своїй дикості Еміля, описаного Русо, на національне дитя Лівонії». Дикість Еміля була милою його серцю, але для Лівонії він готував програму цивілізування:

> Все сьогодні має узгоджуватися з політикою; це потрібно і мені з моїми планами! Ось яка буде моя школа: вона протистоятиме розкошам і вдосконалюватиме звичаї! Вона має наблизити нашу мову й освіту до смаків і вишуканості нашої епохи, аби ми не лишалися позаду. Наслідувати приклад (nachzueifern) Німеччини, Франції та Англії! Нести честь і просвіту шляхетному станові! Стати надією Польщі, Росії та Курляндії![53]

Наслідування прикладу, вдосконалення звичаїв або відставання – все це вказує на імпліцитну шкалу розвитку. Гео-

* Лихвою людства (*лат.*).

графічним центром розвитку, на думку Гердера, стала б Рига, в якій він убачав сполучник між Німеччиною, Францією та Англією, з одного боку, і Польщею, Росією та Курляндією, з другого, тобто між Західною та Східною Європами. Його плани заснувати школу в Ризі, наслідуючи Західну Європу, свідчили, що він визнає вищість Західної Європи, але водночас ця школа мала стати маяком надії для Східної Європи. Плинучи кораблем на захід, Гердер географічно покидав Східну Європу, але вирішив, що в іншому сенсі вона не повинна «залишатися позаду».

«Я пропливав повз Курляндію, Прусію, Данію, Швецію, Норвегію, Ютландію, Голандію, Шотландію, Англію, Нідерланди до Франції», – писав Гердер, описуючи свій шлях Балтійським морем. «І ось деякі мої політичні морські мрії (Seeträume)». Ці мрії були плодом панорамного погляду вдалік, адже, досягнувши північно-західного узбережжя Європи, він озирнувся й побачив за собою наймальовничішу картину Східної Європи XVIII століття:

> Який краєвид цих земель відкриється з північного заходу, коли дух цивілізації (Kultur) навідається до них! Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, під яким живе цей народ, його радісне життя, його музична вдача і родюча земля колись прокинуться; з безлічі дрібних диких племен, якими також були колись греки, постане ґречна (gesittete) нація, а її межі сягатимуть Чорного моря і звідти далі по всьому світу. Угорщина, ці народи, а також землі Польщі й Росії належатимуть до цієї нової цивілізації (Kultur); з північного заходу цей дух поширився по всій Європі, яка поринула в сон, і зробить її служницею (dienstbar) цього духу. Все це попереду і повинно статися колись; але як? коли? завдяки кому?[54]

Таким був масштаб Гердерових морських мрій. Він дивився з Балтики, і погляд його сягав Чорного моря, охопивши цілу Східну Європу. Віддавшись потоку асоціяцій, він створює Східну Європу з «безлічі дрібних диких племен», додавши до них Україну, Угорщину, Польщу та Росію. В уяві Гердер об'єднав усі ці шматки в нову «цивілізацію», скориставшись німецьким поняттям Kultur. Україна, котра для Ґібона досі

залишалася у «природному стані» і була всього-на-всього ласим шматком для завойовника, в Гердера перетворювалася на центр цієї нової цивілізації; її народ уже був «радісний» і «музичний», йому бракувало лише «гречности». Тут Східна Європа поставала яко простір, майбутнє якого було передбачене на тисячу років уперед. Але, попри весь Гердерів захват, основний посередник цивілізації для нього – дух північного заходу або радше Західної Півночі, який дивився на Східну Європу очима самого Гердера з моря, намагаючись зробити її «сусужницею».

Нарешті, майже наприкінці своєї подорожі до Франції, Гердер звертається до особливого випадку – Росії, імперії, підданцем якої він був протягом п'яти років. Він розмірковував, як і інші філософи-просвітники, чи принесуть законодавчі проєкти Єкатєріни «справжню цивілізацію» до Росії. «В чому полягає справжня цивілізація?» – запитує він і відповідає: «Не лише в даруванні законів, а й у вихованні манер». Зробивши цю вже традиційну заувагу, Гердер міркує над тим, яких саме законів потребує Росія, відхиляючи проєкти «законодавчих умів» (gesetzgeberische Köpfe) Англії, Франції або Німеччини, а також приклади стародавньої Греції та Риму. Закони для Росії мають походити зі Сходу, аби відповідати «характерові, розмаїттю й рівням (Stufe) народів Росії». Підкреслюючи різницю «рівнів» народів Російської імперії, Гердер наближається до створення, либонь, найаналітичнішої для XVIII століття шкали розвитку Східної Європи. Росія яко ціле, можливо, перебувала на нижчому рівні розвитку, але всередині неї Гердер виділяв «розвинені, напіврозвинені й дикі регіони». Потім він переніс ці рівні на географію: «Дикі народи мешкають на кордонах; напіврозвинене село – всередині країни, а розвинені – на морському узбережжі. Використання (Gebrauch) України. Дивись вищеподаний план»[55]. Загадкові слова про «використання України», здається, проливають дещо інше світло на Гердерове пророцтво щодо тамтешньої цивілізації. Згаданий план полягав у використанні України, поцінуванні її «музичної вдачі», а особливо – «родючої землі», аби зробити її «корисною» в аґрарному плані, підпорядкувавши політичному проєктові об'єднання нерівномірно розвинених «рівнів» Росії.

За Гердером, «законодавчі уми» Західної Європи були не тільки неспроможні допомогти Росії, але, беручись за цю справу, ставили під загрозу власну цивілізацію: «Один з найбільших торгових народів, приміром англійці, пробудять інший дикий [народ] і таким робом зруйнують самі себе, і цим другим народом можуть бути росіяни!» Пробудження Росії могло навіть загрожувати «паводком народів». Гердер цікавився також занепадом і падінням Римської імперії: «З Римом і варварами було трохи інакше: тоді закипало дуже довго, а за наших часів, як кажуть у народі, закипатиме ще довше, а вибухне раптовіше»[56]. В такий спосіб історія падіння Риму переносилася на сучасний світ і навіть стала прогнозом на майбутнє, але тепер не Рим, а ціла Західна Європа чекала на паводок варварів зі Східної Європи.

У XVIII столітті лише міркування Русо, висловлені у «Суспільній угоді», могли зрівнятися за таємничою проро чістю з думками Гердера. На сім років раніше Русо прові стив, що татари підкорять Росію і стануть «її володарями, а також нашими». Так само як і Русо, Гердер сумнівався у ци вілізації, а тому, можливо, був готовий повірити, що її по долають варвари, дрібні дикі племена, і принесуть із собою якусь нову цивілізацію. Гердер вважав, що слава французь кої культури відійшла у минуле: «Епоха Людовіка промину ла, а отже, й епоха Монтеск'є, д'Алямбера, Вольтера й Русо нам залишилися тільки уламки». Переконливим свідченням літературного занепаду для Гердера була «Енциклопедія» Дидро, яка доводила, що французи вже нездатні на справді оригінальний твір[57]. Але саме Франція була метою подорожі Гердера, і, перш ніж закінчити свій щоденник, він востан нє кидає погляд назад, аби розгледіти майбутнє Росії.

«Велика імператрице!» – вигукує він, звернувшись до неї напряму, на манер багатьох інших філософів, і так само, як вони, наважується назвати її роботу над право вим кодексом «помилковою» (unrecht). Вона не усвідом лювала природи і наслідків деспотичного правління у Росії. «Велика імператрице, ні!» – знову вигукує він, запитуючи: «Де ж тепер Монтеск'є?» і де ж знайти «другого Монтеск'є?» Конрад Бітнер, пишучи про Гердера й Росію, припустив, що Гердер вважав себе цим другим Монтеск'є, який зуміє ство

рити закони, що відповідатимуть російському духові[58]. І справді, у 1760-х роках майже кожен філософ – від поважного Вольтера у Ферне до молодого Гердера у Ризі – уявляв себе співрозмовником і радником Єкатєріни. Казанова 1765 року в Санкт-Петербурґу обговорював з нею календарну реформу, а 1767 року Мерсьє приїхав з наміром реформувати решту. В 1765 році Гердер написав хвалебну оду імператриці й, можливо, тому́ 1767 року отримав запрошення кинути викладання у Ризі й стати шкільним інспектором у Санкт-Петербурґу[59]. Звісно, між запрошенням до Росії такої знаменитости світового рівня, як Русо 1766 року, і запрошенням молодого перспективного вчителя Гердера в 1767 році на посаду була велика різниця. У будь-якому разі, Гердер відмовився і залишився в Ризі до 1769 року, коли покинув Російську імперію назавжди. Втрачена в 1767 році нагода свідчить, що Гердер, як і багато інших філософів, волів, аби його роман з Росією зоставався платонічним. Справді найбільшої напружености він сягнув на відстані, коли Гердер уже прямував до Франції.

1769 року Гердер писав до Риги з Нанта, просивши надіслати йому книжки про Росію, вкупі з німецьким виданням «Пєтра Великого» Вольтера, та розпитуючи про успіхи Єкатєріни у роботі над кодифікацією законів[60]. Але політика Росії цікавила його набагато менше, ніж слов'янська етнографія і фольклор. Через багато років, 1802-го, за рік до своєї смерти, Гердер на якийсь момент повернувся до фантазій про Росію попереднього покоління. В пасажі, разюче подібному до листів Вольтера або бесід Дидро, Гердер шкодує, що Пьотр заснував свою столицю у Санкт-Петербурґу, а не в Азові. «Наскільки іншої форми набула б тоді Росія!» – зітхав він. Російська столиця в Азові насолоджувалася б «чудовим кліматом у гирлі Дону, в самому серці імперії, а монарх міг би розпоряджатися европейськими й азійськими провінціями, як правою і лівою рукою». Все це Пьотр проміняв заради нагоди через Санкт-Петербурґ «уплутатися в дрібну торгівлю з маленькою Західною Европою (“des kleinen westlichen Europa”)»[61]. Гердерова Західна Европа виглядає чимось дрібним і незначним, що залежало від його особливого філософського й географічного погляду.

«Пробуджена з довгого тяжкого сну»

Інтелектуальні інтереси Гердера у 1770-х роках охоплювали питання мови і давньої історії. 1772 року він написав своє «Дослідження про походження мови», а в середині того-таки десятиліття – працю «Найдавніший документ людського роду». Його увага до походження і старожитностей поєднувалася з інтересом до фольклору, про що свідчать публікації у 1778–1779 роках його збірників народних пісень. У цій сфері Гердер був батьком-засновником, і значення його праць виходить далеко за межі східноєвропейського фольклору. Але саме завдяки Гердерові народи Східної Європи стали предметом серйозних досліджень фольклористів. У праці 1777 року Гердер розглядав народні пісні яко засіб розвитку «мапи людства» – нової фольклористичної географії, що підкреслювала проблему відсталости:

> Всі нерозвинені народи співають і працюють; вони співають про те, чим займаються, і оспівують свої заняття. Їхні пісні – архіви народу (das Archiv des Volks), скарбниця їхньої науки і релігії, їхньої теогонії і космогонії, діянь їхніх батьків і подій їхньої історії[62].

Фольклор для Гердера був точкою, в якій ці народи зринали із нерозвиненого минулого до антропологічного сьогодення – кожен зі своїм особливим архівом, котрий виконував функцію його етнографічної ідентифікації. Що ж це за народи? Гердер спробував окреслити географічний ареал фольклорних студій: «У самій Європі досі є низка народів не пізнаних, не описаних з цього погляду. Ести і латиші, венеди і слов'яни, поляки і росіяни, фризи і пруси»[63]. Звісно, більша частина цієї праці пізнання й опису мусила охопити Східну Європу. Але сам список дуже цікавий: в ньому перемішалися національні й регіональні, стародавні й сучасні назви. До слов'ян Гердер ще не зараховував автоматично поляків і росіян. Його підхід до фольклору змінював звичні категорії аналізу.

Свою першу збірку народних пісень Гердер видав у 1778 році, в рік смерти Русо. Безсумнівно, пропонуючи 1769 року зробити Еміля національним дитям Лівонії, він скла-

дав шану ідеям Русо; в їхніх поглядах на національну культуру і національну ідентичність чимало спільного. У своїх «Міркуваннях» Русо пропонував Польщі створити національні установи, щоб «виховати геній, характер, смаки і манери» поляків. Він наполягав на збереженні «давніх звичаїв» і навіть «запровадженні [нових] звичаїв, які пасували б полякам», аби в такий спосіб зміцнити їхню національну ідентичність[64]. Інтерес Русо до давніх звичаїв скидався на Гердерове захоплення фольклором, але пропозиція щодо введення нових звичаїв (тобто, іншими словами, незвичаєвих звичаїв) виказує подальшу мету Русо – формування національної ідентичности. За Гердером, національна ідентичність лежить у фольклорі й давніх звичаях – своєрідному історичному архіві, за допомоги якого можна її означувати і досліджувати. Але мета антропологічного підходу Гердера полягала не так у вихованні ідентичности народу, як у розпізнаванні його і розміщенні на «мапі людства». Якщо Русо мріяв, аби назва Польщі стала незникомим національним символом, який зберігатиметься у серцях поляків, Гердер усунув поляків з власної наукової схеми незадовго до того, як Польщу було стерто з европейської мапи. Адже, підкреслюючи питання мови, давньої історії, антропології та фольклору, він знайшов такий методологічний ракурс, за якого Польща розчинялася в загальному слов'янському світі. Майстерне володіння «архівами» дозволяло Гердерові довільно обирати аналітичні категорії.

У 1776 році Гердер оселився у Ваймарі, який перетворювався на нову культурну столицю Европи. Його «Ідеї до філософії історії людства» було написано саме там протягом 1780-х років – перша частина вийшла 1784 року, а четверта – 1791 року. Останні томи Гібона з'явилися 1788 року, отже, дві епічних праці творилися майже одночасно. Теми їх також багато в чому перехрещувалися: після перших двох частин, де Гердер розглянув такі проблеми, як земля, природа людини, різновиди роду людського, походження мови, науки, мистецтва й релігії, у третій частині він перейшов до стародавньої історії, зокрема до греків і римлян. На початку четвертої частини мова зайшла про варварів античної історії – «північних народів старого світу». То були «варвар-

ські й кочові народи», «рештки» яких ще можна зустріти в горах або недоступних районах, «де їхня стара мова і якісь залишки давніх звичаїв трохи вказують на їхнє походження». Допитливому антропологові нечасто випадала така нагода, але сліди загальнішого характеру фахівець міг побачити й у себе вдома, навіть у Ваймарі. Річ у тім, що північні варвари, хоч куди б вони йшли, «приносили з собою вандало-ґотсько-скитсько-татарський спосіб життя, відбитки (Merkmale) якого досі залишилися в Європі»[65]. Звісно, пошук скитських відбитків і татарських слідів у XVIII столітті був основою для вивчення давньої історії Східної Європи.

У наступних розділах Гердер розглядає, по-перше, басків, ґелів і кімврів; по-друге, фінів, латишів і прусів; по-третє, германців і, нарешті, слов'ян. Угорців згадано поряд із фінами, але Гердер передбачав, що внаслідок постійних перемішувань і взаємовпливів угорська мова невдовзі опиниться на грані вимирання. Таке провіщення ще більше перетворювало Східну Європу на слов'янський регіон, який Гердер географічно означував «від Дону до Ельби і від Балтійського моря до Адріятичного». Опис цієї території за допомоги річок спричинявся до розмивання національних кордонів, що для Вольтера у XVIII столітті означало існування однієї всеохопної Російської імперії, а для Черчила у XX – єдиного монолітного совєтського блоку. Для Гердера таке руйнування кордонів тягло за собою виникнення етнічно уніфікованого регіону – «велетенського простору, що його в Європі населяє досі переважно *одна-єдина* Нація»[66]. Коли Гердер зосереджується на питаннях етнографії, то розрізнення між давньою і новітньою історією легко зникають.

«Вони любили землеробство», – пише Гердер про слов'ян, уявляючи їх між «стадами і хлібами», але й визнаючи торговельний складник їхнього економічного життя, обумовленого географічним розташуванням. Попри те, що формально він зараховує слов'ян до північних варварів, у його географії вони однозначно розміщувалися у Східній Європі, поміж Європою та Азією: «На Дніпрі вони збудували Київ, на Волхові – Новгород, і обидва ці міста незабаром стали квітучими торговельними центрами, бо об'єднали Чорне море з Балтійським і переправляли товари Сходу (Morgenwelt)

на північ і захід Європи». У Німеччині слов'яни працювали в копальнях, обробляли метали та варили мед, а також вирощували фруктові дерева й провадили, як того вимагала їхня вдача, радісне, музичне життя». Гердер вихваляв їхню «музичну вдачу» двадцять років тому в своєму щоденнику 1769 року; тепер він сам став композитором фольклорної фантазії про слов'янські народи. «Вони були милосердні, – підкреслював Гердер, – гостинні аж до марнотратства, любили сільську свободу, але були покірні і слухняні, вороже ставилися до грабіжництва й руйнування». Тому їм довелося стати жертвами поневолення, передовсім з боку німців, а «рештки слов'ян у Німеччині нагадують те, що зробили іспанці з перуанцями»[67]. Для Гердера слов'яни були поневоленим мирним і вільнолюбним народом, що цілком суперечило уявленням Гібона: в його книжці, яка вийшла трьома роками раніше, озброєні отруйними стрілами слов'яни садять своїх полонених на палі, здирають з них живцем шкіру, б'ють їх і спалюють.

Давня історія слов'ян у XVIII столітті була, напевно, широким полем для творчої уяви. Уява самого Гердера несла його через сторіччя від найдавніших часів до сучасности і майбуття, навіваючи інше дивовижне пророцтво:

> Колесо мінливого часу обертається невпинно; і поза як ці нації переважно населяють найкращі землі Європи, то коли всі ці землі буде повністю оброблено й там з'явиться торгівля, – а нічого іншого й уявити не можна, бо європейська політика і законодавство сприятимуть безпечній праці й мирним стосункам між народами замість войовничого запалу, – тоді ви теж, так глибоко принижені, а колись працьовиті й щасливі народи, нарешті пробудитеся зі свого довгого глибокого сну, скинете кайдани рабства і станете володарями своїх прекрасних земель – від Адріятичного моря до Карпатських гір, від Дону до Влтави – і там святкуватимете свої давні свята мирної праці й торгівлі[68].

Однією з цікавих рис Гердерового пророцтва був перехід до другої особи множини, від антропологічного аналізу до безпосереднього звернення до самих слов'ян. Отож Гер-

дер пророкує безпосередньо слов'янам. Граматична зміна відбувається так раптово, що перекладачі часом не зважали на неї і замість «ви» перекладали «вони»[69]. Так само як Вольтер писав до Єкатєріни, а Русо звертався до «мужніх поляків», Гердер використав обидві моделі: спершу, у своєму щоденнику 1769 року, звернувся до «великої імператриці», а потім, 1791 року, в четвертій частині своїх «Ідей», виголосив пророцтва всім слов'янським народам. Тут жанр філософського звертання епохи Просвітництва постає у своєму найповнішому вияві, охоплюючи одним «ви» цілу Східну Європу – від Адріятичного моря до Карпат і від фортеці Петра на Дону в Азові до празьких шпилів на Влтаві. У щоденнику він уявляв себе другим Монтеск'є, а тут – другим Руссо, що пробуджує і звільняє слов'ян, повертаючи їм їхні давні свята.

У 1769 році Гердер передбачив революційні зміни у Східній Європі, але відтепер вони більше не сприймалися яко загроза західноевропейській цивілізації. Слов'яни повернуться до своїх старих звичаїв і мирного минулого, а відтак їхня давня історія, збережена у фольклорі й відкрита антропологією, стане їхнім призначенням і в майбутньому. Наприкінці цього розділу про слов'янські народи Гердер доручає їх фольклористам, таким, як він сам:

> Позаяк у різних країнах створено прекрасні, корисні праці з історії цього народу, то залишається побажати, аби їхні прогалини заповнили з інших джерел, зібравши рештки слов'янських звичаїв, пісень і леґенд, і створили нарешті «цілісну картину цього племені (Völkerstamm) яко цілого», чого вимагає загальна картина людства[70].

Хоча Гердер щойно пророкував слов'янам таке прекрасне майбутнє на основі їхніх давніх звичаїв, тепер він наполягає на антропологічному дослідженні цих звичаїв, що натякало на їхнє неминуче зникнення. Взаємозаперечні альтернативи зникнення і відновлення змішуються, відмінність між ними зникає – і це завдяки непоборному інтелектуальному бажанню розмістити слов'ян на «мапі людства», тобто у свідомості Просвітництва.

У своїх «загальних міркуваннях» Гердер пропонував чи

тичам осмислити їхнє власне географічне розташування: «Подивіться праворуч, на схід, на неприступні вершини, звані Азійською Татарією». Німецькі читачі мали подивитися праворуч, через усю Східну Європу, здійснити уявний перестриб і розгледіти з Ваймара вершини Татарії. Потім Гердер попросив їх уявити географію Азії та північної Європи у вигляді «похилистої рівнини», від «татарських вершин на захід» і додолу до самого моря. Цей геометричний вимір географії мусив пояснити натиск азійських «орд» на Європу, що в певному сенсі ставала звичайним продовженням Татарії. Як неминучий наслідок цього, «між Південною Азією й Східною Європою, між азійською і європейською Північчю утворилася своєрідна спільнота народів, до якої також входять вкрай нерозвинені племена»[71]. Надалі дотримуючись своєї попередньої ідеї двох потоків, які постають тут у вигляді похилих площин, Гердер підкреслює двозначність проміжної позиції Східної Європи, вказуючи, що одразу за її межами живуть «нерозвинені племена», котрі скочуються по рівнинах. Тож Східна Європа була етнографічним прикордонням, котре запобігало величезного тиску.

Гердер зробив начерк п'ятої частини своїх «Ідей», в якій планував перейти до новочасної історії. Він так і не написав цієї частини, і його праця залишилася дослідженням з антропології і давньої історії. У плані ненаписаної п'ятої частини він передбачав окремий розділ про «Північ і Схід», присвячений Данії, Швеції, Польщі та Угорщині, залишивши Росію для наступного розділу, де крім неї предметами обговорення мали стати Африка, а також Ост-Індія та Вест-Індія[72]. Перехід до новочасної історії змусив би його поділити слов'янські народи на окремі держави. Не написавши п'ятої частини, Гердер зберіг своє початкове бачення антропологічної, етнографічної та фольклорної єдности слов'ян, що сягала корінням варварів давнини.

Аби належно оцінити важливість та оригінальність цієї концепції, варто тільки згадати, що Кант у своїй «Антропології» 1798 року не хоче говорити про Східну Європу. Кант, який був учителем Гердера в Кеніґсберґу, а згодом став його філософським опонентом, конструював Східну Європу яко щось з її сучасних складників:

> Позаяк Росія досі не усвідомила як слід своїх природних можливостей, котрі тільки й чекають на свій розвиток і стануть затребуваними, позаяк Польщі більше немає, а мешканці європейської Туреччини ніколи не могли й не зможуть витворити певний національний характер, цілком доречно проминути тут їх опис[73].

Мета Канта – вилучити з розгляду цілу Східну Європу, але для цього він мусив викреслити окремо кожну з трьох її частин – Росію, Польщу (якої «більше немає») й європейську Туреччину.

Ґеґель здійснив таку саму операцію у своїх «Лекціях з філософії історії», написаних на основі курсу в Берлінському університеті у 1820-х роках; як і Гердер, він утверджує концептуальну єдність слов'ян. Вони згадуються в його лекції про варварів давньої історії: «Ми дотепер бачимо на Сході Європи (im Osten von Europa) велику слов'янську націю». Ототожнення Східної Європи і слов'ян стало вже аксіомою, хоча Ґеґель згадував про існування угорців, болгар, сербів і албанців як про «варварські залишки» азійського походження. Він визнає, що народи Східної Європи відіграли посередницьку роль у «боротьбі між християнською Європою та нехристиянською Азією». Назагал він погоджується, що «частину слов'ян завоював західний розум», але в цілому його вердикт негативний:

> Проте залишмо цю масу поза нашим розглядом, тому що дотепер вона не виявила себе як незалежна сила у різних формах розуму. Нас не хвилює, чи станеться це у майбутньому, адже в історії ми маємо справу з минувшиною[74].

Відмовляючись міркувати про майбутнє слов'ян, Ґеґель, можливо, натякав на пророцтва Гердера. Відмінність між позиціями Ґеґеля і Гердера, яких розділяло лише одне покоління, була разюча. Попри те, що Ґеґель загалом приймає Гердерову наукову класифікацію слов'ян, він зовсім не зацікавився закликом останнього вивчати слов'янський фольклор. Але саме Гердер, котрий вивчав слов'ян передовсім як об'єкт фольклорних студій, спричинився до утвердження такої філософської системи поглядів, яка і дозволила Ґеґелю вилучити слов'ян з історичного розгляду.

«Звичаї морлахів»

Пейсонель стверджував, що знайшов у Причорномор'ї «рештки» скитських племен – гунів, аварів і болгар. Гердер також вважав, що в Європі можна знайти «залишки» варварів, які зберегли давні звичаї. 1770 року до Східної Європи з Венеції вирушила міжнародна наукова експедиція, котра мала дослідити Далмацію – Адріятичне узбережжя теперішньої Хорватії. Серед її наукових завдань було антропологічне вивчення морлахів*, народу, що вважався рештками стародавнього варварського світу в Європі XVIII сторіччя. Терміни «морлах» і «влах» часом вживали яко синоніми на позначення одного й того ж народу, розкиданого по південно-східній Європі, його невідоме походження та неясну етнічна ідентичність ускладнювалися зв'язками зі слов'янами й румунами. У XVIII столітті морлахи Далмації здобули таємничу славу справжніх варварів, що жили під боком Західної Європи, а експедиція 1770 року зробила їх знаменитими на весь світ уже протягом наступного десятиліття. Абат Альберто Фортис, просвічений італійський священик і науковець, брав участь у цій експедиції і надрукував 1774 року у Венеції розповідь про побачене під назвою «Подорож Далмацією. Про загальні спостереження з природничої історії цієї країни і сусідніх островів; природні плоди, мистецтва, звичаї та традиції мешканців». Цими мешканцями й були морлахи, опис яких приніс книжці небачений успіх: її швидко переклали англійською, французькою та німецькою мовами. Книгу присвячено лордові Б'юту, колишньому прем'єр-міністрові Англії та патрону експедиції. Окреслюючи культурну географію своїх мандрів, Фортис писав: «Саме вчена цікавість і щедрість Вашої Світлости, так добре відома у Культивованих Частинах Европи, заохотила мене перетнути Адріятичне море»[75]. До «культивованих частин Европи» (італійською «l'Europa colta»), вочевидь, належали Італія Фортиса й Англія Б'юта, а Адріятика тут була кордоном, що

* Назва «морлахи» походить від *гр.* Μαυροβλάχοι – мавровлахи (або мавроволохи чи мавровалахи), тобто «чорні влахи». У латинських джерелах використовувався етнонім «Nigri Latini».

відокремлював їх від менш культурних, менш культивованих частин. По той бік кордону Фортис знайшов морлахів.

Мішель Дюше в «Антропології та історії доби Просвітництва» дослідив початки сучасної антропології у XVIII столітті. Джузепе Кочіяра у своїй «Історії фольклористики в Європі» переконливо доводить важливість XVIII століття, й зокрема Гердера, для формування сучасної фольклористики[76]. Антропологія і фольклористика розвинулися яко наукові дисципліни тільки у XIX столітті, але у XVIII столітті, можливо завдяки своїй науковій недоформованості, вони відіграли вагому роль у створенні ідеї Східної Європи. Вольтер, переосмисливши історію передусім як історію звичаїв (moeurs), указав шлях від історії до етнографії. У своєму історичному «Есеї про звичаї» він уявляв, як Європа – «від Петербурга до Мадрида» – прямує через новочасну історію, «населеніша, цивілізованіша, багатша, просвіченіша», але водночас він вживав критерій звичаїв, аби позначити поділ Європи, відрізняючи «нашу частину Європи» від таких земель, як Тракія чи Татарія[77].

Увага просвітників до європейських звичаїв ще більше загострилася через їхню зацікавленість іншими континентами. Дейвід Спадафора в «Ідеї поступу» наголосив на важливій ролі шотландського просвітництва, вкупі з такими постатями, як Адам Фергюсон, Джон Мілар і лорд Кеймз, а також Дейвід Г'юм та Адам Сміт, для дослідження «поступу людської культури» і опису ступенів розвитку суспільства від варварства до цивілізації. Пітер Джеймз Маршал і Ґлендуур Вільямз у «Великій мапі людства» досліджують еволюцію англійських поглядів на Азію, Америку, Африку та Океанію у XVIII сторіччі. Гердер використав вислів «мапа людства» (Die Karte der Menschheit) в есеї 1777 року, а Маршал з Вільямзом запозичили назву своєї книжки й епіграф до неї в Едмунда Берка, котрий писав того-таки року, що й Гердер:

> Тепер перед нами в одну мить розгортається Велика Мапа Людства; на ній немає більше жодного стану чи ступеня варварства й жодного способу витонченості, які б не поставали в цю ж мить перед нашими очима. Такі різні цивільності Європи і Китаю, варварство Татарії та арабів. Дикість Північної Америки і Нової Зеландії[78].

«Господа Перван з Кокорича, шляхетна молода панна з Кокорича та моло-да панна з Котору» з твору Альберта Фортиса «Подорож Далмацією», Лондон, 1778 рік. Розгляд «звичаїв морлахів» супроводжується ілюстраціями, на яких зображено чоловіків і жінок у місцевому вбранні. Фортис вважав, що побачив у Далмації «звичаї, поезію, музику, одяг і житло такі ж татарські, як і в Сибіру», але водночас намагався спростувати легенду про морлахів «як народ лютий, нерозважний, негуманний і здатний на будь-який злочин». (З дозволу Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

У такий спосіб Берк підкреслює розширення світогляду і вузькість своєї епохи, що тепер охоплювали всю планету. Коли пізніше він намагався вилучити Польщу зі сфери англійських інтересів, йому довелося розташувати її аж на Місяці. Розвиток антропологічних уявлень про Східну Європу відбувався у контексті загального прагнення Просвітництва створити мапу цивілізації та варварства. Але випадок Східної Європи був особливим, адже її вважали за частину самої Європи, звісно, частину нетутешню, а варварські морлахи мешкали не у Новій Зеландії і навіть не в Татарії, а зовсім поруч – на тому боці Адріятики.

Фортис народився 1741 року в Падуї (на три роки раніше від Гердера) і ще в юнацькому віці став священиком. Од-

нак він віддавав перевагу геології над богослов'ям і заступив згодом, 1768 року, у Венеції просвітницький часопис під назвою «Europa Letteraria», «Літературна Європа». Його початкова концепція Європи була суто італійською, зорієнтованою з півдня на північ. Для нього, який доволі байдуже ставився до свого сану священика, Рим був «столицею світу», або радше «сумною столицею». У своєму щоденнику він закликав італійців не зневажати «мешканців півночі», які, можливо, незабаром знатимуть достатньо, щоб «зневажати нас». Експедиція до Далмації 1770 року мала об'єднати південь і північчю, англійців та італійців, створивши єдину західну позицію, з її науковим підходом і культурною зверхністю, спрямованими на схід. Ще перед тим Фортис відзначився геологічною поемою «Про катаклізми, від яких постраждала наша планета», а також доволі грубою антиклерикальною сатирою під назвою «Лист гірського священика про охрещення недоношених дітей», написаними 1769 року. Наступного року Фортис вирушив з Венеції до Далмації[79].

Для Вольтера у його «Есеї про звичаї» Далмація асоціювалася з найвіддаленішими землями Східної Європи: «частину Далмації, північ Польщі, береги Дону та родючу землю України» він називає колоніями, де люди «шукали землі на просторах нового світу й на межах старого». Для Фортиса чиє дослідження про морлахів також стосувалося звичаїв, Далмація теж пов'язана зі Східною Європою.

> Я побачив звичаї, поезію, музику, одяг і житло такі ж татарські, як і в Сибіру. З погляду природничої історії, а також для мандрівників, яких ми називаємо культивованими, це золота земля. Крім цих переваг, я повернувся звідти, вміючи цілком пристойно базікати по-слов'янськи[80].

Отже, як і Гердер, Фортис навіть з Далмації зміг побачити вершини Татарії, що нависали над Східною Європою і впливали на звичаї, поезію, музику та одяг мешканців, як це можна було сприйняти з перспективи «мандрівників, яких ми називаємо культивованими». Він навіть припускав, що «остаток нашестя татар» за часів Чингізхана залишило в Далмації сліди татар і калмиків, яких «усе ще можна було розпізнати». Але завдяки мовному чинникові – слов'янській мові – мор-

ки посідали своє місце у Східній Європі. Мова також прояснювала і їхню давню історію, хоча походження морлахів «губилося в темряві варварських епох разом з багатьма іншими націями, котрі так подібні до них у звичаях і мові, що їх можна сприйняти за один народ, розкиданий по величезних просторах від узбережжя нашого моря до покритого кригою океану». Так виглядала Східна Європа – об'єднана етнографічно від Адріятичного моря до Північного Льодовитого океану й заселена за давніх часів унаслідок «переселень різних племен слав'ян, що під іменами скитів, ґетів, ґатів, гунів, славінів, хорватів, аварів і вандалів наводнили римські провінції». Встановивши єдність Східної Європи від Арктики до Адріятики, Фортис означив другий її вимір – від Адріятики до Чорного моря. Залишки тих народів, які він перераховує, Пейсонель помітив на узбережжі Чорного моря, тому Фортиса цікавило, чи не могли морлахи також походити з того реґіону. Він підкріпив це припущення етимологічним аналізом, читаючи «морлахи» як «мор-влахи», тобто «чорні валахи» з-над Чорного моря. При цьому він переконував, що вони були не чорношкірими, а «такими ж білими, як і італійці»[81]. Сама необхідність цього застереження свідчила про те, що його читачі могли подумати інакше.

Вступ до опису морлахів мав назву «Звичаї морлахів», і автор звертається безпосередньо до читачів, припускаючи, що вони знають похмурі леґенди про цей народ.

> Ви, безсумнівно, часто чули про морлахів як народ лютий, зарозважний, негуманний і здатний на будь-який злочин. Мешканці морського узбережжя Далмації оповідають безліч жахливих історій про жорстокість цих людей, про те, як вони, сподвигнені жагою грабунку, часто чинили найжахливіші звірства за допомоги вогню й меча[82].

Припущення, що читачі знають ці оповіді, людині XX століття може видатися дивним, адже сьогодні мало хто взагалі чув про морлахів. Та навіть 1770 року, коли Фортис вирушив до Далмації, леґенди про них були знані лише на берегах Адріятики, й твердження, що саме їхнє ім'я викликатиме жах у серцях читачів, мало сенс лише в контексті італійського оригіналу, опублікованого у Венеції. Твір Форти-

са перетворив морлахів на предмет міжнародного зацікавлення. А їхнє подальше падіння з вершин слави до забуття свідчило, що Східна Європа мала особливу силу підпорядковувати собі уяву Західної Європи часів Просвітництва, особливо коли йшлося про варварство, виявлене так близько від власного дому.

Леґенда про морлахів, яку, на думку Фортиса, мусили знати його читачі, в загальних рисах дуже збігається з іще не опублікованим зневажливим описом давньої історії слов'ян у Едварда Гібона: народ, що «безкарно плюндрував міста Ілірії й Тракії» та вбивав своїх ворогів «з надмірною і навмисною жорстокістю». Ця подібність змушує замислитися над складним переплетінням давньої історії та новочасної антропології, яке визначило погляд Просвітництва на варварство у Східній Європі. Сам Фортис намагається розвіяти упередження своїх читачів щодо морлахів, вважаючи за свій «обов'язок описати те, що я сам бачив щодо їхніх звичаїв і схильностей, і, в такий спосіб, хоч трохи виправдати цю націю»[83]. Це виправдання – дослідження у дусі культурної антропології – набрало форми докладного опису моральних і домашніх чеснот, дружніх стосунків і суперечок, здібностей і мистецтв, забобонів і звичаїв, шлюбу і дітонародження, їжі й одягу, музики й танців і, нарешті, обряду поховання. Попри всі антропологічні ознаки цього опису, сам Фортис не вживав терміна «антропологія», який у кінці XVIII століття тільки-но входив у вжиток. У своєму початковому богословському значенні це поняття стосувалося приписування Богові людських якостей, і лише в 1788 році Александр-Сезар Шаван у своїй праці «Антропологія, або Загальна наука про людину» надав цьому слову новочасного значення[84]. З огляду на зрослий інтерес епохи до диких народів і «манії людства» ця назва виявилася дуже доречною для науки, яка починала формуватися.

Міркуючи про «моральні й домашні» чесноти морлахів, Фортис визнає, що вони «різняться від наших», а потім робить суто русоїстський поворот, стверджуючи, що за своєю «щирістю, довірливістю й чесністю» вони перевершують нас, чим нахабно користуються італійські торговці. Морлахи були «від природи гостинні та щедрі», у чому Фортис пере-

дізнався на власному досвіді, живучи серед них чужинцем. Покидаючи одного зі своїх господарів, Фортис накидав його портрет як згадку і як антропологічний документ, котрий має увійти до його книжки. Знову у дусі Русо Фортис заявив, що «дружба, яка у нас така мінлива через найменші причини, у морлахів напрочуд тривка», ба навіть освячена урочистим і священним «склавонським ритуалом». Здається, Фортис був готовий погодитися зі «старими морлахами, які порівнювали розбещеність своїх земляків спілкуванням з італійцями». Він гадає, що «вино і міцні напої, котрими цей народ за нашим прикладом починає щоденно зловживати, колись призведуть до таких самих згубних наслідків, як і в нас». Тут цивілізація «культивованої Європи», її «гожих частин» поставала як шкідлива, розтлівуща сила, яка згубливо впливала на природну моральність чудового у своїй простоті народу. Разом з тим Фортис визнає, що морлахи подеколи були жахливими варварами, особливо це стосується їхнього звичаю кровної помсти, але водночас він твердить, що в Албанії «прагнення помсти призводить до ще страхітливіших наслідків»[85]. Якщо морлахи були прикладом варварства зокрема поряд з Венецією, то албанці, котрі мешкали трохи далі вглиб узбережжя, обіцяли картину ще приголомшливішого варварства.

«Незважаючи на свої чудові здібності навчатися будь-яких ремесел, – писав Фортис, – морлахи мають тільки найпростіші уявлення про рільництво і дуже невміло розводять худобу». Описуючи їхню економічну відсталість, він, однак, твердо переконаний, що вони надзвичайно здібні до навчання, а отже, здатні на поступ і розвиток. «Вони з дивовижною відданістю ставляться до давніх звичаїв, – зауважує він, – і досі надто мало зроблено, аби відкинути їхні забобони або навчити їх кращих методів». На відміну від Русо, Фортис ставиться без особливих сентиментів до «давніх звичаїв» самих по собі. Фактично Русо писав про Польщу якраз тоді, коли Фортис мандрував Далмацією. «Їхні плуги та інше сільськогосподарське знаряддя здалися мені дуже грубо зробленими», – зауважує Фортис; а «кравецтво їхнє обмежене старими і незмінними зразками». У дусі нових фольклорних описань Фортис відзначив, що «морлаські жінки майстер-

но вишивають і в'яжуть». З приводу молочарства, то виробництво сиру й масла «було б цілком непоганим, коли б тільки відбувалося у більшій чистоті»[86].

Яко людина доби Просвітництва, Фортис присвятив цілий розділ «забобонам морлахів», де з іронією описує їхні вірування у вампірів та відьом:

> Жінки, зрозуміло, значно полохливіші й забобонніші за чоловіків; і деякі з них, коли часто чують, як їх називають відьмами, починають самі у це вірити. Старі відьми знають багато заклинань; одне з найпоширеніших – забрати молоко чужої корови до своєї. Але вони можуть робити і цікавіші речі. Я знаю молодика, в якого дві відьми, коли він спав, забрали серце, аби підсмажити і з'їсти його[87].

З такого легкого поблажливого тону ледве чи можна уявити, що у передущому столітті Західна Европа сама ледве позбулася найдовшої, найпоширенішої та найжахливішої відьомської істерії в історії, коли вірування у відьом процвітали на всіх рівнях суспільства. Проте Фортисові здається закономірним, що у Східній Европі такі вірування цілком доречні. Цікаво, що, за припущенням італійського історика Карло Ґінзбурґа, фольклорні корені европейських вірувань у відьом походять саме з терену Східної Европи (зокрема, з Далмації), куди їх було занесено у давнину зі Скитії і Сибіру[88]. Ці «сиразійські здогади» XX століття дуже схожі на просвітницькі уявлення про Східну Европу як про землі, що видніються на сході, в затінку вершин Татарії і скитських орд.

Фортисів антиклерикалізм спонукав його стверджувати, що забобони поширюють самі місцеві священики. У країні морлахів існували і римо-католицька, і православна церкви, та навіть якщо Фортис і ставився з особливою прихильністю до католиків, то в оповіді це майже непомітно, тільки зауважено, що католицькі храми менш брудні. Він повідомляє, що священики загалом зловживали «наївною довірливістю» людей, продаючи їм, наприклад, «забобонні цидулки». Ба більше, у фраґменті, котрий достеменно нагадує інші тогочасні описи Східної Европи, він твердить, що священики навіть б'ють своїх парафіян, аби «дрючком виправити тіла своєї грішної пастви»[89]. Як для Тота в Молдавії і Кокса в Росії,

для Фортиса тілесні покарання стали однією з визначальних ознак Східної Європи.

Фортис не вагаючись називає морлахів «варварами», хоча й має при цьому певні застереження. Шарлатові капелюшки, які носили дівчата на «знак незайманости», в його описі добірно прикрашені монетами, мушлями, намистинками, пір'ям, «усілякими яскравими блискітками» – «аби різнобарвними прикрасами і звуками, які з'являлися з кожним рухом голови, привертати й затримувати на собі погляди присутніх». Звернувши увагу читача на морлаських дівчат, він визнав, що «серед розмаїття цих вигадливих і варварських прикрас часом трапляються зроблені зі смаком й вельми елегантні». Щодо їхнього волосся, то «вони завжди вплітають у нього бляшки, намистини або монети з дірочкою, як татарки чи американки». Таке порівняння – в дусі вже традиційних поглядів на народи Східної Європи, але поява у цьому ряді американських індіянців була новим засобом, за допомоги якого тогочасна антропологія намагалася створити цілісну концепцію варварства. Коли морласька дівчина одружувалася, церемонія відбувалася «під грім мушкетів, пістолів, під варварські крики та гучні привітання». Про перше виконання шлюбного обов'язку повідомляли пострілом з пістоля. Весільний обряд, який, на думку Фортиса, був «диким і брутальним», вимагав, щоб наречений ударив чи штовхнув свою обраницю або «здійснив подібний галантний учинок». Цілком у дусі просвітницьких уявлень про Східну Європу італієць підсумував, що «морлаські жінки й, можливо, більша частина жінок Далмації, за винятком мешканок міст, не мають нічого проти побоїв»[90].

Звичаї морлахів, пов'язані з дітонародженням, «видаватимуться нам дуже незвичайними», зауважив Фортис, адже жінки «часто народжують у полях або на дорогах без будь-якої допомоги», а вже «наступного дня повертаються до звичної праці чи до випасу худоби». Цю фізичну витривалість затьмарювали лише акробатичні способи годування дітей: «Груди морлаських жінок неймовірно довгі, й годі сумніватися, що вони можуть годувати своїх дітей через плече або з-під пахвини». Але Фортис не став твердити, що бачив такі трюки на власні очі. Описуючи особливості зовнішнього ви-

гляду морлаських чоловіків, він згадує про те, що «вони голять свої голови, залишаючи лише маленьке пасмо ззаду – як поляки чи татари»[91]. Немає підстав думати, що Фортис коли-небудь бував у Польщі чи Татарії, тож таке об'єднання народів було радше даниною конвенційним формулам конструювання Східної Європи.

Вихід у світ «Подорожей Далмацією» 1774 року викликав в Італії вибух наукових дискусій: одразу з'явилися два критичних відгуки уродженців Далмації, які гадали, що знають предмет ліпше за Фортиса. П'єтро Нутриціо Ґризоґоно в 1775 році опублікував у Флоренції «Міркування про сучасний стан Далмації», а Джованні Ловрич написав «Зауваження з приводу різних частин "Подорожей Далмацією" синьйора абата Альберто Фортиса», що вийшли друком у Венеції 1776 року. Ловрич вважав себе знавцем передусім «звичаїв морлахів» і не погоджувався з Фортисом у багатьох конкретних питаннях. Наприклад, він спростовував, що морлаські жінки годували своїх немовлят через плече або з-під пахвини. Вдаючись до перукарських подробиць, Ловрич наполягає, що чуб морлаських чоловіків не такий, як у поляків чи татар, а трохи довший. Зате він не ставив під сумнів наукового розрізнення між морлахами і «культурнішими, гожішими націями», в чиїх очах перші виглядали «дивними і варварськими»[92]. Фортис не змарнував нагоди позбиткуватися з критики Ловрича у народійній «проповіді», що вийшла друком 1777 року в Модені.

Крім академічних суперечок в Італії, книга Фортиса також викликала і політичні дискусії у Венеції. Для Вольтера Далмація могла асоціюватися з Польщею та Україною, Фортис шукав порівнянь із Сибіром, а насправді нею управляли з Венеції яко частиною її Адріятичної імперії. З такого погляду відкрите Фортисом варварство могло свідчити про недбале управління і ставило урядовців у незручне становище, тим паче, що ця книжка, завдяки перекладам, стала відома в цілому світі. Тому Фортис не дістав омріяної професорської посади у Падуї. Одним з тих, хто у Венеції виступив проти нього, був поет і драматург Карло Ґоці, переконаний консерватор і ворог Просвітництва. Він поставив собі творчу мету – відновити комедію дель арте, тому його далекі від усілякої наукової антропології п'єси «Король-олень», «Жінка-змія» і

«Турандот» були казковими драмами з химерно переплетеними сюжетами, з фантастичними елементами й східними мотивами. Він звинуватив Фортиса у хибному розумінні обов'язків імперії: «Я не вірю, що абатові Фортису, розум якого викликає тільки повагу, треба нагадувати, що для заохочення у венеційській Далмації й Албанії всіх тих благ, що їх приносить працьовитість, слід, спочатку зважаючи на звичаї і глузд, поступово поширювати міцну, здорову моральність, яка могла б підготувати розум, дух і серце для розсудливости й послуху»[93].

У 1780 році Фортис опублікував у Неаполі працю «Про вирощування каштанів у Далмації». Він керувався не турботою про сільськогосподарський та економічний поступ морлахів, а прагненням повернути їх до примітивного життя, яке він вважав для них найвідповіднішим. Вирощуючи каштани, морласький селянин зміг би «відмовитися від плуга, яким він не вміє користуватися, й повернутися до пастушого життя, що найбільше відповідає лінощам і кочовому походженню цього народу»[94]. В 1784 році Фортис звернув увагу на проблеми Південної Італії, опублікувавши «Фізико-географічні листи про Калабрію та Апулію». 1787 року він пише трактат «Про мінеральні нітрати», де викладає свої міркування про хімічні добрива. Звинувачений у якобінстві, він 1796 року виїхав з Італії до Франції й урешті дочекався офіційного визнання від Наполеона, який сприяв багатьом тодішнім дослідникам Східної Европи. Фортис помер у 1803 році в Болоньї, а шість років по тому, 1809-го, Наполеон приєднав Далмацію до складу Французької імперії як одну з ілірійських провінцій.

«Музика та поезія, танці та розваги»

«Подорожі Далмацією» Фортиса було перекладено англійською, французькою та німецькою мовами; і найглибший слід його опис морлахів залишив не в інтелектуальній історії Італії, де викликав суперечки, і не в Англії, хоча лорд Б'ют був замовником експедиції й удостоївся присвяти, і не у Франції, хоча Наполеон і визнав заслуги італійського священика. Найбільший розголос морлахи отримали в Німеччині протягом 1770-х років, особливо до

цього спричинилася розповідь про їхні пісні та поезію. Фортис, зацікавлений у давніх звичаях, натрапив на фольклорну скарбницю – поетичну творчість південних слов'ян.

> У морлахів відбуваються свої селянські зібрання, переважно по хатах, де живе кілька молодих жінок; завдяки цим зібранням зберігаються в пам'яті давні народні передання. Музиканти завжди приходять на такі сходини й співають старовинні пісні під супровід інструмента, що його називають "ґузла" і котрий має лише одну струну, сплетену з численних кінських волосин. Мотив, на який співаються ці героїчні пісні, надзвичайно сумний і монотонний, крім того, вони співають трохи в ніс, що чудово поєднується з їхніми інструментами[95].

Хоча Фортис, досліджуючи ці пісні, зробив важливе відкриття, на нього самого вони, вочевидь, наганяли сум, а згадка про носовий спів підсилює його поблажливе ставлення.

> Попри все, ці пісні справляють величезне враження на слухачів, які щосили намагаються вивчити їх напам'ять. І я бачив, як дехто з них зітхає і плаче у моменти, що мені зовсім не видавалися зворушливими. Можливо, так діє сила ілірійських слів, які морлахи розуміють краще за мене, а може, і це видається мені ймовірнішим, їхній нехитрий розум, не надто обтяжений думками, легко сприймає будь-який розвиток сюжету, ніби щось незвичайне[96].

Природа пісень, і особливо емоційна реакція авдиторії, підкреслювали для Фортиса різницю між його власним відчуттям поезії та їхнім «нехитрим розумом, не надто обтяженим думками». Хоча Фортис і не розумів ілірійських слів так добре, як морлахи, він навчився «базікати» по-слов'янськи, що дало йому змогу перекласти італійською та опублікувати деякі з цих пісень, щоправда, з попередженням: «Хто їх читатиме або слухатиме, мусить уявою заповнити брак подробиць і точности, на які морлахи не зважають, але до яких з такою увагою ставляться цивілізовані народи Европи»[97]. Врешті-решт, Фортис сприймає цю поезію яко свідчення тої прірви, що відділяє цивілізовані народи Европи від решти й позначає окремішність Европи Східної.

У 1775 році Ґете написав вірша, до якого додав примітку: «aus dem Morlackischen», «переклад з морласької мови». Згодом, 1779 року, Гердер опублікував другу частину своїх «Народних пісень» («Volkslieder»). Попри його обіцянки, там не було ані російських, ані польських, ані українських пісень, але були пісні із «Morlackische Geschichte», історії морлахів. У примітці пояснювалося, що їх взято з італійського перекладу Фортиса, й, імовірно, Ґете також скористався цим самим джерелом. Ґете морлахи надихнули на витончені поетичні ефекти, в основу яких лягли османські та східні мотиви:

Що там біліє за зеленим гаєм?
Може, сніги, може, лебедів зграя?
Ні, то не сніг, бо уже б він розтанув;
Ні, то не птахи, бо їх вже б сполохали.
То не сніги і не лебедів зграя,
То так намети Асан-аґи сяють*.

[Was ist Weisses dort am grünen Walde?
Ist es Schnee wohl oder sind es Schwäne?
Wär es Schnee, er wäre weggeschmolzen;
Wärens Schwäne, wären weggeflogen.
Ist kein Schnee nicht, es sind keine Schwäne,
's ist der Glanz der Zelten Asan Aga][98].

З іншого боку, для Гердера морлахи були не східним народом, а таки слов'янами, тому він обрав поему «Радослав», яка закінчується приходом «короля слов'ян». Тож морлахи, які, на думку Фортиса, були найсправжнісінькими варварами, потрапили до найвищих сфер німецької культури XVIII століття. Ґете зберіг свою зацікавленість поезією південних слов'ян і в XIX сторіччі, коли увагу европейського романтизму приверне сербський учений Вук Караджич, котрий опублікував 1814 року у Відні «Малий простонародний слов'яно-сербський пісенник»[99].

Незважаючи на всі свої поблажливо-зверхні застереження, Фортисова оцінка далматійського фольклору в 1770-х роках таки свідчить про значно більшу сприйнятливість порівняно з враженнями Бошковича у Болгарії 1760-х років.

* Переклад Тараса Цимбала.

«BUDE, Hongrois», Буда, Угорщина, мініатюра, зображена на берегах мапи «Європи, поділеної на головні її частини» роботи Л. Ш. Десноса; опублікована 1722 року в Парижі й присвячена дофінові, майбутньому королю Людовіку XVI. Географічні «головні частини» Європи на краях мапи прикрашено зображеннями головних народів Європи. Угорщину великодушно, але помилково зображено на мапі яко незалежну географічну одиницю, яка охоплює Семигород, Волощину, Молдавію та Бесарабію; а угорців, що вславилися у Франції своєю войовничістю, починаючи з повстання Ракоци на самому початку XVIII сторіччя, тут зображено під час танцю з шаблями. У написі над малюнком сказано: угорці «люблять війну і коней, вони сміливі та нестримні» і «цей народ, який так береже свою свободу, все одно перебуває під владою німців і частково під пануванням турків», а також що «у них є особливий танок, під час якого вони неймовірно спритно підстрибують і перекидаються у повітрі, схрещуючи шаблі». (З колекції мап Гатонської бібліотеки Гарвардського університету)

Бошкович також був священиком і науковцем, який мандрував «варварськими країнами з різними звичаями і традиціями». У Болгарії він побачив, а потім описав балканський народний танець у день, коли «бруд біля хат і по всьому селу був такий, що ледве можна було за поріг ступити». Але це не зупинило танцівників, котрі «прийшли з усіх околиць співати й танцювати у тому бруді, якщо тільки можна назвати танцями ті надзвичайно повільні рухи, які вони здійснювали, міцно тримаючись за руки і рухаючися назад і вперед». Цей опис, хоча й дуже докладний, перетворює сам танець на щось відразливе, адже все відбувається у багнюці. Бошкович навіть не наважився назвати ці танці танцями, а фраза «назад і вперед» виглядає метафоричною інтерпретацією танцю за загальними уявленнями про рівень цивілізації у Східній Європі. Наступного дня в багнюці вже грала музика: «З гір насипало сильну зливу, а коли вона вщухла, прийшли люди з села розважати нас варварськими співами і музикуванням, сподіваючись дістати винагороду»[100]. У даному разі нам нічого порівняти з детальним описом народних пісень морлахів у Фортиса. Бошкович у Болгарії відчував, що опинився у «варварському регіоні», й без вагань оминув опис музики, яку вважав «варварськими співами і музикуванням». Винагорода того дня була, либонь, не вельми щедрою.

Десять років по тому, розповідаючи про народні співи у Далмації, Фортис виявив більше уваги до мистецького боку, і сам опис у нього детальніший. «Я переклав кілька героїчних пісень морлахів, – писав він, – і деякі з них видалися мені добре складеними й цікавими». Він порівнював пісні морлахів, щоправда не на їхню користь, з «поемами славного шотландського барда, що їх ми недавно з радістю побачили у перекладі нашою мовою», тобто з поемами Осіяна. «Відкриття» Осіяна Джеймсом Макферсоном 1762 року стало міжнародною сенсацією в історії фольклористики XVIII століття. Серед тих, хто захоплювався Осіяном, були Ґете і Ґердер, тож не дивно, що, беручи Осіяна за взірець, Фортис засвідчує обізнаність у фольклорних зацікавленнях свого покоління. Лише у XIX сторіччі було доведено, що поеми Осіяна – не твори ґельської старовини, а блискучі підробки самого Макферсона. Отож пісні морлахів були давнішими та

автентичнішими, і Фортис, хоча і віддавав перевагу Осіяновій, визнав, що «морласька поезія не позбавлена позитивних рис і доносить принаймні простоту гомерівських часів та допомагає ілюструвати звичаї цього народу»[101].

Особливо яскраво він описує, як, перегукуючись, морлахи співають у горах:

> Подорожуючи безлюдними горами, особливо вночі, морлах співає про діяння давніх *славських* королів [...] і якщо на сусідній горі трапиться інший подорожанин, він повторює ту саму строфу, і так вони співають по черзі, доки можуть чути один одного. Голосне, протяжне завивання, схоже на «О!», з пронизливими варварськими модуляціями, постійно передує рядку, слова якого вимовляються скоромовкою, майже без модуляції, котра приберігається для останнього складу, а закінчується іншим протяжним виттям, схожим на трель, дедалі гучнішу, доки вистачає дихання[102].

Це вже досить детальне фольклористичне спостереження, уважне до тонкощів повтору і модуляцій. Проте модуляції були «варварські»; описуючи морлаські танці так само детально, Фортис також натякає на дух варварства:

> Вони танцюють під звуки волинки й голоси співаків свій улюблений танок, що його називають "коло", який невдовзі переходить у skoccì-gosi, тобто швидкий танок. Усі танцівники, чоловіки й жінки, взявшись за руки, утворюють коло і повільно рухаються під різкі звуки інструмента. Потім коло змінює форму, перетворюючись іноді на еліпс, іноді на квадрат, а танок пожвавлюється й нарешті переходить у нестримні стрибки й скоки, до яких приєднуються також жінки, і починається загальне сум'яття. Морлахи відчувають неймовірний потяг до цього грубого танцю, й ані денна втома, ані довга подорож, ані навіть голод не можуть їх утримати від нього, а також від повторення протягом кількох годин з дуже короткими перервами цього шаленого дійства[103].

На цьому Фортис завершив розділ про «Музику та поезію, танці та розваги» і перейшов до наступної частини

«Медичні знання морлахів», зауваживши, що «досить часто лихоманки є безпосередніми наслідками щойно згаданих шалених танців»[104]. Те, що він впроваджує слов'янські назви, описує, як коло змінює форму, вказувало на його талант фольклориста, але його текст перестає бути злагодженим, так само як і танець, коли поєднуються сум'яття, чуттєвість і лихоманка. «Грубий танок» пов'язується з гаданою грубістю самих морлахів.

Одночасно з дослідженнями Фортиса в Парижі у 1772 році було видано мапу Європи Л. Ш. Десноса, присвячену «монсеньйорові дофіну», який за два роки став Людовіком XVI. На берегах мапи автор подає короткі характеристики кожного з народів Європи, додаючи до них відповідні малюнки. Угорців зображено під час танцю з шаблями, а в примітці пояснюється, що «у них є особливий танок, під час якого вони неймовірно спритно підстрибують і перекидаються у повітрі, схрещуючи шаблі». Угорці Ґібона пили кров і плюндрували все навколо зі скитською швидкістю та володіли смертоносним татарським луком. Коли ж угорців намалювали під час танцю із шаблями, то їхня дикість була неначе прирученою й перетворювалася на розвагу: в такий спосіб фольклорні сентименти епохи сприяли опануванню Східної Європи. Та сама мапа 1772 року додала до народів Європи «малих татар» Криму, але вони ще не були прирученими: «Під час набігів на своїх сусідів вони забирають усіх чоловіків, жінок та дітей і продають їх до турецької неволі, за винятком старих, яких убивають». На малюнку зображено воїнів верхи на конях посеред мертвих тіл, полонених і худоби. В 1787 році, коли Сеґюр вирушив до Криму разом з Єкатериною, татари, тоді вже приручені, брали участь у «величному видовищі», що його влаштували для цариці у Севастополі[105].

Зацікавлення Фортиса фольклором у Далмації на початку 1770-х років можна порівняти з інтересом Вільяма Кокса у Росії наприкінці 1770-х років. Кокс подорожував Росією у 1778–1779 роках – саме тоді, коли Гердер у Німеччині опубліковував свої «Народні пісні», отже, увага англійця до народних пісень у Росії збіглася з найважливішим моментом у відкритті фольклору добою Просвітництва. Гердер хотів помістити до своєї збірки російські пісні; у жовтні 1778 року він одержав

листа від свого приятеля і видавця Й.-Ф. Гарткноха, котрий бідкався, що «зібрання народних пісень нелегка справа»; далі він пише: «Я пам'ятаю, яких доклав зусиль, аби дістати російські пісні», та все даремно[106]. Приблизно в той-таки час, коли Гарткнох і Гердер здалися, Кокс слухав ці недоступні пісні у Росії, а його опис певною мірою доповнює збірку Гердера.

Кокс робив нотатки про співи дорогою від Смоленська до Москви, коли отримав право брати коней, а також селян яко кучерів. Екіпаж постійно «смикався і підстрибував», а селянин правував ним із батогом у руці, «підганяючи коней криком і свистом, яким кличуть котів». Кокс зауважив, що «перерви між цим галасом вони заповнювали співами, найулюбленішим заняттям росіян, про яке згадували більшість подорожніх, що побували у цій країні»[107]. Пісня відтак пов'язувалася з переривчастим ритмом трясіння на нерівній дорозі. Можливо, тому, що пісні лунали між «криком і свистом, яким кличуть котів», та ударами батога, Коксу видавалося, що співом селяни напучують коней. Це зображення селянських співів було не набагато прихильнішим за Бошковичів опис болгарських танців у багнюці. До того ж порівняння співів з криками у Кокса не таке вже відмінне від Фортисового порівняння пісень із завиваннями.

Ще раз Кокс описує співи дорогою від Москви до Свято-Троїцького монастиря. Цього разу вони пов'язувалися не з підганянням коней, а з побиттям самих селян, задля заохочення їх до праці. Це було завданням «нашого приятеля сержанта», готового взятися за «свою палицю», «красномовнішу за найпатетичніші випрохування». Кокс зауважує, що «мужики, безперечно, були привчені до такої риторики і зносили її терпляче, з добрим гумором; а сівши на козли, починали свистіти й співати своїх народних пісень, наче і не було нічого»[108]. Вбачаючи безпосередній зв'язок між тілесним покаранням і народними співами, Кокс перетворив фольклор на основне враження мандрівника Східною Європою XVIII століття. У цьому випадку привченість селян до палиці підтверджувалася тим, що після побоїв вони одразу ж починали співати. Сама народна пісня була відповіддю на «красномовство» і «риторику» палиці. Пісня і палиця стали взаємодоповнювальними проявами варварства.

Ці асоціації Кокса не були випадковими. Вони знову з'являються на шляху від Москви до Санкт-Петербурґа. Спер він спочатку згадує палицю, а потім переходить до детального фольклорного опису російських співів.

> Як я зауважив раніше, чужоземцеві, котрий хоче подорожувати не зволікаючи, слід не лише дістати паспорт, а й також знайти російського солдата, який не сперечатиметься із селянами і не чекатиме, поки візьметься до роботи повільний поштмейстер, а швидко вирішить справу за допомоги своєї палиці. Мужики, швидко замовкаючи завдяки цьому німому засобові переконування, без труднощів пристосовуються до вимог, і коні з'являються майже одразу.
>
> Під час подорожі Росією мене вразила схильність тубільців до співів. Навіть ті селяни, що були кучерами й форейторами, тільки-но бралися за свою справу, відразу починали наспівувати і займалися цим безперервно протягом кількох годин. А ще більше мене здивувало, що вони часом співали партіями; я часто був свідком їхніх своєрідних музичних діялогів, що складалися зі взаємних запитань і відповідей, неначе вони проспівували (якщо я можу дозволити собі так висловитися) свої повсякденні розмови. Форейтори *співають* від початку до кінця прогону, солдати *співають* у походах, селяни *співають* за найтяжчою роботою, у шинках лунають їхні жартівливі пісеньки, а тихими вечорами я часто чув, як повітря тремтить від звуків, що долинали із сусідніх сіл[109].

У цьому незвичайному пасажі Кокс дуже уважний до формальної природи співів у Росії, підкреслюючи виконання у парі, у вигляді діялогу. Та йому тільки й лишалося, що зауважувати формальні ознаки, адже він нічого не розумів з почутого, про що забув повідомити читачів. У його описі знову вражає різкий перехід від теми тілесних покарань до міркувань про народні пісні. Спершу селяни повинні «швидко замовкнути» під ударами палиці, і лише потім вони починали співати. Ближче до кінця уривка здається, що Кокс чув, як співала вся Росія. Музичний діялог мужики могли провадити тільки між собою, бо жоден мандрівник не міг до них приєднатися, хіба що за посередництва солдата та його палиці.

Оповідь Кокса про народні співи у Росії одночасно відбивала і зацікавленість тими, кого він зустрічав під час своїх мандрів, і відчуження від них. Фольклористика, що формувалася яко наукова дисципліна, ставала посередником між Західною Європою та Європою Східною.

Фортис, як і належить, завершує свою розповідь про морлахів стислим викладом їхніх поховальних обрядів, але і тут він обирає специфічно забарвлену лексику. «Родина плаче і голосить над мертвим, – повідомив Фортис. – Співаються хвалебні пісні про померлого». Від теми похорону він переходить до загального висновку, підсумовуючи те, що він назвав «найпомітнішим звичаєм народу, досі маловідомого в Європі». Знайомлячи Європу з цими звичаями, Фортис постав як антрополог, котрий знаходить свій предмет зовсім недалеко від дому, за Адріятичним морем, у межах Венеційської імперії, але, звісно, поза «гожими частинами Європи». Однак його твір був не лише даниною науці: «Я можу сподіватися, що всі мої зусилля та цілий мій труд будуть винагороджені, якщо хоч трохи розважать вас і публіку»[118]. Найпомітніші звичаї можуть виявитися кумедними, але завдяки фольклорному описові співів і танців антропологічне дослідження Східної Європи справді перетворювалося на розвагу. Ідея Східної Європи яко фольклорної скарбниці співів і танців, що вперше з'являється за часів Просвітництва, дожила до XX сторіччя й до наших днів. Фольклорну спадщину Східної Європи, звісно, можна сприймати зі щирою цікавістю, але така цікавість історично виникла в атмосфері заплутаної зверхньої поблажливости – у той момент, коли на географічному пограниччі між Європою та Азією, на філософському пограниччі між цивілізацією та варварством, на науковому пограниччі між давньою історією та сучасною антропологією було виявлено Східну Європу.

Розділ восьмий

Залюднюючи Східну Європу.

Частина 2: Відомості про звичаї та расову належність

«Надзвичайно погане»

1791 року, коли Йоган Ґотфрид Гердер опублікував четверту частину своїх «Ідей», котра містила міркування й пророцтва щодо слов'ян, Йоган Ґотліб Фіхте подорожував Польщею. 1769 року Гердер також міг поїхати до Франції через Польщу, але замість цього поплив Балтійським морем, лише зиркнувши на Польщу з борту корабля, про що можна судити з його щоденника. Набагато пізніше, 1798 року, Гердер написав вірша, в якому витлумачив поділ Польщі яко попередження Німеччині:

> Поглянь на свого сусіда, Польщу, колись таку могутню
> І таку пихату! Тепер вона на колінах, позбавлена
> Скарбів і чести[1].

Пізніше, 1802 року, Гердер повернувся до XVIII століття та просвітницьких конвенцій, аби написати поему про Станіслава Лєщинського. В одній строфі він промовляє безпосередньо до Польщі: «Горе, нещасна Польще, горе тобі!», а в іншій – до Лєщинського: «Але щастить тобі, Станіславе!», оспівуючи його геркулесові зусилля, які винагородила «імперія наук і мистецтв», щоправда, не у Польщі, а в Лотарингії[2]. У поемі справді натякалося, що Лещинському пощастило, коли він втратив Польщу, позаяк вона не заслуговувала на просвіченого монарха.

Водночас Гердер усвідомлював, що для німців Польща була «сусідкою», географічно близькою та легко досяжною, і

зовсім не такою далекою, якою вона видалася мадам Жофрен з Парижа. 1790 року великий Ґете навідався на один тиждень до Польщі, доїхавши аж до Кракова. Він майже нічого не занотував, але підсумував свої враження у листі до Гердера: «Протягом цих восьми днів я бачив багато надзвичайного, хоча здебільшого воно було надзвичайно погане»[3]. Наступного року Фіхте, не літературна знаменитість, як Ґете, а тоді ще молодий філософ, вирушив до Польщі, аби стати приватним вихователем у Варшаві. Він пробув у Польщі близько місяця й занотував свої враження у щоденнику. Попри те, що ці враження загалом також були «надзвичайно погані», в його подорожньому щоденнику збереглося чимало посутніх подробиць, котрі зміцнили негативний образ Польщі в Німеччині, який формувався протягом XVIII століття. Можливо, саме тому, що Польща була такою доступною німцям, навіть, у певному сенсі, тісно пов'язаною з Німеччиною, її з тим більшою інтелектуальною наснагою сприймали якщось чуже й відстале. У випадку Фіхте цей процес особливо цікавий, адже він сприяв інтелектуальному формуванню філософа, котрий згодом – у своїх «Зверненнях до німецької нації» 1807–1808 років – утвердив себе в ролі ідеологічного пророка новочасного німецького націоналізму.

Фіхте виїхав з Ляйпцига, що в Саксонії, наприкінці квітня, дорогою до Польщі проминув Силезію, яка тоді належала Прусії. У своєму щоденнику він занотував, що Польща для нього почалася вже у Силезії, задовго до того, як він досяг польського кордону. В Силезії він побачив «села, гірші за саксонські, котрі виглядали вже дуже по-польськи». Отож він чітко пов'язував «польське» із «гіршим». Також впадала у вічі наявність євреїв, а в шинку «все було інакше, ніж у Саксонії». Він міркує про «справжній силезький характер» і зауважує: «Про польського німця тут думаєш лише одне. Боже, яка різниця! (Gott, welcher Abstand!)». За Бреслау, столицею провінції, Фіхте розширює рамки свого аналізу, міркуючи про економіку, етнографію та мову. Краєвид змінювався, поля видавалися «менш обробленими», люди «слов'янськішими» (*sclavischer*), мова «грубішою». Незабаром він проминав «справжні польські села, що мали й польські назви». Мешканці були переважно католиками. Попри те, що

тут розмовляли німецькою, він майже нічого не міг зрозуміти (garnicht mehr zu verstehen)[4]. При цьому він досі не перетнув політичного кордону між Прусією та Польщею.

Сьогодні Силезія входить до складу Польщі. Вона також належала Польщі за Середніх віків, але у XIV сторіччі її було приєднано до Богемії. Разом з Богемією у XVI столітті вона перейшла до Габсбургів, а 1740 року її захопив Фридрих Великий, спричинивши багатолітню війну і постійну ворожнечу з Марією-Терезою. Силезію зі своїм змішаним населенням (що зауважив і Фіхте 1791 року) після Першої світової війни внаслідок плебісциту було поділено між Німеччиною і Польщею, 1939 року – окуповано Гітлєром і, нарешті, 1945 року повністю повернено Польщі. У XVIII сторіччі історичні зв'язки Силезії з Польщею та Богемією виразно свідчили про її належність до Східної Європи – навіть тоді, коли Фридрих переможно утвердив там своє панування. Роберт Арнольд у Відні наприкінці XIX століття написав книжку про німецьку «польську літературу» (Polenlitteratur) XVIII сторіччя, означивши кілька вагомих моментів у культурних контактах і тісну, хоча й амбівалентну, близькість між Німеччиною та Польщею. Це перш за все Силезія, потім міста Ґданськ і Торунь на Вісли, де німецькі міщани жили під польською владою; обидва ці міста захопив Фридрих внаслідок поділів Польщі 1772 і 1793 років відповідно. Історик Вольфґанґ Віперман простежив витоки ідеї німецького «Drang nach Osten»* і дійшов висновку, що вже у XVIII сторіччі деякі вчені Силезії та Ґданська, досліджуючи середньовічну польську історію, наголошували на важливості німецької еміграції до Польщі за Середніх віків[5].

Протягом XVIII століття німецькі редактори й видавці у Варшаві докладали зусиль, намагаючись за посередництва «Warschauer Bibliothek» у 1750-х роках і «Polnische Bibliothek» у 1780-х роках ознайомити німців з польською літературою та наукою. У Саксонії, де Фіхте народився, видки він вирушив і яка залишалася для нього початком координат, Польщею цікавилися дещо по-власницькому. 1762-й, рік його народження, був також передостаннім роком

* «Натиску на схід» (*нім.*).

довготривалої династичної унії між Саксонією та Польщею. Відтоді як Авґуста II було обрано на польський престол 1697 року й до смерти його сина Авґуста III 1763 року, саксонські курфюрсти з Ветинської династії правили обома країнами. Впродовж цього часу «польська література» Саксонії містила здебільшого твори-фарси: «Лист вельми неотесаного поляка до одного зі своїх родичів» (1704) та «Безладну Польщу» (1711), де стверджувалося, що «у цій безладній частині світу, вочевидь, нещасна Польща – найбезладніша країна». За часів Просвітництва польські маґнати бували при дворі в Дрездені, а Ляйпциґський університет став місцем зустрічі німецьких і польських умів[6]. Тож коли 1791 року Фіхте запросили переїхати з Ляйпциґа до Варшави і стати домашнім учителем, це можна витлумачити яко наслідок зв'язків між Польщею і Саксонією, налагоджених ще на початку того сторіччя.

Ще не перетнувши кордону між Прусією й Польщею, Фіхте вже у Силезії відчував дедалі більшу польськість, проте перетинання кордону направду приголомшило його:

> Перше село – Поніково, воно німецьке, але я здригнувся, коли побачив величезних псів, що вільно бігали навколо. [...] Селянський одяг вже у цьому першому селі виглядав як щось дике і занехаяне[7].

Тож Польща виявилася країною диких псів і диких людей, а до того ж «там було повно євреїв». Фіхте зустрів дівчину, «яку захотів вивчити», зауваживши: «У неї зовнішність справжньої німецької польки, чудова шкіра і колір обличчя, тільки вона трохи повнотіла». Це було справжнє расове дослідження, й поки Фіхте вивчав дівчину, до нього підійшов її наречений, який «не був люб'язний». Того вечора у шинку не було ніякої їжі, тільки «кепське, дуже кепське пиво». Після цього всього Фіхте вирішив, що «належно обжився у Польщі»[8].

Наступного дня Фіхте зробив загальне спостереження про польських жінок. Вони всі мали довге чорне волосся, а одна виявилася «неохайною (schlumpig), як і всі польські жінки, так само стрункою, так само звабливою і так само брудною». Далі він зауважує, що вони виказували «сильніший статевий потяг, ніж німецькі жінки». Про бруд Фіхте згадує постійно, описуючи вулиці, де «повно соломи, сміття й

Рівно». Він спостеріг, що міста «кишать (wimmeln) євреями», але його вердикт, винесений польським німцям, також не був повністю позитивним: «вони приємні, розумні, послужливі й люб'язні, тільки брудні, як самі поляки, ба навіть більше – в них це сильніше вражає німецьке око». Дістався Варшави, він ще різкіше висловився про «грубість (Grobheit) німців у Польщі»[9].

З враженнями Фіхте 1791 року перегукується подорожній щоденник Йоахима Фридриха Шульца 1793 року, опублікований під назвою «Подорож лівонця з Риги до Варшави». Він прямував до Тиролю на лікування й здійснив мандрівку сушею з Риги через Польщу, чого Гердер уникнув 1769 року, обравши шлях Балтикою. Шульц, ровесник Фіхте (обоє народилися 1762 року), перетнув Польщу у протилежному напрямку, в'їхавши зі сходу – з Балтійської Курляндії до Литви, а не із Силезії до Польщі. Вже у першому литовському селі на терені польсько-литовської Речі Посполитої Шульц побачив, що «за пів милі все стало зовсім інакшим». Мешканці були католиками і розмовляли іншою мовою, «і самі були в усьому інші» – в одязі, зовнішності, поведінці. В наступному селі було дуже багато євреїв, котрі в Польщі «почувалися, наче у себе вдома», – занотував він, відзначивши їхній «східний вигляд» і те, що вони «кишіли (wimmelten) навколо мого екіпажа», пропонуючи свої послуги. Шульц добре знав розповідь Кокса про Польщу і незабаром побачив достатньо, аби перенести це узагальнення і на Литву: «Кожне село – картина безладу та руїни». А самих литовців, як і євреїв, вирізняв «своєрідний східний вигляд». Поблизу Білостока він з подивом натрапив на дві саксонські родини, які прибули до Польщі за часів правління Августа II й тепер нараховували сорок чотири особи. Вони одружувалися між собою, аби уникнути «польської крові», й зберігали «справжні саксонські манери та діялект», а також «охайність і чистоту», чим вигідно вирізнялися на тлі решти литовців[10].

Шульцову «Подорож лівонця» було опубліковано 1795–1796 року в Берліні, а 1807 року вона вийшла і у французькому перекладі – того самого року, коли нарешті побачила світ історія Рюльєра, а Наполеон створив Велике князівство Варшавське. Шульців твір перевидали 1941 року, коли на-

цисти захопили Польщу й повернули собі Силезію; того року цю книжку дуже хвалили за те, що вона «не втратила свого значення до сьогодні»[11]. І справді, наукове зацікавлення Німеччини Польщею протягом XX сторіччя багато в чому перегукувалося зі спостереженнями Фіхте і Шульца у XVIII столітті. 1926 року Альбрехт Пенк, берлінський професор географії, порівнював «квітучі німецькі й злиденні польські села» у познанській провінції, яка лежала «на великому погранич'ї цивілізації». Того-таки року ще один націоналістично налаштований німецький географ Вільгельм Фольц згадував Середньовіччя, коли «вища німецька Kultur торжествувала над примітивним слов'янством». Також 1926 року Вальтер Кун, етнолог та мовознавець, мандрував Україною, вивчаючи місцеві німецькі громади, проводячи опитування і виховляючи «силу та красу німецької народности (Volkstum)». 1936 року Кун став професором університету в Бреслау, а 1939-го, коли нацисти окупували Польщу, повернувся до своїх німецьких громад в Україні, аби переселяти їх в Німеччину з огляду на їхні «виняткові расові якості». Звіти Куна як ученого експерта есесівці брали до уваги, оцінюючи расові характеристики східноевропейських німців, щоб з'ясувати, чи надаються вони для репатріяції до Німеччини. Кожна особа отримала «расову оцінку: від 1aM/1 ("дуже цінний") до 1V 3c ("непридатний")»[12]. Такої наукової точности мандрівники XVIII століття не могли навіть уявити, хоч й вони відзначали «грубість» німців у Польщі або навпаки, «охайність і чистоту» німців у Литві.

«Напівдикість і напівцивілізація»

Німецькі просвітники дуже цікавилися проблемою раси з наукового погляду. Це була одна з основних проблем у філософській суперечці Канта з Гердером у 1780-х роках, причому Кант найбільше значення надавав відмінностям у кольорі шкіри. Вперше цю ідею він висловив у есеї «Про різні людські раси» (1755). 1785 року Гердер опублікував другу частину своїх «Ідей», де розглянув різні народи світу й стверджував, що «людство на землі проявляється у великому розмаїтті форм, але загалом належить до одного людського типу»

Кант невдовзі відповів у «Berlinische Monatsschrift» і залучив 1786 року до дискусії нового учасника – Ґеорґа Форстера, який написав у Литві «Ще про людські раси». Форстер мав перевагу над Кантом і Гердером: він бував поза межами Європи й бачив різні раси. Форстер народився 1754 року поблизу Ґданська, у родині польських німців, і ще хлопчиком у 1760-х роках подорожував Росією з батьком, який за дорученням Єкатєріни вивчав, чи можна заснувати німецькі колонії у Поволжі. В 1772 році, коли Форстерові було вісімнадцять, вони з батьком яко дослідники природничої історії взяли участь у другій подорожі капітана Кука, вирушивши з Англії у трирічну експедицію до Південної Океанії. Ґеорґ Форстер уславився звітом про цю подорож, опублікованим англійською та німецькою мовами. 1784 року польська Комісія народної освіти запросила його викладати у Віленському університеті, де він працював до 1787 року[14].

Як і фізіократ Дюпон де Немур, котрий відгукнувся на пропозицію Комісії 1774 року, Форстер був не дуже задоволений своїм становищем у Польщі. Подібно до Фіхте, який «здригався», Форстер, після трьох років у морі разом з капітаном Куком, також визнав, що злякався, в'їхавши до Польщі:

> Скрізь – занепад, бруд моральний і фізичний, напівдикість (Halbwildheit) та напівцивілізація (Halbkultur) народу, а вигляд піщаної землі, всюди вкритої чорними лісами, перевершував будь-які мої сподівання. Цілу годину я самотньо оплакував свою долю, а потім, потроху заспокоюючись, оплакував долю цих глибоко нещасних людей[15].

Перехід від жаху до співчуття був разючим, як і поняття Halbwildheit та Halbkultur, котрі вказували на проміжний рівень, що чудово пасував тогочасним уявленням про Східну Європу. Форстер не цурався традиційних посилань на давню історію, зокрема на «слов'янських та гунських варварів», як Ґібон, висловлював своє розчарування за допомогою образів із тваринного світу: «Ведмеді перетворилися на людей – цього ані пером описати, ані словом передати». Для Форстера навіть поняття «польське господарство» (polnische Wirtschaft) стало образом на позначення відсталости[16]. Його

дотепер вживають у німецькій мові, коли хочуть описати безладне домашнє господарство, але для Форстера цей вираз мав і макроекономічне значення. Він завзято критикував кріпацтво у Польщі з моральних та економічних причин, правда, ніколи не забував, що Польща перебуває в Європі:

> Серед усіх європейських націй самі тільки поляки довели варварство й невігластво до такого рівня, що майже знищили (vertilgen) останні сліди розумових здібностей (Denkkraft) у своїх кріпаків; але вони самі тяжко за це розплачуються, почасти через те, що схожий на худобу (viehische) васал приносить їм ледве десяту частину того доходу, який міг би їм дати вільніший, щасливіший та розумніший селянин, а частково через те, що вони самі... від безсилля стали посміховиськом та забавкою для всіх своїх сусідів[17].

Для Форстера критерії варварства – нераціональне господарство та зневага інших, культурніших, націй. Він недалеко пішов від Фридриха, який назвав поляків «найостаннішим европейським народом».

У листі з Вільнюса до свого приятеля Форстер навіть покликається на власний досвід у Південній Океанії, аби на цьому тлі показати Польщу яко певну проміжну мішанину:

> Ти знайдеш багато підстав для сміху в цій мішанині (Mischmasch) сарматської або майже новозеландської грубости й французької надмірної вишуканости [...]. А може, й ні; сміються тільки з тих, чия провина полягає в тому, що вони смішні, а не з тих, хто через форми правління, виховання (саме так у цьому випадку слід назвати освіту), поганий приклад, священиків, деспотизм могутніх сусідів і юрбу французьких волоцюг та італійських ледарів зіпсуті з юности й більше не мають надії на майбутнє виправлення. Цей народ, я маю на увазі ті мільйони худоби у людській подобі, цілковито позбавлені всіх привілеїв роду людського [...] народ, призвичаєний до тривалого рабства, нині і справді загруз у тваринній нечутливості, неймовірному ледарстві й цілковитому тупому невігластві, звідки він, можливо, й за сто років не зможе виборсатися на один рівень з іншою европейською голотою[18].

У цьому описі відсталости, що вимірювалася ступенями та рівнями й столітнім відставанням від інших країн Европи, Форстер таки не згадує про чинник расової упослідженості, хоча, живучи в Литві й так суворо засуджуючи Польщу, він багато міркував над расовими проблемами.

У своєму есеї «Ще про людські раси» Форстер зовсім не згадує про свій польський досвід, хоча працював над цим твором у Вільно. Ба більше, іронізує з того, що інтелектуальні суперечки Просвітництва нарешті сягнули «глибин цих сарматських лісів» якраз тоді, коли він сам намагався уникнути «паралічу духу» в інтелектуальній ізоляції Литви. Форстер розпочав з тези, що у питаннях раси емпіричні спостереження важать більше за систематичний теоретичний підхід, підтримавши Гердера, а не Канта з приводу фундаментальної єдности людства. Припускаючи існування незначних відмінностей, Форстер більше цікавиться контрастом, але не між німцями та поляками, а між чорними та білими:

> Навіть найбільш мавпоподібний мурин настільки схожий на білого, що при схрещенні двох рас визначальні ознаки кожної переплітаються й зливаються в одну суміш. Відмінність вельми незначна; обидва – білий і чорний – перебувають дуже близько один від одного, інакше й бути не може, якщо тільки людство не повернеться до мавпячого стану, коли мурин замість того, аби лишатися людиною, перетвориться на мавпу[19].

Форстер вірив у вплив клімату на расу, котра відтак могла змінюватися, а тому він цікавився, чи «могла б негритянська раса під впливом нашого клімату, через декілька неозначених поколінь утратити свій колір і поступово змінити свій мавпоподібний вигляд на европейський, відповідний нашому кліматові»[20].

У висновках він щиро шкодує, що навіть коли довести єдність людства й те, що чорношкірі – «наші брати», зло рабства не припиниться. «Де ж та сила, що заборонила б виродженим европейцям панувати над своїми білими братами так само деспотично, як і над неграми?» Можливо, тут, наприкінці свого есею, Форстер натякав на свій досвід у Польщі, де він з жахом побачив жорстокість рабства. Він звертався до бі-

лих від імені чорної раси, вживаючи навіть ті самі фрази, що у листі про кріпацтво в Польщі:

> Біла людино! Невже тобі не соромно зловживати своєю владою над слабшими, зводити їх до рівня тварин, намагатися позбавити (vertilgen) їх навіть слідів розумових здібностей (Denkkraft)?[21]

Форстер закликав білого стати батьком чорній людині, «розвивати» в ній «святе зерно розуму», допомогти їй «стати тим, ким ти є або можеш бути». Він зовсім не намагався подати поляків і німців яко дві різні раси; він навіть виклав теорію навздогінного розвитку, що могла б подолати прірву між чорними та білими. Форстер також усвідомлював, що в Європі, зокрема в Польщі, білих так само утискають і принижують, як і чорних рабів, не пояснюючи це расовими відмінностями. Його твір виразно свідчив, що хоча Фіхте й Шульц вдавалися до расових нюансів у вивченні поляків і литовців, німецьке Просвітництво загалом було ще далеке від послідовного й узгодженого расового підходу до Польщі зокрема і Східної Європи взагалі.

«Європейський орангутан»

Перше враження Фіхте від Варшави було аж ніяк не з приємних: «Передмістя скидається на польське провінційне містечко – хижі замість будинків, на вулицях гній». У центрі він зауважив ті самі разючі контрасти, що впадали в око й іншим мандрівникам XVIII століття: «незліченні церкви та палаци, а між двома розкішними палацами часто виявляється благенька хатинка, що ось-ось могла завалитися». На тій самій вулиці, де був палац Чарторийських, мешкали лише євреї (lauter Juden). Вигляд готелю не поліпшив його загальної думки про місто: «Я мусив сам собі стелити ліжко. Я поскаржився, але мені сказали, що тут такий звичай». Він вигукував: «Яка жахлива вбиральня!», принагідно зауваживши, що цей готель вважався «одним з найкращих у Варшаві»[22].

Фіхте прожив у Варшаві лише два тижні, а отже, його враження не вирізнялися ані багатством, ані деталями. Натомість Шульц залишив надзвичайно вичерпне зобра-

ження міста, базоване не тільки на його короткотривалому побуті 1793 року, а й на кількамісячному варшавському досвіді 1791–1792 років, коли він представляв Мітаву, що в Курляндії (теперішня Єлґава в Латвії), на Чотирирічному сеймі. Його розповідь про Варшаву охоплювала все: від архітектури, церков, готелів і шпиталів до театру, азартних ігор, пікніків і проституції. Фактично образ Варшави XVIII століття виявився настільки повним і живим, що після перевидання книжки за часів нацистської Німеччини 1941 року вона вийшла і в повоєнній Польщі в 1956 році, коли стару Варшаву, цілковито зруйновану 1944 року нацистами, камінь за каменем поволі відбудовували[23]. Як і Фіхте, Шульц помічає міські контрасти: «Тож палаци й халупи, вілли та жебраки творять духовні й матеріяльні підвалини Варшави». Щодо вулиць, то «під час дощу вони залиті покидьками сміття, а заходи, яких уживають для їх очищення, не варті згадки». Він радив приїжджим «не зважати на брудний натовп євреїв», але цими словами сам привертав до них увагу. Шульц також згадує про міських повій, пояснивши, що проституція у Варшаві свідчить про «старопольську грубість звичаїв». Він вважав, що «тут аморальні оборудки обох статей вражають кількістю, розмаїттям, відкритістю й тим, що їх усі терплять, а також викличністю, дорожнечею, розпусністю й тією сумішшю безсоромности та жорстокости, з якою, либонь, не може зрівнятися жодна інша велика столиця Европи». Шульц розмістив Варшаву з культурного та географічного погляду на «відстані від вишуканіших европейських країн»[24].

Шульц прибув до Варшави на сейм у вересні 1791 року, а Фіхте на ту мить уже встиг приїхати і поїхати з міста у червні, тож вони побували там у різний час. Хоча сейм засідав з 1788 року, Фіхте не зауважив, що опинився у Варшаві в розпал революції. Тільки за місяць до його прибуття, 3 травня 1791 року, сейм ухвалив конституцію, яку Едмунд Берк вітав згодом і яка залишилася поза увагою Фіхте – або через його байдужість до внутрішньої політики Польщі, або через надмірну перейнятість власними справами на кшталт клопотів з нахлібною вбиральнею у готелі. Його забудькуватість найбільше вражає тому, що саме тоді Німеччиною прокоти-

лася хвиля симпатії до Польщі. «Berlinische Monatsschrift», у якій 1785 року було надруковано трактат Канта про раси і яку Форстер отримував у Вільно, аби не втрачати зв'язків із Просвітництвом, також хвалила польську конституцію 1791 року тим палкіше, що Польща тимчасово була союзницею Прусії. Водночас, позаяк за конституцією саксонська Ветинська династія проголошувалася спадкоємицею Станіслава Авґуста, Саксонія також вихваляла Польщу за «величезний поступ» і «розумну просвіту». Христіян Фридрих Шубарт, який у 1774 році надрукував у своїй «Deutsche Chronik» поему «Полонія», оплакуючи її долю після першого поділу, 1791 року вітав конституцію надто вже оптимістично: «Радуйся нині, Полоніє! Твоя ніч освітлена навіки». Шубарт помер того-таки року, не встигнувши розчаруватися у своїх палких сподіваннях; але багато молодих німців пішли його слідами, складаючи поезії про тріюмфи й, урешті-решт, трагедії Польщі 1790-х років. Серед них – Йоган Даніель Фальк, Йоган Христіян Ґретчель, Альоїз Вільгельм Шрайбер та Андреас Ґеорґ Ребман, що входили в революційну когорту німецьких поетів, які писали про Польщу у 1790-ті роки, провістивши романтичне зачарування 1830-х років[25].

1794 року в Німеччині, а особливо у Відні, Косцюшко став героєм дня; скрізь були його портрети, хоча вони й прославляли його в цікавому написанні – «Kutschiuzky» (Кучюцький). У німецькому романі «Прочани вісімнадцятого сторіччя», що з'явився у середині десятиліття, Ісус та Іван блукають Польщею та оплакують падіння конституції 1791 року. Ще один німецький роман «Образи польської революції», опублікований у 1797 році, позичав матеріял про Польщу з опису Шульца, але загалом ґрунтувався на «Любовних походеньках шевальє де Фобляза» Кувре[26]. 1790 року у Франції надрукували спогади Маурицій Беньовського, де переповідалися його пригоди від Польщі до Мадаґаскару; німецькою ці спогади переклав сам Ґеорґ Форстер. Незабаром, у 1795 році, Беньовський став героєм однойменної драми Авґуста Фридриха Коцебу, а в 1800-му – ще й французької опери Франсуа-Адрієна Буальдьє[27].

Ернст Людвіґ Посельт нарікав 1796 року на поділи, що перетворили Польщу на «старожитність», зробили «історію

та географію Європи коротшою на цілий розділ» і знищили державу «після стількох поділів, що майже кожен третій рік потрібно укладати нову мапу». Звісно, німецька громадська думка не була одностайна в симпатіях до Польщі, і, наприклад, нюрнберзькі картографи, спадкоємці Гомана, особливо квапилися стерти Польщу з мапи Європи. Гюсефельдова мапа 1794 року завчасно позбавила Польщу окремого кольору, хоча її назву ще друкували. На мапі 1798 року Гюсефельд прибрав і назву[28].

У 1791 році, під час подорожей Фіхте, у Німеччині було видано вигадані подорожні нотатки німецького мандрівника, який виявляє, що у Варшаві «поляки не знають, що люди можуть думати й відчувати і що знання підносить людину»[29]. Саму можливість приписати полякам «нижчий рівень» на шкалі людяности також можна було використати під час цих революційних років і з політичною метою, хоча німецькі автори дозволяли собі таку свободу висловлювань і щодо угорців. У 1792 році, коли націоналістичні настрої начебто далі становили загрозу для влади Габсбургів в Угорщині, у Франкфурті та Ляйпцигу вийшов друком анонімний памфлет. Його автором, можливо, був Леопольд Альоїз Гофман, який вказував угорцям на їхнє місце за допомоги риторичних формул, що підкреслювали упослідженість Східної Європи. Епіграф нібито походив з німецького перекладу «Міркувань про врядування в Польщі» Русо: «Я сміюся з тих нікчемних народів, які, розігрівшися після випитого, наважуються говорити про свободу». Навряд чи Русо так думав про поляків, та йшлося тут про угорців, – так наче й не мало значення, який з цих народів зневажати. Нікчемний народ, на думку автора, «хоче претендувати на цивілізацію (Kultur)», насмілюється рівнятися до «найпросвіченіших націй», тому його можна порівняти з «чванькуватим дурнем у міщанському житті». Далі він пише, що лише тоді, коли угорцям пощастило потрапити під владу Габсбургів, люди почали розрізняти слова «Ungar» і «Barbar», угорець і варвар. Хоча угорці і можуть претендувати на те, аби називатися просвіченим народом (Aufgeklärten), їхня політична некерованість «знову засвідчила їхню давню скитську дикість». Їх можна було легко зарахувати до «менш культивованих націй» або в тому-таки абзаці показати всій

Європі як «вічно диких варварів у всій своїй голизні». Культурні стереотипи XVIII сторіччя, які підпорядковували Східну Європу Європі Західній, дозволяли деяким німецьким письменникам революційного десятиріччя зняти Польщу й Угорщину з політичного порядку денного.

Фіхте у Варшаві 1791 року не применшував і не схвалював революцію, що розгорталася перед його очима; він, здається, взагалі її не зауважив. Натомість він надто переймався своїми особистими справами, які несподівано погіршилися. Фіхте прибув до Варшави, аби стати домашнім учителем у шляхетній польській родині, але вже під час першої зустрічі не вельми сподобався родині, й передусім графині. Проблема полягала в тому, що його французька була слабенька, і тому графиня вважала, що він не може бути добрим учителем для її сина. Наприкінці свого подорожнього щоденника Фіхте намалював на графиню злу карикатуру; в її погляді було щось «дике», а в її інтонаціях – щось «вульґарне»; вона заїкалася від «надміру почуттів», використовувала забагато косметики й виглядала «завжди п'яною». Але що він міг вдіяти? Він написав їй листа, звісно, французькою, пояснюючи, що ніколи не приїхав би до Варшави, якби вважав, що від нього очікують чогось більшого за знання латини, історії, географії, математики та посередньої французької. Однак він сподівався, що графиня виявить достатньо великодушности й відшкодує йому «витрачений час, невиконані зобов'язання та витрати на зворотний шлях». А тоді він спробує представити її одному французькому абатові, «що знає французьку досконало». Фіхте втратив місце, задля якого їхав до Варшави, а тут ще польська графиня, з її диким поглядом і грубим тоном, наважилася збиткуватися з його культурного рівня.

У 1780 році, десятьма роками раніше, з'явився грубий французький памфлет «Європейський орангутан, або Поляк, який він є», означений «методичним дослідженням, котре дістало нагороду в галузі природничої історії 1779 року». Форстерові расові гіпотези про «мавпоподібних негрів» тут, либонь, стали пародією на поляків. З методичною жорстокістю памфлет називав поляка «найгіршим, найнегіднішим, найпідлішим, найгидкішим, найбезчеснішим, найтупішим, найбруднішим, найоблуднішим, найбоягузливішим серед

усіх мавп». Спершу така виняткова ворожість приписувалася перу самого Фридриха, але згодом з'ясувалося, що автором, напевно, був один французький офіцер, розжалуваний з польської армії[32]. Звільнити чужоземця зі служби у Польщі спочатку викликати люту зневагу, і якщо Фіхте ставився до цього спокійніше, то, можливо, тому, що він зробив свою подорож успішною. Не гаючи більше часу у Варшаві, він найняв корабель, що доставив його Вислою до Ґданська, звідти вирушив морем до Кеніґсберґа. Подорож до Варшави виявилася невдалою, тож він її переосмислив: Варшава стала лише його короткою зупинкою на шляху до Кеніґсберґа й до Канта.

Пізніше Фіхте в листі до приятеля описує свою подорож до Польщі як буденний і випадковий епізод:

> Після численних пригод у Силезії та Польщі, де впродовж трьох тижнів я мандрував за власним розсудом, я прибув до Варшави; будинок, в якому я мав зупинитися, так мені не пасував, що я одразу скористався нагодою і розірвав угоду. Мало не дійшло до суду, але я задовольнився тим, що дозволив відкупитися від себе кількома десятками карбованих дукатів, з якими і мандрував до протилежного краю Польщі, а звідти до Кеніґсберґа – вгадай, заради кого[33].

У такий спосіб цю подорож було наділено сенсом, який міг вгадати будь-хто. Польща просто лежала на шляху, і хоча тут траплялися «пригоди», вони не заслуговували на опис. Невдача Фіхте у Варшаві – лише випадок, він сам домовлявся з графинею, сам розірвав угоду і дав їй нагоду відкупитися. А в листі Фіхте до Канта Польща зникла взагалі. Тепер Фіхте писав, звісно, не французькою, а німецькою: «Я прибув до Кеніґсберґа ліпше пізнати людину, котру шанує вся Європа, але мало хто в Європі любить її так, як я»[34]. Він також подав на розгляд Канта філософський есей. Робота сподобалася, і Кант допоміг її опублікувати 1792 року під назвою «Спроба критики будь-якого об'явлення». Отож Фіхте утвердився яко філософ унаслідок подорожі до Польщі, або радше завдяки тому, що вона не вдалася. Він їхав через усю Польщу до філософської слави на східному аванпості німецького Просвітництва. Дорогою він мимо-

хідь зробив кілька антропологічних спостережень стосовно Польщі та Німеччини, підсумувавши їх вигуком – «Боже, яка різниця!».

«Від цивілізації до нецивілізації»

У 1769 році, коли Гердер покинув Ригу й провістив нову цивілізацію в Україні, у м. Ганновер, що в Нью-Гемпширі, було засновано Дартмутський коледж. 1770 року, коли Фортис вирушив до Далмації вивчати звичаї морлахів, у Нью-Гемпширі заснували нову школу, чиєю метою було опікуватися так званими дикунами, американськими індіянами. Навчальна програма Дартмута мала готувати не антропологів, які вивчатимуть індіянські звичаї, а радше місіонерів, котрі навертатимуть індіянців у християнство. 1772 року Джон Ледьярд, молодик з родини новоанглійських пуритан, вступив до Дартмута і, перш ніж кинути навчання, провів якийсь час між ірокезами. Проте він став не місіонером, а моряком і дослідником невідомого. В 1776 році, коли Америка проголосила свою незалежність від Англії, Ледьярд перебував ув Англії і вирушив з капітаном Куком у третю й останню подорож. Як і Форстер під час другої експедиції, Ледьярд мав нагоду відвідати Нову Зеландію і Таїті; нещасливим місцем стали Гаваї, де 1779 року Кук загинув на березі у сутичці з гавайцями. У пошуках невловимого північно-західного шляху навколо Канади експедиція потрапила й до Беринґової протоки. На Алеутських островах Ледьярд зустрів російських торгівців хутром і був вражений близькістю Сибіру та Аляски, Російської імперії та Північної Америки[35].

1785 року в Парижі Ледьярд намагався спорядити експедицію для подорожі до Росії та Сибіру й дослідження Північно-Західної Америки. Він радився з Томасом Джефферсоном, американським послом у Парижі, з Фридрихом Мельхіором Ґримом, культурним аташе Єкатєріни у Франції, а також з Джоном Полом Джонсом, котрий незабаром вступив на російську службу. В 1786 році він написав до свого кузена в Америці, що «приблизно за два тижні я покину Париж і вирушу до Брюселя, Кельна, Відня, Дрездена, Берліна, Варшави, Петербурґа, Москви, Камчатки, Анадівського

моря, узбережжя Америки. Якщо я побачу якісь міста до Нью-Йорка, то напишу тобі про них»[36]. Ця могутня вісь тяглости – від Західної Європи до Східної й від Азії до Америки – стане предметом роздумів Ледьярда під час його подорожі, котра дещо порушить початкові плани. 1787 року, опинившись у Санкт-Петербурґу, в листі до Джеферсона він згадує про давніх варварів: «Я можу сказати лише одне: вам не загрожує, що друга навала ґотів, вандалів, гунів або скитів порушить розкішний спокій вашого чудового клімату». У Санкт-Петербурґу все зовсім інакше: «З нами за столом сидів скит, що належав до місцевого Лікарського товариства». Безперечно, це був жарт, пов'язаний з тим, що у XVIII сторіччі Східна Європа традиційно асоціювалася з давньою Скитією. Там, у Санкт-Петербурґу, Ледьярд познайомився з Паласом, німецьким натуралістом на службі в Єкатєріни, котрий вивчав Російську імперію, а також із французьким послом у Росії, тим-таки Сеґюром. Ледьярд сподівався, що за їхнього сприяння Єкатєріна дозволить йому подорожувати цією імперією[37]. Можливо, через те, що він присвятив замало уваги цій справі, або через те, що його прохання розглядалися не дуже уважно, адже Єкатєріна й Сеґюр готувалися до великої кримської подорожі, – дозвіл, що його отримав Ледьярд, виявився недостатнім, а відтак уся подорож закінчилася безглуздою невдачею.

Сибір був дражливою темою у тогочасній Росії. Марк Бесін у своєму дослідженні «Винайдення Сибіру» висловив припущення, що від часів Пєтра ідентичність Росії шукали в симетричному поділі на дві половини – Росію в Європі і Росію в Азії[38]. Так само, як і Західна Європа, котра означувала свою цивілізацію, порівнюючи себе з напівсхідною відсталістю Східної Європи, Пьотр і Єкатєріна намагалися співвідносити Росію з Європою на противагу колонізованому Сибіру, що належав до Азії. Саме цей поділ і робив Сибір таким дражливим питанням. Єкатєріна розлютилася, коли французький астроном, абат Шап д'Отрош, приїхав 1761 року до Сибіру спостерігати за проходженням Венери через сонячний диск, а 1768 року надрукував свою «Подорож по Сибіру», де з осудом відгукнувся про цивілізацію Росії. Єкатєріна розгнівалася настільки, що сама написала французькою мо-

вою «Спростування, або Розгляд чудово виданої поганої книжки», де висміювала Шапа[39]. Можливо, вона згадала цю нього, коли дізналася, майже двадцять років опісля, що Ледьярд хоче перетнути Сибір.

Ледьярд вів «Щоденник мандрівки через Сибір до Тихого океану під час власної спроби навколосвітньої подорожі» почав він свою виправу подорожжю з Казані на Волзі до Тобольська за Уралом. Він зауважує, що землі між ними, «які колись належали полякам, мабуть, досить бідні, судячи зі злиденного вигляду мешканців»[40]. Як і в Шапа, у нього склалося хибне уявлення про імперію Єкатеріни, адже він чомусь вирішив, що ця територія колись належала полякам. Справді, Річ Посполита у зеніті своєї могутности сягала далі Дніпра, але ніколи не простягалася аж до Волги, не кажучи вже про Урал. Вочевидь, Ледьярд знав, що поділ Польщі відбувся не так давно й що Росія розжилася польськими територіями, але він зовсім не розумівся на питаннях політичної географії Східної Европи. Його також мало цікавила новітня історія. З його сибірського щоденника зрозуміло, що його понад усе цікавила расова антропологія, коли він побачив татар біля Казані:

> Тонка ґрадація від цивілізації до нецивілізації виявляється у всьому: в їхніх звичаях, одязі, мові та особливо у тому надзвичайно важливому чинникові – *кольорі*, який, у чому я тепер твердо переконаний, походить із природних причин і є наслідком зовнішніх місцевих умов. Те саме я думаю про *риси* [обличчя]. Як і в Африці, я бачу тут великі роти, товсті губи та широкі пласкі носи[41].

Уявлення про тонку «ґрадацію від цивілізації до нецивілізації» було дуже суттєвим для конструювання Східної Европи Просвітництвом, але тут Ледьярд розширив цю шкалу також на Сибір, охопивши Евразію. Позначками на його лінійці цивілізації були пункти, які він накидав іще в Парижі: Брюсель, Кельн, Берлін, Варшава, Санкт-Петербург, Москва, Камчатка тощо. Гердер уявляв Европу й Азію з погляду фізичної географії у вигляді «похилистої рівнини», що починалася з татарських висот. У схемі Ледьярда землі знижуються в іншому напрямку – із заходу на схід, від

цивілізації до нецивілізації; це лише метафора. Звичаї були першими у списку чинників, якими вимірювався ступінь цивілізації, але Ледьярд додав до них інші складники: «колір» та «риси обличчя». Як і Форстер, він, либонь, вірив, що расу визначали «природні причини» – клімат та середовище. Його зацікавлення расовою подібністю татар і африканців заохотить його поїхати в Африку, але ця подорож виявиться для нього ще невдалішою за сибірську.

Досягши Єнісею, Ледьярд поділив «татар» – поняття, яке він вживав надто широко – на три класи, за рисами обличчя та будовою тіла: «До третього класу належать світлоокі та білолиці татари, сюди, на мою думку, входять козаки». Вказуючи на відмінності татар від європейців, Ледьярд особливу увагу звертає на вуха, бо «вуха калмицьких та монгольських татар більше відстовбурчені, ніж в європейців». Це дуже сміливе узагальнення він зробив, вимірявши вуха лише в трьох татар і вирахувавши середню відстань від вух до тімені. Крім цього, зацікавлення Ледьярда расовими питаннями виявилося у численних описах дітей з мішаних шлюбів. Він вивчив очі та волосся «чотирьох дітей від калмика та росіянки», а потім жінку, «чия мати була якутською дикункою, а батько – росіянином» – випадок, який «зміцнив моє переконання, що відмінність у кольорі шкіри не є наслідком якогось задуму Творця», а радше це «вплив природи». Стосовно росіян він зауважив, що «їхні звичаї азійські, а не європейські», а з погляду етнографічного походження вони належали до Європи, але передусім до Східної Європи. Вимірювання тут не відігравали жодної ролі, поступившись місцем фантазіям: «Власне руси походять від поляків, слов'ян, богемців та угорців». Ті, своєю чергою, походили від греків, греки від єгиптян, а єгиптяни від халдеїв. Ніби прагнучи підтвердити достовірність цього ланцюжка, Ледьярд окремо зауважує, що «сьогоднішнє вбрання русів таке, як єгипетське»[42]. Два роки по тому його зустріч із Єгиптом та єгиптянами закінчиться його раптовою і таємничою смертю.

У Якутську Ледьярд спостерігав за людьми, «народженими напівросіянами і напівтатарами», і вважав, що вони «дуже відрізняються від татар та русів і перевершують їх». Його цікавило, чи могли міжрасові шлюби стати визначаль-

ними причинами «відмінностей європейців від татар та му-ринів», тобто природною причиною «відмінностей всередині людства». Він бачив «чоловіка, який народився від якута й росіянки, а також сина того чоловіка», і замислився над тим, що расові особливості передаються далі першого покоління. Він писав так, наче хотів створити науку про расу: «Я відтак доходжу висновку, що після першого покоління чинник природи або майже не впливає на колір, або впливає дуже мало. Також я помітив, що коли відбувається зміна кольору від покоління до покоління, то найчастіше темніший колір змінюється на світліший, а не навпаки». Він вперто складав докупи різнорідні шматочки расових характеристик, сподіваючись сформулювати наукові закони на основі власних сибірських спостережень. Певна річ, його загальні висновки випливали з гаданих «ступенів» зменшення цивілізації від Європи до Азії: «Тими самими ступенями, якими я зійшов з висот цивілізованого суспільства у Петербургу до нецивілізованості Сибіру, я прийшов від світлошкірого європейця до мідношкірих татар». Раса і цивілізація для Ледьярда нерозривно пов'язувалися, змінюючись паралельно одна одній у напрямку із заходу на схід. У своїх гіпотезах він іде ще далі: «Загальне зауваження таке: переважна більшість людства порівняно з європейською цивілізацією нерозвинена, і ця частина людства має темніший колір, ніж європейці. Не існує білих варварів, а майже в усіх нецивілізованих народів шкіра коричнева або чорна»[43].

Поки Ледьярдові спостереження супроводжували його від Європи до Азії, думками він перенісся до Африки. «Мідношкірі» татари, звісно, не були чорними, але коли він дослідив «форми та риси обличчя», а не тільки колір, то виявив зв'язок: «Я помітив, що це не європейське обличчя, зовсім не схоже на нього, а радше африканське». Він порівнював рису за рисою, носи і ніздрі, губи й роти, очі й вилиці. Всі татари виглядали для Ледьярда однаково, попри те, що в Сибіру він бачив представників численних народів, і не всі з них вважали себе татарами. «Я не знаю жодної [іншої] нації, – зауважував він, – жодного [іншого] народу на землі, крім китайців, муринів та євреїв, риси котрого були б такі ж одноманітні, як в азійських татар». Можливо, причина

цієї одноманітности полягала в тому, що «вони завжди були дикунами, відкидали цивілізацію й донедавна дуже рідко змішувалися з іншими народами». Натомість «вони більше жили серед лісових звірів, ніж серед людей», – дуже важливий факт для того, хто вірив, що расові відмінності зумовлюються природними, біологічними чинниками. Але він також визнавав, що його наукові знання обмежені: «Я теж не знаю, наскільки можуть змінитися риси обличчя людей, котрі постійно живуть серед звірів». Це була межа тодішньої науки. Ледьярд чув про англійського анатома, який досліджував «голову мурина», щоб з'ясувати, чи схожа вона на голову мавпи: «Якби я міг, то надіслав би йому голову татарина, котрий живе з мисливства і постійно перебуває серед звірів, з випуклими вилицями. Імовірно, анатомічно він схожий на лисицю, вовка, собаку, ведмедя тощо»[44]. Наразі Ледьярд міг вимірювати лише вуха живих істот, але плекав набагато ширші наукові мрії.

Філософи-просвітники і перед тим міркували над питаннями расової ідентичности татар. У 1749 році Люї Бюфон у своїй «Природничій історії», розглядаючи «розмаїття людських видів», вважав, що татари – виняток у білій расі: «Чорна раса так само розмаїта, як і біла: чорні мають, подібно до білих, своїх татар і своїх черкесів». 1754 року Дейвід Г'юм додав до свого есею «Національні характери» (1748) зауваження про расу, де татар так само виокремлено. За його словами, він «схильний підозрювати», що чорні «від природи нижчі за білих». Г'юм уважав, що «ніколи не було іншої цивілізованої нації, крім білих» і що навіть «найгрубіші варвари з-поміж білих – давні ГЕРМАНЦІ або теперішні ТАТАРИ, – все одно мають у собі щось варте уваги»[45]. Татар частіше пов'язували з давніми скитами, ніж із давніми германцями, але принаймні у середині століття ніхто не заперечував того, що вони належали до білої раси. Бюфон і Г'юм погоджувалися з цим, щоправда, обидва вважали татар винятком. Їхня біла шкіра була важливою не лише тому, що свідчила про належність до Европи яко мешканців похилистої евразійської рівнини у Гердера, але й тому, що деякі з них справді жили в Европі – у Криму та на Волзі, тобто у Східній Европі. Але Ледьярд зі своєї американської позиції був готовий поставити під сум-

нів білий колір татар. Він погоджувався зі Г'юмом, що всі цивілізовані народи належали до білої раси, тож, не виявивши в татарах нічого «вартого уваги», окрім хіба їхніх вух, дійшов висновку, що «білих дикунів немає». Сміливе рішення Ледьярда ґрунтувалося на його американському досвіді.

Влітку 1787 року Ледьярд надіслав з Сибіру листа до Парижа Томасові Джефферсону, в якому захоплено втаємничив його у своє відкриття:

> Не побачивши вас особисто, а можливо, навіть тоді, я ніколи не зможу передати вам, наскільки татари подібні до американських аборигенів: це той самий народ – найдавніший і найчисленніший поміж усіх інших, і якби не маленьке море між ними, вони досі мали б *однакову назву*. Вбрання цивілізації так само мало пасує їм, як і нашим американським татарам, – вони довго були татарами, і мине чимало часу, поки вони змінять[ся][46].

Відтак татари були просто американськими індіянцями, а ті, своєю чергою, – американськими татарами, однаково чужими цивілізації. Ледьярд, знаючи тих і тих, міг із легкістю побачити їхню спорідненість. Уперше зустрівши татар у Казані, він визначив, що їхні прикраси – «це різновид *вампуму*». На озері Байкал він побачив, що «їхні намети, або віґвами, вкриті циновками або шкірами й скидаються на справжні американські віґвами». Відрізнялися тільки назви – «юрта, чи хижа, як ми зазвичай їх називаємо, і віґвами, як їх зазвичай називають американські татари». Він бачив татуювання, котрі нагадали йому «плем'я могікан ув Америці», і чув про подібні відмітки серед «молдавських селян». Він міркує про звичай скальпування у давніх скитів та сучасних американських індіянців і навіть згадує про гавайців, тобто «індіянців Овайї [Owhyhee]», які «принесли частину голови капітана Кука, але зрізали з неї все волосся». Він вважає «вартим уваги те, що серед азійських та американських татар побутують однакові примітивні забобони щодо жінок під час менструальної хвороби»[47]. Всі ці антропологічні дані підтверджували його расові гіпотези про їхню позірну зовнішню подібність. Татари – як американські, так і азійські – поділялися на племена, але «природа поклала межі цьому та

будь-якому іншому поділу, відмітивши їх, хоч би де вони осіли, безперечною ознакою татар. У Новій Землі, Монголії, Гренландії чи на берегах Місисипі вони однакові». Ба більше, усі вони однаково непричетні до цивілізації, і Ледьярд ставить риторичне запитання, чи зможе татарин коли-небудь зробити годинника або телескоп. «Як у Сполучених Штатах Америки, так і в Росії, – згадує він, – ми намагалися навчити татар мислити й поводитись як ми, і що це дало?»[48]. Він сам, навчаючись у Дартмуті, напевно, думав про навернення індіанців у християнство, але тепер, побачивши світ, вважав, що насамперед слід навернути їх у цивілізацію.

Фортис виявив, що в Далмації носять у волоссі намистинки й монети «на татарський або американський лад». Навіть Ґібон знаходив цікаві аналогії між Америкою та Східною Європою, коли описував угорські шатра, татарські луки, російські шкурки вивірок і козацькі чайки. Але тільки Ледьярд міг робити висновки з власних спостережень. Щоб підтвердити свої антропологічні припущення про спорідненість татар та індіянців, він намірявся перетнути Сибір до Камчатки і продовжити дослідження на тихоокеанському узбережжі Північної Америки. Проте за 200 миль від океану його раптово заарештували за наказом цариці, переправили під вартою через усю Російську імперію на захід і безцеремонно покинули в Польщі. Катерина, повернувшись із Криму, довідалася, що Ледьярд роз'їжджає по Сибіру без належного уповноваження. Один американський сучасник Ледьярда називав його «дивним генієм» і нарікав, що «жіноча забаганка, ймовірно, перешкодила світові дізнатися про нові й важливі дані, які могли бути отримані після цієї надзвичайної подорожі у разі її [успішного] завершення»[49]. Сам Ледьярд, коли його проти власної волі перевозили назад до Східної Європи, гнівно переконував, що він ні в чому не винен.

Ледьярдові антропологічні дослідження у Сибіру видавалися дивними (що, напевно, і викликало підозру у Санкт-Петербурґу) порівняно зі значно невиннішою мандрівкою до Сибіру англійця Джона Паркінсона п'ять років по тому. Паркінсон був священиком і супроводжував молодого пана на прізвище Бутл, котрий не міг поїхати у Францію через

страхіття терору і вирушив у незвичну «північну подорож». Хоча ця подорож називалася «північною», Паркінсон у своєму травелогу також зауважує відмінності між Росією та «західною Європою». При дворі у Санкт-Петербурґу він захоплюється «строкатим натовпом», у якому «змішалися козаки, киргизи й татари, що виглядало дуже химерно». Його розважали козацькі та російські танці, які мали для нього «присмак» чогось «дикого й варварського». Паркінсон вибрався зі столиці трохи подивитись імперію, традиційно занотувавши «жахливий стан доріг». Посилаючись на Кокса, він зауважив, що на Волзі перетнув кордон між Європою та Азією, а проїхавши Урал, опинився у Сибіру і добрався аж до Тобольська. Там він став свідком сибірських танців з нагоди дня народження Єкатєріни[50]. Повернувшися до Волги, він зустрівся з Паласом, а також побачив калмиків, зазначивши, що «ніколи в житті мені не доводилось бачити обличчя, котрі випромінювали б такий душевний спокій, любов до людей і задоволення, як у цих місцевих добряків». Це дуже несхоже на расову фізіогноміку Ледьярда. Паркінсона також зацікавили гусячі бої – російська розвага; а національне вбрання Поволжя видалось йому «дуже колоритним і милим». Згодом його «розважили» черкеси, котрі виконували «численні національні танці»[51]. Як і інших мандрівників, Паркінсона приваблювала мальовничість Східної Європи; це його ставлення, щоправда, наснажене більш нещодавнім інтересом до фольклору, можна протиставити радикальним і часом химерним антропологічним дослідженням і теоріям Ледьярда.

До свого арешту, все ще сподіваючись вирушити з Сибіру до Америки, Ледьярд відчував, що колись неодмінно мусить поїхати в Африку, аби завершити свої расові дослідження. У Якутську, передчуваючи біду, він так уявляв закінчення своїх подорожей: «Дослідивши Африку, я ляжу на вічний спочин, займаючи маленький клаптик земної кулі, яку я вивчав, – аби лишень це не трапилося раніше». Його передчасне повернення з Сибіру до Європи, та ще й в'язнем, поклало на якийсь час край його планам щодо Північної Америки, і його думки знову повернулися до Африки. 4 липня 1788 року він надіслав цидулку до Джеферсона у Париж:

> Пан Ледьярд засвідчує свою пошану панові Джефферсону. Коли він майже дістався до Тихого океану, російська імператриця ув'язнила його та вигнала зі своїх володінь. Тепер він збирається до Африки, побачити, що можна зробити із цим континентом[52].

Джефферсон у березні 1789 року написав з Парижа до американського посла в Іспанії:

> Останні звістки від Ледьярда (ще один наш сміливий співвітчизник) я отримував з Каїра. Якраз тоді він занурювався у невідомі терени Африки, аби, може, ніколи звідтіля не виринути знову. Він пообіцяв мені, якщо повернеться, поїхати до Америки і дістатись із Кентукі до західної межі континенту[53].

На жаль, Ледьярдові не довелося дослідити Америку та й навіть Африку, бо його подорож завершилась у Каїрі. Він помер там у віці 38 років, а обставини його смерти свідчать про те, що він був не лише «дивним геніем», а може, й дуже неврівноваженою людиною. Звістки про його смерть дійшли з Каїра до Англії, і Томас Пейн переслав їх Томасові Джефферсону до Парижа. Ледьярд збирався покинути Каїр, але погода перешкоджала від'їзду, тож «пан Ледьярд образився на затримку і з такою лютістю накинувся на своїх провідників, що в його організмі щось порушилось». У нього лопнула кровоносна судина, і за кілька днів він помер[54]. Повернувшись із Сибіру яко в'язень, він уже мріяв про фатальну африканську експедицію, але перш ніж вирушити до Африки, він був вивезений із Сибіру до Европи, а вже після цього сам дістався зі Східної Европи до Европи Західної.

«Між східним та західним світом»

Прагнучи дочекатися «кінця своєї нещасливої подорожі невинного в'язня», Ледьярд спершу радів, що залишає Росію і в'їжджає до Польщі, стаючи там вільним мандрівником. «О свободо, о свободо! Які солодкі твої обійми!» – вигукував він. «Зустрівши тебе у Польщі, я благословляю цю країну; і справді, я гадаю, вона потребує благо-

словення кожної милосердної душі». Іронічна зверхність, відтак, стримувала його захват від самого початку, а його милосердя зменшилось, тільки-но він зупинився в одного єврея, у «великому брудному будинку, де багато сміття, галасу й дітей». Він виявив, що польсько-російські пограничні землі були «населені лише неймовірно надокучливими євреями». Але не чисельність євреїв, а злиденність селянства змусила Ледьярда відмовитися від свого благословення Польщі. Якщо «зло на російську імператрицю» зробило його «прихильником польського короля», щойно він опинився у його володіннях, то через три дні він хотів тільки «чимшвидше полишити країну». Його нажахало, що «не лише селянство, але всі люди були найбіднішими з усіх, яких мені доводилось бачити». Вони були «надзвичайно маленькі, кволі, недогодовані, обшарпані й непривабливі». Зі своєю пристрастю до вимірювань, він виявив, що «середній зріст тих, кого я бачив, – 5 футів і 2, 4 або 5 дюймів; вони всі кривоногі, клишоногі та шкутильгають»[55]. Отже, утиски селян, яких сприймали за рабів, для мандрівників XVIII століття були чи не найголовнішими ознаками Східної Європи, але Ледьярд переміщає цю проблему в площину фізичної антропології; співчуття у нього явно змішувалось із огидою.

Прямуючи з Азії просто до Західної Європи, Ледьярд не міг утриматися, аби не зауважити серединного розташування Польщі, яку він поспішав перетнути. Зрозуміло, він тлумачив це з антропологічного погляду, тож звичаї та манери окреслювали в нього територію Східної Європи:

> В одязі і в звичаях тут усе перемішане. Важко описати, як впливає на мешканців географічне розташування їхньої країни між східним і західним світом. Євреї цілковито перебувають на східному боці. [...] А поляки (якщо зараховувати сюди дам, які, на мою думку, найкращі судді, коли йдеться про одяг та чистоту) мають у собі більше європейського, ніж азійського, але як і одяг, так і звичаї Європи погано їм пасують[56].

Європейська мода та звичаї, котрі, здавалося, «погано пасували» полякам, нагадували «вбрання цивілізації», яке, з погляду Ледьярда, не личило татарам. Одним сміливим риторичним ходом він відокремив Східну Європу від Європи

Західної, проголосивши, що «грубі, нерозвинуті, примхливі, фантастичні смаки відділяють Польщу й Росію від духу Європи»[57]. Звичайно, саме Ледьярд, цей «ексцентричний геній» з Америки, відмовляв Польщі й Росії у «дусі Европи», керуючись своїми власними смаками, які могли бути примхливими й фантастичними, але водночас близькими до традиційного погляду Просвітництва. Вольтер відрізняв «нашу частину Європи», із притаманною їй вищістю «звичаїв та духу», від іншої, нижчої частини, яка простягалася від Тракії до Татарії.

«Сьогодні після обіду я покинув Вільно, західні околиці якого дуже гарні», – занотував Ледьярд у своєму щоденнику. Однак він не барився там, бо «західні околиці» Вільна, напевно, були недостатньо західні.

> Я радісно залишив їх заради божественних країв Заходу. Не здійснивши цієї маленької подорожі, я би ніколи не мав правильного уявлення про те, наскільки східний світ нижчий проти західного, і що така велика різниця існує у серцях і навіть у мізках людей. Якщо культура дає такі плоди, то я не бачу жодного перебільшення у припущенні, що західні люди можуть стати янголами[58].

Отож «дух Европи» належав «божественним краям Заходу». Із таким сильним напрямковим відчуттям контрасту між Сходом і Заходом «маленька подорож» Ледьярда продемонструвала застарілість Паркінсонового уявлення про «північну подорож».

Ледьярдове сприйняття «західних людей» яко янголів разюче відрізняється від сприйняття польських селян – «нижчого роду людей, рабів, на яких я не можу навіть дивитися». Хоч би де він бачив раба, він відчував потребу «подумати і зробити щось замість нього», але «не мав часу ані на те, ані на інше». Йому дуже бракувало часу, бо він поспішав покинути Польщу якнайшвидше, при цьому немилосердно її картаючи:

> Чудова погода як на цю пору року. Я не можу знайти анічогісінько у поляках, що б мене зацікавило; можливо, це через мою тупість або неуважність, і я волів би, щоб саме це їх виправдовувало, але у глибині душі я в цьому сумніваюся[59].

Зрозуміло, йшлося не про тупість Ледьярда, а про тупість поляків; саме їхній, а не його примхливий смак позбавив Польщу й Росію європейського духу. Позбиткувавшись у такий спосіб над поляками і змішавши їх в одну купу з росіянами, йому залишалося тільки прирівняти їх усіх до сибірських татар, оскільки «східний світ нижчий проти західного». Ледьярдів підхід був типово антропологічним, а євреї, яких він сюди докинув («цілковито на східному боці»), стали для нього добрим критерієм:

> Молоді жінки і незайманиці ходять простоволосі, а заміжні – покривають голову. Дуже цікаво, що євреї твердо дотримуються цього звичаю. Взагалі, вони дуже ревні у всіх своїх звичаях, і якщо колись вони були б хорошим народом, то тепер були б найкращими на землі. Такої самої традиції тримаються поляки, росіяни і татари. Ось ще один східний звичай, який породили східні ревнощі. Коли жінка одружується, її начебто таврують, як ми тавруємо придбану коняку. Заховати волосся – це те саме, що обрізати його, але відрізати з цією метою вуха було б теж смішно. Так завжди поводилися чоловіки у примітивних та нецивілізованих суспільствах з цією безневинною і привабливою половиною людського роду[60].

Євреїв, поляків, росіян і татар антропологічно об'єднують тут «східні звичаї», котрі, творячи загальну концепцію Східної Європи, виглядають «смішними» та «нецивілізованими». Цікаво, що Ледьярд іронізує стосовно відрізання вух, хоча й сам виявляв особливе наукове зацікавлення до цієї частини тіла, адже навіть замірявся (мабуть, жартома) відправити до Лондона голову татарина заради подальшого наукового вивчення.

Цілісний і послідовний «східний світ» раптово закінчився того дня, коли Ледьярд перетнув кордон між Польщею та Прусією. Три роки перед тим Сеґюр перетнув цей кордон у зворотному напрямку, з Прусії до Польщі, відчуваючи, що «Європа повністю лишилася позаду». Тепер Ледьярд нарешті не мав сумнівів, що повернувся до «божественних країв Заходу». Він скористався усім своїм антропологічним знанням та досвідом навколосвітніх мандрів, аби дослідити природу завіси, яка відокремлювала Східну Європу від Західної:

> Швидкі переходи, які я здійснював із одного королівства до іншого, пасивно спостерігаючи їхні різні звичаї, привчив мене фіксувати й обмірковувати все, що я бачу, і я глибоко переконаний, що нічого не упустив. Мені відомі найтонші особливості, і, як у старого індіянського мисливця, мої очі та вуха цілком пристосувалися до такого становища. [...] На інших етапах подорожі цей перехід був настільки поступовий через відмінності у характерах різних народів, що я часом не помічав ґрадацій. [...] Були й інші, досить раптові, але жоден із них не можна порівняти зі зміною, яку я зауважив сьогодні, в'їхавши у володіння покійного короля Прусії[61].

Зодягнувши на себе іншу ідентичність, Ледьярд пригадав свої студентські роки у Дартмуті, уявивши себе індіянським мисливцем, що йде по слідах самої цивілізації. Поступові переходи та ґрадації, які зустрічалися йому, були ті самі, що їх він зауважував, рухаючись із заходу на схід: «тонка ґрадація від цивілізації до нецивілізації». Тепер, прямуючи зі сходу на захід, він повертався назад до цивілізації, але перехід не був таким легким і поступовим, як раніше. Переїзд від Польщі до Прусії, в'їзд до Західної Европи виявився «досить раптовим».

Усе це він підсумував у переліку вад і чеснот, які визначали «нижчість східного світу проти західного» і водночас вищість цивілізації:

> Проїхавши якихось три англійські милі, я перестрибнув через великий бар'єр між азійськими та европейськими звичаями, між світом рабства, ледарства, бруду, марнославства, нечесности, підозріливости, ревнощів, боягузтва, шахрайства, потаємности, невігластва, малодушности і не знаю, чого ще, – і світом усього, що протилежне йому, – активної працьовитости, щирости, чистоти, багатих столів, добрих манер, чемної уваги, твердости, розуму і, дякувати Богові, бадьорости, й понад усе – чесности, якій, я присягаюся, не зазирав в обличчя відтоді, коли вперше вирушив у північно-східному напрямку Балтійським морем. Ще раз вітаю Европу і палко обіймаю її[62].

Попереднє відчуття «тонкої ґрадації» поступилося місцем «великому бар'єрові», який він розмістив із подиву гід-

ною точністю. У тому, що так багато моральних, духовних та економічних характеристик опинялися по різні боки бар'єра, котрий відокремлював дух Європи від «усього, що протилежне йому», відрізняючи «азійські та європейські манери», містився географічний парадокс. Бо фактично Ледьярд мандрував Європою вже більше тисячі миль – відтоді як перетнув Урал або принаймні від Волги. Цей парадокс можна вирішити лише за допомоги ідеї Східної Європи.

Але тут ішлося не про звичайну географію, а, за словами Ледьярда, про «філософську географію» – інтелектуальний винахід епохи Просвітництва.

> Я не уявляю, де розмістити філософську географію інших частин Європи, але якщо моє марнославство коли-небудь підштовхне мене це зробити, я знатиму, на що зорієнтувати стрілку мого компаса принаймні в одному місці. Межі, які встановив тут великий Фридрих, видаються дуже важливими. Я молю Бога, аби він був татарином; його великий геній не став би прокляттям для всієї Азії, як безглузді завоювання напівдикого Чингізхана, а з тим же запалом та завзяттям він позбавив би цю ганебну й майже непридатну ні до чого частину світу від згубних джерел тих вад, які дотепер уповільнюють сміливі та шляхетні діяння синів Європи на користь суспільства, гідного людства і, наважусь додати, угодного Богові[63].

Фридрих помер за два роки перед тим, 1786-го, але у 1788 році Ледьярд усе ще згадував його, вважаючи його «великий дух» символом «духу Європи». Ледьярд звертався до Фридриха з тією самою метою, з якою Вольтер писав хроніку подвигів Карла XII – аби пофантазувати про завоювання Східної Європи та інших земель. Бо коли увагу зосереджували на Східній Європі, дух Європи ставав одночасно духом завоювання й панування, причому завжди в ім'я «сміливих та шляхетних діянь» цивілізації. І Сегюр, вважаючи, що цілковито покинув Європу, і Ледьярд, який рухався в іншому напрямку й вітав Європу своїми палкими обіймами, – вони обидва мали на увазі Західну Європу. Проте водночас вони відкрили Східну Європу, бо потребували її у вигляді додаткової території, чия відсталість становила би протилежність духові Європи – тим янголам цивілізації, які мешкали у божественних землях Заходу.

Висновки

Винайдення Східної Європи було проєктом філософсько-географічного синтезу, який реалізовували чоловіки й жінки епохи Просвітництва. Це, звісно, не означає, що самі землі Східної Європи були винайденими, тобто фіктивними; ні, ці землі і народи, які їх залюднювали, завжди були цілковито реальними і таки справді перебували дещо на схід від інших земель, які лежали відносно них на захід. Проєкт винайдення зводився не тільки до наділення цих реальних земель винайденими або мітологічними атрибутами, хоча така тенденція процвітала протягом XVIII сторіччя. Тексти Просвітництва про Східну Європу не були голою брехнею або фікцією, – якраз навпаки: це була епоха дедалі далекосяжніших подорожей та дедалі критичніших спостережень, протягом якої землі Східної Європи почали відвідувати частіше, а вивчати – ґрунтовніше, ніж будь-коли раніше. Суть винайдення, про яке йде мова, полягає в синтетичному об'єднанні земель за допомоги факту і вигадки, яке породило спільну для них назву «Східна Європа». Цю назву створив цілий корпус загальних і об'єднавчих спостережень над строкатим тереном земель і народів. Саме в такому сенсі про Східну Європу можна говорити яко про культурний конструкт, або інтелектуальний винахід, доби Просвітництва.

Попри те, що об'єднування розрізнених земель у цілісний конструкт Східної Європи було актом винайдення, це не означає, що деякі з цих земель не мали цікавих подібностей між собою; але були між ними і разючі відмінності. Винай-

дення Східної Європи передбачало підкреслення подібностей для створення моделі зв'язку між цими землями та недобачання відмінностей, які розмивали б модель. За яскравий приклад таких дій править стаття про Угорщину у великій «Енциклопедії», яка кодифікувала знання відповідно до високого просвітницького стандарту критичної науки. Коли читачі зазирали до «Енциклопедії», вони дізнавалися, що «мова Угорщини є слов'янським діялектом», а отже «вона, таким робом, має певний зв'язок із мовою Богемії, Польщі та Росії». Цю відверту помилку зробили не для того, щоб обманути або збити читача з пантелику, – вона слугувала меті встановлення «певного зв'язку» між мовами і землями. Траплялися й менш виражено істинні або хибні спостереження, але будь-який випадок подібности неминуче ставав об'єктом наголошування й виокремлення, структурування подібностей і відмінностей, яке витворювало одну модель із безлічі можливих калейдоскопічних комбінацій.

Карта Европи насправді не дає такого, як у калейдоскопі, необмеженого розмаху можливостей для перекомбіновування її форм. Чотири сторони світу задають напрямкову організацію на карті вздовж осей північ – південь і схід – захід, але ці бінарні опозиції наділяються культурним значенням, упорядкованим відповідно до моделей подібности та відмінности, а також засновків щодо першости та ієрархії. Винайдення Східної Європи – це подія в інтелектуальній історії, яка сталася, коли Просвітництво наділило переважним значенням організацію Европи вздовж осі зі сходу на захід, переглянувши і применшивши, відповідно, значущість притаманної доби Відродження організації карти з півночі на південь. Східна Европа, перш ніж з'явитися на карті, виникла під аналітичним позирком просвіченого спостерігача.

Аналітичні категорії, за допомоги яких утверджувалася пов'язаність складових земель Східної Європи, виказують приховану в них просвітницьку програму. Сеґюр узагальнив Санкт-Петербурґ низкою бінарних опозицій: «Століття варварства і століття цивілізації, X і XVIII століття, азійські й европейські манери, незугарні скити й витончені европейці». До середини XIX сторіччя ці формули вже усталилися, тож Бальзак просто охарактеризував усі народи Східної Евро-

ли за допомоги бінарних контрастів «між Європою та Азією, між цивілізацією і варварством»*. Культурна вісь координат, на якій конструювалася Східна Європа, стала однією з парних аналітичних антитез, котра визначала єдність характеру різноманітних земель. Якщо опозиція Європи й Азії задавала географічний сенс ідеї Східної Європи, то опозиція цивілізації та варварства наділяла її філософським значенням невідкладної ваги для Просвітництва. Проте ці взаємопереплетені категорії означування були самі не чіткіше зафіксовані, ніж східноєвропейські землі були посутньо однаковими. Незважаючи на весь свій запеклий орієнталізм, Просвітництво аж ніяк не прирівнювало беззастережно азійський континент із варварством. Це були всього-на-всього взаємонакладні категорії аналізу, а інтелектуальна напруга, що виникла в результаті безладного розміщення бінарних опозицій, робила хитросплетені об'єднання земель засадничо нестійкими.

Через цю нестійкість культурний конструкт Східної Європи легко податливий до інтелектуальної деконструкції наприкінці XX сторіччя. Проте мета такої деконструкції таємниче недосяжна: що більше дослідник з'ясовує непогоджень і суперечностей, які пронизують винайдення Східної Європи, то більше він усвідомлює, що Просвітництво саме́ безумовно підносило ці суперечності до рангу наріжного компонента всієї конструкції. Коли Сеґюр в'їхав у Польщу, відчувши, що «Європа повністю лишилася позаду», коли принц де Лінь відвідав Крим, засумнівавшись, чи можна зарахувати до Європи край, «що так мало на неї схожий», вони означили Східну Європу мовою парадокса яко землю, що супротивиться звичному досвіду подібности та зв'язку. Мінливість кордонів упродовж періоду поділів Польщі та відступів Османської імперії, навіть невизначений і полемічний східний кордон Європи – Дон, Волга, Уральські гори, Єнісей – все це не лише не підточило ідею Східної Європи, а лише зміцнило це поняття, бо воно процвітало на власній нестійкості.

Вольтер пропонував «розплутати весь той хаос», спершу в інтелектуальному плані, пишучи свій твір про Пєтра, а потім у воєнному плані, звертаючись до Єкатєріни. Пейсонель

* Бальзак Оноре де. Бідні родичі. – С. 244.

аналогічно хотів «розплутати мішаницю» різноманітних варварів стародавньої історії Східної Європи. Втім, вони обоє з таким запалом заплутували свій предмет вивчення, що важко навіть сказати, чим винайдення Східної Європи було більшою мірою – заплутуванням чи розплутуванням. Насправді використовувалися обидві ці стратегії, адже філософи Просвітництва переміщували відмінності та подібності по мапі Європи, щоб самим мати змогу знаходити ключ і підбирати модель. Ідея Східної Європи ніколи не набула однозначної «іншости», якої зажила ідея Орієнту, але її частини гуртувалися в систему пов'язаних характеристик майже за принципами таксономічніх таблиць Лінея. Всілякі перехресні впливи з обох боків неминуче розхитували стійкість такої систематичної згуртованости, позаяк мандрівні татари баражували міжконтинентальним степом, а мандрівні актриси й оперні співаки Парижа й Венеції їхали виступити на сценах Варшави й Санкт-Петербурґа.

Темою цієї книжки є не Східна Європа. Як підкреслює граматика її заголовка, Східна Європа розглядається тут передусім яко предмет інтелектуальних операцій, які здійснювало над нею західноевропейське Просвітництво. Заголовки окремих частин далі підказують, що винайдення було похідним від складових операцій: входження, оволодіння, уявляння, картографування, звертання та залюднення Східної Європи. Кожна з цих операцій передбачала своєрідний підхід до свого об'єкта, але всі вони зробили внесок до означення і конструювання того, що було водночас географічним тереном і філософською ідеєю. Входження й оволодіння Східною Європою були аспектами досвіду мандрівників яко картографів кордонів і переходів і яко свідків биття та утисків. Якщо входження й оволодіння натякають на сексуальне панування – досить правдоподібне у випадку Казанови, то вони також вказують на засновок інтелектуального панування, який змушував Східну Європу пропонувати себе «позирку» подорожан на кшталт Сеґюра, щоби стати об'єктом аналізу для Просвітництва.

Уявляння й картографування були не конкурентними операціями фантазії та науки, а тісно переплетеними функціями; Вольтерову уяву підживлювала географія, коли вона

блукала мапою, а на просвітницьку картографію глибоко вплинули ненаукові образи Східної Європи. Так само фантазія і подорож не заперечували одна одну, коли вигаданий пройдисвіт барон Мюнхгаузен проголошував себе суперником реального Тота, а справжній мандрівник принц де Лінь описував свій реальний досвід яко тріюмф уяви. Оглядачів Східної Європи можна умовно поділити на мандрівників, які побували там, і філософів, які розмірковували про неї здалеку, однак у своїх творах вони зустрічалися один із одним, щоб вирушити у спільну сповнену пригод філософську подорож. З тих самих причин ідея Східної Європи містила географічні та філософські компоненти, які Ледьярд об'єднав у понятті «філософська географія». Така інтелектуальна гібридність була притаманна у XVIII столітті не лише тематиці Східної Європи, позаяк філософська значущість географічного відкриття була не менш очевидною у випадку Таїті Буґенвіля та Дидро. Проте завдяки географічній близькості та відносній доступності порівняно із Південною Океанією Східна Європа виявилася особливо податливим матеріялом для культурного конструювання, яке живилося і фактами, і фантазіями.

Географічна близькість давала змогу просвітникам надсилати листи поштою до Східної Європи, а форми епістолярних звернень справили вагомий уплив на політичне значення винайдення Східної Європи. Листування між Вольтером і Єкатеріною або між мадам Жофрен і Станіславом-Авґустом свідчить, що звертання до Східної Європи давало філософії змогу висувати й встановлювати звіддалік свої претензії на владу та стосунок до неї. З Парижа Східна Європа виглядала ідеальним місцем для просвіченої монархії, позаяк у такий спосіб деспотизм відсували на безпечну відстань від себе, а філософи могли спокійно висловлювати свої міркування та поради, а то й, як у випадку Дидро, «плани цивілізування». Польща Русо, на відміну від Вольтерової Росії, надавалася радше до політичної теорії національної ідентичности, аніж просвіченого абсолютизму, тож звернення до неї адресувалося всій нації, а не єдиному монарху. Проєкти фізіократів ще раз підтверджують, що Східну Європу тоді сприймали яко полігон для експериментів, на якому могли випробовувати себе суспільні теорії та політичні марення Просвітни-

цтва. Вольтерова Росія була країною, де все ще належало зробити – навіть «зруйнувати і зробити наново», за словами безцеремонного Мерсьє, – тоді як Польщу Русо сприймав як здобич для «кожного, хто забажає скласти план перетворення цього врядування».

Русо не просто напряму звертався до поляків, а й насмілився сказати їм, хто вони, і запропонувати їм «національні риси». Кінцевою операцією інтелектуального панування Просвітництва над цим тереном було його залюднення – відважний акт, який мав драматичні наслідки. Зосередившись на народах, а не просто картографуючи землі, Просвітництво відкрило в Східній Європі нові виміри та дисципліни суспільної теорії, вперше випробувавши аналітичні можливості новочасної етнографії, антропології, фольклористики та расової теорії. За допомоги надзвичайного наукового виверту в традиційної дисципліни стародавньої історії позичили її мову та оцінні судження, щоб використати їх у новочасній антропології, наново відкривши у XVIII сторіччі живих варварів Східної Європи, які колись накочувалися на Римську та Візантійську імперії. Просвітництво добачало скитів і сарматів у кожному закутку Східної Європи, а потім урешті-решт зупинилося на слов'янах як на етнографічному ключеві до розуміння всього східноєвропейського терену. Гібон і Гердер майже одночасно писали про слов'ян, але в зовсім різних контекстах. Сумістивши їхні описи, можна сповна відчути перетин різних дисциплін, які наділяли іменами народи Східної Європи.

Оскільки Східна Європа постає в цій книжці як інтелектуальний об'єкт у процесі конструювання, коли в неї входять, нею заволодівають, її уявляють, картографують, звертаються до неї і, кінець кінцем, її залюднюють, на основі цих самих джерел можна визначити й активного суб'єкта – мандрівників і філософів епохи Просвітництва. Однак цей суб'єкт і сам зазнавав одночасного конструювання зусиллями своїх рук і пера, позаяк винайдення Східної Європи нерозривно пов'язувалося із супровідним процесом винайдення Західної Європи. Вони одночасно потрапили в поле уваги на мапі й у свідомості яко взаємодоповнювальні половинки, адже оглядачі не могли дати означення фундаментальній відмінності Східної Європи, імпліцитно не сформулювавши при цьому

погляду, з позицій якого вони вели спостереження. Вольтеру за стандарт правила «наша частина Європи», котра мала щось особливе у своїх звичаях і своєму духові; відверте використання присвійного займенника зраджувало особистий інтерес тих мислителів, які роз'єднували Європу протягом XVIII століття. Винайдення Східної Європи було у своїх глибинах актом самовихваляння, а часом і самоза́хвату в інтелектуальній історії, в ході якого Західна Європа означувала себе й утверджувала свою першість. Надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграла новонароджувана ідея «цивілізації», котра стала найважливішою філософською точкою референції для розміщення Східної Європи в підкреслено підлеглій позиції. В рамках визначальної бінарної опозиції між цивілізацією і варварством Східна Європа обіймала непевний простір, що перебував на стадії відсталости відповідно до відносної шкали розвитку. Навіть із виру Французької революції Демулєн був здатен лише на поблажливу поступку: «Зважаючи на точку, з якої польський народ рушив, можна побачити, що вони зробили до свободи так само відносно великий крок, як і ми».

Позиція такої відвертої відносности неминуче підкошувала обидва шляхи і розхитувала обидві конструкції, ослаблюючи як гадану відсталість Східної Європи, так і гіпотетичну вищість Європи Західної. Адже розвиток і напрям – це відносні поняття, тому затаврувати якусь країну як абсолютно відсталу не більш можливо, ніж означити її як абсолютно східну. Фізіократ Дюпон де Немур мусив відвідати Польщу, аби відзвітувати Кене, що Франція – це «перша нація нашого континенту», а дослідникові Ледьярду довелося перетнути Сибір, аби переконатися, що «західні люди можуть стати янголами», лише тому, що Просвітництво вже спрямувало на Францію та «західних людей», либонь, найдошкульніший шквал суспільної критики, який будь-коли влаштовував який-небудь інтелектуальний рух. Від «Перських листів» Монтеск'є до Маратових «Польських листів» творчість французьких філософів не викликала ані найменших сумнівів, що вони віддадуть своїй батьківщині в кращому разі лише відносну перевагу, до того ж у контексті потоку критичних зауважень. Коли Салябері на шляху до Константино-

поля виявив «більшу або меншу цивілізованість», він рятував від суспільної критики Просвітництва, яке вже вступило в епоху революції, єдине твердження, що могло ще лишатися філософськи правдоподібним. Ствердження цього факту було настільки нагальним, а в конструювання Східної Європи спрямовували настільки титанічні інтелектуальні зусилля саме через те, що супровідна конструкція Європи Західної була надзвичайно нестійкою. Навіть найрадикальніші розбіжності між ставленнями філософів, як, наприклад, між Вольтером і Русо, зраджують у них безсумнівних учасників одного дискурсу про Східну Європу, адже для них спільною була та дискурсивна авторитетність, із якою вони зверталися до об'єкта своїх розмірковувань.

Просвітництво допускало змагання і суперечності в ході конструювання Східної Європи і навіть наполягало на парадоксі яко невід'ємній рисі цього конструкта, але така відверта нестійкість об'єкта дискурсу правила за засіб приховування внутрішньої нестійкости розхитаного суб'єкта, котрий гарячково займався іншим пекучим проєктом – винайденням Європи Західної. Просвітництво винесло всі свої найдошкульніші клопоти на чільний план – достоту на географічну лінію континентального поділу, – аби застосувати й розвинути їх у ході конструювання Східної Європи: природу людини, зв'язок між манерами і цивілізацією, стремління філософії до політичної влади. Тож на кінець XVIII сторіччя Східна Європа та Західна Європа зустрілися одна з одною на мапі у свідомості епохи Просвітництва, географічну інформацію було впорядковано відповідно до пріоритетів філософії, а філософська програма розроблялася в лоні географії.

Нестійкість ідеї Східної Європи посилювалася мінливістю кордонів протягом XVIII сторіччя, яка постійно змінювала обриси політичних компонентів цього географічного терену. Територіяльна плутанина, породжена поділами Польщі та відступами Османської імперії, викликала геополітичну невизначеність на одному боці терену, а суто географічна невизначеність кордону між Азією та Європою стояла на заваді чіткій демаркації по інший бік. Міжнародні відносини спричинилися до образу Східної Європи яко терену геополітичного

хаосу, рухливих кордонів та зникомих частин, але цей образ, своєю чергою, задавав культурний клімат, у якому відносини планувалися й обговорювалися. Дипломатія, картографія та філософія сполучилися у трикутник взаємного схвалення, підсилення і виправдання. Зв'язок між ними інколи відкрито проявлявся, коли, наприклад, філософський географ виконував дипломатичну місію, як-от Сеґюр у Санкт-Петербурґу або Отрив у Ясах. Якщо говорити загальніше, то порядок денний міжнародних відносин зумовлював винаходжування Східної Європи відповідно до фантазій про вплив і домінування. Можна, звісно, стверджувати, що будь-яке знання дає владу і що будь-який дискурс є підспудно дискурсом домінування, але у випадку Східної Європи та Орієнту зв'язок між ними виявляється дуже тісним. Вольтерів «Карл XII» – філософська основа для конструювання Східної Європи – це відверта розповідь про військове завоювання. Мадам Жофрен вирекла, що полякам «призначено бути поневоленими», а Тот повчав своїх читачів «знати молдаван», зображуючи для них у деталях стратегію тілесної дисципліни. Ідея Східної Європи не завжди виступала безпосередньою спонукою до завоювання, але її нерідко сприймали як ледь уловне запрошення до цього акту. Не викликає сумніву, що, винаходячи Східну Європу, Просвітництво створило культурний контекст для зухвалих владних проєктів панування XVIII та подальших сторіч.

Вольтерові фантазії про завоювання Східної Європи почергово спрямовувалися на шведського короля, російського царя та німецьку принцесу. Незважаючи на взяття Праги французьким військом у 1741 році, назагал французькі амбіції в Східній Європі протягом XVIII століття не йшли далі намагань здобути вплив, якого філософи домагалися в листуванні, а дипломатичні аґенти – в перемовинах. Однак на початку XIX сторіччя Франція започаткувала імперську політику щодо Східної Європи, коли Наполеон створив «Велике князівство Варшавське» 1807 року, «Ілірійські провінції» 1809 року і врешті-решт уторгнувся до Росії та захопив Москву 1812 року. Політична актуальність просвітницької ідеї Східної Європи дуже красномовно проявилася в полеміці, яка розгорнулася навколо посмертної публікації Рюльєрової «Анархії в Польщі» 1807 року. Не менш очевидно інтелек-

туальна тяглість між кінцем XVIII сторіччя і початком XIX проступала у спогадах Сеґюра про 1780-ті роки, які він видав уже після падіння Наполеона, адже перед позирком його читачів відкривалася осяяна полум'ям Москва – місто, яке французька армія захопила, а потім облишила.

Аби краще відчути значущість для Наполеонового імперіялізму ідеї Східної Європи, винайденої протягом XVIII століття, варто почитати розповідь про російський похід Філіпа Поля де Сеґюра – сина Люї-Філіпа. Філіп-Поль служив бригадним генералом і ад'ютантом Наполеона під час кампанії. Він пригадував, що Наполеон перед вторгненням до Росії читав про походи Карла XII, підозрюючи, що Вольтерова версія не була повністю точною: «Однак у цей переломний час ім'я Карла XII не сходило з його вуст». Сеґюр-молодший передав враження своїх товаришів у службі, коли перед ними відкрилася на видноколі Москва. Вислови, за допомоги яких він підсумував їхні перші враження від міста, до болю нагадували відчуття його батька та всього попереднього покоління: «Побачивши перед собою це позолочене місто, цю блискучу столицю, яка об'єднує Європу й Азію, це розкішне місце перехрещення достатку, звичаїв і мистецтв, а також двох найбільших частин землі, ми заціпеніли в гордовитому споглядании. Ось і настав день нашої слави!»[1]. Їхні дні слави в Москві, певна річ, були полічені.

Намальований Сеґюром образ Наполеона, коли той спостерігає за пожежами у Москві й виголошує свій осуд російським паліям, підсумовував конструювання Східної Європи протягом попереднього сторіччя. Наполеон буцімто вигукнув: «Яке жахливе видовище! Вчинити це власними руками! Яка неймовірна рішучість! Для чого? Вони – скити!» А тоді, під час ганебного відступу із Москви, французькі маршали перешіптувалися, що Наполеон зазнав поразки в Росії, «як Карл XII в Україні», а сам Наполеон, «наближаючись до країни козаків», був не менше збентежений. «Полтава!» – вигукнув він у відчаї, за словами Сеґюра[2]. Отож, метаючись між мемуарами батька і сина – від дипломатичної служби на Людовіка XVI до військової служби на Наполеона, можна легко помітити, як інтелектуальні формули Просвітництва застосовувалися у воєнних маневрах наступного покоління.

Якщо згадати велику виправу середини XIX століття – війну проти Росії і напад на Крим з боку Франції та Англії під орудою Наполеона III та королеви Вікторії, то цю кампанію через екзотичний і віддалений театр бойових дій інколи сприймали яко чудернацький епізод історії. Однак Крим не був забаганкою вікторіянської уяви, вигадкою Палмерстона або Тенісона; ще в 1780-ті роки цей край став фокусом фантазій та локусом завоювання, а відтак його було передано як об'єкт геополітичного інтересу державним мужам 1850-х років. Принц де Лінь у мареннях брав ув облогу своїх упадань Іфігенію в Тавриді, на околицях Севастополя, задовго до того, як армії Англії та Франції взяли в реальну облогу цю добре укріплену фортецю. Паризький договір 1856 року визнавав автономний статус Молдавії, Волощини та Сербії, а також урегульовував військово-морський статус Дунаю та Чорного моря. Таке залагодження проблем Східної Европи із відстані Парижа втілювало фантазії філософів попереднього століття. Саме вони першими накреслили мапу Східної Европи, яка запрошувала просвічених спостерігачів іздалеку, частогусто з Парижа, вигадувати безпардонні операції, регулювання, розмежування і навіть анексії. Берлінський конґрес 1878 року визнавав незалежність Сербії та Румунії, а також автономію Болгарії і окупацію Габсбурґами Боснії та Герцеґовіни. Всі ці зміни тягли за собою перенакреслення кордонів і перерозподіл територій.

Дипломатичні операції здалеку над картою Східної Европи стали звичною практикою протягом XIX сторіччя і кульмінували у Версалі після завершення Першої світової війни, коли політичну географію Східної Европи переглянули й переписали з голови до п'ят. Варто зауважити, що така практика була не завжди неґативною своїми наслідками для земель і народів, які вона зачіпала, і що самé Просвітництво було не одностайним, а радше навіть розділеним у своїх симпатіях і оцінках щодо Східної Европи. Однак незмінним лишався засадничий дисбаланс між концепціями суб'єкта й об'єкта – того, хто діяв, і того, хто зазнавав дії, – а також філософська і географічна перспектива. У Версалі, ясна річ, певну роль відігравали високі ідеали й добрі наміри, але засадничий дисбаланс виразно демонструвала провідна роль «великої чет-

вірки» – Вудро Вілсона, Ллойд Джорджа, Жоржа Клемансо та Віторіо Орландо – за відсутности цілковито відсторонено більшовицької Росії.

Дилема залучення або вилучення Росії мала довгу історію до більшовизму, зокрема стала предметом філософування ще до того, як набула гострого й нагального дипломатичного вираження. Просвітницька ідея Східної Европи не спиралася ні на однозначне вилучення, ні на беззастережне залучення, а лише на владну прерогативу формулювання цієї дилеми. Філософи, географи та мандрівники XVIII сторіччя залишали за собою право вирішувати цю дилему або право просто її порушити і лишити нерозв'язаною. Формули й прерогативи, усталені протягом XVIII сторіччя, справили глибокий уплив на автора найавторитетнішого подорожнього опису Росії XIX сторіччя «Росія в 1839 році» маркіза де Кюстина. Він підхопив мотив «контрастів» Санкт-Петербурґа, «де Европа й Азія виставляють себе одна перед одною, нібито ставлячи виставу». Із мало не еротичним захватом він розглядав «людей чистої славонської раси», глибоко заглядаючи в їхні очі «овальної азіятської форми» і фіксуючи найтоншi переливи «цих мінливих відтінків, які змінюються від зеленої барви, як у змії, та сірої, як у кота, до чорного забарвлення, як у газелі, але тло, попри це, завжди зберігає блакитний колір». Його погляд тріюмфував над їхніми очима, коли Кюстин застерігав читачів, що «тут дуже легко стати жертвою облудної видимости цивілізації», підказуючи їм, що коли ретельніше придивитися до манер, «відразу вгадується існування справжнього варварства»[3].

Кюстин застерігав за собою повне особисте право відрізняти росіян від себе та своїх читачів: «Я не докоряю росіянам за те, що вони є тими, ким є, але я їх осуджую за вдавання, нібито вони є нами». Покликаючись на Вольтера та Дидро, він сформулював крайню дилему народу, «занадто розбещеного для дикого стану, але й не обтяженого ознаками цивілізації». Із бездоганним аристократичним апломбом він дозволив стандарту цивілізації звести нанівець географію, коли розміщував Росію в контексті Східної Европи: «Між Францією та Росією пролягає велика китайська стіна – славонська мова та вдача. Незважаючи на уявлення, які Пьотр Великий

уселив росіянам, Сибір починається на Віслі»[4]. Майже кожен базовий елемент винайдення Східної Європи XVIII століттям був утиснутий у цю фантасмагорію XIX сторіччя, образи й асоціації якої виводили із фантазійної логіки висновок про диференціацію континенту.

Не можна не помітити, що Кюстинова «велика китайська стіна» провістила «залізну завісу» 1946 року яко перепону між Східною Європою та Європою Західною. Значення цієї аналогії зростає ще й з огляду на гучне повернення Кюстина до читачів під час холодної війни. Нове видання книжки справно побачило світ 1946 року у Франції, а протягом 1950-х вона потрапила до американської авдиторії з передмовою Волтера Бедела Сміта – повоєнного посла США в Совєтському Союзі. Останній проголосив «Росію в 1839 році» «настільки проникливим і повічним політичним оглядом, що вона досі лишається одним із кращих творів про Совєтський Союз». Від імені персоналу свого посольства він заявив, що «Кюстинові листи найбільше з-поміж усього допомогли нам почасти розплутати загадки, які огортали Росію та росіян». Далі, повертаючись до своєї посольської діяльности, Сміт припустив, що «міг би слово в слово запозичити багато сторінок із Кюстинового щоденника і, осучаснивши імена та дати сторічної давности, подати їх до Державного департаменту яко свій офіційний звіт». Це видання було в черговий раз перевидано 1987 року – насамкінець холодної війни – із рекомендацією Збіґнєва Бжезинскі на задній обкладинці: «Досі жоден совєтолог не зміг піти глибше Кюстинового розуміння російської вдачі та візантійської природи російської політичної системи»[5]. Такі коментарі не тільки утверджують думку про незмінний аісторичний характер Росії, а ще категоричніше утверджують незмінну характеристику Росії чужоземними оглядачами за допомоги битих формул. Кюстинові домисли із XIX сторіччя, які ретельно наслідували формули епохи Просвітництва, пройшли крізь переробку, уславлення й застосування в добу холодної війни.

Кюстин передав послання і своїм ближчим спадкоємцям кінця XIX століття, а його найбільш загрозливі здогади стали частиною зловісної мітології про Східну Європу. 1769 року Ґердер почув «кипіння» «диких племен» Східної Європи і

попередив про можливість майбутнього демографічного «переводку». Через ціле сторіччя – 1871 року – французький філософ Ернест Ренан занотував свої апокаліптичні передчуття:

> Слов'янин, наче червоноогняний змій книги Об'явлення, чий хвіст змів третину зір із неба, одного дня потягне за собою стада Центральної Азії – стародавній почет Чингісхана й Тамерлана. [...] Уявіть собі, яка маса одного дня ляже на зрівноважені шальки світу, коли Богемія, Моравія, Хорватія, Сербія, всі слов'янські народи Османської імперії згуртуються навколо великого московського конґломерату[6].

Така індивідуальна тривога у Франції з приводу Східної Європи супроводжувалася аналогічним політичним клімат том ув Англії 1870-х років, котру збаламутило «східне питання» Росії та Османської імперії на Балканах. Активне втручання Ґледстоуна на захист інтересів Боснії та Болгарії виразилося на протилежну орієнтацію Дизраелі, котрий наполягав на стримуванні Росії. Ґледстоун виступав за вигнання османів із Болгарії «зі всіма пожитками» яко відшкодування «скривдженій та знеславленій цивілізації», а тим часом англійський посол у Константинополі також покликався на «цивілізацію», дотримуючись при цьому протилежного погляду, мовляв, політика Англії не повинна змінювати курс лише через те, що «кілька башибузуків замордували кілька нідочогих і безталанних болгар». Щодо королеви Вікторії, то вона стояла на боці Дизраелі і проти Росії, заявивши, що не захоче «лишатися сувереном країни, яка спуститься до того, що поцілує ногу великих варварів», вигукуючи: «Ой, якби королева була чоловіком, вона би вирушила добряче відлупцювати росіян, слову яких не можна вірити!»[7]. Можна навіть домислити, що гнів Вікторії підживлювала загальноутверджена мітологія про російське варварство та дієвість батога.

1914 року професор історії Колумбійського університету, що в м. Нью-Йорк, Вільям Слоун, котрий на той час уже вславився як автор біографії Наполеона, видав у світ нову книжку «Балкани: Лабораторія історії». Слоун був одночасно мандрівником і викладачем, тож розпочав із опису того, що побачив на власні очі на Балканах:

> У плані цивілізації цей регіон – це минуле в теперішньому, суспільна й напівполітична система, перенесена на три сторіччя вперед. Найдикіша Европа барвистіша й повчальніша за наш Середній Захід, позаяк пограниччя між її варварством та цивілізацією не тільки густо заселене, а й, мало того, кавказцями. Ні жовті, ні червоні, ані чорні, ці люди скрізь породжують проблеми[8].

Лексика, яку тут використано, щоб описати проблему Східної Европи, запозичена із XVIII століття: варварство й цивілізація, дикість і пограниччя, барвиста і повчальна, а наостанкінець – щире здивування, що населення цього регіону має білий колір шкіри. Далі професор попереджав, що через зростання могутности балканських держав Західна Европа кінець кінцем «буде змушена укласти тісніший союз із метою захисту від ворожого вторгнення нижчої цивілізації, яку утворює слов'янська раса, грецьке католицтво та східне врядування». Слоун проголосив південно-східну Европу не тільки лабораторією, а й «етнологічним музеєм», а його розгляд етнологічного чинника розпочинався, цілком природно, зі свитин[9].

Перші десятиліття XX сторіччя мали надзвичайно велике значення для наукового вивчення Східної Европи, із якою в Англії та Франції постали набагато серйозніші й приязніші до свого предмета теорії, ніж погляди Слоуна, хоч їм, разом із тим, було притаманне не менше особисте залучення і навіть розмашистіші політичні амбіції. Так, науковці XX століття могли посперечатися із філософами Просвітництва своїми претензіями на керування мапою. Вони несамовито виступали на захист якої-небудь зі сторін під час суперечок між ворожими державами і націями Східної Европи під час Першої світової війни та потомних перемовин у Версалі. Сорбонський професор Ернест Дені, автор книжки «Богемія після Білогорської битви» (1903), у 1917 році заснував «Le Monde Slave», метою якого було вплинути на політику французького уряду в слов'янському світі під час війни. 1916 року Роберт-Вільям Сетон-Вотсон, котрий до війни видав «Расові проблеми в Угорщині» (1908) та «Південнослов'янське питання і Габсбурґська монархія» (1911), заснував журнал

«Нова Європа» і давав поради британській делегації на мирну конференцію 1919 року. Член цієї дипломатичної делегації Гаролд Ніколсон згадував, що завдяки «розлогим і пристрасним дослідженням із "Нової Європи"» «наші серця співали гімни небесам від радісної думки про нову Сербію, нову Грецію, нову Богемію, нову Польщу». Ніколсон стверджував, що він сам «жодного разу нічого не зміщував ні на ярд, не перед тим не спитавши поради у знавця цих питань др. Сетон-Вотсона, котрий саме в цей час перебував у Парижі»[10].

Викликає захоплення наукова і політична діяльність цих експертів, зокрема їхня відданість ідеалам національного самовизначення. Попри всі вади остаточного врегулювання їхня участь у переробленні мапи та накресленні кордонів під час Версальської конференції стала апогеєм зацікавлення науковців Східною Європою та наукового впливу на її геополітичне становище у новочасній історії. Ці науковці були прямими науковими попередниками тих, хто досліджував цей предмет на схилку XX сторіччя. Гарвардський професор історії Арчибалд Карі Кулідж добував інформацію про Східну Європу для Вудро Вілсона та полковника Гауза. Гаролд Ніколсон згадував про нього: «Інколи ставалося так, що цей гуманний і визначний чоловік був єдиним джерелом надійної інформації в розпорядженні Мирної конференції»[11]. Кулідж у Гарварді викладав у Роберта Кернера; Кернер у Берклі навчав Вейна Вучинича, а Вучинич у Стенфорді був моїм науковим керівником.

Протягом міжвоєнного періоду з'явилися перші натяки на інтелектуальне усвідомлення того, що Західна Європа минувала в обговоренні Східної Європи за допомоги форм і лексики аналізу. Обираючи приклад із авангарду тогочасної літератури, можна розглянути «Чарівну гору» (1924) Томаса Мана, котра зверталася до проблеми немічності й нестійкості довоєнної Європи, відображених в соціяльному мікрокосмі одного санаторію в Альпах із його рестораном, де був «кращий» російський столик і «поганий» російський столик, за які гостей розміщували відповідно до їхніх манер. Головний герой роману Ганс Касторп не може встояти перед гіпнотичною владою «киргизьких очей» свого шкільного товариша

ша Прибислава Гіпе, а потім – відвідувачки санаторію Клавдії Шоша́, котра прибула з якихось степів. Тим часом італійський гуманіст Сетембрині з підозрою ставиться до «татарських рис» Клавдії та до «парфів і скитів» за хорошим і поганим російськими столами. Сетембрині переконаний, що прогрес людства має певний напрям: він «завойовував дедалі більше території в Європі і вже починає тиснути на Азію». Він зумів догледіти щось підозріло вороже до прогресу й азіатське навіть у вилицях Мартина Лютера: «Мене б вельми дивувало, якби тут не знайшлись якісь вендські, слов'янські чи сарматські елементи»[12]. Сам Томас Ман залишався на іронічній авторській віддалі від усіх тих форм і сентиментів, які поклалував у своїй творчості.

Однак подорожня література мала куди більше значення, ніж художня, для вже давньої традиції споглядання Східної Європи з перспективи Європи Західної; новітнє усвідомлення цієї традиції позначилося і на розповідях подорожан. У 1937 році Ребека Вест відвідала Югославію і підсумувала свій досвід ув епічному описі країни «Чорне ягня і сірий сокіл», який досі лишається однією з найбільш вражаючих спроб XX сторіччя знайти спосіб осмислити Східну Європу з перспективи західноєвропейського інтелектуала. Поява англійки на Балканах не була чимось новим. У 1717 році леді Мері Вортлі Монтеґю вже вивчала арабську поезію у Белґраді, а 1863 року Ґеоргіна Мюїр Маккензі та Пауліна Ірбі мандрували Болгарією, Сербією та Боснією, прихопивши із собою купільницю. Свої враження вони підсумували в «Подорожах славонськими провінціями Туреччини-в-Європі». Ці дами ставили собі за мету вивчити «внутрішній стан напівцивілізованої країни», цитуючи закиди Гледстоуна на адресу османів яко ворогів «прогресу цивілізації» і застерігаючи читачів, що «перш ніж оцінювати можливості південнослов'янської раси, слід сповна усвідомити наслідки понад чотирьохсотлітнього турецького ярма». У Сербії вони звернули увагу на «руїни, які свідчили, що колись це була християнська і цивілізована країна» – візантійську церковну архітектуру та «оточенні дикунства албанського села»[13]. Якщо ці християнські вікторіянки щиро сподівалися, що слов'яни знайдуть свій шлях до західноєвропейських прогресу та цивілізації, то

Ребека Вест у 1930-ті роки, здолавши схожий маршрут, прийшла до протилежного переконання, що недужна цивілізація Західної Європи сама потребує невідкладного вливання духовних ресурсів слов'ян. «Невже там так чудово?» – запитував її чоловік, а вона загадково відповідала: «Там є все. Окрім того, що ми маємо. Але це така дрібниця». Тоді він запитав, невже Англія, на її думку, має дуже мало, а вона відповіла: «Увесь Захід». Ресторан її готелю здебільшого виглядав так само, як те, «що я могла побачити в Лондоні, або Парижі, або Нью-Йорку», «але в жодному з цих великих міст я не бачила, щоб двері готелю повільно розчинялися, і крізь них повагом заходив селянин, тримаючи в руках чорне ягня». Вона описувала його приязно, без тіні романтичної поблажливості, аж до найостаннішої деталі – показової деталі, яку кожен мандрівник епохи Просвітництва сприймав як ознаку відсталости Східної Європи: його овчинної куртки. На сараєвському базарі вона бачила мудру й кмітливу бабусю, котру охрестила «Вольтером свого світу»[14].

Ребека Вест вважала, що Європа неповноцінна без Східної Європи, але знала вона також, що усвідомлення цього факту прийшло занадто пізно. В 1937 році вона вже розуміла, що над Східною Європою нависла німецька загроза, тож німецька лиходійка її книжки, підла Ґерда, висуває безкомпромісні заперечення, щоб відохотити авторку від її духовної прощі: «Не розумію тебе, ти говориш, яка це гарна країна, але ж маєш добре знати, що в ній немає порядку, немає культури, а тільки мішанина різних низьких і примітивних народів»[15]. Образ «мішанини» в Юґославії вона, напевно, запозичила із литовських листів Ґеорґа Форстера 1780-х років. А гасла «немає порядку» і «немає культури» невдовзі стануть ідеологічним супроводом-виправданням нацистського завоювання Східної Європи. Коли Ребека Вест дописувала свій рукопис в Англії 1941 року, нацисти вже бомбардували Лондон і Белґрад.

Німецькі напади на Чехословаччину та Польщу 1939 року та подальші вторгнення в Юґославію та Совєтський Союз 1941-го демонструють геополітичний розмах Гітлєрової східноєвропейської політики: захоплення й окупація цих земель, поневолення й винищення тамтешніх народів. Такі

цілі були не тільки стратегічними або економічними; вони містили маячний ідеологічний і науковий складники, оскільки передбачали мобілізацію німецьких наукових ресурсів для планування і схвалення заходів східноєвропейської політики. Якщо англійських, французьких і американських учених свого часу запросили взяти участь у розробленні врегулювання для Східної Європи, досягнутого у Версалі, то тепер німецьких учених запросили долучитися до перевертання цього врегулювання; завоювання Ostraum* було схвалене представниками Ostforschung**. Професор середньовічної історії Альберт Бракман у 1937 році від імені академічних експертів у галузі Східної Європи заявив, що «наші наукові дослідження буде використано скрізь, де виникатиме потреба відстояти і підтримати інтереси германців». Ось як він узагальнив історичну проблематику, коли вже після вибуху війни йому дали завдання підготувати брошуру для СС про «долю Польщі та Східної Європи»: «Німецький народ яко головна потуга Європи був єдиним носієм цивілізації для Сходу, захищав західну цивілізацію і доносив її світло до нецивілізованих націй». Такі благочестиві посилання на «цивілізацію» в контексті східноєвропейської політики нацистів звучать гротескно, але Бракман лише повторював давно утверджені формули суджень про Східну Європу. Не менш помітно спадщина XVIII сторіччя проявилася в так само огидних теоріях Ото Рехе – експерта з питань «антропологічної ситуації в Польщі», котрий 1939 року переймався тим, що навіть німці у Східній Європі не захищені від ризику псування внаслідок змішування «із расовою мішаниною, яка містить сильні азіятські елементи». Рехе зображував Східну Європу яко єдиний расовий простір, зауваживши на ньому «спільну тенденцію до коротшої і ширшої форми голови із нижчою та ширшою структурою обличчя, опуклими вилицями, примітивною формою носа та товстим і пружним волоссям»[16]. Нацисти намагалися підкріплювати кожен аспект своєї східноєвропейської політики під час Другої світової війни таким ніщівним ерудованим аналізом.

---

* Східного простору (*нім.*).
** Східних студій (*нім.*).

Хотілося б назвати цих конкретних німецьких експертів лихим безвихідним завулком одного з академічних підходів до Східної Європи, однак річ у тім, що професори пережили ті часи, а філософські формули проявили подиву гідну адаптивність. Деякі з-поміж тих науковців, які запопадливо схвалювали нацистську програму для Східної Європи, зринули наново на поверхню в повоєнній німецькій науці, щоб озброїчити ті самі старі далеко не відкинуті формули, які вони тепер ретельно прилаштували до ідеологічної специфіки холодної війни. 1952 року в «Zeitschrift für Ostforschung»* зазначалося, що «границя двох різних цивілізаційних теренів проходить безпосередньо через Східну Європу»[17]. Холодна війна стала окремою епохою в інтелектуальній історії ідеї Східної Європи не лише завдяки тому, що присвоїла й застосувала дискурс, який походив із часів Просвітництва, а й через те, що вона ефективно замаскувала культурні витоки цієї ідеї. Завдяки Сталіну, котрий набагато успішніше за Єкатєріну II збирав докупи імперію, яку Вольтер міг тільки уявити, і створеному ним совєтському блоку, в якому ідея Східної Європи отримала переконливе геополітичне втілення, після Другої світової війни виникла можливість проігнорувати, забути і приховати той факт, що поділ Європи був плодом неперервних зусиль інтелектуального вигадування та культурного конструювання. Черчилова залізна завіса 1946 року пролягала вже усталеною лінією континентального поділу «від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріятиці», а потім вона перемандрувала в наукову літературу про Східну Європу наступного покоління. Так, один із найповажніших підручників повоєнного періоду «Історія новочасного світу» Р. Р. Палмера та Джоела Колтона, вперше виданий 1950 року, але й досі високо цінований, містив розділ «Перетворення Східної Європи протягом 1648–1740 рр.». У цьому розділі автори зазначали, що «через цілу Європу пролягла реальна, але розмита лінія вздовж Ельби та Богемських гір аж до узбережжя Адріятичного моря»[18]. Це відлуння Черчилової заяви підспудно виправдовувало розгляд «Східної Європи» яко реального і внутрішньо єдиного предмета, котрий

* «Часописі східних студій» (*нім.*).

гарантує аналітичні й ідеологічні переваги, а не анахронічної штучної рубрики.

Цікавий літературний артефакт холодної війни побачив світ 1962 року. Це була дитяча книжечка «Слов'янські народи», написана із пародійним натяком на частину «Slawische Völker» з Гердерових «Ідей до філософії історії людства». Незграбні зображення народних костюмів нібито натякали на фольклорну простоту слов'ян, знов-таки спародійовану з Гердера, котрий уявляв, як слов'яни святкують свої «давні свята». Автор книжечки – Томас Калдекот Чаб – приязно ставився до свого предмета, розпочавши із розділу під назвою «Із земель Ґоґа і Маґоґа», а завершивши питанням «Що слов'яни зробили для нас». Його цікавило, «що, наприклад, маленький Пєтя з Росії успадкував від довгого родоводу своїх предків, котрі видряпалися з примітивних боліт? Його батько виробляє трактори або ядерні боєголовки в Донбасі або Новосибірську за Уральськими горами»[19]. Отож 1962 року – того самісінького, коли спалахнула Кубинська криза, – росіян ув Америці зображували яко народ, що тільки-но видряпався із примітивних боліт. Звісно, образ «маленького Пєті» було уведено, аби викликати в уяві образ великого Пєтра, котрий збудував свою столицю на болотах, зробивши їх невід'ємним мотивом просвітницької мітології про Росію. Підхожість цієї мітології для фантазій часів холодної війни проявилася в міркуваннях Джеймса Бонда з роману «Із Росії з любов'ю», котрий вийшов у світ 1957 року: «Не можу не погодитися з приводу росіян. Вони попросту не розуміють пряника. Вплинути на них може тільки батіг. По суті справи, вони мазохісти, бо люблять батіг. Ось чому їм так щасливо жилося під владою Сталіна». Тому коли чарівна Татьяна Романова прохає Бонда бити її, якщо вона забагато їстиме, той без вагань погоджується: «Ясна річ, я тебе поб'ю»[20].

Завершення холодної війни вже стало стимулом для серйозного політичного і наукового осмислення концептуального поділу Европи. Політики й науковці визнали нелегку істину, що падіння залізної завіси не обіцяє безболісного або негайного примирення двох половин континенту в політичній, економічній та культурній площинах. Однак поки що недостатньо враховано те, що концептуальний поділ Европи ви-

ник задовго до холодної війни, що ідея Східної Європи була попервах і засадничо лишається творінням культурної уяви і що інтелектуальна історія останніх двох сторіч докорінно впливає на сприйняття подібностей і відмінностей на європейському континенті. У серпні 1991 року, щойно після провалу путчу в Совєтському Союзі, коли Ґорбачов повернувся до Москви із Криму, передовиця «New York Times» проголосила, що росіяни готові «взятися за колосальне завдання цивілізування своєї країни». Ця несвідома цитата з Вольтерового «Пєтра Великого» промовисто підтверджує силу давніх формул, згідно з якими Росія завжди перебуває лише на порозі цивілізування – як у XVIII, так і в XX столітті. Вересневе число швейцарського «Neue Zürcher Zeitung»* висловлювало «Надію на европейську Росію», а італійський «Corriere della Sera»** сформулював дилему ще різкіше, звернувшись до Росії як «Великої матері, що вічно перебуває між Орієнтом і Окцидентом». «Boston Phoenix» описала проблему, яка постала перед науковцями: «Від червоного до темно-червоного***. Чому серед великих мислителів Ґарварда немає згоди щодо шляху перетворення Совєтського Союзу»[21]. Фізіократична амбіція вироблення рекомендацій для Східної Європи вижила і знайшла притулок у Кембриджі, штат Масачусетс.

У березні 1992 року «New York Times» зауважила, що, «оглядаючись на схід, Західна Європа передчуває, що хаос у колишньому совєтському блоці породить хвилі іммігрантів і біженців». Хаос у Східній Європі, як відомо, – одна з улюблених фраз Вольтера. Проблематику розвитку «New York Times» драматизувала в квітневому числі, розмістивши передовицю під назвою «Східний блок тримається на плаву в ринві апатії». Травнева стаття про «етнічні бої» озвучувала нотку варварства, перераховуючи народи в дусі і за формулами переплутаної етнографії: «Пере́клик протиборчих національностей нагадує якийсь забутий підручник про войовничі племена Середніх віків: осетини, грузини, абхазці, дагестанці,

* «Нова цюрихська газета» (*нім.*).

** «Вечірній вісник» (*італ.*).

*** Темно-червоний (або густо-червоний; *англ.* crimson) – колір-символ Ґарвардського університету, що в м. Кембридж поблизу Бостона (штат Масачусетс).

азери, вірмени, молдавани, росіяни, українці, ґаґаузи, татари, таджики»[22]. Навіть росіян цей «забутий підручник» переносив у Середні віки, продовжуючи свій переклик войовничих племен. Чи не була це сторінка із текстів Пейсонеля?

А тим часом у травні 1992 року поодаль від етнічних боїв Східної Європи, в м. Фултон, штат Місурі, прибув Міхаіл Горбачов, аби з того самого місця, звідки ораторствував Черчил 1946 року, проголосити кінець холодної війни і простерти риторичний покров на місці залізної завіси. Проте культурне конструювання мапи Європи розділило континент задовго до холодної війни, і цей поділ зберігся й надалі, хоч його зазвичай не вивчали і здебільшого хибно розуміли. Горбачов теж спостерігав за залізною завісою з іншого боку і розмірковував про її культурні наслідки. «Ми – європейці, – проголосив він у книжці «Пєрєстройка» 1987 року. – Історія Росії є органічною частиною великої європейської історії». Він також влаштував переклик народів, але не для того, щоб оживити в уяві войовничі племена Середніх віків: «Росіяни, українці, білоруси, молдавани, литовці, латвійці, естонці, карели, інші народи нашої країни зробили чималий унесок у становлення європейської цивілізації»*[23]. Уживши слово «цивілізація», він кинув усім нам виклик, спонукаючи переосмислити свої ментальні карти Європи.

«Та вистачить однак тут, ув Європі, – писав Чеслав Мілош, – походити з її східних чи північних околиць, куди рідше вчащають подорожні, щоб бути прибульцем з Септентріону**, про який відомо тільки те, що там холодно»***. Яко польський поет із Литви у мемуарах під назвою «Родинна Європа» він спробував відобразити своє ставлення до Європи загалом: «Безсумнівно, і тут була моя батьківщина, яка ніби

---

* Див.: Горбачов Михайло. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 200.

** Септентріон – країни Півночі. Назва походить від лат. слова septentriones, що означає сім зірок, які видно поблизу Північного полюса. У «Потопі» Генрика Сєнкєвіча означає Росію (прим. із укр. видання книжки. – *Перекл.*).

*** Див.: Мілош Чеслав. Родинна Європа / Пер. з польської Лідія Стефановська та Юрій Іздрик. – Л.: Літопис, 2007. – С. 13.

зрікалася, давши собі якусь присягу, знання про себе як про цілість, що поділяє свою людність на родину – пересварену, але родину – і бідних кузенів»*[24]. Головним імперативом його життєвого шляху була боротьба із відмовою Західної Європи визнати його повноцінним членом родини і сприймати його як більш ніж гостя із холодного пограниччя континенту. Тож він вирішив переповісти своє життя: «Якщо я хочу показати, ким я є, походячи зі сходу Європи, то чи можу це зробити інакше, аніж розповідаючи про себе?»**.

Моя книжка розповідає про інтелектуалів Західної Європи, котрі винаходили Європу Східну. З Мілошевого прикладу видно, що східноєвропейські інтелектуали реагували на ці нав'язані образи та формули, вигадані в Західній Європі. Інтелектуальна історія такої реакції може стати темою для окремої книжки, яка розповість про складні культурні стратегії опору, засвоєння, поваги, співучасти та контрударів, які використовувалися в різних країнах Східної Європи. На завершення своєї книжки про Західну Європу я хотів би залишити останнє слово за Європою Східною. І кому ж його віддати, як не людині, чий голос був настільки гучним, творчість – настільки титанічною, що вони стали гідним ходом у відповідь на закиди видатних, ерудованих і самовпевнених філософів? Нею має бути Лєв Толстой, зокрема його роман «Війна і мир». Адже саме зухвалість вторгнення Західної Європи в Європу Східну стала головною темою цього твору.

В сюжет оповіді про вторгнення вплітаються уривки із французьких джерел – наприклад, спогадів Філіпа-Поля де Сеґюра поміж інших, – до яких Толстой має суперечливе ставлення: з одного боку, він їх потребує, щоб зобразити французький погляд на події, а з другого боку, він не приймає цього погляду. Він навіть цитує французькі джерела, але завжди з іронічними нотками, коли, скажімо, французи називають Москву «азіятською столицею», а її церкви їм нагадують «китайські пагоди». У романі сам Наполєон, уперше побачивши Москву, вигукує від вигляду «цього азіятського міста із силою-силенною церков», а тоді уявляє її яко «східну

---

* Там само.

** Там само. – С. 16.

красуню», яку він от-от позбавить цноти. Потім імператору підносять план міста: «В яскравому вранішньому світлі він дивився по черзі то на місто, то на план, звіряючи подробиці цього міста, і впевненість у заволодінні ним хвилювала і лякала його». Наполеонове зацікавлення картою та натяк на зв'язок між картографуванням і заволодінням свідчать, як глибоко Толстой зрозумів просвітницьку ідею Східної Європи. Далі, мірою споглядання Наполеоном мапи міста, Толстой ще раз демонструє своє іронічне розуміння цієї ідеї. Після того як Наполеон розглянув «стародавні пам'ятники варварства й деспотизму», він вирішує навчити росіян, «що таке справжня цивілізація»[25].

В епілозі до «Війни і миру» Толстой, втручаючись у суперечку істориків, які намагалися пояснити французьке вторгнення до Росії, знаходить відповідь у основоположних напрямках компаса. «Засадничим і найсуттєвішим смислом європейських подій початку нинішнього сторіччя, – гадав Толстой, – був войовничий рух мас європейських народів із заходу на схід, а відтак зі сходу на захід». Таким робом він усунув усі культурні асоціації, закріплені за «сходом» і «заходом», звільнивши їх від такого обтяжливого тягаря, як баланс цивілізації та варварства, і лишивши тільки голий напрям руху, рівносильного й протилежного, взаємного і відворотного. З'ясувавши цю просту наукову істину, Толстой з іронією оцінив увагу новочасної історії до «блага французького, німецького, англійського народів» і навіть до «блага цивілізації всього людства, під яким зазвичай розуміють народи, що замешкують маленький північно-західний куток великого материка»[26]. Пишучи зі свого кутка континенту, Толстой осягнув суть географічної перспективи та філософського засновку, які перетворювали Європу на вісь, що пролягала зі сходу на захід.

Примітки

Вступ

1. Winston Churchill, "The Iron Curtain," *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Speeches of Winston Churchill*, ed. David Cannadine (Boston: Houghton Mifilin, 1989), pp. 303–305.
2. Tacitus, *Germania*, у кн.: *The Agricola and the Germania*, trans. H. Mattingly and S. A. Handford (London: Penguin, 1970), p. 114.
3. William Coxe, *Travels into Poland*, у кн.: *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries* (London, 1785; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1971), передмова.
4. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859); та John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1966).
5. Abel Mansuy, *Le Monde slave et les classiques français aux XVIe–XVIIe siècles*, préface de Charles Diehl (Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion, 1912), pp. 8, 10.
6. Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979), pp. 1–3.
7. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. I, *The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985* (New Brunswick, N. J.: Rutgers Univ. Press, 1987); Frederico Chabod, *Storia dell'idea d'Europa* (Bari: Editori Laterza, 1965), pp. 82–121; Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1968), pp. 117–127; Jean-Baptiste Duroselle, *L'Idée d'Europe dans l'histoire* (Paris: Denoël, 1965), pp. 77–133; див. також: Janusz Tazbir, "Poland and the Concept of Europe in the Sixteenth-Eighteenth Centuries," *European Studies Review* 7, no. 1 (Jan. 1977): 29–45.
8. Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe*, ed. Horst Wandrey (Zürich: Diogenes, 1982), p. 371.

9. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York: Academic Press, 1974), p. 97.
10. Ibid., p. 301.
11. Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century* (Berkeley: Univ. of California Press, 1989), pp. 1–15.
12. Harold B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism 1470–1543* (Ithaca, N.Y.: Cornell Univ. Press, 1989), p. 13; див. також: Antoni Mączak, "Progress and Under-Development in the Eyes of Renaissance and Baroque Man," *Studio, Historiae Oeconomicae* 9 (1974): 77–94.
13. Mansuy, pp. 32, 56–57.
14. Ibid., pp. 14–15.
15. Jacques Margeret, *The Russian Empire and Grand Duchy of Muscovy: A 17th-century French Account*, trans. Chester S. L. Dunning (Pittsburgh, Pa.: Univ. of Pittsburgh Press, 1983), pp. 8, 10, 23.
16. John Smith, *Travels and Works of Captain John Smith: President of Virginia, and Admiral of New England, 1580–1631*, ed. Edward Arber, Part II (Edinburgh: John Grant, 1910), pp. 805, 857, 866–868.
17. Adam Olearius, *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, trans. Samuel H. Baron (Stanford, Calif: Stanford Univ. Press, 1967), pp. 126–147; див. також: Walter Leitsch, "Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat," у кн.: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, ed. Antoni Mączak and Hans Jürgen Teuteberg (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982), pp. 153–176.
18. John Milton, *A Brief History of Moscovia: And of Other Less-Known Countries Lying Eastward of Russia as far as Cathay* (London: Blackamore Press, 1929), p. 32.
19. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, ed. Frank Brady (New York: New American Library, 1968), pp. 236–237.
20. Norbert Elias, *The History of Manners*, trans. Edmund Jephcott (New York: Pantheon Books, 1978), pp. 44–50; Joachim Moras, *Ursprung und Entwicklung des Begriffs der Zivilisation in Frankreich (1756–1830)*, див. у: *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen*, vol. 6 (Hamburg: Seminar für romanische Sprachen und Kultur, 1930), pp. 4–8, 32–43, 46–47, 55–57, 63; та Lucien Febvre, *"Civilisation:* Evolution of a Word and a Group of Ideas," *A New Kind of History: From the Writings of Febvre*, ed. Peter Burke, trans. K. Folca (New York: Harper & Row, 1973), pp. 219–257.
21. Ségur, I, pp. 329–330.
22. Honoré de Balzac, *Cousin Bette*, trans. Marion Ayton Crawford (London: Penguin, 1965), pp. 229–230.
23. Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplo-*

matic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature (New York and Boulder: Columbia Univ. Press, East European Monographs, 1988), p. 178.

24. Timothy Garton Ash, "Does Central Europe Exist?" *The New York Review of Books* (Oct. 9, 1986), передруковано у: *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York: Random House, 1989), pp. 179–213; Timothy Garton Ash, "Mitteleuropa?" *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 119, no. 1 (Winter 1990): *Eastern Europe... Central Europe... Europe,* pp. 1–21; див. також: Krishan Kumar, "The 1989 Revolutions and the Idea of Europe," *Political Studies* 40 (1992): 439–461; та R. J. W. Evans, "Essay and Reflection: Frontiers and National Identities in Central Europe," *The International History Review* 14, no. 3 (Aug. 1992), pp. 480–502; та Robin Okey, "Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions," *Past and Present* 137 (Nov. 1992), pp. 102–133; та Iver B. Neumann, "Russia as Central Europe's Constituting Other," *East European Politics and Societies 7,* no. 2 (Spring 1993), pp. 349–369.
25. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (1987; New York: Harper & Row, Perennial Library, 1988), pp. 177, 180.

Розділ перший
Входячи у Східну Європу

1. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur,* vol. I, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XIX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), pp. 288–289, 293.
2. Ibid., I, p. 293.
3. Ibid., I, p. 300.
4. Ibid.
5. Ibid., I, p. 301.
6. Ibid., I, p. 302.
7. Ibid., I, p. 301.
8. Ibid., I, pp. 316–317.
9. Ibid., I, pp. 329–330.
10. Ibid., I, pp. 332–333.
11. Ibid., I, p. 333.
12. Ibid., I, p. 399.
13. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur,* vol. II, in *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), p. 93.
14. Ibid., II, p. 93.

15. Ségur, I, p. 356.
16. Peter Putnam, ed., *Seven Britons in Imperial Russia 1698–1812* (Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1952), pp. 237–241; див. також: "Coxe, William," *Dictionary of National Biography* (Oxford Univ. Press), vol. IV, pp. 1346–1347.
17. William Edward Mead, *The Grand Tour in the Eighteenth Century* (Boston: Houghton Mifflin, 1914), p. 4.
18. William Coxe, *Travels into Poland,* from *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries* (London, 1785; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1971), p. 122.
19. Ibid., p. 125.
20. Ibid., pp. 148–149.
21. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI* (Dublin, 1789; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), p. 158.
22. Coxe, *Travels into Poland,* pp. 186–187.
23. Ségur, I, p. 329; Coxe, *Travels into Poland,* p. 150.
24. Coxe, *Travels into Poland,* pp. 191, 197, 199.
25. Ibid., p. 193.
26. Ibid., pp. 142, 188, 201, 205.
27. Ibid., pp. 143–144.
28. Ibid., p. 209.
29. Ibid.
30. Ibid., pp. 209–210.
31. Ibid., p. 205; Coxe, *Travels in Poland and Russia,* у кн.: *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark,* 5th ed. (London, 1802; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), I, p. 251.
32. Coxe, *Travels in Poland and Russia,* I, pp. 255–256, 272; див. також: Anthony Cross, "British Knowledge of Russian Culture (1698–1801)," *Canadian-American Slavic Studies* 13, no. 4 (Winter 1979): 412–435.
33. Coxe, *Travels in Poland and Russia,* I, pp. 267, 270.
34. Ibid., I, pp. 271–272; II, pp. 68–69.
35. Ibid., I, p. 268.
36. Ibid., I, p. 277.
37. Ibid., I, p. 283.
38. Ibid., I, pp. 283–285.
39. Ibid., I, pp. 287–289.
40. Ibid., I, pp. 306–307.
41. Ibid., II, pp. 66, 69, 70.
42. Ibid., II, pp. 62, 64, 67, 72.
43. Ibid., II, pp. 77, 91–94.
44. Ibid., II, pp. 97–98.

45. Ibid., II, p. 107.
46. Ibid., II, pp. 104, 134.
47. Ibid., II, pp. 121–122.
48. Ibid., II, pp. 140, 156.
49. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Robert Halsband, vol. I (1708–1720) (Oxford: Clarendon Press, 1965), pp. 293–296.
50. Ibid., pp. 295–297.
51. Ibid., p. 297.
52. Gyula Antalffy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trans. Elisabeth Hoch (Hungary: Kner, 1980), p. 220.
53. Lady Mary Wortley Montagu, pp. 297–299.
54. Ibid., pp. 301–303.
55. Ibid., p. 305.
56. Antalffy, pp. 114–118.
57. Lady Mary Wortley Montagu, p. 307.
58. Ibid., pp. 304, 316.
59. Ibid., pp. 313–314, 320.
60. Ibid., pp. 309–310, 312.
61. Ibid., p. 337.
62. "Salaberry," *La Grande Encyclopédie* (Paris: Librairie Larousse, 1886–1902), vol. 29, pp. 326–327; Jean-Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie* (Jassy: Société Typographique des Deux-Ponts, 1777), p. xv.
63. Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie* (Paris: Imprimerie de Crapelet, 1799), pp. 65–66, 69.
64. Ibid., pp. 76, 81.
65. Ibid., pp. 82–83.
66. Antalffy, pp. 189–192.
67. Salaberry, pp. 86, 91–92.
68. Ibid., pp. 97–98.
69. Antalffy, pp. 194, 201.
70. Salaberry, pp. 102–104, 110.
71. Ibid., pp. 100–101.
72. Ibid., p. 124.
73. Ibid., pp. 82, 125; Lady Mary Wortley Montagu, p. 340.
74. Salaberry, pp. 134, 138.
75. Salaberry, p. 143.
76. Lady Mary Wortley Montagu, p. 358; Salaberry, p. 145.
77. Salaberry, pp. 214–216.
78. Ibid., p. 167.
79. Ibid., pp. 184–186.
80. Ibid., p. 152.
81. Ibid., p. 148.

Розділ другий
Заволодіваючи Східною Європою

1. Giacomo Casanova, *History of My Life*, trans. Willard Trask, vol. 10 (London: Longman, 1971), p. 99.
2. Casanova, *History of My Life*, pp. 110–112.
3. Casanova, *History of My Life*, pp. 112–113.
4. R. R. Palmer and Joel Colton, "The Transformation of Eastern Europe, 1648–1740," у кн.: *History of the Modern World*, 3rd ed. (New York: Alfred A. Knopf, 1965), p. 174; див. також: Jerome Blum, "The Rise of Serfdom in Eastern Europe," *American Historical Review* 62, no. 4 (July 1957): 807–836.
5. Casanova, *History of My Life*, pp. 113–114.
6. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, у кн.: *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway (1931; New York: Russell & Russell, 1971), p. 159.
7. Casanova, *History of My Life*, p. 135.
8. Ibid., pp. 114–116; Casanova, *The Life and Memoirs of Casanova*, vol. 1, trans. Arthur Machen, ed. George Dunning Gribble (1929; rpt. New York: Da Capo, 1984), p. 320.
9. Casanova, *History of My Life*, pp. 114–115.
10. Ibid., pp. 114–116.
11. Ibid., p. 119.
12. Casanova, *The Life and Memoirs*, p. 138.
13. Casanova, *History of My Life*, p. 120.
14. Ibid., p. 130.
15. Ibid., p. 118.
16. Ibid., p. 121.
17. Ibid., pp. 121–122.
18. Marquis de Sade, *Juliette*, trans. Austryn Wainhouse (New York: Grove Press, 1968), p. 891.
19. Casanova, *History of My Life*, pp. 124–125.
20. Ibid., p. 125.
21. Ibid., p. 127.
22. Ibid., pp. 129–130.
23. Ibid., p. 131.
24. Ibid., pp. 138–142.
25. Ibid., p. 132.
26. Ibid., p. 133.
27. Ibid., p. 154.
28. Ibid., p. 156.
29. Ibid.
30. Ibid.
31. Ibid., p. 177.

32. Ibid., p. 202.
33. Ibid.
34. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur,* vol. I, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XIX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), pp. 300, 329.
35. Ibid., I, p. 331.
36. Ibid., I, p. 432.
37. Ibid., I, p. 343.
38. Ibid., I, p. 345.
39. Ibid., I, pp. 338–340.
40. Ibid., I, pp. 341–343.
41. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur,* vol. II, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), pp. 9–10.
42. Ibid., I, pp. 336–337.
43. Ibid., II, p. 79.
44. Ibid., II, p. 80.
45. Ibid.
46. Ibid., II, pp. 165–168.
47. Samuel Eliot Morison, *John Paul Jones: A Sailor's Biography* (1959; New York: Time Incorporated, 1964), pp. 388–393.
48. Morison, p. 13.
49. Ibid., pp. 406–409; Ségur, II, p. 166.
50. Ségur, II, pp. 170, 178.
51. Bernard Lewis, *The Emergence of Modem Turkey,* 2nd ed. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1968), pp. 48–49.
52. François de Tott, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* (Amsterdam, 1785), "Discours préliminaire," pp. vii–xxi; Tott, "Premiere partie" (I), p. 5.
53. Tott, "Seconde partie," (II), p. 6; див. також: A. M. F. Verdy du Vernois, *Essais de Géographie, de Politique, et d'Histoire sur les possessions de l'Empereur des Turcs en Europe: pour servir de suite aux Mémoires du Baron de Tott* (London, 1785).
54. Tott, II, p. 11.
55. Ibid., II, pp. 12–13.
56. Ibid., II, pp. 14–15.
57. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu,* ed. Robert Halsband, vol. I (1708–1720) (Oxford: Clarendon Press, 1965), p. 311.
58. Tott, II, p. 17.
59. Ibid., II, pp. 18–20.
60. Ibid., II, pp. 21–23.
61. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In*

a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI (Dublin, 1789; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), pp. 372, 382.

62. William Coxe, *Travels in Poland and Russia,* from *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark,* 5th ed. (London, 1802; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), I, pp. 389–390.
63. Ibid., I, p. 391.
64. Ibid., I, pp. 392–93.
65. Ibid., I, p. 392.
66. Ibid., II, p. 74.
67. Ibid.
68. Ibid., I, p. 390.
69. Gyula Antalffy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary,* trans. Elisabeth Hoch (Hungary: Kner, 1980), pp. 198–201.
70. Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie* (Paris: Imprimerie de Crapelet, 1799), p. 89.
71. Ibid., p. 95.
72. Coxe, *Travels in Poland and Russia,* III, pp. 116–117; див. також: Anthony Cross, "The Philanthropist, the Travelling Tutor, and the Empress: British Visitors and Catherine II's Plans for Penal and Medical Reform," у кн.: *Russia and the World of the Eighteenth Century,* eds. R. P. Bartlett, A. G. Cross, and Karen Rasmussen (Columbus, Ohio: Slavic Publishers, 1988), pp. 214–228.
73. Coxe, *Travels in Poland and Russia,* III, p. 110.
74. Ibid., Ill, pp. 110–111.
75. Ibid.
76. Sade, *Juliette,* pp. 882, 885.
77. Joseph Marshall, *Travels Through Germany, Russia, and Poland in the Years 1769 and 1770* (London, 1772; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1971), pp. 126, 167, 243.
78. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia, and the Crimea, 1792–1794,* ed. William Collier (London: Frank Cass, 1971), p. 11.
79. Marshall, pp. 142, 147, 151.
80. Charles Secondat, baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws,* trans. Thomas Nugent (New York: Hafner, 1949), vol. I, p. 235; Marshall, p. 143.
81. Marshall, pp. 146, 196.
82. Ibid., p. 188.
83. Ibid., pp. 122, 270–271, 308.
84. Peter Putnam, ed., *Seven Britons in Imperial Russia 1698–1812* (Princeton, N.J. : Princeton Univ. Press, 1952), pp. 125–140; and "Richardson, William," *Dictionary of National Biography* (Oxford Univ. Press), vol. XVI, p. 1139.

85. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg* (London, 1784, rpt. London: Frank Cass, 1968), pp. 51–54, 203–206.
86. Ibid., pp. 6, 475.
87. Ibid., pp. 68–70, 215, 247.
88. Ibid., pp. 374–375; див. також: Franco Venturi, "From Scotland to Russia: An Eighteenth-Century Debate on Feudalism," у кн.: *Great Britain and Russia in the Eighteenth Century: Contacts and Comparisons,* ed. Anthony Cross (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1979), pp. 2–24.
89. Richardson, p. 193.
90. Ibid., pp. 193–196, 222.
91. Ibid., pp. 39, 417.
92. Ibid., p. 233.
93. Ibid., p. 197.
94. Ibid., p. 199.
95. Ibid., p. 239.
96. Ibid., pp. 240–241.
97. Ibid., pp. 242–243.
98. Ibid., p. 241.
99. Ibid., pp. 244–249.
100. Ibid., pp. 253–254, 453; та David Brion Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture* (Ithaca, N.Y.: Cornell Univ. Press, 1966), chapter XIII.
101. Coxe, *Travels in Poland and Russia,* III, p. 133.
102. Ibid., Ill, p. 135.
103. Ibid., Ill, pp. 134–135,152–153.
104. Ibid., Ill, p. 158.
105. Ibid., Ill, p. 156.

Розділ третій
Уявляючи Східну Європу

1. Voltaire, *Histoire de Charles XII* (Paris: Garnier-Flammarion, 1968), p. 44; див. також: Lionel Gossman, "Voltaire's *Charles XII:* History into art," *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* ed. Theodore Besterman, Vol. XXV (Geneva: Institut et Musée Voltaire, 1963), pp. 691–720; та J. H. Brumfitt, *Voltaire: Historian* (London: Oxford Univ. Press, 1958), pp. 5–25; та Furio Diaz, *Voltaire Storico* (Turin: Giulio Einaudi, 1958), pp. 77–109.
2. Voltaire, *Histoire de Charles XII,* p. 49.
3. Ibid., pp. 53, 68–72.
4. Ibid., pp. 118, 123–124.
5. Ibid., p. 126; Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (New York: Vintage Books, 1973), p. 144.
6. Voltaire, *Histoire de Charles XII,* pp. 129–130.

7. Ibid., p. 125.
8. Ibid., pp. 157–158.
9. Ibid., p. 115.
10. Ibid., pp. 202–203; Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie* (Paris: Imprimerie de Crapelet, 1799), p. 146.
11. Voltaire, *Histoire de Charles XII,* pp. 60, 97, 124, 130; Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison,* trans. Alan Sheridan (New York: Vintage Books, 1979), p. 215.
12. Carolus Linnaeus, *Systema Naturae, 1735: Facsimile of the First Edition,* eds. M. S. J. Engel-Ledeboer and H. Engel (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1964), p. 19.
13. Gotthold Ephraim Lessing, "Zeitungsartikel und Rezensionen: Berlinische privilegirte Zeitung, 1751," *Werke,* vol. VII (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1970), pp. 159–160.
14. Gotthold Ephraim Lessing, "Der Horoskop," *Werke,* Bd. VIII (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1970), pp. 196–204.
15. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769,* ed. Katharina Mommsen (Stuttgart: Philipp Reclam, 1976), p. 78.
16. Voltaire, "Le Russe à Paris," у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* vol. 10 (Paris, 1878; rpt. Liechtenstein: Kraus Reprint Limited, 1967), pp. 119–131.
17. Jean-Paul Marat, *Polish Letters* (Boston, 1905; rpt. New York: Benjamin Blom, 1971), I, p. 200.
18. Ibid., I, pp. 101, 122–123, 147, 167.
19. Ibid., I, pp. 168, 172, 180, 211.
20. Ibid., II, pp. 1–3.
21. Miss Jane Porter, *Thaddeus of Warsaw. A Tale Founded on Polish Heroism* (New York: A. L. Burt, n. d.), p. ix; Honoré de Balzac, *Cousin Bette,* trans. Marion Ayton Crawford (London: Penguin, 1965), p. 73; George Eliot, *Middlemarch,* ed. W. J. Harvey (London: Penguin, 1965), p. 895; Louisa May Alcott, "My Boys," у кн.: *Aunt Jo's Scrapbag,* ed. Helen Martin (Boston: Little, Brown, 1929), p. 326.
22. Marat, *Polish Letters,* I, pp. 106, 114, 181; II, pp. 65, 136–137, 199.
23. Ibid., II, pp. 211–212.
24. Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract,* trans. Maurice Cranston (London: Penguin, 1968), p. 49; Marat, *Polish Letters,* II, p. 213.
25. Rudolf Eric Raspe, *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen* (London: Dedalus, 1988), p. 9; "Raspe, Rudolf Eric," *Dictionary of 'National Biography* (Oxford Univ. Press), Vol. XVI, pp. 744–746; Percy G. Adams, *Travelers and Travel Liars, 1660–1800* (Berkeley: Univ. of California Press, 1962), pp. 216–217.
26. Raspe, pp. 10–13.
27. Ibid., pp. 13, 17.
28. Ibid., pp. 23–24.

29. Ibid., p. 23.
30. Ibid., p. 75; Marquis de Sade, *Juliette,* trans. Austryn Wainhouse (New York: Grove Press, 1968), p. 875.
31. Raspe, p. 29.
32. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg* (London, 1784; rpt. London: Frank Cass, 1968), p. 177.
33. William Coxe, *Travels in Poland and Russia,* from *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark,* 5th ed. (London, 1802; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), II, pp. 244–245; Raspe, pp. 32–37.
34. Raspe, p. 82.
35. Ibid., pp. 191–192.
36. Ibid., pp. 240–248.
37. Ibid., p. 253.
38. Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe,* ed. Horst Wandrey (Zürich: Diogenes, 1982), pp. 370–371.
39. Paul Nettl, *Mozart in Böhmen,* neubearbeitete und erweiterte Ausgabe von Rudolph Freiherrn von Prochazkas *Mozart in Prag* (Prague: Verlag Neumann, 1938), pp. 96–97.
40. Friedrich Melchior von Grimm, "The Little Prophet of Boehmischbroda," у кн.: *Source Readings in Music History: The Classic Era,* ed. Oliver Strunk (New York: Norton, 1965), pp. 60–61.
41. Hester Lynch Piozzi, *Observations and Reflections: Made in the Course of a Journey Through France, Italy, and Germany,* ed. Herbert Barrows (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1967), p. 383.
42. Nettl, pp. 57–65.
43. Eduard Mörike, "Mozart on the Way to Prague," trans. Walter and Catherine Alison Philips, у кн.: *German Novellas of Realism,* I, ed. Jeffrey L. Sammons (New York: Continuum, 1989), p. 255; Wolfgang Amadeus Mozart, *Mozarts Briefe,* ed. Wilhelm A. Bauer and Otto Erich Deutsch (Frankfurt: Fischer Bücherei, 1960), p. 149.
44. Giacomo Casanova, *Casanova's Icosameron,* trans. Rachel Zurer (New York: Jenna Press, 1986), pp. 20–22.
45. Nettl, p. 158.
46. Lorenzo Da Ponte, *Memorie,* у кн.: *Memorie, I libretti mozartiani: Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, Cost fan tutte* (Milan: Garzanti, 1981), p. 129.
47. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1981), p. 534; Andrew Steptoe, *The Mozart – Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, and Così fan tutte* (Oxford: Clarendon Press, 1988), p. 39.
48. Nettl, pp. 79–80.
49. Ibid., p. 193.
50. Ibid., pp. 201–202.
51. Ibid., pp. 216–221.

52. Da Ponte, *Memorie*, pp. 168–169.
53. Ibid., pp. 141–142.
54. Nettl, pp. 207–208.
55. Ibid., p. 238.
56. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme* (Paris: Editions Ophrys, 1952), p. 462.
57. Da Ponte, *Così fan tutte*, у кн.: *Memorie, I libretti mozartiani: Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, Così fan tutte* (Milan: Garzanti, 1981), p. 622.
58. Ibid., p. 680.
59. Ibid., p. 685.
60. Johann Pezzl, *Sketch of Vienna*, у кн.: H. C. Robbins Landon, *Mozart and Vienna* (New York: Schirmer, 1991), pp. 65–66.
61. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive, "Journal inedit d'un voyage: de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785," у кн.: *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: Présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive* (Bucharest: L'Institut d'arts graphiques Carol Gobi, 1902), p. 286; див. також: "Hauterive," *La Grande Encyclopédie* (Paris: Librairie Larousse, 1886–1902), vol. 19, pp. 935–936.
62. Hauterive, pp. 301, 305.
63. Ibid., p. 295.
64. Ibid., p. 299.
65. Ibid., pp. 293, 304.
66. Ibid., pp. 302–304.
67. Ibid., p. 305.
68. Ibid., pp. 306–307.
69. Ibid., pp. 307–308.
70. Ibid., pp. 309–310.
71. Ibid., pp. 310–311.
72. Ibid., p. 312.
73. Ibid., pp. 311–313.
74. Ibid., p. 315.
75. Ibid., p. 317.
76. Ibid., p. 318.
77. Ibid., p. 323.
78. Ibid., p. 327.
79. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI* (Dublin, 1789; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), pp. 361–362; див. також: "Anspach, Elizabeth," *Dictionary of National Biography* (Oxford Univ. Press), vol. I, pp. 508–509.
80. Craven, pp. 372, 377, 380.

81. Ibid., pp. 392–396.
82. Ibid., pp. 401–409.
83. Ibid., p. 5.
84. Ibid., pp. 146, 153, 156–157, 161–162.
85. Ibid., pp. 171–172.
86. Ibid., pp. 167–171.
87. Ibid., pp. 168, 174–175.
88. Johann Wolfgang von Goethe, *Italian Journey: 1786–1788,* trans. W. H. Auden and Elizabeth Mayer (San Francisco: North Point Press, 1982), pp. 115–116.
89. Johann Wolfgang von Goethe, *Iphigenia in Tauris,* trans. Charles E. Passage (New York: Frederick Ungar, 1963), pp. 21–22.
90. Craven, pp. 184, 191.
91. Ibid., pp. 194, 200, 205, 214–217.
92. Ibid., p. 225.
93. Ibid., pp. 233–234.
94. Ibid., p. 234.
95. Ibid., p. 247.
96. Ibid., pp. 248–249.
97. Ibid., p. 249.
98. Louis-Philippe, comte de *Ségur, Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur,* vol. II, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), p. 87.
99. Louis-Philippe, comte de *Ségur, Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur,* vol. I, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XIX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), pp. 428–429.
100. Ibid., I, p. 425.
101. Ibid., II, pp. 34, 41.
102. Ibid., I, p. 429.
103. Ibid., I, pp. 429–430, 434.
104. Ibid., I, p. 436.
105. Ibid., I, pp. 436–437.
106. Ibid., I, pp. 438–439.
107. Ibid., II, pp. 1–2.
108. Ibid., II, p. 4.
109. Ibid., II, p. 6.
110. Ibid., I, pp. 422–423; II, p. 14.
111. Ibid., II, pp. 13, 30.
112. Charles-Joseph, prince de Ligne, *Correspondance et pensées du prince de Ligne,* у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), p. 72.
113. Ségur, II, p. 21.

114. Ibid., II, pp. 30–36.
115. Ibid., II, pp. 32, 41–43; Ligne, p. 69.
116. Ségur, II, p. 44.
117. Ibid., I, p. 423; Ligne, pp. 70–71.
118. Ségur, II, pp. 51, 55; Ligne, p. 75.
119. Ségur, II, p. 47.
120. Ibid., II, p. 54.
121. Ibid., II, pp. 57–58; Goethe, *Italian Journey,* p. 318.
122. Ligne, p. 71; Goethe, *Italian Journey,* p. 324.
123. Ségur, I, p. 374.
124. Ibid., II, p. 60; Ligne, p. 88.
125. Ségur, II, pp. 63–65.
126. Ibid., II, p. 64.
127. Ligne, pp. 73–74.
128. Ibid., p. 92.
129. Ségur, II, pp. 67–70; John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1989), p. 260.
130. Ligne, pp. 77–81; Goethe, *Italian Journey,* pp. 26, 116, 124.
131. Ligne, p. 82.
132. Ibid., pp. 82–85.
133. Ségur, II, p. 72.
134. Ibid., II, pp. 72–74.
135. Ligne, p. 89.
136. Ségur, II, p. 85.
137. Ibid., II, pp. 96–97.
138. Ibid., II, p. 97.
139. Ligne, p. 86.
140. Ségur, II, p. 88.
141. Ibid., II, p. 90.
142. Ibid., II, pp. 87–89.

Розділ четвертий
Картографуючи Східну Європу

1. Voltaire, *Histoire de Charles XII* (Paris: Garnier-Flammarion, 1968), p. 113; J. B. Harley, "Maps, Knowledge, and Power," у кн.: *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments,* ed. Denis Cosgrove and Stephen Daniels (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988), pp. 277–312.
2. Nicolas Sanson, *Nouvelle introduction à la Geographie pour l'usage de Monseigneur le Dauphin: Par laquelle on peut apprendre en peu de temps et avec facilité la Geographie, et la Division de toutes les parties du Monde: les Empires, les Monarchies, Royaumes et Etats qui le composent séparément* (Paris: Chez Hubert Jaillot, 1695), p. 25.

3. Leo Bagrow, *History of Cartography,* 2nd ed., ed. R. A. Skelton, trans. D. L. Paisey (Chicago: Precedent Publishing, 1985), pp. 174–175; див. також: Leo Bagrow, *A History of the Cartography of Russia up to 1600,* ed. Henry W. Castner (Ontario: Walker Press, 1975); та Leo Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1800,* ed. Henry W. Castner (Ontario: Walker Press, 1975).
4. Robert and Robert de Vaugondy, *Atlas Universel,* vol. I (Paris, 1757), p. 22.
5. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France* (New York: Columbia Univ. Press, 1936), p. 212.
6. William Coxe, *Travels in Poland and Russia,* from *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark,* 5th ed. (London, 1802; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), III, pp. 210–211.
7. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815* (New York: St. Martin's Press, 1958), p. 80.
8. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme* (Paris: Editions Ophrys, 1952), pp. 380, 486, 669, note 62.
9. Fabre, p. 381.
10. Joseph Marshall, *Travels Through Germany, Russia, and Poland in the Years 1769 and 1770* (London, 1772; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1971), pp. 179–180.
11. Marshall, pp. 179, 183.
12. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Baireith, Written in the Year MDCCLXXXVI* (Dublin, 1789; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), pp. 249–250, 409.
13. Robert, *Atlas Universel,* p. 30.
14. Ibid., p. 21, 30.
15. Ibid., p. 30; див. також: François de Dainville, S.J., *Le Langage des Géographes: Termes, Signes, Couleurs des Cartes Anciennes 1500–1800* (Paris: Editions A. et J. Picard, 1964).
16. Robert, *Atlas Universel,* p. 22.
17. Adam Zamoyski, *The Polish Way: A Thousand-Year History of the Poles and Their Culture* (New York: Franklin Watts, 1988), figure 112; Marshall, p. 184.
18. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland,* vol. I (New York: Columbia Univ. Press, 1984), p. 542.
19. Piotr S. Wandycz, *The United States and Poland* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1980), p. 49.
20. Sanson, pp. 3–7.
21. W. H. Parker, "Europe: How Far?" *The Geographical Journal* 126, Part 3 (Sept. 1960): 285.
22. Abel Mansuy, *Le Monde Slave et les Classiques Français aux XVIe–*

XVIIe siècles, préface de Charles Diehl (Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion, 1912), pp. 10–11; Parker, p. 281.

23. Mansuy, p. 16.
24. Samuel Fiszman, "The Significance of the Polish Renaissance and Baroque for Eastern Slavic Nations," у кн.: *The Polish Renaissance in Its European Context,* ed. Samuel Fiszman (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1988), pp. 238–242.
25. Mark Bassin, "Russia Between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space," *Slavic Review* 50, no. 1 (Spring 1991); 5–7.
26. Philipp Johann von Strahlenberg, *An Historico-Geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia; But more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary; Both in their Ancient and Modern State: Together with an Entire New Polyglot-Table of the Dialects of 32 Tartarian Nations; As Also, a Large and Accurate Map of those Countries; and variety of Cuts, representing Asiatick-Scythian Antiquities. Written Originally in High German by Mr. Philip John von Strahlenberg, a Swedish Officer, Thirteen Years Captive in those Parts* (London: J. Brotherton, J. Hazard, W. Meadows, T. Cox, T. Astley, S. Austen, L. Gulliver, and C. Corbet, 1738), pp. 16–17.
27. Parker, p. 287.
28. Homann, "Europa," Nürnberg, 1720 (Harvard Univ., Map Collection); Desnos, "L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties," Paris, 1772 (Harvard).
29. Delisle, "L'Europe," Paris, 1700 (Harvard); Hass, "Europa," Nürnberg, 1743; rpt. 1777 (Harvard).
30. Robert, *Atlas Universel,* p. 21.
31. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* vol. 16 (Paris, 1878; rpt. Liechtenstein: Kraus Reprint Limited, 1967), p. 408.
32. Gyula Antalffy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary,* trans. Elisabeth Hoch (Hungary: Kner, 1980), pp. 117–118.
33. Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle: Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées* (Budapest: Akadémi Kiadö, 1971), pp. 537–538; Antalffy, p. 177.
34. Anderson, p. 62.
35. Strahlenberg, pp. 5–6.
36. Anderson, p. 85; Mohrenschildt, p. 187; Edward Godfrey Cox, *A Reference Guide to the Literature of Travel,* Vol. I (Univ. of Washington Publications in Language and Literature, Vol. 9, Nov. 1935; rpt. New York: Greenwood Press, 1969), p. 194.
37. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle* (Paris: Boivin, 1951), p. 61.
38. Köpeczi, pp. 376, 528.
39. Ibid., pp. 381, 585–586.

40. Ibid., p. 458.
41. Ibid., pp. 455, 464, 470, 473, 481, 485–486.
42. Ibid., pp. 346–349, 546.
43. Ibid., pp. 386, 488.
44. Ibid., p. 593.
45. Moll, "A New Map of Germany, Hungary, Transylvania, and the Suisse," 1712 (Harvard); Zürner, "Europa," 1712 (Harvard); Delisle, "Carte d'Europe," Paris, 1724 (Harvard); De Witt, "Accuratissima Europae," Amsterdam, 1730 (Harvard).
46. Homann, "Europa," Nürnberg, 1720 (Harvard); Homann, "Europa," Nürnberg, 1730 (Harvard); Hass, "Europa," Nürnberg, 1743; rpt. 1777 (Harvard).
47. Nicolas Gueudeville, "Dissertation sur la Hongrie et sur la Boheme," у кн.: *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à la Chronologie, et à la Geographie Ancienne et Moderne,* vol. II, Henri Abraham Châtelain (Amsterdam: Chez l'Honoré & Châtelain, 1720), pp. 71–72.
48. "Carte Ancienne et Moderne: Des Différents Etats et Pays au long du Danube," *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à la Chronologie, et à la Geographie Ancienne et Moderne,* vol. II, Henri Abraham Châtelain (Amsterdam: Chez l'Honoré & Châtelain, 1720).
49. "Carte Généalogique des Rois de Hongrie et de Boheme; et l'Abrégé du Gouvernement de ces deux Royaumes," *Atlas Historique* (1720).
50. Gueudeville, *Atlas Historique* (1720), p. 83.
51. "Carte du Royaume de Boheme," *Atlas Historique* (1720).
52. "Nouvelle Carte de la Hongrie," *Atlas Historique* (1720).
53. Kõpeczi, pp. 522–524.
54. Gueudeville, *Atlas Historique* (1720), pp. 68–71.
55. Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790* (Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1982), p. 44.
56. Ibid., p. 52.
57. Ibid., p. 57.
58. Voltaire, *Histoire de Charles XII,* pp. 89–90; Theodore Besterman, *Voltaire,* 3rd éd. (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1976), p. 640.
59. Jean Fabre, "Stanislas Leszczynski et le mouvement philosophique en France au XVIIIe siècle," у кн.: *Utopie et Institutions au XVIUe siècle: Le Pragmatisme des Lumières,* éd. Pierre Francastel (Paris and the Hague: Mouton, 1963), pp. 25–41; див. також: Emanuel Rostworowski, "Stanisław Leszczyński et les Lumières à la Polonaise," у кн.: *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières,* éd. Pierre Francastel (Paris and the Hague: Mouton, 1963), pp. 15–24.
60. Louis de Jaucourt, "Pologne," *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers,* nouvelle impression en facsimile de la première édition de 1751–1780 (Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag, 1967), vol. XII, p. 931.
61. Robert, *Atlas Universel,* p. 35.

62. Robert de Vaugondy, "A New and Accurate Map of Europe," London, 1770 (Harvard).
63. Roider, pp. 72–73, 80.
64. Anderson, p. 83; Robert, *Atlas Universel,* p. 30.
65. Voltaire, *Histoire de la guerre de 1741* (Paris: Editions Garnier Frères, 1971), p. 33.
66. Ibid., pp. 33–34.
67. Jan Lavicka, "Voltaire et la Bohème," *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* vol. 219 (Oxford: Voltaire Foundation, 1983), p. 109.
68. Köpeczi, p. 553.
69. Anderson, pp. 139–140; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* p. 405.
70. Georges Gusdorf, *Les Principes de lapensée au siècle des lumières* (Paris: Payot, 197i), p. 128.
71. Frederick II, King of Prussia, *L'Histoire de mon temps,* у кн.: *Oeuvres posthumes de Frédéric II, roi de Prusse,* vol. I (Berlin: Chez Voss, 1788), p. 69.
72. Oliver Goldsmith, *The Citizen of the World,* ed. Austin Dobson (London: J. M. Dent, 1934), chapter LXXXVII, pp. 240–241.
73. James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter,* Vol. I (London: Hurst and Blackett, 1854), p. 8.
74. Mrs. James Porter, "Letter from Lady Porter to her sister, Mdlle de Hochepied, at Pera, containing an account of Sir James Porter's journey from Constantinople to London, with two children, Greek nurse and servant, and accompanied by several gentlemen; among others, the learned Jesuit, Father Boscowitz, who has published a detail of this journey," у кн.: James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter,* Vol. I (London: Hurst and Blackett, 1854), p. 379.
75. Mrs. James Porter, p. 374.
76. "Boscovich," *Dizionario Biografico degli Italiani,* Vol. XIII (Rome, 1971), pp. 221–230.
77. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'abate Kuggiero Giuseppe Boscovich* (Milan: Giordano Editore, 1966), p. 5.
78. Ibid., pp. 86, 110.
79. Ibid., pp. 3–4.
80. Ibid., p. 6.
81. Ibid., p. 8.
82. Rocque, "Carte Generale des Postes de l'Europe," 1758 (Harvard).
83. Boscovich, pp. 21–22.
84. Ibid., p. 31.
85. Ibid., p. 34.
86. Ibid., p. 35.

87. Ibid., pp. 37–42, 50.
88. Ibid., pp. 59–62.
89. Ibid., p. 62.
90. Ibid., pp. 69–71.
91. Ibid., pp. 74, 79, 87, 102.
92. Ibid., pp. 72–75, 89–90.
93. Ibid., pp. 90–92, 106–107.
94. Ibid., pp. 125–126.
95. Ibid., pp. 122, 127–128.
96. Ibid., p. 65.
97. Mrs. James Porter, p. 377.
98. Ibid., p. 390.
99. Boscovich, p. 9.
100. Hass, "Europa," Nürnberg, 1743; rpt. 1777 (Harvard); "Le Voyage d'un Danois," 1744 (Harvard).
101. Boscovich, pp. xx, 190–191.
102. Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979), p. 8.
103. "Boheme," *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers,* nouvelle impression en facsimile de la première édition de 1751–1780 (Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag, 1967), vol. II, p. 294.
104. "Bulgarie," *Encyclopédie,* II, p. 462.
105. John Lough, "Louis, Chevalier de Jaucourt (1704–1780): A Biographical Sketch," *The Encyclopédie in Eighteenth-Century England and Other Studies* (Newcastle upon Tyne: Oriel Press, 1970), pp. 25, 49–51.
106. Louis de Jaucourt, "Hongrie," *Encyclopédie,* VIII, p. 284.
107. Jaucourt, "Hongrie," *Encyclopédie,* VIII, pp. 284–285.
108. Ibid., VIII, p. 285.
109. Ibid.
110. Ibid., VIII, pp. 285–286.
111. Ibid., VIII, p. 286.
112. Jaucourt, "Pologne," *Encyclopédie,* XII, p. 925.
113. Ibid., XII, pp. 928–933.
114. Ibid., XII, pp. 925, 929, 934.
115. Ibid., XII, pp. 930–931.
116. Ibid., XII, p. 931.
117. Coxe, *Travels in Poland and Russia,* III, pp. 369–376.
118. Jaucourt, "Pologne," *Encyclopédie,* XII, pp. 931–934.
119. Jaucourt, "Russie," *Encyclopédie,* XIV, p. 442; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* p. 403.
120. Jaucourt, "Russie," *Encyclopédie,* XIV, p. 443; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* pp. 419–421.
121. Jaucourt, "Russie," *Encyclopédie,* XIV, p. 445.

122. Jaucourt, "Tartares," *Encyclopédie,* XV, p. 926; див. також: Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1978).
123. Sanson, pp. 3–5.
124. Delisle, "L'Europe," Paris, 1700 (Harvard); Zürner, "Europa," 1712 (Harvard).
125. Jaucourt, "Tartares," *Encyclopédie,* XV, p. 920.
126. Ibid., XV, p. 921.
127. Robert de Vaugondy, *Nouvel Atlas Portatif* (Paris: Chez Robert, 1762), maps III, IV.
128. Jaucourt, "Tartares," *Encyclopédie,* XV, pp. 921–923.
129. Ibid., XV, pp. 924–926.
130. Jaucourt, "Europe," *Encyclopédie,* VI, pp. 211–212.
131. Robert de Vaugondy, "Géographie," *Encyclopédie,* VII, pp. 611–612.

Розділ п'ятий
Звертаючись до східної Європи

Частина 1. Росія Вольтера

1. Voltaire and Catherine, *Correspondence,* у кн.: *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767,* ed. W. F. Reddaway (1931; New York: Russell & Russell, 1971), pp. 58, 77.
2. Rocque, "Carte Generale des Postes de l'Europe," 1758 (Harvard).
3. Voltaire and Catherine, pp. 79, 124.
4. Ibid., p. 133.
5. Ibid., p. 181.
6. Ibid., p. 186.
7. Ibid., p. 1.
8. Ibid., p. 2; див. також: David Griffiths, "To Live Forever: Catherine II, Voltaire, and the Pursuit of Immortality," у кн.: *Russia and the World of the Eighteenth Century* (Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1988), pp. 446–468; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1981), pp. 327–342; та John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1989), pp. 97–142.
9. Carolyn H. Wilberger, *Voltaire's Russia; Window on the East,* у кн.: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* Vol. CLXIV, ed. Theodore Besterman (Oxford: Voltaire Foundation at the Taylor Institution, 1976), pp. 54, 141.
10. Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract,* trans. Maurice Cranston (London: Penguin, 1968), p. 90.
11. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* Vol. 16 (Paris, 1878; rpt. Liechtenstein: Kraus Reprint Limited, 1967), pp. 377, 427.

12. Voltaire and Catherine, p. 3.
13. Theodore Besterman, *Voltaire*, 3rd ed. (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1976), p. 406.
14. Voltaire and Catherine, pp. 3–6.
15. Ibid., pp. 48, 51.
16. Ibid., pp. 6–7.
17. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle* (Paris: Boivin, 1951).
18. Lortholary, pp. 74–76; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France* (New York: Columbia Univ. Press, 1936), pp. 275–280.
19. Wilberger, p. 27.
20. Mohrenschildt, p. 32; Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon, *Memoirs of Louis XIV and his Court and of the Regency,* vol. III (New York: Collier, 1910), p. 1011.
21. Lortholary, pp. 23–25.
22. Wilberger, p. 76.
23. Voltaire, *Histoire de Charles XII* (Paris: Garnier-Flammarion, 1968), p. 51.
24. Charles Secondat, baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws,* trans. Thomas Nugent (New York: Hafner, 1949), I, p. 299.
25. Montesquieu, I, p. 299.
26. Lortholary, p. 33; Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle: Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées* (Budapest: Akadémi Kiado, 1971), pp. 603–604.
27. Wilberger, p. 32.
28. Voltaire, "Anecdotes sur le czar Pierre le Grand," у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* Vol. 23 (Paris, 1878; rpt. Liechtenstein: Kraus Reprint, 1967), pp. 281–293.
29. Wilberger, pp. 33, 49.
30. Lortholary, p. 48.
31. Wilberger, p. 41.
32. Ibid., p. 43.
33. Ibid., pp. 124–127; Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation: The Science of Freedom* (New York: W. W. Norton, 1977), p. 67.
34. Wilberger, pp. 52–53.
35. Ibid., pp. 37–38, 54–61.
36. Ibid., pp. 119–120; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* p. 586.
37. Wilberger, pp. 120–122; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* p. 589.
38. Wilberger, p. 46.
39. Ibid., pp. 45–47.
40. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* pp. 408, 415, 427.
41. Ibid., pp. 506–509.

42. Wilberger, pp. 278–279.
43. Voltaire, "Le Russe à Paris," у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* vol. 10 (Paris, 1878; rpt. Liechtenstein: Kraus Reprint Limited, 1967), p. 121.
44. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* pp. 456, 468.
45. Voltaire and Catherine, pp. 9–10, 15.
46. Ibid., pp. 15–18.
47. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* p. 408.
48. Voltaire and Catherine, pp. 17–9; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* p. 377.
49. Peter Gay, *Voltaire's Politics: The Poet as Realist,* 2nd ed. (New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1988), p. 180.
50. Voltaire and Catherine, p. 20.
51. Ibid., p. 23.
52. Ibid., pp. 25–27.
53. Ibid., pp. 28–29.
54. Ibid., pp. 33–34.
55. Ibid., p. 34.
56. Ibid., p. 35.
57. Ibid., pp. 38, 48.
58. Ibid., p. 60.
59. Ibid., pp. 73, 81–83, 90, 97.
60. Ibid., pp. 93, 100–101.
61. Ibid., pp. 117, 123–126.
62. Ibid., pp. 148–150.
63. Ibid., p. 162.
64. Ibid., p. 172.
65. Ibid., pp. 186–187.
66. Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790* (Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1982), pp. 132, 156–157.
67. Voltaire, *Essai sur les moeurs,* у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* vol. III (Paris: Chez Furne, 1835), pp. 607–609.
68. Voltaire and Catherine, pp. 84, 187.
69. Ibid., pp. 118–119.
70. Ibid., pp. 138, 149.
71. Ibid., pp. 154–161.
72. Ibid., pp. 161–163.
73. Ibid., p. 171.
74. Ibid., pp. 169, 176, 186.
75. Lortholary, pp. 174–176.
76. Giacomo Casanova, *History of My Life,* trans. Willard Trask, vol. 10 (London: Longman, 1971), pp. 103, 141–142.
77. Rudolf Eric Raspe, *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen* (London: Dedalus, 1988), p. 75.
78. Mohrenschildt, p. 145; Lortholary, pp. 90–91; Alexander, p. 14.

79. Lortholary, pp. 97–98.
80. Mohrenschildt, p. 94.
81. Lortholary, pp. 179–181.
82. Voltaire and Catherine, p. 203; Lortholary, pp. 184–186; Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Segur,* vol. I, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), pp. 442–443.
83. Lortholary, pp. 212–213.
84. Voltaire and Catherine, p. 192; Maurice Tourneux, *Diderot et Catherine II* (Paris: Calmann Lévy, 1899), pp. 75–76.
85. Tourneux, p. 83.
86. Denis Diderot, "Entretiens avec Catherine II" (1773), у кн.: *Oeuvres politiques,* ed. Paul Vernière (Paris: Editions Garnier Frères, 1963), pp. 257–258, 326.
87. Diderot, "Entretiens," p. 260; див. також: Arthur Wilson, "Diderot in Russia, 1773–1774," у кн.: *The Eighteenth-Century in Russia,* ed. J. G. Garrard (Oxford: Clarendon Press, 1973), pp. 166–197; та Isabel de Madariaga, "Catherine and the Philosophes," у кн.: *Russia and the West in the Eighteenth Century* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1983), pp. 30–52.
88. Diderot, "Entretiens," pp. 265–66.
89. Mohrenschildt, pp. 257–258.
90. Diderot, "Entretiens," pp. 266–67; Tourneux, p. 492.
91. Mohrenschildt, p. 55.
92. Diderot, "Entretiens," p. 301.
93. Ibid., p. 302.
94. Ibid., pp. 309–310.
95. Lortholary, pp. 217–218.
96. Diderot, "Entretiens," p. 326.
97. Tourneux, p. 472.
98. Ibid., pp. 475–476.
99. Ibid., pp. 477, 481–482.
100. Ibid., p. 482.
101. Ibid., pp. 485–489.
102. Ibid., p. 492.
103. Lortholary, pp. 236, 379, note 146.
104. Ségur, I, pp. 444–445.
105. Diderot, "Observations sur le Nakaz" (1774), у кн.: *Oeuvres politiques,* ed. Paul Vernière (Paris: Editions Gamier Frères, 1963), pp. 343–345.
106. Diderot, "Observations," p. 349.
107. Ibid., pp. 350–351.
108. Ibid., p. 351.
109. Voltaire and Catherine, p. 190.
110. Ibid., p. 194.

111. Ibid., p. 195.
112. Ibid., p. 196.
113. Ibid., pp. 198–201.
114. Ibid., pp. 206, 213.

Розділ шостий
Звертаючись до східної Європи

Частина 2. Польща Русо

1. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg* (London, 1784; rpt. London: Frank Cass, 1968), pp. 401–403; John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1989), p. 98.
2. Jean-Jacques Rousseau, *Considerations sur le gouvernement de Pologne,* у кн.: *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considerations sur le gouvernement de Pologne,* ed. Barbara de Negroni (Paris: Flammarion, 1990), p. 163.
3. Rousseau, p. 163.
4. Ibid.
5. Ibid., pp. 164–165.
6. Ibid., pp. 165–166, 211.
7. Ibid., pp. 170–171.
8. Ibid., p. 171.
9. Ibid., p. 173.
10. Ibid.
11. Ibid., p. 177.
12. Ibid., p. 178; див. також: Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm* (Warsawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977).
13. Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau: Transparency and Obstruction,* trans. Arthur Goldhammer (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1988), p. 145.
14. Rousseau, p. 261.
15. Marietta Martin, *Une Française à Varsovie en 1766: Madame Geoffrin chez le roi de Pologne Stanislas-Auguste* (Paris: Bibliothèque Polonaise, 1936), pp. 27, 42; Pierre, marquis de Ségur, *Le Royaume de la rue Saint-Honoré: Madame Geoffrin et sa fille* (Paris: Calmann-Lévy, 1897), p. 288.
16. Marie Thérèse Rodet, Madame Geoffrin, and Stanislas-Auguste Poniatowski, *Correspondance inédite du roi Stanislas-Auguste Poniatowski et de Madame Geoffrin* (1764–1777), ed. Charles de Mouy (Paris: E. Pion, 1875), p. 239; Martin, p. 78.
17. G. P. Gooch, "Four French Salons," у кн.: *Catherine the Great and Other Studies* (1954; rpt. Hamden, Conn.: Archon Books, 1966), p. 117.
18. Martin, p. 12.
19. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, pp. 102–103.
20. Ibid., p. 103.

21. Ibid., p. 108.
22. Ibid., pp. 114–115.
23. Martin, p. 27.
24. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, pp. 115, 137, 140–142.
25. Ségur (Pierre), *Le Royaume,* p. 432; Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, *Correspondance,* p. 131.
26. Ségur (Pierre), *Le Royaume,* pp. 434–436.
27. Ibid., pp. 437–438.
28. Ibid., pp. 442–443.
29. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, p. 143.
30. Ibid., pp. 147–148.
31. Ibid., p. 150; Ségur (Pierre), *Le Royaume,* p. 235.
32. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, pp. 151–152.
33. Ibid., p. 153.
34. Ibid., pp. 154–156.
35. Ibid., p. 158.
36. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme* (Paris: Editions Ophrys, 1952), pp. 630–631, note 68; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle* (Paris: Boivin, 1951), pp. 162–163.
37. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, pp. 162–163, 167.
38. Ibid., p. 168.
39. Ibid., pp. 112, 167.
40. Ibid., p. 174.
41. Ségur (Pierre), *Le Royaume,* p. 447.
42. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, pp. 177–178.
43. Ibid., pp. 180, 193.
44. Ibid., pp. 205–207, 223–224; Martin, p. 33.
45. Ségur (Pierre), *Le Royaume,* pp. 264–267, 281.
46. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, p. 233.
47. Ibid., pp. 239–241.
48. Ségur (Pierre), *Le Royaume,* p. 272.
49. Ibid., p. 273.
50. Jacques Derrida, *Of Grammatology,* trans. Gaytri Chakravorty Spivak (Baltimore: Johns Hopkins, 1976), pp. 118–140.
51. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, pp. 242–244.
52. Ibid., p. 349.
53. Martin, p. 35.
54. Stanislas-Auguste Poniatowski, *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski,* vol. I (St. Petersburg: l'Académie Impériale des Sciences, 1914), pp. 567–568.
55. Martin, pp. 53–54; Fabre, p. 305.
56. Ségur (Pierre), *Le Royaume,* pp. 273–274.
57. Ibid., pp. 230, 461.
58. Rousseau, p. 259.

59. Martin, p. 76.
60. Mme Geoffrin and Stanislas-Auguste, p. 250.
61. Ibid., p. 276.
62. Ibid., pp. 265–274, 294.
63. Ibid., pp. 315–316.
64. Ibid., pp. 321, 329.
65. Ibid., p. 355.
66. Ibid., p. 364.
67. Ibid., pp. 365–366.
68. Ibid., pp. 326–327, 336.
69. Ibid., pp. 343–344.
70. Ibid., pp. 359, 382, 387, 432.
71. Ibid., pp. 349, 379–380.
72. Ibid., p. 443.
73. Ibid., pp. 451, 456.
74. Ibid., pp. 464–466.
75. Ibid., pp. 470–471, 475–477.
76. Rousseau, p. 172.
77. Voltaire, *Candide,* trans. John Butt (London: Penguin, 1947), chapter 26; Wanda Dzwigala, "Voltaire's Sources on the Polish Dissident Question," *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* Vol. 241 (Oxford: Voltaire Foundation, 1986), pp. 191–192; Emanuel Rostworowski, "Républicanisme 'Sarmate' et les Lumières," у кн.: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* ed. Theodore Besterman, Vol. XXVI (Geneva: Institut et Musée Voltaire, 1963), p. 1417; Fabre, p. 316; див. також: Stanisław Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu* (Kraków: Nakladem Krakowskiej Spólki Wydawniczej, 1919); Ryszard W. Woloszynski, "La Pologne vue par l'Europe au XVIIIe siècle," *Acta Poloniae historica* (1965): 22–42; та Wołoszyński, *Polska w opiniach francuzów: Rulhière i jego wspólczesni* (Warsawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964).
78. Voltaire, "Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne" (1767), *Oeuvres de Voltaire: Mélanges Historiques,* vol. II (Paris: P. Pourrat Frères, 1839), pp. 57–60; Fabre, p. 634, note 144.
79. Emanuel Rostworowski, "Voltaire et la Pologne," *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* ed. Theodore Besterman, vol. LXII (Geneva: Institut et Musée Voltaire, 1968), p. 114; Fabre, p. 323.
80. Voltaire, "Discours aux confédérés catholiques de Kaminieck en Pologne, par le major Kaiserling, au service du roi de Prusse" (1768), *Oeuvres de Voltaire: Politiques et Législation,* vol. II (Paris: P. Pourrat Frères, 1839), pp. 154, 165–166.
81. Voltaire and Catherine, *Correspondence,* у кн.: *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767,* ed. W. F. Reddaway (1931; New York: Russell & Russell, 1971), p. 109; Dzwigala, p. 198.

82. Jean-Paul Marat, *Les Aventures du jeune comte Potowski,* éd. Claire Nicolas- Lelièvre (Paris: Renaudot, 1989), pp. 118, 130.
83. Marek Tomaszewski, "L'Univers héroique polonais dans *Les Amours du chevalier de Faublas* et son impact sur l'imaginaire social à la fin due XVIIIe siècle," *Revue de Littérature Comparée,* no. 2 (Apr. – June 1990): 430–431.
84. Voltaire, *Les Lois de Minos,* у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire,* vol. 5, *Théatre* (Paris: Perronneau, 1817), p. 296.
85. Fabre, p. 249.
86. Marat, *Les Aventures,* p. 256; Dzwigala, p. 201; M. Romain-Cornut, *Voltaire: complice et conseiller du partage de la Pologne,* 2nd éd. (Paris: Jacques Lecoffre, 1846), pp. 17–21.
87. Ambroise Jobert, *Magnats polonais et physiocrates français (1767–1774)* (Paris: Librairie Droz, 1941), p. 20.
88. Jobert, pp. 51, 86; Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature* (New York and Boulder: Columbia Univ. Press, East European Monographs, 1988), chapter VII.
89. Jobert, pp. 24–27.
90. Ibid., pp. 27–32.
91. Ibid., pp. 36–38; див. також: Kasimir Opalek, "Les Physiocrates et leur role dans le renouveau culturel au siècle des Lumières en Pologne," у кн.: *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières,* éd. Pierre Francastel (Paris and the Hague: Mouton, 1963), pp. 169–184.
92. Jobert, pp. 45–48; Rousseau, p. 220.
93. Jobert, p. 57; Wolff, chapter V.
94. Jobert, pp. 60–62.
95. Ibid., pp. 64–66.
96. Ibid., pp. 67–71.
97. Ibid., pp. 72–73, 77.
98. Ibid., pp. 79–82.
99. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (London: Penguin, 1982), pp. 345–346.
100. Ibid., p. 308.
101. Claude Carloman de Rulhière, *A History or Anecdotes of the Revolution in Russia in the Year 1762* (London, 1797; rpt. New York: Arno Press, and New York Times, 1970), p. 1.
102. Alice Chevalier, *Claude-Carloman de Rulhière, premier historien de la Pologne: sa vie et son oeuvre historique* (Paris: Les Editions Domat-Montchrestien, 1939), pp. 105–114; Ségur (Pierre), *Le Royaume,* pp. 220–224.
103. Rulhière, *Anecdotes of the Revolution in Russia,* pp. viii–xi, 52; Chevalier, pp. 74, 115–116.
104. Chevalier, pp. 43–44.

105. Claude Carloman de Rulhière, *Revolutions de Pologne,* vol. I, éd. Christien Ostrowski (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1862), p. 1.
106. Rulhière, *Revolutions de Pologne,* I, pp. 6–7.
107. Chevalier, pp. 121–22.
108. Ibid., pp. 152–154.
109. Ibid.
110. Ibid., p. 155.
111. Ibid., pp. 160–62, 166, 175.
112. Ibid., pp. 233, 330–333.
113. Giacomo Casanova, *Istoria delie Turbolenze della Polonia,* ed. Giacinto Spagnoletti (Naples: Guida Editori, 1974), pp. 100, 447.
114. Casanova, p. 54; Chevalier, p. 250; Fabre, p. 7.
115. Chevalier, pp. 244, 295.
116. Ibid., pp. 168–169, 182–183.
117. Ibid., pp. 372–380.
118. Fabre, p. 571, note 42.
119. Marquis de Sade, *Aline et Valcour,* у кн.: *Oeuvres,* éd. Michel Delon, vol. I (Paris: Gallimard, 1990), pp. 852–853.
120. Fabre, p. 510; див. також: Emanuel Rostworowski, *Ostatni Król Rzeczypospolitej: geneza i upadek konstytucji 3 maja* (Warsawa: Wiedza Powszechna, 1966).
121. Marcel Handelsman, "La Constitution polonaise du 3 mai 1791 et l'opinion française," у кн.: *La Revolution Française,* vol. LVIII (Paris, 1910), pp. 416, 425, 429, 433.
122. Fabre, pp. 27, 575, note 28.
123. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 165–169* (New York: St. Martin's Press, 1958), pp. 165–169.
124. Lortholary, p. 263; Anderson, p. 193; Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur: von den Anfängen bis 1800* (Halle: Max Niemeyer, 1900), p. 168.
125. Thomas Campbell, "Poland," у кн.: *English Romantic Writers,* ed. David Perkins (New York: Harcourt, Brace & World, 1967), p. 603.
126. Lortholary, pp. 263–264.
127. Elisabeth Vigée-Lebrun, *The Memoirs of Elisabeth Vigée-Le Brun,* trans. Siân Evans (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1989), pp. 161, 189; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France* (New York: Columbia Univ. Press, 1936), pp. 25–26.
128. Vigée-Lebrun, pp. 208, 366; Fabre, p. 552.
129. William Cobbett, *Letters to the Right Honourable Lord Hawkesbury,* 2nd ed. (London: Cobbett and Morgan, 1802), p. 82.
130. George *Kennan, Memoirs 1925–1950* (New York: Pantheon Books, 1967), pp. 29–30.
131. Cobbett, p. 83.
132. Kennan, p. 26.

Розділ сьомий
Залюднюючи Східну Європу

Частина 1. Варвари у стародавній історії та новочасній антропології

1. Nicolae Iorga, *Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen* (Paris: Boivin, 1928), p. 105.
2. Charles de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube à du Pont-Euxin* (Paris: Chez N. M. Tilliard, 1765), pp. 1–2.
3. Ibid., pp. 4–7.
4. Ibid., p. 30.
5. Ibid., p. 39.
6. Ibid., pp. 50–51.
7. Ibid., pp. 194–195.
8. Robert and Robert de Vaugondy, *Atlas Universel,* vol. I (Paris, 1757), maps 4, 12.
9. Jean-Baptiste d'Anville, *A Complete Body of Ancient Geography* (London: Robert Sayer, 1771), maps 1, 3.
10. François Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History,* trans. Janet Lloyd (Berkeley: Univ. of California Press, 1988), p. 30.
11. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle* (Paris: Boivin, 1951), p. 297, note 87; Albert Gyergyai, "Un correspondant hongrois de Voltaire: le comte Fekete de Galanta," у кн.: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century,* vol. 25, ed. Theodore Besterman (Geneva: Institut et Musée Voltaire, 1963), p. 789.
12. Peyssonnel, pp. vii–ix, xv–xvi.
13. Ibid., pp. xxxvi–xl.
14. Ibid., pp. 9–10, 71.
15. Pierre-Charles Levesque, *Histoire de Russie,* vol. I (Hambourg et Brunswick: Chez Pierre-François Fauche, 1800), pp. viii–ix.
16. Claude Carloman de Rulhière, *Revolutions de Pologne,* vol. I, ed. Christien Ostrowski (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1862), pp. 1–2; Levesque, I, pp. 1–6.
17. Levesque, I, pp. 55–56.
18. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France* (New York: Columbia Univ. Press, 1936), p. 227.
19. Claude-Louis de Sacy, *Histoire générale de Hongrie: Depuis la première invasion des Huns, jusqu'à nos jours,* vol. I (Yverdon, 1780), pp. vii, xxxi.
20. Iorga, pp. 104–108; Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1968), pp. 98–100; Jean-Louis Carra, *Historie de la Moldavie et de la Valachie* (Jassy: Société Typographique des Deux-Ponts, 1777), pp. ix, xvi–xvii, 220.

21. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive* (Bucharest: L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, 1902), pp. 20–22.
22. Jean-Jacques Rousseau, *Considerations sur le gouvernement de Pologne*, у кн.: *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considerations sur le gouvernement de Pologne*, ed. Barbara de Negroni (Paris: Flammarion, 1990), pp. 170–177.
23. Hauterive, *Mémoire*, pp. 42–44; Hauterive, "La Moldavie en 1785: faisant suite au journal d'un voyage de Constantinople à Jassy," у кн.: *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive* (Bucharest: L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, 1902), pp. 357–358.
24. Hauterive, *Mémoire*, p. 236.
25. Ibid., p. 176; Hauterive, "La Moldavie," p. 359.
26. Hauterive, "La Moldavie," pp. 331–332.
27. Hauterive, *Mémoire*, pp. 252, 258.
28. Ibid., pp. 264–366.
29. Ibid., pp. 266–270.
30. Ibid., p. 78.
31. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle*, vol. XIX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), pp. 329–330.
32. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (New York: Modern Library, n.d.), I, p. 6.
33. Gibbon, I, pp. 211–214.
34. Ibid., I, p. 214.
35. Voltaire, *Essai sur les moeurs*, у кн.: *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. III (Paris: Chez Furne, 1835), p. 583.
36. Gibbon, II, pp. 245–247, 254, 263.
37. Ibid., II, p. 591.
38. Ibid., II, pp. 591–594.
39. Ibid., III, p. 61.
40. Ibid., III, p. 316.
41. Ibid., III, pp. 317–318.
42. Ibid., III, pp. 318–319, note 8.
43. Ibid., III, pp. 321–322.
44. Ibid., III, pp. 322–323.
45. Ibid., III, pp. 322–323, note 22; Janos Gulya, "Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian," *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, ed. Dell Hymes (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1974), pp. 260–263.

46. Gibbon, III, pp. 324–326, 329.
47. Ibid., III, pp. 330–331, note 45.
48. Ibid., III, pp. 332–333, 335, note 58, 337.
49. Ibid., III, p. 343.
50. Ibid., III, pp. 343–344; David Spadafora, *The Idea of Progress in Eighteenth-Century Britain* (New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1990), pp. 223–324; Roy Porter, "Civilization, Barbarism, and Progress" (Chapter 6), *Edward Gibbon: Making History* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1988), pp. 135–157.
51. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, ed. Katharina Mommsen (Stuttgart: Philipp Reclam, 1976), p. 7.
52. Ibid., p. 15.
53. Ibid., pp. 38–39.
54. Ibid., pp. 77–78.
55. Ibid., pp. 80–81.
56. Ibid., p. 90.
57. Ibid., pp. 91–92.
58. Ibid., pp. 101–102; Konrad Bittner, "Die Beurteilung der russischen Politik im 18. Jahrhundert durch Johann Gottfried Herder," у кн.: *Im Geiste Herders*, ed. Erich Keyser (Kitzingen am Main: Holzner-Verlag, 1953), p. 47.
59. Robert T. Clark, *Herder: His Life and Thought* (Berkeley: Univ. of California Press, 1955), p. 60.
60. Bittner, pp. 50–51.
61. Ibid., pp. 68–69.
62. Herder, "Von Ähnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst," *Herders Werke*, vol. II, ed. Regine Otto (Berlin and Weimar: Aufbau-Verlag, 1982), p. 289.
63. Herder, "Von Ähnlichkeit," p. 290.
64. Rousseau, pp. 171–173.
65. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, у кн.: *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto (Berlin and Weimar: Aufbau-Verlag, 1982), pp. 385–386.
66. Ibid., p. 393.
67. Ibid., pp. 393–395.
68. Ibid., p. 395.
69. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, trans. T. Churchill (New York: Bergman), pp. 483–484.
70. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte*, p. 395.
71. Ibid., pp. 396–397.
72. Ibid., pp. 463–464.
73. Immanuel Kant, "Der Charakter des Volks," *Die Anthropologische Charakteristik*, у кн.: *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik, und Pädigogik, 2, Werkausgabe*, vol. XII (Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1977), p. 670.

74. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, у кн.: *Werke*, 12 (Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1970), p. 422.
75. Alberto Fortis, *Travels into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighbouring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants* (London, 1778; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1971), p. iv.
76. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot* (Paris: François Maspero, 1971); Giuseppe Cocchiara, *The History of Folklore in Europe*, trans. John N. McDaniel (Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1981).
77. Voltaire, *Essai sur les moeurs*, pp. 607–609.
78. P. J. Marshall and Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment* (London: J. M. Dent, 1982), epigraph; Spadafora, pp. 253–320.
79. Gianfranco Torcellan, "Profilo di Alberto Fortis," у кн.: *Settecento Veneto e altri scrittistorici* (Turin: G. Giappichelli, 1969), pp. 273–279.
80. Torcellan, p. 283; Voltaire, *Essai sur les moeurs*, p. 561.
81. Fortis, pp. 45–47.
82. Ibid., p. 44.
83. Gibbon, II, p. 593; Fortis, p. 44.
84. Duchet, p. 12.
85. Fortis, pp. 51–58.
86. Ibid., pp. 60–61.
87. Ibid., pp. 61–62.
88. Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, trans. Raymond Rosenthal (New York: Pantheon Books, 1991), pp. 207–225.
89. Fortis, p. 63.
90. Ibid., pp. 66–67, 70–75.
91. Ibid., pp. 77, 82.
92. Giovanni Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversipezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis* (Venice: Francesco Sansoni, 1776), pp. 79, 81, 116.
93. Torcellan, p. 288.
94. Ibid., pp. 290–291.
95. Fortis, p. 82.
96. Ibid., p. 83.
97. Ibid.
98. Johann Wolfgang von Goethe, "Klaggesang: von der edlen Frauen des Asan Aga, aus dem Morlackischen," *Samtliche Werke*, vol. I (Zürich: Artemis Verlag, 1977), p. 301.
99. Stephen Clissold, ed., *A Short History of Yugoslavia* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1968), p. 119.

100. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich* (Milan: Giordano Editore, 1966), pp. 6, 37–38.
101. Fortis, p. 84; Cocchiara, pp. 135–140.
102. Fortis, p. 85.
103. Ibid., p. 86.
104. Ibid.
105. Desnos, "L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties," Paris, 1772 (Harvard); Ségur, *Mémoires, souvenirs, et anecdotes, par le comte de Segur,* vol. II, у кн.: *Bibliothèque des mémoires: relatif à l'histoire de France: pendant le 18e siècle,* vol. XX, éd. M. Fs. Barrière (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1859), p. 66.
106. Bittner, p. 60.
107. William Coxe, *Travels in Poland and Russia,* from *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark,* 5th ed. (London, 1802; rpt. New York: Arno Press and New York Times, 1970), I, pp. 273–274.
108. Ibid., I, pp. 392–393.
109. Ibid., II, pp. 74–75.
110. Fortis, pp. 88–89.

Розділ восьмий
Залюднюючи Східну Європу

Частина 2. Відомості про звичаї та расову належність

1. Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur von den Anfängen bis 1800* (Halle: Max Niemeyer, 1900), p. 145.
2. Ibid., p. 52.
3. Ibid., p. 87.
4. Johann Gottlieb Fichte, *Briefwechsel,* vol. I, ed. Hans Schulz (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1967), pp. 171–175.
5. Arnold, pp. 8–15, 40–56; Wolfgang Wippermann, *Der 'Deutsche Drang nach Osten': Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981), p. 22.
6. Arnold, pp. 27–29, 31–33, 95–96.
7. Fichte, p. 175.
8. Ibid., p. 176.
9. Ibid., pp. 176–78, 181–183.
10. Joachim Christoph Friedrich Schulz, *Reise nach Warschau: Eine Schilderung aus den Jahren 1791–1793,* ed. Klaus Zernack, у кн.: *Polnische Bibliothek* (Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1982), pp. 10–13, 24–25, 32–33.
11. Ibid., pp. 348–349.
12. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung*

in the Third Reich (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988), pp. 26–28, 105–107,176–179.

13. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* у кн.: *Herders Werke,* vol. IV, ed. Regine Otto (Berlin and Weimar: Aufbau-Verlag, 1982), p. 472.
14. Gerhard Steiner, *Georg Forster* (Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1977), pp. 8–46.
15. Georg Forster, *Briefe,* у кн.: *Werke,* vol. IV, ed. Gerhard Steiner (Frankfurt: Insel Verlag, 1970), p. 320.
16. Arnold, pp. 108–109; Wippermann, p. 21.
17. Arnold, p. 109.
18. Ibid., pp. 113–114.
19. Georg Forster, "Noch etwas über die Menschenrassen," у кн.: *Forsters Werke,* vol. I (Berlin and Weimar: Aufbau-Verlag, 1968), pp. 3–4, 16–17.
20. Ibid., pp. 22, 25.
21. Ibid., p. 33.
22. Fichte, pp. 183–184.
23. Schulz, p. 370; Arnold, p. 90.
24. Schulz, pp. 40, 43, 68, 70, 136, 177–178.
25. Arnold, pp. 78, 119–121, 161, 167–177.
26. Ibid., pp. 127, 179–181.
27. Ibid., pp. 190–191.
28. Ibid., p. 161; Güssefeld, "Europa," Nürnberg, 1794 (Harvard); Güssefeld, "Charte von Europa," Nürnberg, 1798 (Harvard).
29. Arnold, p. 113.
30. Leopold Hoffmann, *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte* (Frankfurt and Leipzig, 1792), pp. ii, xi–xii, xvii, xxi, xxv.
31. Fichte, pp. 185–187.
32. Arnold, pp. 63, 144.
33. Fichte, p. 214.
34. Ibid., p. 196.
35. John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters,* ed. Stephen D. Watrous (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1966), pp. 3–10.
36. Ibid., p. 19.
37. Ibid., pp. 123–124.
38. Mark Bassin, "Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century," *American Historical Review* 26, no. 3 (June 1991): 767–770.
39. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France* (New York: Columbia Univ. Press, 1936), pp. 112–114; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle* (Paris: Boivin, 1951), pp. 191–197; Chappe d'Auteroche, *Voyage en Sibérie,* 4 vols. (Paris: Chez Debure, 1768).

40. Ledyard, p. 143.
41. Ibid., p. 144.
42. Ibid., pp. 145, 153, 156–158, 161.
43. Ibid., pp. 174, 177–178.
44. Ibid., pp. 178–180, 193.
45. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot* (Paris: François Maspero, 1971), p. 258; P. J. Marshall and Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment* (London: J. M. Dent, 1982), p. 246; David Hume, "Of National Characters," у кн.: *Essays: Moral, Political, and Literary: By David Hume,* vol. I, ed. T. H. Green and T. H. Grose (London, 1882; rpt. Scientia Verlag Aalen, 1964), p. 252.
46. Ledyard, p. 127.
47. Ibid., pp. 144, 164, 177, 182, 194–195.
48. Ibid., pp. 145, 180.
49. Ibid., p. 257.
50. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia and the Crimea 1791–1794,* ed. William Collier (London: Frank Cass, 1971), pp. 56, 63, 66, 98, 109, 118, 138.
51. Ibid., pp. 148, 151, 153, 188.
52. Ledyard, pp. 167, 252–253.
53. Ibid., p. 257.
54. Ibid., pp. 30–31.
55. Ibid., pp. 201–205.
56. Ibid., p. 210.
57. Ibid., p. 211.
58. Ibid., p. 223.
59. Ibid.
60. Ibid., pp. 223–224.
61. Ibid., pp. 227–228.
62. Ibid., p. 228.
63. Ibid., pp. 228–229.

Висновки

1. Philippe-Paul, comte de Ségur, *Napoleon's Russian Campaign,* trans. J. David Townsend (New York: Time/Life Books, 1965), pp. 43, 97.
2. Ibid., pp. 109, 228–231.
3. Astolphe, marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russin,* trans, anonymous, intro. George Kennan (New York: Doubleday, 1989), pp. 123, 128.
4. Custine, *Empire of the Czar,* pp. 128, 155.
5. Custine, *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine,* trans. Phyllis Penn Kohler, intro. Walter Bedell Smith (Washington, D.C. : Gateway Editions, 1987), pp. 7, 9, 11.

6. Ernst Birke, "Die französische Osteuropa-Politik, 1914–1918," *Zeitschrift für Ostforschung* (1954, Heft 3), p. 322.
7. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question* (New York: Norton, 1972), pp. 75, 244, 267.
8. William M. Sloane, *The Balkans: A Laboratory of History* (New York: Eaton & Mains, 1914), p. vii.
9. Ibid., pp. viii, 3, 56.
10. Harold Nicolson, *Peacemaking 1919* (New York: Grosset & Dunlap, 1965), pp. 33, 126; див. також: Hugh and Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary* (Seattle: Univ. of Washington Press, 1981); та Domenico Caccamo, "Présupposa e obiettivi della storiografia sull'Europa orientale," у кн.: *Introduzione alla Storia della Europa Orientale* (Rome: La Nuova Italia Scientifica, 1991), pp. 9–21; та Larry Wolff, "French Policy Towards Eastern Europe During the First World War: From *Dragon de l'Apocalypse* to *Cordon Sanitaire*," у кн.: *Essays in History: The E. C. Barksdale Student Lectures* (Arlington, Texas: Phi Alpha Theta, Univ. of Texas, 1980), pp. 177–190.
11. Nicolson, p. 27.
12. Thomas Mann, *The Magic Mountain*, trans. H. T. Lowe-Porter (New York: Alfred A. Knopf, 1967), pp. 157, 228, 289, 517.
13. Georgena Muir Mackenzie and Paulina Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (London: Bell and Daldy, 1867), pp. xx, xxix, xxx.
14. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia* (Penguin Books, 1982), pp. 23, 328, 483; див. також: Larry Wolff, "Rebecca West," *The New York Times Book Review* (Feb. 10, 1991).
15. West, p. 662.
16. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988), pp. 137, 151, 167, 242; див. також: Larry Wolff, rev. of *Germany Turns Eastwards*, by Michael Burleigh, *Harvard Ukrainian Studies* 15, no. 3/4 (Dec. 1991): 456–459.
17. Burleigh, p. 306.
18. R. R. Palmer and Joel Colton, "The Transformation of Eastern Europe, 1648–1740," у кн.: *A History of the Modern World*, 3rd ed. (New York: Alfred A. Knopf, 1965), p. 174.
19. Thomas Caldecot Chubb, *Slavic Peoples* (Cleveland: World Publishing Company, 1962), p. 105.
20. Ian Fleming, *From Russia with Love* (London: Pan Books, 1959), pp. 142, 184.
21. *New York Times*, 22 Aug. 1991, p. 1; *Neue Zürcher Zeitung*, 7/8 Sept. 1991, p. 1; *Corriere della Sera*, 8 Sept. 1991, "Corriere Cultura," p. 5; *Boston Phoenix*, 13 Sept. 1991, Section I, pp. 32–33.
22. *New York Times*, 25 Mar. 1992, p. 1; 8 Apr. 1992, p. 1; 24 May 1992, p. 10.

23. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (1987; New York: Harper & Row, Perennial Library, 1988), p. 177.
24. Czesław Miłosz, *Native Realm: A Search for Self-Definition,* trans. Catherine S. Leach (New York: Doubleday, 1968), p. 2.
25. Leo Tolstoy, *War and Peace,* trans. Rosemary Edmonds (Harmondsworth, Eng.: Penguin Books, 1982), pp. 843, 1034.
26. Ibid., pp. 1343–1344, 1401.

Післямова*

Можна заризикувати тезою, що від часу появи перекладів російської класики жоден інший твір про Східну Європу не досяг на Заході такого успіху, як книжка американського історика Ларі Вулфа «Винайдення Східної Європи». Таємниця її успіху сама могла би стати предметом окремих досліджень. Я вбачаю її передовсім у щасливому поєднанні фахової майстерности зі сприятливою кон'юнктурою. «Винайдення Східної Європи» вийшло п'ять років після падіння Берлінської стіни й три роки після розпаду Радянського Союзу. На короткий час – умовно кажучи, від 9 листопада 1989 року до 11 вересня 2001 року – колишня комуністична Східна Європа потрапила в центр уваги Заходу. Тут, як здавалося, творилася нова історія. Або, навпаки: як сказав би Френсис Фукуяма, власне тут історії наставав кінець. У кожному випадку, у цій частині світу діялося щось дуже важливе: щось, що могло справити вирішальний вплив на світ узагалі, і це «щось важливе» у той чи той спосіб було пов'язане з історією. Книжка Ларі Вулфа підходила до Східної Європи власне з історичної перспективи, а тому конче мусила привернути увагу інтеліґентної читацької публіки.

---

* Це скорочений і перероблений варіянт есею «Реґіон уявний і наявний: Східна Европа на мапі цивілізації», що був надрукований у книжці: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї.* – Київ: Критика, 2004, с. 298–308.

До політичної кон'юнктури додалася кон'юнктура академічна. 1980–1990-ті роки стали поворотними у розвитку суспільних наук на Заході. За браком кращого узагальнювального терміна цей поворот можна означити як занепад модернізаційних теорій. Ця парадигма домінувала в академічному світі в повоєнні десятиліття, аж доки її витиснули постмодерністські інтерпретації. У світі історіописання це означало крах великої й амбітної мрії виробити тотально наукову візію минулого – історію, що ґрунтувалась би на великих структурах, довготривалих процесах та амбітних узагальненнях*. До цього часу історики могли обходитися без імен і дат, принаймні без розповіді про них, замінюючи їх формулами, таблицями, графіками й діяграмами. Однак наскільки у 1950–1970-х роках часто говорили про «смерть наративу», настільки у 1980–1990-х роках стало заведено говорити про його повернення. Стисло наукове пізнання минулого було проголошено неможливим, й історіографія пережила радикальний поворот до дискурсивного аналізу, або, словами одного теоретика, «до символічних систем і кодів, котрі є залом дзеркал, що відображають ніщо інше, як одне одного, і не кидають світло на істину, якої не існує». Із цього погляду, «реальність є такою ж уявленою, як і сама уява»**. Уявлення (чи, відповідно, винайдення) тих чи тих суспільних явищ стало найпотужнішою метафорою у писанні нової історії***. Тому книжка, що мала у назві «Винайдення», вдало резонувала з

* Тут повторюю назву відомої книжки: Charles Tilly. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. – New York: SAGE, 1984.

** Lawrence Stone. «The Revival of Narrative». *Past and Present 85*, November 1979, с. 19; Lawrence Stone. «History and Post-Modernism». *Past and Present 131*, August 1991, с. 217–218; цит. за: Georg G. Iggers. *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. – Hanover, London, 1997, с. 118, 134.

*** Серед праць, котрі утвердили цей спосіб писання, окремо варто виділити піонерську монографію Бенедикта Андерсона «Увлені спільноти» і збірку статтей під редакцією Ерика Гобсбаума й Теренса Рейджера «Винайдення традицій»: Eric Hobsbawm, Terence Ranger, eds. *The Invention of Tradition*. – Cambridge, 1992; Benedice Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London, 1983; 2nd ed. (London, 1991). Обидві книжки вийшли також у перекладі українською.

тоном загальних дискусій, що тоді вже повним ходом відбувалися в західному науковому світі.

Зміни в академічному світі не тільки збігалися зі зміною кон'юнктури політичної, але й, певною мірою, відображали її. Падіння комунізму в свій спосіб підтвердило кінець «метанаративу» – всеохопного раціон ального пояснення, останнім живим утіленням якого донедавна залишався марксизм. Своєю чергою, цей метанаратив був породженням великого західноєвропейського проєкту під назвою «Просвітництво». Воно було таким собі «хлопчиком для биття» для теоретиків постмодернізму. Відповідно, книжка, що деконструювала спадщину Просвітництва, та ще й у стосунку до Східної Європи, значною мірою була приречена на успіх.

Сам факт, що книжка Ларі Вулфа з'явилася у певній кон'юнктурі, ще не означає, що вона є кон'юнктурною. Досить сказати, що від часу її появи вийшли ще декілька книжок із подібною темою і методологією*. Жодна з них, однак, не може зрівнятися в популярності з «Винайденням Східної Європи». Як на мене, Ларі Вулфа відрізняє від інших авторів передовсім майстерність розповіді. Межі між академічною аргументацією і добрим есеїстичним стилем у ній майже затерті. У книжці навіть немає звичного для майже наукової монографії покликання на ті історіографічні течії чи теорії, з якими ідентифікує себе автор. Sapienti sat: фаховий читач досить легко відчитає теоретичні джерела цієї праці, нефаховий же просто вдовольнятиметься авторським стилем, розповіддю та аргументами.

Однак першому є що сказати другому. Особливо у специфічно українських умовах, де місцевий читач внаслідок довгих років штучної ізольованости й провінціялізації був позбавлений знання західного академічного контексту. А незнання ж контекстів часто не дає змоги адекватно зрозуміти сам текст. Ця передмова має на меті застерегти від певних непорозумінь, котрі можуть виникнути після прочитання книжки Ларі Вулфа.

---

* Див.: Maria Todorova. *Imagining the Balkans.* – New York, 1997; Iver B. Neumann. *Uses of the Other. «The East» in European Identity Formation.* – Minneapolis, 1999.

Уже тепер можна побачити*, що, *по-перше*, найбільш звульґаризованим її прочитанням є заперечення вартости поділу Європи на західну й східну частини. І справді: Ларі Вулф переконливо доводить, що сучасна Східна Європа є західноєвропейським інтелектуальним винаходом. Авторське право на цей винахід належить великим просвітникам XVIII століття. Більшість із них ніколи не мандрували далі на схід від Ельби, а тому писали про речі, яких насправді ніколи не бачили і мало знали. Просвітницька концепція «Східної Європи» присмачена всякими фантастичними деталями, смішними перекрученнями, а то й просто помилками. Хоча з дальшим ходом історії та розвитком комунікацій західноєвропейці все більше й більше відвідували – у каретах, пасажирських поїздах, у складі дипломатичних корпусів чи в обозах великих армій – Угорщину, Чехію, Польщу чи Росію й бачили там лише те, що хотіли бачити і в чому їх переконали просвітники: таку собі «Недоєвропу», суміш варварства з цивілізацією. Українці, як і інші народи тієї частини світу, дуже постраждали від того, що Захід – в образі чи то Антанти, чи то союзників СРСР із часів Другої світової війни, чи повоєнного Вашинґтона, а чи навіть теперішнього Брюселю – поміщав Україну в таке собі східноєвропейське чистилище, куди західній ліберальній демократії краще не пхатися, з огляду на нібито природну схильність місцевих народів до авторитаризму, анархії, насильства та ксенофобії. Природно, що українським читачам може припасти до смаку висновок про сконструйований образ «Східної України», бо він, із одного боку, перекладає частину відповідальности за їхнє нещасне минуле на плечі Заходу, а з другого – його деконструкція допомагає їм ствердити свій «нормальний» європейський характер.

Однак книжка Ларі Вульфа не про це, чи, точніше, не тільки про це. Дослідження уявлень про Східну Європу зовсім не рівнозначні твердженню, що Східна Європа є наскрізь вигаданою концепцією. Вона таки існує, і довести існування цього регіону можна на підставі різних критеріїв: особливостей демо-

* Див. дискусії у «Критиці», що їх спровокувала десять років тому стаття Олексія Толочка «The Good, the Bad, and the Ugly» (*Критика*, Ч. 7–8 (9–10), липень-серпень, 1998, с. 24–29). Критичний огляд цієї дискусії див: Андрій Заярнюк. «Інша Европа». *Україна модерна*, № 6 (Львів, 2001), с. 159–172.

графічного розвитку, урбанізації та пізнішої індустріялізації, інтелектуальної продукції, довготривалим збереженням форм підневільної праці і т. ін.*. Однак метою Ларі Вулфа не є ані нічого доводити, ані спростовувати на підставі «твердих фактів». Його цікавить передовсім, як, коли і чому ці особливості розвитку східної частини перестали трактувати («уявляти») на Заході як *особливості розвитку* цієї частини європейського континенту, а почали розглядати як *ознаки її відсталости*, «недоевропейськости».

По-друге, в читача може скластися враження, що поділ на Східну і Західну Европу виник доволі недавно, у XVIII столітті. До цього головною ментальною віссю, котра відділяла «цивілізацію» від «варварства», була вісь «Південь–Північ». На Півдні були Римська та Візантійська імперії й італійські міста доби середньовіччя та Ренесансу. Звідси променювали цивілізаційні впливи на «варварські» германські та слов'янські народи Півночі. Переорієнтацію осі «Південь–Північ» на «Схід–Захід», як переконливо показує Ларі Вулф, здійснили ідеологи Просвітництва.

Насправді поділ між Сходом і Заходом існував віддавна, і він є найстарішим культурним поділом в Європі. Його сліди можна побачити вже у Гомера та Геродота. А від початку другого тисячоліття поділ на християнський Захід і християнський Схід був одним із найголовніших і найтривкіших поділів на европейському континенті. Ларі Вулфу йдеться не про заперечення тривкости цього поділу. Головну вагу його аргументації перенесено на ті значення, яких набув поділ «Захід–Схід» від кінця XVIII століття, коли, серед іншого, під впливом просвітницького проєкту релігійні відмінності в уяві дедалі секулярніших чи секуляризованіших еліт починають відігравати щоразу меншу роль.

---

* Коротко я писав про ці особливості в есеї: «І ми в Европі?». *Критика*, Рік VII, Ч. 4 (66), квітень, 2003, с. 5–8; «Історія від П'ятниці». *Український Гуманітарний Огляд*, вип. 7 (Київ: Критика, 2002), с. 51–68 (обидва есеї передруковано в книжці.: Ярослав Грицак. *Страсті за націоналізмом*. – Київ: Критика, 2004, с. 24–36, 309–324. Про недавні дискусії довкола поняття «Східна Европа» див. інформативну й багату на ідеї статтю: Андреас Капелер. «Европа на схід від Европи». *Критика*, Рік VII, Ч. 4 (66), квітень, 2003, с. 9–11.

Щоби проілюструвати першу й другу тези, звернуся до прикладу «Таблиці народів» (Völkertafel), яка зберігається у Відні, в Австрійському музеї народного мистецтва. Таблиця має підзаголовок «Короткий опис народів, розташованих в Європі, та їх властивостей», а постала вона в центральній Австрії десь 1720 року, тобто за декілька років до того, як Вольтер написав «Історію Карла XII», книжку, котра, як стверджує Ларі Вулф, була найпершою і найвпливовішою спробою витворення міту Східної Европи. Анонімний художник представив на «Таблиці» десять европейських народів в образах іспанця, француза, італійця, німця, англійця, шведа, поляка, угорця, росіянина («московита») й дивовижного турко-грека («турок або грек»). Під кожною фігурою подано головні властивості кожного народу: від занять війною і любов'ю аж до найтиповішої – смерти. Для нашої розмови є важливою та обставина, що «Таблиця» має виразно західно-східний поділ. Його втілено не лише у самому групуванні народів (поляк, угорець, московит і «турко-грек» наприкінці списку), але й у виразній тенденції зображати «західні» народи у позитивнішому світлі, аніж народи «східні». Отож у тій частині таблиці, де йдеться про інтелектуальні здібності, іспанця представлено «розумним і мудрим», француза – «обережним», італійця – «гострим на умисл», німця – «дотепним», англійця – «вишуканим». Мірою наближення до східного кінця таблиці ці здібності девальвуються: поляк є «мало обачним», угорець «іще менш (обачним)», а в московита обачности «взагалі немає». Коли ж, відповідно до цієї таблиці, іспанець помирає «у ліжку», француз «на війні», італієць «у монастирі», то поляк закінчує життя «у стайні», московит «у снігу», а «турко-грек» «в обмані». Характерним є також «ожіночнення» рис Сходу. Найвиразніше це видно в образі «турко-грека»: він і одягається «по-жіночому», і малоздатний до війни, бо проводить час у хворобах, головною з яких є загальна «слабість»; його країна «багата на любов» і переповнена «ніжними та м'якими» речами. Такий опис, згідно з конвенціями орієнталізму, є нічим іншим, як запрошенням до панування: сексуальність пов'язана з володінням і рабством, і подібно, як чоловік панує над жінкою, так і народи з жіночими рисами повинні підкорятися народам із виразним чоловічим началом.

«Таблиця народів» відображає той спосіб мислення, що його описує Ларі Вулф. Дослідник «Таблиці» Франц Штанцель стверджує*, що вона в свій спосіб підсумовує головні етнічні стереотипи, описи котрих можна знайти у літературі ще з XVI і XVII століть. Тому її можна вважати першим своєрідним опитуванням громадської думки на європейському континенті. Якщо це так, то, очевидно, Просвітництво не «винайшло» нічого радикально нового – воно радше скористалося вже готовим набором стереотипів, що його припасли європейці задовго перед тим. Заслугою просвітників (якщо це взагалі можна вважати за «заслугу»!) було включення цього набору в цілісний і потужний дискурс, що здомінував спосіб мислення європейських інтелектуалів і політиків у XIX та XX століттях.

Є, однак, засаднича різниця між анонімним автором «Таблиці» та героями розповіді Ларі Вулфа. Навряд чи першому, а разом із ним і більшості освічених європейців перед Вольтером, коли-небудь спадало на думку, що «турко-грек» чи «московіт» може, за відповідного перевиховання, стати схожим на цивілізованих «англійця» чи «іспанця». Національний характер вважали функцією, яку в кожній країні визначав панівний клімат: мешканці південних країв відзначалися пристрасністю і мінливістю настроїв, північних – впертістю і витривалістю; ті ж, хто жили посередині, поєднували риси одних і других. Змінити національний характер було так само неможливо, як змінити клімат. Просвітники ж зробили своєю ідеєю цілу «коперниківську революцію», стверджуючи, що не зовсім цивілізовані, «недоевропейські» народи можуть змінити свою природу, перейнявши і поширюючи ідеали європейської (читай: західноєвропейської) цивілізації.

По-третє, розповідь Ларі Вулфа насправді не про Східну Європу. Вона радше про Європу Західну: про те, як та (вкупі зі США, які теж були частиною «західної цивілізації») добивалася світового панування впродовж модерної доби. Східна Європа стала одним із перших майданчиків. На відміну від інших, азіятських чи африканських, східноєвропейський ре-

* Franz K. Stanzel. *Europäer. Ein imagologischer Essay. 2., aktualisierte Aufl.* – Heidelberg: Winter, 1998, c. 14, 16, 19, 21, 26, 44.

ґіон відігравав, однак, особливу роль: він був мовби дзеркалом, зазираючи в яке, Захід складав собі уявлення про себе. «Винайдення Східної Европи» було частиною – і то дуже важливою! – витворення европейської ідентичности. Процес самоідентифікації доконечно вимагає і передбачає існування «іншого»: без нього просто неможливо скласти уявлення про самого себе. Захід постійно потребує Сходу: другий каже першому, ким він *не є*, а отже, в такий перверсивний спосіб водночас говорить, ким *він є*. Іронія ситуації полягає в тому, що і концепція «Заходу», і концепція «Сходу» мають західноевропейське походження. Вони є винаходом західноевропейських інтелектуалів і політиків. При цьому винаходом не цілком політично нейтральним чи, точніше кажучи, зовсім не нейтральним. Бо саме в такий спосіб інтелектуали допомагають політикам утвердити політичне домінування над «Сходом» – процес, що його так добре описав Едвард Саїд у книжці «Орієнталізм».

Західні дискусії про Східну Европу мають багато виразних прикмет орієнталізму. А разом із тим вони не вкладаються в орієнталістичний дискурс повністю. Східна Европа посідала особливе місце в самоідентифікації Европи Західної: вона була водночас і «іншим», і «своїм». Або, інакше кажучи, «своїм іншим»*: з одного боку, вона не була по-европейськи цивілізованою, а з другого, в ній проглядали «европейські» риси. Найбільше цю впізнаваність забезпечувало місцеве східне християнство, бо, на відміну від мусульманських, буддистських і язичницьких колоній найбільших европейських держав в Азії та Африці, Східна Европа була таки християнською. Свою роль відігравав також факт безпосереднього географічного сусідства Східної Европи із Західною – це допомагало Західній Европі конструювати саму себе. Співвідносячи себе зі Східною Европою і протиставляючись їй, Західна Европа удавала цілісність і монолітність там, де цієї цілости й монолітности насправді не існувало: бо що може об'єднувати такі відмінні країни, як, скажімо, Англія, Австрія та Норве-

* На чинник християнства у творенні образу «свого іншого» звернув увагу Айвер Нойман. Див.: Iver B. Neumann. *Uses of the Other. «The East» in European Identity Formation.* – Minneapolis, 1999, с. 65–112.

гія, з одного боку, та Росія, Україна, Чехія, Румунія й Албанія, з другого?

Найдивнішим у цій ситуації є те, настільки Східна Європа, її інтелектуали та політики, перейняли ці правила гри. Навіть совєтський комунізм, попри його виразно антизахідну риторику, ставив собі за мету «догнати і перегнати Захід», тобто приймав засадничу для Просвітництва й орієнталізму ідею про існування «західно-східного» цивілізаційного спектру, в якому народи, ближчі до східного сектору, до кінця мали наслідувати «цивілізаційні здобутки» народів із протилежного, західного кінця. «Винайдення Західної Европи», до якого вдалися східноевропейські інтелектуали, є темою, котра давно вже чекає на свого дослідника. Таке дослідження могло би стати важливим доповненням до Вулфової книжки.

Сучасні західні теоретики проголошують кінець доби модернізму, разом із однією з її центральних ідей і практик – европейського домінування. Згідно з їхніми передбаченнями, у новому, глобальному світі, як і у Всесвіті, не має бути поділу на «центр» і «периферії», «Схід» і «Захід». Ці передбачення наразі мало справджуються, особливо у світлі подій, що відбулися після 11 вересня 2001 року. Треба прожити довге, а може, навіть дуже довге життя, щоби переконатися, чи вистачить теоретикам постмодерности стільки ж сили і щастя утвердити свою перспективу, як це вдалося зробити ідеологам Просвітництва якихось 250 років тому. Однак сьогодні вже цілком зрозуміло, що руйнування західно-східного двоподілу вимагає об'єднаних зусиль Заходу і Сходу.

Книжка Ларі Вулфа стала важливим інтелектуальним внеском і в переборення стереотипів щодо Східної Европи у західному світі. Тепер черга за східноевропейськими інтелектуалами. Залишається тільки сподіватися, що українські голоси теж буде почуто в цій дискусії. Адже образ України й українця як недоцивілізованої країни посідав одне із центральних місць у творенні західноевропейського міту про Східну Европу, тому творення альтернативного українського образу словом і ділом стає важливим моментом подолання біполярної моделі світу.

Ярослав Грицак

Іменний покажчик

Авґуст [Augustus] (63 р. до н. е. – 14 р. н. е.), староримський імператор 415

Авґуст II Сильний [Augustus II the Strong] (1670–1733), польський король (1697–1706, 1709–1733) і курфюрст Саксонії (з 1694) 237–238, 245–246, 468–469

Авґуст III [Augustus III] (1696–1763), король Польщі (з 1734 р.) 246–247, 468

Александр Македонський (Великий) [Alexander the Great] (356–323 рр. до н. е.), король Македонії (з 336 р. до н. е.) 298, 394

Алєксандр I [Alexander I] (1777–1825), імператор Росії (з 1801 р.) 392

Алєксєй [Alexei] (1690–1718), син Пєтра I, противник його політики 299

Алі-аґа, провідник барона Тота 117–121

Алі-аґа Войвода, турецький правитель Болгарії 260

Ангальт-Цербстська, принцеса [Anhalt-Zerbst, Johanna Elizabeth, princess] – див. *Цербстська, принцеса*

Аркеті, Джовані [Archetti, Giovanni Andrea] (1731–1805), католицький церковний діяч 40–41

Арнольд, Роберт [Arnold, Robert] (1872–1938), німецький історик літератури 467

Артоґ, Франсуа [Hartog, François] (1946), французький історик 407

Атила [Attila] (406–453), лідер гунів (з 434 р.) 421–422, 425–426

Байрон, Джордж Ноел Ґордон [Byron, George Noel Gordon] (1788–1824), англійський поет-романтик 212–213

Бальзак, Оноре де [Balzac, Onore de] (1799–1850), французький письменник-реаліст 39, 156, 496

Батий [Batu Khan] (1201–1255), монгольський хан 276

Бах, Карл Філіп Емануель [Bach, Carl Philipp Emanuel] (1714–1788), німецький композитор 327

Бейль, П'єр [Bayle, Pierre] (1647–1706), французький філософ 243

Бекарія, Чезаре [Beccaria, Cesare] (1738–1794), італійський юрист і публіцист 179

Беньовський, Маурицій [Benyovszky, Maurice] (1746–1786), угорський аристократ, письменник і мандрівник 476

Берк, Едмунд [Burke, Edmund] (1729–1797), англійський політичний діяч і теоретик політичного консерватизму 164, 394, 396, 398, 444–445, 475
Бернал, Мартин [Bernal, Martin] (1937), англо-американський історик 31
Бернарден де Сен-П'єр, Жак-Анрі [Bernardin de Saint-Pierre, Jacques Henri] (1737–1814), французький письменник, природознавець і політичний діяч 316–317, 325
Берні, Чарлз [Burney, Charles] (1726–1814), англійський історик музики 169
Бжезинскі, Збіґнєв [Brzezinski, Zbigniew] (1928), американський політолог польського походження 507
Бітнер, Конрад [Bittner, Konrad] 434
Бічер-Стоу, Гаріет [Stowe, Harriet Beecher] (1811–1896), американська письменниця-аболіціоністка 137
Блекстоун, Вільям [Blackstone, William] (1723–1780), англійський правник і письменник 125
Бодо, Ніколя, абат [Baudeau, Nicolas, abbé] (1730–1792), французький церковник-економіст 39, 378–381, 383–384
Бомарше, П'єр-Огюстен [Beaumarchais, Pierre-Augustin] (1732–1799), французький драматург і публіцист 284, 386
Бонак, Жан-Люї д'Юсон маркіз де [de Bonac, Jean-Louis d'Usson Marquis] (1672–1738), французький дипломат 236
Боплян, Ґійом Лєвасер де [de Beauplan, Guillaume Le Vasseur] (бл. 1600–1673), французький інженер 221, 247, 428
Босвел, Джеймс [Boswell, James] [1740–1795], шотландський письменник 38
Бошкович, Руджер Йосип [Bošković, Ruđer Josip] (1711–1787), хорватський природодослідник, математик і астроном 252–260, 263–267, 280, 455, 457
Бракман, Альберт [Brackmann, Albert] (1871–1952), німецький історик 513
Бранденбурґський, Ансбахський і Байройтський, маркграф Александер [Alexander, Margrave of Brandenburg-Ansbach and Bayreuth], німецький аристократ 188, 193, 222
Браницькі [Branicki family] 60, 105
Браун, Джордж, відомий яко Юрій Юрьєвіч Броун [Browne, George] (1698–1792), ірландський найманець на російській службі, ризький генерал-губернатор (1762–1792) 163
Браун, Едвард [Brown[e], Edward] (1644–1708), англійський лікар-мандрівник 78, 231
Бренер, Роберт [Brenner, Robert], американський історик 34
Бретейль, Елізабет Теодор Лє Тонельє, абат де [Breteuil, Élisabeth Théodore Le Tonnellier de Breteuil, abbé de] (1713–1781), французький церковний діяч 360
Буальдьє, Франсуа-Адрієн [Boieldieu, François Adrien] (1775–1834), французький композитор 476
Бугенвіль, Люї Антуан де [de Bougainville, Louis Antoine] (1729–1811), французький мореплавець 499
Бурбони [the Bourbons] 82, 235
Буфлєр, Станіслав-Жан де [de Boufflers, Stanislas Jean] (1737–

1815), французький державний діяч і письменник 313, 331
Б'ют, Джон Стюарт, лорд [Earl of Bute, John Stuart] (1713–1792), шотландський аристократ, прем'єр-міністр Великої Британії (1762–1763) 443, 453
Бюфон, Люї де [de Buffon, Georges-Louis] (1707–1788), французький природознавець 278, 421, 485

Валерстайн, Іммануел [Wallerstein, Immanuel] (1930), американський соціолог, політолог та історик 33–34
Валійська, Кароліна Бранденбург-Ансбахська, принцеса [Princess of Wales, Caroline of Brandenburg-Ansbach] (1683–1737), дружина короля Великої Британії Ґеорґа II 80, 118
Вацлав, святий [Saint Wenceslaus] (бл. 907–935), чеський князь (з 921 р.) 167, 241
Вашинґтон, Джордж [Washington, George] (1732–1799), американський генерал і перший президент США (1789–1797) 47
Вергілій, Публій Марон [Virgile] (70 р. до н. е. – 19 р. н. е.), старогримський поет 133, 292
Вержен, Шарль Ґрав'є, граф де [Vergennes, Charles Gravier] (1717–1787), французький державний діяч, міністр зовнішніх справ 254, 388
Вест, Ребека (справжнє ім'я – Сисилі Ізабель Фейрфілд] [West, Rebecca; Cicely Isabel Fairfield] (1892–1983), британська публіцистка і журналістка 511–512
Вельгорський, Міхал, граф [Wielhorski, Michal] (1716–1794), польський шляхтич 339–341, 343, 375, 385, 388, 390
Віже-Лебрен, Елізабет [Vigée-Lebrun, Elisabeth] (1755–1842), французька художниця 397–399
Вікторія, [Victoria] (1819–1901), королева Великої Британії (1837–1901) 508
Вілберґер, Каролін [Wilberger, Carolyn], історик 300
Вілєруа, Франсуа, маршал [François de Neufville, duc de Villeroi] (1644–1730), французький державний і військовий діяч 293
Вілсон, Вудро [Wilson, Woodrow] (1856–1924), президент США (1913–1921) 506, 510
Вільямз, Ґлендуур [Williams, Glyndwr] (1932), британський історик 444
Віляр, Кльод де [de Villars, Claude Louis Hector] (1653–1734), французький полководець 237
Віперман, Вольфґанґ [Wippermann, Wolfgang] (1945), німецький історик 467
Віт, Фридрих де [de Wit, Frederick] (1630–1707), голандський картограф 239
Вогонді, Дідьє Робер де [de Vaugondy, Didier Robert] (бл. 1723–1786), французький географ і картограф 247, 261, 278, 280
Вогонді, Жиль Робер де [de Vaugondy, Gilles Robert] (1688–1766), французький географ і картограф 219, 222, 224, 229, 247, 407, 420
Володимир Великий [Vladimir the Great] (бл. 958–1015), Великий князь Київський (з 980) 198
Волпол, Горацio [Walpole, Horace] (1717–1797), англійський письменник 346
Вольней, Константен-Франсуа де Шасбеф [Volney, Constantin

François de Chasseboeuf] (1757–1820), французький історик і філософ 39, 397
Вольтер (справжнє ім'я – Марі Франсуа Аруе [Arouet]) [Voltaire] (1694–1778), видатний французький письменник і філософ доби Просвітництва 19–22, 29, 32, 35, 82, 94–96, 118, 125, 143–153, 158, 164–165, 178, 182, 190, 192, 196–197, 200, 211–212, 217, 230, 233–234, 237, 245–246, 249–250, 264, 268, 271, 275, 281, 283–310, 312–319, 321, 324, 326, 328, 331–334, 337–340, 342–343, 345–347, 349–350, 352, 355, 360–361, 364–365, 367, 369, 371, 373–377, 383, 390, 392, 396–400, 403–404, 407–408, 413–414, 418–419, 421, 434–435, 438, 440, 444, 446, 452, 491, 494, 499–503, 506, 512, 514, 516
Вучинич, Вейн [Vucinich, Wayne] (1913–2005), американський історик сербського походження 510

Габсбурги [the Habsburgs] 59, 75, 77, 83, 115, 167, 172, 174, 187, 199, 202, 208, 224–225, 227, 231–232, 235–241, 243–245, 248–249, 271, 370, 424, 467, 477, 505
Гайдн, Йозеф [Haydn, Joseph] (1732–1809), австрійський композитор 170
Гаклют, Ричард [Hakluyt, Richard] (бл. 1552 або 1553–1616), англійський письменник 36
Гарткнох, Йоган-Фридрих [Hartknoch, Johann Friedrich] (1768–1819), німецький книговидавець 460
Гарун аль Рашид [Harun al-Rashid] (763–809), арабський халіф із династії Абасидів 202
Гас, Йоган [Haas, Johann Matthias] (1684–1742), німецький картограф 230, 240, 266
Гауз, Едвард Мендел, полковник [House, Edward Mandell] (1858–1938), американський дипломат 510
Гегель, Ґеорґ Вільгельм Фридрих [Hegel, Georg Wilhelm Friedrich] (1770–1831), німецький філософ-ідеаліст 442
Генрих III [Henry III] (1551–1589), король Польщі (1573–1574 рр.) та Франції (з 1574 р.) з династії Валуа 36
Генрих IV [Henri IV] (1553–1610), король Франції (з 1589 р.) з династії Бурбонів 397
Генрі, Патрик [Henry, Patrick] (1736–1799), американський революціонер 394
Герберштайн, Сигізмунд фон [Herberstein, Sigmund von] (1486–1566), австрійський дипломат 227
Гердер, Йоган Ґотфрид фон [Herder, Johann Gottfried von] (1744–1803), німецький філософ 37, 152, 305, 405, 429–446, 455, 457, 459–460, 465–466, 469–471, 473, 480, 485, 500, 507, 515
Геродот [Herodotus] (бл. 485 – бл. 425 до н. е.), старогрецький історик 37, 407
Гітлєр, Адольф [Hitler, Adolf] (1889–1945), німецький державний діяч 42, 467, 512
Гобсбавм, Ерик Джон Ернест [Hobsbawm, Eric John Ernest] (1917), англійський історик 34
Гоксбері, лорд, Дженкінсон, Роберт Бенкс (майбутній лорд Ліверпул) [Lord Hawkesbury, Jenkinson, Robert Banks; Lord Liverpool], британський дер-

жавний діяч, прем'єр-міністр (1812–1827) 398
Гоман, Йоган-Батист [Homann, Johann Baptist] (1664–1724), німецький картограф 228, 239–240, 477
Гофман, Леопольд Альоїз [Hoffmann, Leopold Alois] (1760–1806), німецький публіцист 477
Гофманзеґ, Йоган фон [Hoffmannsegg, Johann von] (1766–1849), німецький ботанік 83–84, 124
Грушевський, Михайло [Hrushevskyi, Mikhailo] (1866–1934), український історик 22
Гус, Ян [Hus, Jan] (бл. 1372–1415), чеський релігійний і громадський діяч 249
Ґ'юм, Дейвід [Hume, David] (1711–1776), шотландський філософ, історик і економіст, представник емпіризму і скептицизму 444, 485–486

Ґей, Пітер [Gay, Peter] (1923), американський соціяльний історик 297, 303
Ґете, Йоган Вольфґанґ фон [Goethe, Johann Wolfgang von] (1749–1832), німецький поет, прозаїк, драматург і філософ 190, 193, 203–204, 207–208, 455, 457, 466
Ґібон, Едвард [Gibbon, Edward] (1737–1794), англійський історик 405, 417–419, 421–432, 437, 439, 448, 459, 471, 487, 500
Ґінзбурґ, Карло [Ginzburg, Carlo] (1939), італійський історик, піонер «мікроісторії» 450
Ґледстоун, Вільям Еварт [Gladstone, William Ewart] (1809–1898), британський державний діяч, прем'єр-міністр (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894) 508, 511
Ґлюк, Христоф [von Gluck, Christoph] (1714–1787), німецький композитор 208
Ґмелін, Йоган Ґеорґ [Gmelin, Johann Georg] (1709–1755), німецький природознавець, дослідник Сибіру 228
Ґодунов, Боріс [Godunov, Boris] (бл. 1551–1605), цар Московії (з 1598 р.) 36
Ґолдсміт, Олівер [Goldsmith, Oliver] (1730–1774), англо-ірландський письменник 251
Ґорбачов, Міхаіл Сєргеєвіч [Gorbachev, Mikhail Sergeyevich] (1931), совєтський державний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1985–1991) і Президент СРСР (1990–1991) 43, 516, 517
Ґоцці, Карло [Gozzi, Carlo] (1720–1806), італійський драматурґ 452
Ґретчель, Йоган Христіян [Gretschel, Johann Christian], німецький письменник 476
Ґризоґоно, П'єтро Нутриціо [Grisogono, Pietro Nutrizio], італійський письменник 452
Ґрим, Фридрих Мельхіор фон [Grimm, Friedrich Melchior] (1723–1807), німецький письменник 169, 173, 269, 320, 329, 332–333, 346, 361, 365, 369, 386, 396–397, 411, 480
Ґудвіль, Ніколя [Gueudeville, Nicolas] (1652–1721), франкомовний публіцист-ґуґенот 236, 240–243
Ґюсефельд, Франц Людвіґ [Güssefeld, Franz Ludwig] (1744–1808), пруський картограф 477

Давід, Жак-Люї [David, Jacques-Louis] (1748–1825), французький живописець 162

д'Алямбер, Жан [d'Alembert, Jean Le Rond] (1717–1783), французький учений-енциклопедист 267, 283, 297, 317–319, 337, 347, 363–364, 434
Дам'єн, Робер-Франсуа [Damiens, Robert-François] (1715–1757), французький царевбивця-невдаха 128
д'Анвіль, Жан-Батист [d'Anville, Jean Baptiste] (1697–1782), французький картограф 219, 222, 407, 409, 428
д'Аржансон, Рене-Люї, маркіз [d'Argenson, René-Louis de Voyer] (1694–1757), французький державний діяч 371
Декарт, Рене [Descartes] (1596–1650), французький філософ і науковець 307, 320
Деліль, Ґійом [Delisle, Guillaume] (1675–1726), французький картограф 219, 225, 229–230, 235, 239, 269, 277
Деліль, Жозеф-Ніколя [Delisle, Joseph-Nicolas] (1688–1768), французький астроном і картограф 219, 250, 280
Демулєн, Каміль [Desmoulins, Camille] (1760–1794), французький революціонер 395, 501
Дені, Ернест [Denis, Ernest] (1849–1921), французький історик 509
Депорт, Філіп [Desportes, Philippe] (1546–1606), французький бароковий поет 36
Дерида, Жак [Derrida, Jacques] (1930–2005), французький філософ-постструктураліст 361
Деснос, Люї-Шарль [Desnos, Louis Charles] (1725–1805), французький картограф 228, 456, 459
Дефан, Марі де Віши-Шампрон, маркіза, мадам дю [Deffand, Marie de Vichy-Champrond, marquise du] (1697–1780), французька аристократка, господиня відомого салону 346, 386
Дефо, Денієл [Defoe, Daniel] (1660–1731), англійський письменник, памфлетист і журналіст 238
Джеферсон, Томас [Jefferson, Thomas] (1743–1826), президент США (1801–1809) 226, 394, 480–481, 486, 488–489
Джонс, Джон Пол [Jones, John Paul] (1747–1792), військовик шотландського походження, герой Війни за незалежність США, у 1788 році – на російській службі 114–115, 480
Джонсон, Сем'юел [Johnson, Samuel] (1709–1784), англійський критик, біограф, есеїст, поет і лексикограф 38
Дидро, Дені [Diderot, Denis] (1713–1784), французький філософ-матеріяліст, письменник, енциклопедист 32, 53, 116, 118, 169, 267, 269, 302, 316–334, 337, 343, 346–348, 351–352, 362, 364, 369, 386, 397–398, 410, 434–435, 499, 506
Дизраелі, Бенджамін [Disraeli, Benjamin] (1804–1881), британський державний діяч і письменник, двічі прем'єр-міністр (1868, 1874–1880) 508
д'Отрош, Жан Шап, абат [d'Auteroche, Jean Chappe, abbé] (1722–1769), французький астроном, дослідник Сибіру 72, 126–127, 277, 481–482
Дюпон де Немур, П'єр-Самюель [Dupont de Nemours, Pierre Samuel] (1739–1817), французький економіст 381–384, 393, 471, 501

Еліот, Джордж (справжнє ім'я – Мері Ен Еванс [Evans, Mary Ann]) [Eliot, George] (1819–1880), англійська письменниця 156
Еліяс, Норберт [Elias, Norbert] (1897–1990), німецький соціолог 41, 55
Енґр, Жан Огюст Домінік [Ingres, Jean Auguste Dominique] (1780–1867), французький художник-неокласик 80
Еразм Ротердамський [Desiderius Erasmus of Rotterdam] (1469–1536), голандський письменник-гуманіст 35
Етлі, Клемент Ричард [Attlee, Clement Richard] (1883–1967), британський державний діяч, прем'єр-міністр (1945–1951) 214

Євґеній Савойський, принц [Eugene of Savoy, prince] (1663–1736), габсбурґський військовик 75–79, 238, 244, 248, 252
Єкатєріна II Велика [Catherine II, the Great] (1729–1796), російська імператриця (з 1762 р.) 30, 32, 40–41, 47, 53, 55–56, 67–68, 91, 99, 101–102, 105–111, 114–115, 125, 130, 133, 138, 143, 149, 161–163, 169, 188–190, 192, 194–202, 204, 207–212, 214, 218–220, 222, 225, 231, 235, 283–293, 301–334, 337–338, 345–347, 349–352, 355–358, 362, 364, 367, 369–371, 373–374, 379, 381, 386–387, 391–395, 397–399, 404, 411, 414, 419, 424, 428–429, 433, 435, 440, 459, 471, 480–482, 487–488, 497, 499, 514
Єлізавєта [Elizabeth] (1709–1762), російська імператриця (з 1741 р.) 250, 286, 297

Жилібер, Жан-Еманюель [Gilibert, Jean Emanuel] (1741–1814), французький природодослідник 61, 220, 222
Жокур, Люї де [Jaucourt, Louis de] (1704–1779), французький вчений-енциклопедист 246, 268–280, 300, 328, 370, 426
Жофрен, мадам (Роде, Марія-Тереза) [Geoffrin, Marie Thérèse Rodet] (1699–1777), господиня знаменитого паризького літературного салону 32, 105, 306–307, 319, 346–370, 378, 381, 384, 386, 389, 392, 397, 466, 499, 503

Заїра, російська кріпачка – коханка Казанови [Zaire] 94–98, 100–104, 106, 110, 112–113, 125, 129, 205
Зюсмаєр, Франц Ксавер [Süssmayr, Franz Xavier] (1766–1803), австрійський композитор 173–174

Інокентій XI [Innocent XI] (1611–1689), римський папа (з 1676 р.) 231

Йосиф II [Joseph II] (1741–1790), імператор Священної Римської імперії (з 1765 р.) 171, 187–188, 196, 202, 204, 207–208, 210, 222, 225, 305, 393

Казанова, Джакомо [Casanova, Giacomo] (1725–1798), італійський авантурник і письменник 91–106, 109, 111–115, 117–118, 119–121, 125, 129, 170–171, 173, 177, 205, 208, 291, 317–318, 324, 339, 385, 391, 424, 435, 498
Казимир Великий [Casimir III the Great] (1310–1370), король Польщі (з 1333 р.) 62
Кант, Імануїл [Kant, Immanuel] (1724–1804), німецький фі-

лософ 441–442, 470–471, 473, 476, 479
Кара, Жан-Люї [Carra, Jean-Louis] (1742–1793), французький публіцист-революціонер 81, 412
Карл I Великий [Charlemagne] (бл. 742–814), франкський король (з 768 р.) з династії Каролінгів 147, 407
Карл V [Charles V] (1500–1558), імператор Священної Римської імперії (1519–1555 рр.) з династії Габсбургів 28
Карл VIII [Charles VIII] (1470–1498), король Франції (з 1483 р.) з династії Валуа 28
Карл X [Charles X] (1757–1836), король Франції (з 1824 р.) з династії Бурбонів 397
Карл XII [Charles XII] (1682–1718), король Швеції (з 1697 р.) 19–22, 143–151, 158, 178, 190–192, 196, 211–212, 217–218, 221, 232–233, 237, 245, 249, 251, 264, 284, 289, 291, 294, 297–298, 300, 342, 345, 347, 371, 418–419, 429, 494, 503–504
Кенан, Джордж Фрост [Kennan, George Frost] (1904–2005), американський історик і дипломат 398–399
Кене, Франсуа [Quesnay, François] (1694–1774), французький економіст, засновник школи фізіократів 319, 377, 383–384, 501
Керубіні, Луїджі [Cherubini, Luigi] (1760–1842), італійський композитор 376
Кир Великий [Cyrus the Great] (бл. 600–530 або 529 рр. до н. е.), староперський цар 206
Кірілов, Іван [Kirilov, Ivan] (1689–1737), російський картограф 219
Клемансо, Жорж [Clemenceau, Georges Benjamin] (1841–1929), французький державний діяч, прем'єр-міністр (1906–1909, 1917–1920) 506
Клімент XIV [Clément XIV] (1705–1774), папа римський (з 1769 р.)164
Клеопатра [Cleopatra] (69–30 рр. до н. е.), староєгипетська правителька 194
Кобет, Вільям [Cobbett, William] (1763–1835), англійський памфлетист 398–400, 429
Коє, Габрієль-Франсуа, абат [Coyer, Gabriel-François, abbé] (1707–1782), фрацузький письменник 246, 271, 275
Кокс, Вільям [Coxe, William] (1747–1828), англійський історик 29, 57–74, 76–77, 80, 96, 104, 122–125, 128–130, 135, 138–140, 148, 158, 160, 163, 167, 177, 194–195, 219–220, 274, 427, 450, 459–462, 469, 488
Колумб, Христофор [Columbus, Christopher] (1451–1506), мореплавець, першовідкривач американського континенту 51, 58
Кондорсе, Марі Жан Антуан Ніколя де [de Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas, marquis] (1743–1794), французький філософ 39, 396
Константин VII Багрянородний [Constantine VII Porphyrogennetos] (905–959), візантійський імператор 426
Конт, Огюст [Comte, Auguste] (1798–1857), французький філософ і соціолог 39
Кортес, Ернан [Cortés, Hernán] (1485–1547), іспанський конкістадор 144–145
Косцюшко, Тадеуш [Kościuszko, Tadeusz] (1746–1817), польський політичний діяч 156, 220, 476

Коцебу, Август Фридрих фон [Kotzebue, August von] (1767–1819), німецький драматург 476
Крейвен, Елізабет леді [Craven, Elizabeth] (1750–1828), британська письменниця 60, 121, 185–194, 204, 213, 222–223
Крісті, Агата [Christie, Agatha] (1890–1876), британська письменниця 81
Кувре, Жан-Батист Люве дю [de Couvray, Jean Baptiste Louvet] (1760–1797), французький письменник 154, 376, 476
Кук, Джеймс [Cook, Captain James] (1728–1779), англійський мореплавець, дослідник 30, 471, 486
Кундера, Мілан [Kundera, Milan] (1929), чеський письменник і есеїст 21, 23
Кюстин, Астольф, маркіз де [Custine, Astolphe, marquis de] (1790–1857), французький аристократ, автор подорожніх нотаток 506–507

Ледьярд, Джон [Ledyard, John] (1751–1789), американський мандрівник 30, 480–494, 499, 501
Леопольд II [Leopold II] (1747–1792), імператор Священної Римської імперії (з 1790 р.) з династії Габсбургів 82, 172–174
Лєвек, П'єр-Шарль [Levesque, Pierre-Charles] (1736–1812), французький дослідник історії Росії 409–411, 417–418, 423, 427
Леві-Строс, Кльод [Lévi-Strauss, Claude] (1908), французький соціяльний антрополог-структураліст і філософ 361
Лєнобль, Есташ [Lenoble, Eustache] (1643–1711), французький письменник 236–237
Лєсинґ, Ґоттольд Ефраїм [Lessing, Gotthold Ephraim] (1729–1791), німецький драматург 150–152, 154
Лєщинський, Станіслав [Leszczyński, Stanisław] (1677–1766), король Польщі (1704–1709, 1733–1736) 145, 237, 245–248, 253, 261, 271, 280, 290, 313, 371, 465
Ліверпул, лорд – див.: *Йоксбері, лорд*
Лікург [Lycurgus], напівлеґендарний перший законодавець Спарти 298, 305
Ліней, Карл фон (Каролус Лінеус) [Linné, Carl; Linnaeus, Carolus] (1707–1778), шведський природознавець 146–147, 149, 152, 220, 278, 342, 498
Лінь, Шарль-Жозеф принц де [Ligne, Charles-Joseph, prince de] (1735–1814), французький аристократ 198, 201–202, 204–211, 230, 297, 302, 378, 497, 499, 505
Ллойд Джордж, Дейвід [Lloyd George, David] (1863–1945), британський державний діяч, прем'єр-міністр (1916–1922) 506
Ломоносов, Міхаіл [Lomonosov, Mikhail] (1711–1765), російський учений 287, 298–299
Людовік IX Святий [Louis IX, Saint] (1214–1270), король Франції (з 1226 р.) 416
Людовік XIV [Louis XIV] (1638–1715), король Франції (з 1643 р.) з династії Бурбонів 147, 218, 235–237, 434
Людовік XV [Louis XV] (1710–1774), король Франції (з 1715 р.) з династії Бурбонів 145, 245, 247, 249–250, 271
Людовік XVI [Louis XVI] (1754–1793), король Франції

(з 1774 р.) з династії Бурбонів 47, 266, 369, 383–384, 387–388, 397, 456, 459
Людовік Великий [Louis the Great] (1326–1382), король Угорщини (з 1342 р.) й Польщі (з 1370 р.) 270
Людовік Ягелон [Louis Jagiellon] (1506–1526), король Угорщини (з 1516 р.) 241
Люїні [Luini], італійський співак у С.-Петербурзі 92, 101
Лютер, Мартин [Luther, Martin] (1483–1546), лідер німецької реформації, засновник лютеранства 511
Ляфает, Марі-Жозеф, маркіз де [de La Fayette, Marie-Joseph, marquis] (1757–1834), французький політичний діяч 110, 394
Ляфонтен, Жан де [de La Fontaine, Jean] (1621–1695), французький байкар 236

Маблі, Ґабрієль Боно де, абат [Mably, Gabriel Bonnot de] (1709–1785), французький філософ 340, 375, 380, 385, 389–390
Магомет [Mohammed] (бл. 571–632), арабський пророк-засновник ісламу 87, 185, 208, 304, 423
Мазепа, Іван [Mazepa, Ivan] (1639–1709), гетьман України (1687–1708 рр.) 19
Макферсон, Джеймс [Macpherson, James] (1736–1796), шотландський літератор 457
Мак'явелі, Ніколо [Machiavelli, Niccolò] (1469–1527), італійський політичний мислитель 28–29
Малборо, герцоґ – див.: *Черчил, Джон*
Ман, Томас [Mann, Thomas] (1875–1955), німецький письменник 510–511
Мандевіль, Джон [Mandeville, John] середньовічний мандрівник XIV ст. 220
Марат, Жан-Поль [Marat, Jean-Paul] (1743–1793), французький письменник і революціонер 153–158, 168, 339, 375–376, 379, 385, 501
Маржере[т], Жак (або Яків) [Margeret, Jacques] (бл. 1565–1619), французький найманець-авантурник, автор нотаток про Московію 36, 220
Марія-Антуанета [Marie Antoinette] (1755–1793), французька королева 164, 166, 358, 397
Марія-Тереза [Maria Theresa] (1717–1780), імператриця Священної Римської імперії (з 1745) 248–250, 271, 275, 310, 312, 332, 358, 411, 467
Мармонтель, Жан-Франсуа [Marmontel, Jean-François] (1723–1799), французький історик і письменник 346–347, 350, 360, 363, 365, 392, 394
Маршал, Джозеф [Marshall, Joseph], британський мандрівник 130–134, 137, 221–222, 225
Маршал, Пітер Джеймз [Marshall, Peter James] (1933), британський історик 444
Масальський, Ігнаци [Massalski, Ignacy] (1726–1794), польський церковний діяч 378, 381–382
Мацеї, Філіпо [Mazzei, Philip] (1730–1816), італійський медик і політичний діяч-республіканець 394
Меге де ля Туш, Жан-Кльод-Іполит [Méhée de la Touche, Jean Claude Hippolyte] (1760–1826), аґент

французької таємної поліції «старого режиму» 395
Мерсьє де ля Рив'єра, Поль П'єр [Mercier (Lemercier) de la Rivière, Paul Pierre] (1720–1793), французький економіст-фізіократ 319–320, 324–325, 378–381, 385, 435, 500
Мєховіта – див.: *Мєховський*
Мєховський, Мачей [Miechowita, Maciej] (1457–1523), польський учений і письменник 227
Мислівечек, Йозеф [Mysliveček, Josef] (1737–1781), чеський композитор 170
Мілєр, Ґерард Фридрих [Müller, Gerhard Friedrich] (1705–1783), російський історіограф німецького походження 287, 298–299, 426
Мілош, Чеслав [Miłosz, Czesław] (1911–2004), польський письменник 517–518
Мілтон, Джон [Milton, John] (1608–1674), англійський поет, республіканець 37, 382
Мірабо, Віктор де [de Mirabeau, Victor] (1715–1789), французький економіст-фізіократ 35, 38–39, 378
Мірабо, Оноре Ґабріель Рикеті [Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti] (1749–1791), французький політик і оратор, поборник конституційної монархії 319, 378, 381, 383
Моль, Герман [Moll, Herman] (бл. 1654–1732), голандський географ 233, 238, 240
Мольєр, Жан-Батист [Molière, Jean-Baptiste] (1622–1673), французький драматург 153, 314
Монтегю, леді Мері Вортлі [Montagu, Lady Mary Wortley] (1689–1762), англійська письменниця 74–81, 83, 86, 116, 118–119, 244, 358, 511
Монтень, Мішель де [Montaigne, Michel de] (1533–1592), французький письменник і філософ-скептицист 35
Монтеск'є, Шарль Люї де Секонда [Montesquieu, Charles Louis de Secondat] (1689–1755), французький філософ, правник і політичний письменник 32, 116, 132, 153–154, 294–296, 319, 331, 347, 434, 440, 501
Моцарт, Вольфґанґ Амадей [Mozart, Wolfgang Amadeus] (1756–1791), австрійський композитор 32, 121, 166–177, 180, 201, 205, 208, 213
Мусоліні, Бенито [Mussolini, Benito] (1883–1945), італійський державний діяч 176
Мустафа [Mustafa III] (1717–1774), султан Османської імперії (з 1757 р.) 306, 310, 313–314
Мехмед IV [Mehmed IV] (1642–1693), султан Османської імперії (з 1642 р.) 178
Мюнхгаузен, барон фон [Münchausen], персонаж творів Ериха Распе 158–166, 177, 210, 213, 313, 317, 322, 403, 499

Наполєон I Бонапарт [Napoleon I Bonaparte] (1769–1821), французький державний діяч, імператор Франції (1804–1814/15) 33, 57, 82, 86, 179, 198, 218, 392, 398, 409, 453, 469, 503–504, 508, 518–519
Наполєон III [Napoleon III] (1808–1873), президент Другої Французької Республіки (1850–1852), згодом – імператор Франції (1852–1870) 505
Никифор [Nikephoros I] (помер 811 р.), візантійський імператор (з 802 р.) 425

Ньютон, Ісаак [Newton, Isaak] (1642–1727), англійський фізик, математик і філософ 293

Олеарій, Адам [Olearius, Adam] (бл. 1603–1671), німецький учений 37
Орландо, Вітторіо [Orlando, Vittorio] (1860–1952), італійський дипломат, прем'єр-міністр (1917–1919) 506
Орлов, Алєксєй [Orlov, Alexei] (1737–1808), російський державний і політичний діяч 68
Орлов, Ґрігорій [Orlov, Gregory] (1734–1783), російський політичний діяч 91, 337, 358
Орлови [the Orlovs] 92
Османи [the Ottomans] 79, 83, 225
Отрив, граф, Алєксандр-Морис Блян де Лянот [Hauterive, Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, comte de] (1754–1830), французький державний діяч і дипломат 178–186, 392, 412–418, 422, 503

Павєл I [Paul I] (1754–1801), російський імператор (з 1796) 208
Паляс, Петер Симон [Pallas, Peter Simon] (1741–181), німецький учений-енциклопедист і мандрівник 61, 219–220, 222, 481, 488
Палмерстон, Генрі Джон Темпл [Palmerston, Henry John Temple] (1784–1865), британський державний діяч, прем'єр-міністр (1855–1858, 1859–1865) 505
Паркінсон, Джон [Parkinson, John] (1754–1840), англійський священик, дослідник Сибіру 131, 487–488
Пейсонель, Шарль де [Peyssonnel, Charles de] (1727–1790), французький дипломат 391, 403–409, 412, 414, 417–418, 422, 443, 447, 497, 517
Пері, Джон [Perry, John], англійський інженер 274, 298
Перте, Шарль де [Perthées, Charles de] (1739–1815), картограф Станіслава-Авґуста 220–222, 226
Пецль, Йоган [Pezzl, Johann], австрійський публіцист 177
Пікте, Франсуа [Pictet, François], швейцарський секретар Єкатєріни II 305
Піт, Вільям [Pitt, William] (1759–1806), британський державний діяч, прем'єр-міністр (1783–1801, 1804–1806) 395
Пйоці, Естер Лінч [Piozzi, Hester Lynch] (1741–1821), англійська письменниця, господиня літературного салону 169
Покагонтас (справжнє ім'я – Матоака; після одруження – Ребека Ролф) [Pocahontas (Matoaka, Rebecca Rolfe)] (бл. 1595–1617), дочка вождя індіянського племені Північної Америки 36
Помпадур, мадам де [de Pompadour, Madame] (1721–1764), французька аристократка 163, 199, 247, 356
Понте, Лоренцо да [Ponte, Lorenzo Da] (1749–1838), італійський лібретист 171, 173, 175–177
Понятовський, Станіслав-Авґуст [Poniatowski, Stanisław August] – див.: *Станіслав-Авґуст*
Понятовський, Станіслав [Poniatowski, Stanisław] (1676–1762), польський військовий і державний діяч, батько короля Станіслава-Авґуста 150, 263–265, 347, 371

Портер, Джеймс [Porter, James], англійський посол у Стамбулі 251–253, 259
Портер, Джейн [Porter, Jane] 156
Посельт, Ернст Людвіґ [Posselt, Ernst Ludwig] (1763–1804), німецький історик 476
Потьомкін, Ґріґорій [Potyomkin, Grigori] (1739–1791), російський військовий і державний діяч 111–112, 114, 171, 189, 199, 201, 203–204, 209, 212
Поуп, Александр [Pope, Alexander] (1688–1744), англійський поет 75–76, 79
Пуґачов [Pugachev, Yemelyan] (1740 або 1742 – 1775), російський самозванець, керівник повстання 332–333
Пьотр I Великий [Peter I the Great] (1672–1725), російський цар (з 1682 р.) 19, 39, 52, 55, 100, 134, 138–139, 143–144, 146, 148–149, 152–153, 158, 163, 191, 211–212, 218–219, 228, 230–235, 237, 250–251, 274–276, 280, 286–289, 291–301, 303–304, 307, 309, 312, 318–319, 328, 338, 340, 343, 352, 382, 386, 411, 426, 429, 435, 440, 481, 497, 506, 515–516
Пьотр III [Peter III] (1728–1762), російський цар (1762 р.) 251, 286, 332
П'ятолі, Сципіон [Piattoli, Scipione] (1749–1809), італійський священик, секретар польського короля Станіслава-Авґуста 394

Рабле, Франсуа [Rabelais, François] (бл. 1494–1553), французький письменник 36
Ракоци, Ференц [Francis II Rákóczi] (1676–1735), угорський державний діяч, керівник антигабсбурґського повстання 115, 224, 235–241, 243, 245, 250, 271, 370, 456
Распе, Рудольф Ерих [Raspe, Rudolf Erich] (1736–1794), німецький письменник 158, 164, 168
Рейналь, абат Ґійом-Тома де [Raynal, abbé Guillaume-Thomas de] (1713–1796), французький письменник, автор шеститомної історії европейських колоній в Індії та Америці 319
Ренан, Ернест [Renan, Ernest] (1823–1892), французький філософ, історик і дослідник релігії 508
Риналді, Антоніо [Rinaldi, Antonio] (1710–1794), італійський архітектор 103–104
Ричардсон, Вільям [Richardson, William] (1743–1814), шотландський учений і мандрівник 133–140, 145, 158, 163
Ричардсон, Сем'юел [Richardson, Samuel] (1689–1761), англійський прозаїк, винахідник «епістолярного роману» 111, 135
Робер, французький картограф – див.: *Вогонді, Жиль Робер де*
Робесп'єр, Максимільєн-Франсуа-Марі-Ісидор [Robespierre, Maximilien-François-Marie-Isidore] (1758–1794), діяч Великої французької революції, лідер якобінців 395
Роде, Марія-Тереза – див.: *Жофрен, мадам*
Рок, Джон [Rocque, John] (до 1709–1762), придворний топограф принца Вельського 255
Романови [the Romanovs] 219
Ромул [Romulus] (бл. 771–бл. 717 рр. до н. е.), засновник Риму 416

Рузвелт, Франклін Делано [Roosevelt, Franklin Delano] (1882–1945), президент США (1932–1945) 214
Русо, Жан-Жак [Rousseau, Jean-Jacques] (1712–1778), французький філософ і письменник, головний натхненник революції та романтизму 32, 116, 137, 153, 157, 164, 195, 236, 246, 272, 286, 288–289, 292, 313, 335, 337–347, 353–354, 357–358, 361, 364, 366–367, 370–371, 374–376, 378, 380–381, 385, 390–391, 413–414, 416, 431, 434–437, 440, 449, 477, 499–500, 502
Рюльєр, Кльод-Карльоман де [de Rulhière, Claude Carloman] (1735–1791), французький історик 385–393, 399, 403, 409–410, 469, 503

Савська, цариця [Queen of Sheba] (X ст. до н. е.), легендарна правителька аравійського царства Саба 349, 354, 360, 364
Сад, Донатьєн Альфонс Франсуа, маркіз де [Sade, Donatien Alphonse François, marquis de] (1740–1814), французький письменник 99–100, 127, 129–130, 157, 160–162, 393, 399
Саїд, Едвард [Said, Edward] (1935–2003), палестинсько-американський літературознавець, музикознавець, політолог, есеїст і мемуарист, один із провідних представників постколоніяльної теорії 31
Салябері, Шарль-Марі, маркіз де [Salaberry, Charles-Marie, marquis de] (1766–1847), французький дипломат 81–88, 97, 117, 124–125, 149, 178, 501
Сансон, Ніколя [Sanson, Nicolas] (1600–1667), придворний географ Людовіка XIV 218, 226, 232, 247, 277
Свіфт, Джонатан [Swift, Jonathan] (1667–1745), англо-ірландський письменник-сатирик 164, 238
Сегюр, Люї-Філіп, граф де [Ségur, Louis-Philippe, comte de] (1753–1830), французький дипломат 30–31, 39, 47–56, 58–59, 61, 63, 66, 68, 70, 74, 77, 81–82, 96, 105–115, 120, 130, 135, 148, 159, 165, 189, 194–207, 210–212, 214, 218, 235, 249, 278, 302, 312, 320, 329–330, 355, 399, 405, 416–417, 459, 481, 494, 496–498, 503–504
Сегюр, Філіп-Поль, граф де [Ségur, Philippe-Paul, comte de] (1780–1873), французький військовик та історик 57, 504, 518
Сен-П'єр, Шарль-Ірене Кастель, абат де [de Saint-Pierre, Charles-Irénée Castel, abbé] (1658–1743), французький письменник-радикал 360
Сен-Симон, Люї де Рувруа [duc de Saint-Simon, Louis de Rouvroy] (1675–1755), французький військовик, дипломат і письменник 293
Сетон-Вотсон, Роберт-Вільям [Seton-Watson, Robert William] (1879–1951), англійський історик 509–510
Синан, Мімар [Sinan, Mimar] (1489–1588), турецький архітектор 86
Слоун, Вільям Міліґен [Sloane, William Milligan] (1850–1928), американський історик 508–509
Сміт, Адам [Smith, Adam] (1723–1790), шотландський філософ і політеконом 384–385, 444
Сміт, Волтер Бедел [Smith, Walter Bedell] (1895–1961), американський дипломат, посол США

в Совєтському Союзі (1946–1948) 507
Сміт, Джон [Smith, John] (1580–1631), англійський військовик і мандрівник, засновник першого постійного англійського поселення в Північній Америці 36
Собєський, Ян [John III Sobieski] (1629–1696), король Польщі (з 1674 р.) 246, 271
Соломон [Solomon], староєврейський цар 349, 360
Солон [Solon] (630–560 до н. е.), атенський державний діяч і поет 305
Солтик, Каєтан [Sołtyk, Kajetan] (1715–1788), польський католицький церковник, єпископ Київський (з 1756) і Краківський (з 1759) 363
Сталін, Іосіф [Stalin, Joseph] (1878–1953), радянський державний діяч 25, 113, 149, 214, 279, 514–515
Станіслав-Август [Stanisław August] (1732–1798), король Польщі (1764–1795 рр.) 105, 189, 202, 220, 222, 226, 263, 265, 346–352, 356–360, 362–363, 365–371, 373–374, 376, 381, 386, 391, 394, 397, 499
Стефан, святий [Saint Stephen I] (бл. 969–1038), правитель Угорщини (з 997 р.) 241
Сулейман I [Suleiman I] (1494–1566), султан Османської імперії (з 1520 р.) 78
Схонебек, Адріан [Schoonebeck, Adriaan] (бл. 1658–1705), голандський художник-ґравер і картограф 219, 231

Талєйран, Шарль-Морис [Talleyrand, Charles Maurice de] (1754–1838), французький дипломат 386, 391, 392
Тардьє, Жак-Ніколя [Tardieu, Jacques-Nicolas] (1716–1791), французький ґравер 220, 226
Татіщев, Василій [Tatishchev, Vasily] (1686–1750), російський історик 228, 426
Таунсон, Роберт [Townson, Robert] (1763–1827), британський природознавець і мандрівник 83–84
Тацит, Публій Корнелій [Tacitus, Publius Cornelius] (бл. 56 – бл. 117), староримський історик 28, 37, 133
Тенісон, Алфред, лорд [Tennyson, Alfred, Lord] (1809–1892), англійський поет 213–214, 505
Толій, Якоб [Tollius, Jacob] (1626–1696), німецький філолог і алхімік 232
Толстой, Лєв [Tolstoy, Leo] (1828–1910), російський письменник 57, 518–519
Тома, Антуан [Thomas, Antoine Léonard] (1732–1785), французький письменник 292, 318, 320
Тома, Лєонард [Thomas, Léonard], французький письменник 390
Тот, Франсуа барон де [de Tott, François Baron] (1733–1793), французький військовик 116–125, 145, 164, 177, 313, 331–334, 391, 403, 450, 499, 503
Траян [Trajan] (53–117), староримський імператор (з 98 р.) 63, 416–418
Трумен, Гарі [Truman, Harry] (1884–1872), президент США (1945–1953 рр.) 25, 214
Турне, Морис [Tourneux, Jean Maurice] (1849–1917), французький письменник 321
Тюрґо, Ан-Робер-Жак [Turgot, Anne-Robert-Jacques Turgot] (1727–1781), французький філософ-просвітник 383–384

Фальконе, Етьєн-Морис [Falconet, Étienne Maurice] (1716–1791), французький скульптор 163, 300, 318–320, 364, 379
Фекете, Янош [Fekete, János] 407
Ферґюсон, Адам [Ferguson, Adam] (1723–1816), шотландський філософ 444
Фіхте, Йоган Ґотліб [Fichte, Johann Gottlieb] (1762–1814), німецький філософ 465–470, 474–475, 477–479
Фонтенель, Бернар Лє Бов'є [Fontenelle, Bernard le Bovier de] (1657–1757), французький учений і письменник 292–295, 319, 347, 382
Форстер, Ґеорґ [Forster, Georg] (1754–1794), німецький просвітник і мандрівник 471–474, 476, 512
Фортис, Альберто [Fortis, Alberto] (1741–1803), італійський мандрівник і письменник 443–455, 457–459, 462, 480, 487
Фра Мауро [Fra Mauro], венеційський картограф 227
Франклін, Бенджамін [Franklin, Benjamin] (1706–1790), американський просвітник і державний діяч 253, 391
Франц II [Francis I] (1768–1835), імператор Священної Римської імперії (1792–1806 рр.) 173–174
Фридрих II Великий [Frederick II, the Great] (1712–1786), король Прусії 47–51, 143, 214, 225, 248–251, 376–377, 379, 384, 430, 467, 472–473, 479, 494
Фуко, Мішель [Foucault, Michel] (1926–1984), французький філософ-постструктураліст 51, 128–129, 146

Цербстська (Ангальт-Цербстська), Йогана Елізабет, принцеса [Johanna Elisabeth, princess of Anhalt-Zerbst] (1712–1760), мати Єкатєріни II 290, 347
Цицерон, Марк Тулій [Cicero, Marcus Tullius] (106–43 до н. е.), староримський політичний діяч, оратор і письменник 415
Цинцинат [Cincinnatus, Lucius Quinctius] (519– бл. 430 до н. е.), староримський політик 47, 108, 114
Цюрнер, Адам Фридрих [Zurner, Adam Friedrich] (1679–1742), німецький географ 238, 277

Чарторийський, Адам [Czartoryski, Adam] (1734–1823), польський політичний діяч 381, 384
Чарторийські [the Czartoryskis] 105, 265, 474
Черчил, Вінстон [Churchill] (1874–1965), британський політик, дворазовий прем'єр-міністр 24–27, 29, 32, 214, 399–400, 438, 514, 517
Черчил, Джон, герцоґ Малборо [Churchill, John, Duke of Marlborough] (1650–1722), британський полководець і державний діяч 27, 217, 238, 240, 252
Чинґізхан [Genghis Khan] (бл. 1162–1227), монгольський завойовник 279, 446, 494, 508

Шаван, Александр-Сезар [Chavannes, Alexandre-César] (1731–1800), швейцарський богослов 448
Шаґін-Ґерай [Şahin Giray] (1745–1787), останній кримський хан (1777–1783 рр.) 205
Шателен, Анрі Абрагам [Chatelain, Henri Abraham] (1684–1743), голандський гравер 240–241

Штакельберґ, Ото Маґнус [Stackelberg, Otto Magnus] (1736–1800), російський дипломат 381
Штраленберґ, Філіп Йоган фон [Strahlenberg, Philipp Johann von] (1676–1747), шведський картограф 228, 233–234, 277, 298, 426
Шуазель, Етьєн-Франсуа [Choiseul, Étienne François de] (1719–1785), французький державний діяч, міністр закордонних справ Франції 247, 339, 385, 387–388
Шувалов, Іван [Shuvalov, Ivan] (1727–1797), російський державний діяч 286, 297, 299
Шульц, Йоахим Фридрих [Schulz, Joachim Christoph Friedrich] (1762–1798), німецький мандрівник і письменник 469–470, 474–475

Яквін, Ґотфрид фон [von Jaquin, Gottfried] (1763–1792), австрійський композитор 167

Географічний покажчик

Австрійська імперія – див.: *Габсбурґська імперія*
Австрія 82, 194, 206, 243, 244, 250, 252, 310
Адріянополь (сучасне Едирне) 80, 81, 86, 148, 149, 283, 286, 305, 308–310, 312, 316
Адріятичне море 24, 27, 33, 176, 237, 387, 399, 425, 438–440, 443, 445, 447, 462, 514
Азія 22, 31, 39, 43, 50, 54, 56, 57, 68, 73, 85, 87, 112, 121, 144, 157, 166, 174, 176, 211, 218, 223, 224, 226–228, 230, 231, 233–235, 267–269, 272, 275, 276, 278, 295, 300, 302, 303, 305, 310, 311, 317, 331, 333, 344, 393, 404, 407, 426, 431, 438, 441, 442, 444, 462, 481, 482, 484, 488, 490, 494, 497, 502, 504, 506, 511
– Південна 441
– Північна 277, 278
– Середня 113
– Центральна 279, 404, 508
Азов 219, 231, 232, 234, 237, 244, 248, 250, 305, 306, 310, 325, 331, 435, 440
Азовське море 203, 219, 227, 228, 230, 309, 397
Албанія 34, 176, 248, 449, 453
Алеутські острови 480
Альпи 20, 34, 170, 310, 510
Аляска 480
Америка 33, 47, 58, 114, 156, 332, 384, 385, 391, 444, 480, 481, 486–489, 491, 515
– Північна 165, 444, 480, 487
– Північно-Західна 480
Ам'єн 398
Амстердам 29, 33, 116, 218, 226, 234, 235, 239, 240, 298
Анадівське море 480
Англія 36, 38, 48, 55, 57, 71, 74, 75, 125, 134, 135, 151, 154, 155, 157, 158, 188, 189, 193, 194, 225, 230, 235, 238, 250–252, 259, 273, 292, 337, 373, 376, 383, 398, 412, 431–433, 443, 453, 471, 480, 489, 505, 508, 509, 512
Аравія 248
Аральське море 317
Арктика 447
Арктичний океан 36, 274. Див. також: *Північний Льодовитий океан*
Архангельськ 48, 152, 310, 312, 399
Астрахань 99, 303, 309, 331
Атени 24, 153
Атлантика 43
Африка 115, 157, 164, 165, 223, 294, 296, 331, 404, 441, 444, 482–484, 488, 489
Ахея 248

Баден 383
Байкал 486
Балкани 86, 181, 182, 183, 508, 511

Балканські гори 179, 181, 182
Балтаджикой 259
Балтійське море 24, 27, 48, 133, 144, 148, 190, 194, 232, 234, 235, 237, 272, 274, 275, 285, 395, 399, 400, 407, 419, 427, 428, 430–432, 438, 438, 465, 469, 492, 514
Бар 246
Бар-ле-Дюк 246, 247
Батавія 108
Бахчисарай 204
Беладжіо 34
Белград 75, 79, 81, 86, 118, 185, 244, 245, 248, 250, 255, 358, 394, 511, 512
Бемиш-Брод 169
Бендери 148, 283, 284, 345, 418, 419
Берингова протока 480
Берлін 32, 42, 47, 49, 74, 143, 150, 219, 250–252, 324, 355, 386, 389, 469, 480, 482
Бесарабія 117, 238, 283, 284, 308, 456
Бирлад 263
Біла Гора 241
Біле море 230, 274
Білорусь 62
Білосток 52, 60, 62
Бленгейм 58
Богемія 29, 32, 65, 95, 132, 133, 166, 167, 169–174, 176, 240–242, 244, 249, 261, 268, 270, 272, 408, 410, 425, 467, 496, 508–510
Богемські гори 514
Бойогемум 241
Болгарія 20, 25, 78, 80, 178–183, 185–187, 238–240, 248, 252, 254, 256, 258–260, 263, 265, 266, 268, 269, 306, 310, 311, 392, 408, 410, 455, 457, 505, 508, 511
– Велика 277
Болонья 453
Бористен 310, 312, 398, 399, 419, 428. Див. також: *Дніпро*
Боснія 238, 248, 270, 305, 306, 310, 312, 332, 408, 508, 511
Боснія та Герцеговіна 505
Бостон 516
Босфор 87, 334
Бразилія 258, 361
Бреслау 150, 466, 470
Британія 133, 134, 136
Брюсель 199, 480, 482
Буг 273
Буда 78, 83, 232, 234, 255, 456
Будапешт 79, 83, 85
Бухарест 83, 85, 186, 187, 416

Ваймар 190, 438, 441
– Османська 187
Варшава 40, 48, 49, 51–55, 59, 61, 62, 71, 77, 104, 105, 116, 175, 187, 189, 247, 265, 284, 306, 307, 338, 347–350, 356–371, 381, 382, 384, 387, 391–393, 397, 466–469, 474, 475, 477–480, 482
Варшавське князівство 33, 409, 460, 503
Ватерлоо 56
Ватикан 39, 40
Везувій 204
Велика Бухара 279
Велике князівство Литовське 61
Венера 134, 253
Венеційська імперія 462
Венеція 29, 95, 97, 103, 176, 203, 295, 307, 308, 310, 311, 372, 442, 446, 447, 449, 452
Версаль 254, 505, 509, 513
Вест-Індія 130, 133, 319, 441
Вишнєволоцький канал 274
Відень 32, 33, 52, 55, 74, 75, 116, 121, 166, 167, 171–175, 177, 185, 187, 188, 207, 208, 218, 231, 252, 255, 262, 266, 284, 312, 355, 358, 359, 361, 386, 389, 425, 455, 467, 480
Візантійська імперія 310, 429, 500
Вільно 473, 476, 491
Вірджинія 36
Вісла 59, 105, 227, 272, 273, 285, 371, 399, 411, 419, 430, 467, 479, 507
Віфлеєм 206, 210
Влтава 439, 440

Волга 31, 113, 220, 227, 278, 279, 302, 303, 309, 311, 333, 421, 426, 482, 485, 488, 494, 497
Волго-Донський канал 274
Волощина 36, 83–85, 87, 117, 124, 183–187, 191, 210, 238–240, 244, 248, 260, 266, 269, 270, 283, 284, 308, 310–312, 406, 409, 412, 414, 416, 456, 505
Волхов 438

Гаага 236, 248, 298, 327, 328
Габсбурґська імперія 115, 171, 177, 187, 271, 312. Див. також: *Священна Римська імперія*
Гаваї 480
Гаїті 109
Гале 219
Галичина 23
Гамбург 298, 327
Ганновер 158, 480
Гарманлі 258
Германія 407, 420
Германо-Сарматія 407, 420
Голандія 48, 154, 155, 230, 236, 240, 252, 265, 292, 432
Греція 24, 25, 32, 152, 156, 157, 304, 328, 431–433, 510
Грецька імперія 425
Грецький архіпелаг 309
Грузія 283

Гвіяна 108
Ґданськ 33, 48, 285, 298, 373, 399, 430, 467, 471, 479
Ґетинґен 158, 219
Ґориція 386
Ґренландія 487
Ґродно 61, 220
Ґулістан 86

Дакія 84, 241, 416, 418
Далмація 238, 259, 270, 408, 410, 442, 445–447, 449–453, 457, 459, 480, 487
– Турецька 248
Данія 29, 58, 432, 441
Дарданели 283, 284, 313, 345
Двіна 411, 430
Демотика 148, 149
Дніпро 196–198, 200–202, 235, 273, 312, 398, 411, 419, 428, 438, 482. Див. також: *Борисмен*
Дністер 116, 148, 255, 263, 273, 414, 418
Дон 31, 198, 227–231, 250, 272, 405, 435, 438–440, 497
Донбас 515
Дрезден 355, 468, 480
Дублін 188
Дубровник (Рагуз) 252
Дунай 85, 105, 183, 184, 231, 238, 240, 244, 255, 259, 260, 263, 273, 278, 279, 283, 285, 298, 308, 309, 312, 345, 373, 399, 403, 404, 406, 408, 414, 417, 418, 421, 422, 426, 505
– Нижній 418

Евксинське море 418, 419, 425, 428. Див. також: *Чорне море*
Евразія 226, 230, 482
Европа 19–27, 29–32, 34, 37, 39–41, 43, 49–52, 54, 56–58, 61, 63, 65, 70, 71, 74, 77, 79, 81, 85, 87, 88, 106–108, 112, 114, 115, 131, 133, 143–148, 152, 157, 166, 169, 170, 174–176, 178, 179, 190, 192, 194–196, 198, 199, 201, 202, 204, 206, 207, 211, 212, 214, 218, 221–235, 238–240, 242–245, 247–249, 251, 253–255, 260–264, 267–269, 270–273, 275–280, 283, 284, 287, 295–297, 300, 301, 303–308, 311–313, 317, 324, 331, 333, 334, 342, 344–346, 353, 355, 360, 370, 381, 382, 384, 385, 387–390, 393–395, 398, 399, 404, 407, 408, 410, 411, 413, 425, 426, 428–432, 436–439, 441–446, 449, 454, 456, 459, 462, 471–475, 477–479, 481–485, 488, 489, 491–494, 496–498, 501, 502, 506, 509–511, 513–515, 517–519

– Західна 20, 25–31, 33, 34, 39, 42, 43, 49, 52, 54, 57, 74, 78, 85, 88, 93, 108, 110, 112, 121, 127, 132–134, 145, 149, 150, 153–157, 160, 166, 174, 176, 188, 190, 196, 197, 200, 202–205, 208, 211–214, 217, 218, 222, 223, 227, 235, 247, 250, 251, 254, 255, 265, 273–275, 279, 289, 290, 298, 301, 302, 311, 314–316, 320, 321, 323–325, 327, 328, 332, 340, 343, 350, 355, 357, 359, 371, 375, 376, 388, 394, 395, 400, 411, 412, 430, 432, 434, 435, 443, 448, 450, 462, 478, 481, 488–490, 492–494, 500–502, 507, 509–512, 516, 518
– Османська 248, 264, 267, 310, 312
– Південно-Східна 64, 176, 187, 266, 310, 443
– Північно-Східна 233, 234, 275, 421, 428
– Східна 19–23, 25–35, 37–39, 41–43, 49–55, 57–60, 62–65, 67, 69, 73–83, 86–89, 92–96, 100, 105, 106, 111–114, 116, 117, 119–122, 125, 127, 130–134, 136, 138, 140, 141, 143–146, 148–153, 155, 157–160, 162, 164–168, 170, 174–193, 196–206, 209–215, 217, 218, 221–227, 229–231, 233–238, 240, 242, 244–251, 254–257, 261, 264–270, 272, 276, 279–281, 283–286, 289, 296, 298, 299, 301–310, 312–317, 319–321, 323–326, 330–335, 338–345, 347–351, 353, 355, 357–360, 362–364, 367, 370–374, 376–379, 385, 386, 388, 390, 392, 393, 395, 398–401, 403–409, 411–414, 416–419, 421–430, 432–434, 436, 438, 440–448, 450–454, 457, 459, 460, 462, 463, 471, 474, 477, 478, 481–483, 485, 487–490, 492, 495–514, 516–519
– Центральна 21, 23, 41–43
Едирне – див.: *Адріанополь*
Ельба 438, 514
Епір 248, 408
Ермонвіль 338
Ерубіялар 182
Естонія 232

Єгипет 328, 483
Єкатєрінгоф 99, 102
Єлгава 475
Єнібазар 258, 483
Єнісей 228, 497
Єрусалим 152, 349

Женева 268, 298, 407
Женевське озеро 314, 333

Зальцбург 167
Заліщики 264, 265

Іжорія 232, 234
Ілірія 33, 408, 448, 503
Індійський океан 383
Індія 58, 157, 166, 196
Іспанія 235, 273, 489
Італія 25, 28, 29, 58, 157, 168, 174, 187, 190, 193, 207, 221, 227, 259, 260, 266, 412, 414, 431, 443, 453
– Південна 453
Ітон 58

Кавказ 62, 63, 68, 112
Каєна 108
Казань 302, 303, 333, 482, 486
Каїр 302, 489
Камчатка 480, 482, 487
Кам'янець 264, 265, 374
Канада 220, 480
Канара 257
Кантон 398
Карабунар 180, 258
Каранабаті 258
Карпати 62, 63, 422, 439, 440
– Південні 186
Касель 158
Каспійське море 113, 144, 226–228, 230, 274, 278, 279

Кафа 111, 115, 310
Каялі 182
Кельн 480, 482
Кембридж 22, 58, 268, 516
Кеніґсберґ 430, 441, 479
Кентукі 489
Керченська протока 227
Київ 110, 196, 198–200, 301, 325, 428, 438, 517
Китай 144, 156, 276, 398, 444
Коджеа-Торла 180, 181
Козлуджи (Суворово) 259
Колхіда 404
Константинополь 74–76, 80–82, 85–88, 116, 118, 121, 149, 157, 163, 164, 178, 179, 182, 185, 187, 188, 192, 213, 222, 226, 231, 237, 243, 251–253, 255–258, 263, 266, 277, 304–309, 313, 325, 331, 332, 334, 391, 403, 413, 417, 418, 428, 501, 508
Краків 23, 59, 62, 71, 154, 187, 188, 227, 466
Кременчук 201
Кремль 56
Крим 29, 67, 76, 111, 117, 143, 148, 187–195, 197, 199, 201, 203–214, 218, 220–222, 230, 235, 248, 277, 279, 283, 285, 289, 302, 309–311, 314, 345, 358, 367, 385, 391, 403, 404, 412, 419, 420, 459, 485, 487, 497, 505, 516. Див. також: *Таврида*
Кримський ханат 204
Крит 376
Кронштадтська затока 133
Курляндія 158, 431, 432, 469, 475
Кучуфлар 182

Ладозьке озеро 301, 333, 427
Ладозький канал 274
Латвія 398, 429, 475
Лейден 219, 268
Литва 61–63, 162, 163, 220, 247, 378, 379, 422, 423, 469–471, 473, 517
Лібурнія 408. Див. також: *Хорватія*
Лівонія 232, 429, 431, 436
Ліон 220
Ліфляндія 158
Лозана 253
Ломбардія 266
Лондон 29, 38, 52, 53, 55, 73, 78, 133, 173, 218, 219, 233, 247, 248, 251, 253, 254, 340, 384, 395, 445, 512
Лотарингія 246, 247, 290, 313, 371
Лугош 124
Люневіль 246
Ляйпціґ 466, 477
Ля-Манш 131, 158, 430
Львів 23, 151, 517
Льодовите море 388

Маврикій 383
Мадагаскар 384, 476
Мадрид 444
Македонія 248, 387
– Західна 408
Масачусетс 22, 516
Мезія 240
Мексика 385
Мілан 266
Мінськ 62
Місисипі 487
Місурі, штат 24, 517
Місяць 165, 254, 267, 396, 398, 445
Мітава 475
Могач 78
Моден 452
Мокрова 263
Молдавія 36, 84, 117, 121–123, 146, 148, 179, 184, 186, 187, 232, 238–240, 244, 248, 252, 254–256, 259, 260, 266, 270, 284, 307, 308, 310–312, 372, 393, 394, 409, 412, 414–418, 450, 456, 505
Монголія 278, 487
Моравія 108, 241, 372, 409, 508
Москва 25, 48, 55–57, 61, 65, 67–71, 73, 100–102, 119, 122, 123, 135, 191, 194, 198, 235, 303, 324–326, 329, 331, 460, 461, 480, 482, 503, 504, 516, 518

Московія 36, 37, 144, 146, 197, 217, 226, 227, 229, 230, 233, 234, 277, 293, 310, 372, 408
– Азійська 277
– Европейська 277
Московське царство 55
Молдавська Совєтська Соціялістична Республіка 416
Мукачеве – див.: *Мункач*
Мункач (Мукачеве) 108

Нансі 246, 247, 253
Нант 430, 435
Нарва 144, 145, 232
Неаполь 175, 203, 453
Нева 73, 103, 234, 334
Нідерланди 58, 155, 202, 432
Німан 273, 298, 399
Німеччина 38, 49, 55, 58, 133, 158, 167, 172, 174, 190, 238, 240, 242, 249, 261, 273, 294, 303, 394, 411, 412, 431–433, 439, 453, 459, 465–467, 470, 475, 477, 480
Нова Зеландія 444, 445, 480, 487
Нова Земля 230
Новгород 71, 100, 275, 438
Новосибірськ 515
Норвегія 432
Нортгемптоншир 131
Нью-Гемпшир 480
Нью-Джерсі 21, 22
Нью-Йорк 173, 179, 415, 481, 508, 512
Ньюкасл 379
Нюрнберг 228, 247

Одра 428
Океанія 444
– Південна 471, 472, 499
Оломоуц 108
Османська імперія 29, 34, 36, 64, 75, 78, 82, 111, 114, 116, 117, 122, 123, 187, 222–224, 232, 237, 239, 241, 242, 244, 245, 248, 254, 255, 268, 269, 310–312, 328, 372, 394, 403, 497, 502, 508. Див. також: *Турецька імперія*
Ост-Індія 441
Оренбург 322, 333
Оренбурґська губернія 332

Павія 266
Падуя 445, 452
Палестина 416
Панонія 240, 406
Папська область 253
Париж 21, 29, 35, 38, 47, 52, 53, 55, 72, 73, 81, 85, 110, 115, 116, 126, 130, 152, 153, 156, 169, 173, 179, 197, 199, 208, 218, 219, 226, 228, 229, 234, 235, 237, 239, 242, 245, 265, 277, 278, 290, 293, 298, 301, 309, 321, 322, 324, 328, 347–349, 351–353, 355–361, 364, 365, 372, 374, 376, 379, 382, 383, 385, 386, 390, 392, 394, 409, 410, 413, 418, 420, 430, 456, 466, 480, 482, 488, 489, 499, 505, 510, 512
Персія 86, 132, 196, 206, 210, 276
Перу 385
Петерварадин 76
Пешт 83
Північний Льодовитий океан 447
Північний морський шлях 36
Пловдив – див.: *Філіпополь*
Поволжя 471, 488
Поділля 150, 151, 178, 246, 367
Полота 411
Полтава 19, 21, 146, 148, 149, 191, 211, 212, 232, 234, 245, 300, 311, 419, 504
Польща 20, 26, 29, 30, 32–36, 39, 40, 42, 43, 47–54, 56–66, 69, 74, 87, 93, 105, 106, 116–118, 130–133, 143–146, 150, 151, 154–159, 161, 171, 178, 188, 190, 198, 199, 214, 217, 219–222, 224–226, 229, 232, 233, 236, 237, 245–249, 252, 258, 261, 263–265, 268, 270–275, 280, 293, 285, 286, 289, 290, 304, 306–308, 310, 312, 313, 315, 317, 318, 331, 335, 338–349, 353–359, 362–396, 398, 405, 408–411, 413,

419, 422, 423, 430–432, 437, 441, 442, 445, 446, 452, 459, 465–480, 482, 484, 487, 489–493, 496, 497, 499, 501–503, 510, 512, 513
Померанія 411
Португалія 253
Потсдам 47, 214
Прага 32, 33, 166–176, 205, 249, 250, 268
Пресбург 82
Прип'ять 411
Причорномор'я 417
– Північне 277, 407
Прусія 30, 48, 49, 52, 240, 249–252, 310, 373, 432, 466, 467, 476, 492, 493
– Східна 250
Прут 117, 118, 232
Пулави 105
Пуцені 260

Рагуз – див.: *Дубровник*
Рига 52, 91, 232, 323, 324, 327, 398, 399, 429–432, 435, 469, 480
Рим 28, 29, 40, 53, 95, 156, 190, 207, 252, 253, 256, 259, 266, 273, 276, 352, 416–418, 429, 430, 433, 434
Римська імперія 269, 279, 407, 410, 417, 420, 434, 500
Річ Посполита 117, 150, 220, 221, 248, 469, 482
Родопські гори 179, 181
Російська імперія 30, 73, 122, 133, 138, 143, 183, 189, 219, 221, 228, 234, 250, 276, 293, 299, 300, 304, 312, 314, 331, 333, 416, 418, 428, 430, 435, 438, 480, 481, 487
Росія 20, 29, 32–34, 36–40, 43, 47–49, 54, 56–58, 61, 63, 65, 66, 70–73, 84, 86, 93–97, 99–101, 103–106–112, 114, 117, 118, 120, 122, 125, 129–134, 138, 143–146, 152, 153, 156, 158, 159, 163–167, 178, 190, 191, 195–199, 204, 206, 212, 213, 217–222, 227, 228, 231, 232, 234, 235, 248, 250–252, 261, 268, 270, 274–276, 280, 281, 284–291, 293, 295–298, 300–303, 308, 310, 311, 313, 316–320, 322–324, 326–330, 333, 337, 338, 341, 343, 344, 352, 356, 358, 362, 364, 367, 369, 371, 372, 378–382, 386–390, 392, 393, 395, 397–399, 405, 407, 408–411, 416, 418, 419, 422, 423, 428–435, 441, 442, 450, 459–462, 471, 480–482, 487, 488, 491, 492, 496, 499, 500, 503–508, 515–517, 519
Ротердам 256
Руан 221
Румунія 25, 84, 85, 184, 406, 414, 505
Русь 22

Савана 391
Саксонія 245, 246, 466–468, 476
Санкт-Петербург 30, 32, 39, 40, 47, 48, 52–56, 61, 69–71, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 85, 87, 91–93, 96, 99–104, 106, 110–116, 123, 125, 128, 133, 159, 160, 163, 166, 171, 173, 187, 189–191, 194, 196–198, 204, 211–213, 219, 221, 231, 232, 234, 235, 237, 250, 253, 258, 265, 283, 284, 287, 290, 295–297, 299, 300, 302, 305–307, 309, 310, 314–334, 337, 338, 343, 345–348, 351, 352, 357, 364, 369, 373, 379, 381, 386, 389, 393, 397–399, 410, 430, 435, 444, 461, 480–482, 487, 488, 496, 503, 506
Сант-Анджело 108
Сараєво 27
Сарматія 145, 227, 240, 396, 407, 409, 420
– Азійська 419
– Европейська 405
Свіштов 85, 86
Священна Римська імперія 28, 50, 133, 167, 224, 238, 240, 242. Див. також: *Габсбурґська імперія*
Севастополь 192, 193, 206, 235, 459, 505
Севрія 78, 79. Див. також: *Сербія*

Семигород 36, 185, 186, 187, 238, 270, 409, 456
Сена 153
Сербія 20, 78, 79, 118, 239, 248, 266, 270, 305, 306, 310, 312, 332, 408, 410, 505, 508, 510, 511. Див. також: *Севрія*
– Південно-Східна 244
Середземне море 251
Сибір 30, 76, 99, 125–129, 219, 228, 233, 277, 279, 396, 404, 408, 426, 445, 446, 450, 452, 480–482, 484, 486–489, 501, 507
Силезія 132, 241, 248, 249, 367, 408, 411, 466–470, 479
Силістрія 183
Скандинавія 232
Скитія 36, 203, 396, 407, 424, 427, 428, 450, 481
– Азійська 404
– Мала 407, 420
– Понтійська 405
Склавонія 38
Словенія 43
Смоленськ 65, 197, 198, 460
Сонце 253, 266
Софія 80, 81, 244, 301, 305–307, 310
Союз Совєтських Соціялістичних Республік (СССР) 21, 23, 42, 43, 113, 399, 507, 512, 516
Спа 85
Спарта 328
Стамбул 178
Стенфорд 510
Стокгольм 131, 233, 277, 298, 307
Суворово – див.: *Козлуджи*
Суецький перешийок 166
Счіялі-Кавак 182, 258
Сполучені Штати Америки (США) 487, 507

Таврида 190, 191, 206–208, 210, 505. Див. також: *Крим*
Таганрог 305, 306, 309
Таїті 223, 480, 499
Татарія 36, 38, 63, 64, 69, 76, 146, 148, 192, 268, 276, 277, 280, 312, 389, 393, 418, 441, 444, 445, 450, 452, 491
– Азійська 441
– Велика 277–279, 404
– Мала 146, 233, 261, 277, 278, 404
– китайська 277
– Кримська 277
– російська 268, 277
Татарська імперія 276
Тесалія 248
Тибікус – див.: *Тиса*
Тимішоара 124
Тироль 469
Тиса (Тибікус) 418, 422
Тифліс 99
Тихий океан 482, 489
Тобольськ 482, 488
Толіцин 65
Торунь 373, 467
Тракія 148, 312, 444, 448, 491
Трієст 24, 27, 176, 399, 400, 514
Турецька імперія 183, 418. Див. також: *Османська імперія*
Туреччина 116, 132, 133, 146, 163, 164, 166, 175, 176, 196, 229, 231, 248, 276, 277, 283, 285, 304, 306, 310, 442, 511
– Азійська 277
– Европейська 277
Туркестан 406, 409

Угорщина 25, 29, 34, 36, 43, 63, 74–79, 82–84, 87, 108, 115, 124, 165, 167, 222, 224, 225, 229, 231, 232, 235–245, 252, 261, 266, 268–271, 273, 275, 280, 295, 370, 407, 409–412, 426, 432, 441, 456, 477, 478, 496, 509
– Велика 277
– Верхня 422
Україна 19–23, 36, 39, 116, 131, 143, 146–148, 150–152, 175, 190, 191, 211, 212, 217, 218, 221, 222, 232, 234, 240, 246, 247, 255, 263, 307, 311, 367, 385, 390, 419, 421, 428, 432, 433, 452, 470, 480, 517

Урал 31, 43, 68, 219, 226, 228, 333, 482, 488, 494, 497, 515

Факі 258
Ферара 175, 177
Ферне 34, 290, 305, 308, 309, 313–315, 323, 331, 333, 334, 346, 374, 375, 419, 435
Філіпополь (Пловдив) 305
Фінляндія 232
Фінська затока 61, 133, 234, 303
Флоренція 29, 394, 452
Франкфурт-на-Майні 477
Франція 21, 25, 30, 38, 47, 55–58, 61, 74, 81, 87, 109, 111, 113, 115, 116, 125, 126, 135, 147, 153–157, 163, 168, 169, 178, 188, 194, 197, 199, 200, 204, 206, 212, 220, 221, 224, 234, 235, 237, 238, 243, 245, 246, 250, 261, 268, 271, 273, 274, 280, 283, 289, 290, 292, 296, 298, 313, 322, 323, 328, 331, 346, 350, 358, 369–371, 373, 378–380, 383, 384, 389, 391, 392, 394, 395, 398, 399, 411, 412, 430–435, 453, 456, 465, 476, 480, 487, 501, 503, 505, 506–509
Фултон 24, 25, 27, 517

Херсон 196, 202
Хорватія 238, 270, 408, 443, 508

Царське Село 315, 355
Чарві 182
Ченстохов 310, 315, 341, 368
Чехія 43
Чехословаччина 21, 42, 512
Чингалі 182
Чорне море 144, 148, 187, 190, 194, 197, 203, 204, 227, 228, 233, 235, 237, 244, 245, 272–275, 278, 279, 283–285, 309, 345, 395, 399, 403–405, 407, 414, 418, 419, 421, 428, 432, 438, 447, 505. Див. також: *Евксинське море*

Шало 358
Швейцарія 32, 34, 154, 156, 188, 238, 283, 290, 383
Швеція 29, 58, 144, 148, 232, 234, 246, 294, 419, 429, 432, 441
Шенбрун 358
Шотландія 432
Шпандау 108

Щецин 24, 27, 399, 514

Югославія 25, 42, 511, 512
Ютландія 432

Ява 108
Якутськ 483, 488
Ялта 214
Ямайка 115
Японія 196
Яси 184, 254, 260, 263, 412, 503

Наукове видання

Ларі Вулф

Винайдення Східної Європи

Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва

Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Редактори *Світлана Гайдук, Оксана Побережська, Дзвенислава Матіяш*
Коректор *Світлана Гайдук*
Верстка *Олександра Бойка*
Покажчики *Богдана Цимбала*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Підписано до друку 31.08.2008. Формат 60x90/16.
Гарнітура «Петербург». Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 37,0. Умовн. фарбовідб. 37,42.
Обл.-вид. арк. 33,77. Зам. № 9-49.

Видавець: СП «Часопис "Критика"» ДК № 2189 від 18.05.2005
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997
01001, Київ-1, а/с 255, www.krytyka.kiev.ua
krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел./факс + 38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові:
тел. + 38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Поняття Східної Європи настільки фундаментальне для сучасної культурної й історичної орієнтації, настільки ввійшло в саму тканину європейської свідомости, що мало кому спадає на думку замислитися над походженням цієї ідеї. Книжка Ларі Вулфа належить до тих рідкісних досліджень, які підважують основи рутинного мислення й дозволяють зовсім інакше поглянути на давно відомі істини. Коли взагалі виникає ідея Европи, коли Европа стає синонімом Заходу й відколи европейський світ поділився на Схід і Захід? Цей процес «філософського картографування» блискуче досліджено в книжці Ларі Вулфа, котру варто читати паралельно з будь-яким дослідженням «країни N між Сходом і Заходом», а, можливо, навіть до нього.

Олексій Толочко

У нас, істориків, зазвичай так ведеться: коли ми «любимо» своїх героїв, то всім серцем, перетворюючи навіть їхні вади на чесноти, а коли «не любимо», то так палко, що й чеснотам недовго стати вадами. Книжка Ларі Вулфа – напрочуд виразний виняток із цього правила. Блискуче деконструюючи тексти своїх героїв, пірнаючи в мереживо формул, за допомоги яких вони сепарують «цивілізацію» від «варварства», автор виказує і вельми критичну оцінку цих зусиль, і величезну до них симпатію. Його персонажі нестримно аналізують, класифікують і шукають філософських сенсів побаченого/вигаданого «на краю світу» – на території, що стала полігоном для їхніх теоретичних маніпуляцій і перетворилася на протиставлений «цивілізованому Заходові» «недоцивілізований Схід». Вулф схиляється перед вибухом цієї дивовижної інтелектуальної енергії, перед прагненням розумово освоїти будь-який куточок світу. Водночас він іронічно відсторонюється від філософської самовпевненості просвітницького розуму: під його дотепним пером формули просвітників постають як низка кумедних курйозів або як дрімуче невігластво, а то й неприхована пиха. Читати цю книжку захопливо й повчально, адже вона демонструє взірцеву пошану до інакших, ніж наші власні, способів розуміти світ.

Наталя Яковенко

Розповідь Ларі Вулфа насправді не про Східну Европу. Вона радше про Европу Західну: про те, як та (вкупі зі США, які теж були частиною «західної цивілізації») добивалася світового панування впродовж модерної доби. А «винайдення Східної Европи» було частиною – і то дуже важливою! – витворення европейської ідентичности.

Ярослав Грицак

ISBN 966-8978-21-8
9 789668 978210 >

КРИТИКА